

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В
УКРАЇНІ**

Випуск 11

КИЇВ – 2002

Історіографічні дослідження в Україні: Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р.Г.Симоненка / Відп.ред. Ю.А.Пінчук. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2002. Вип.11. 400 с.

Збірник наукових праць присвячений відомому вченому-історику, доктору історичних наук, професору Р.Г.Симоненку. Висвітлюються творчий шлях, науковий доробок Р.Г.Симоненка, актуальні проблеми української історіографії та історії України. Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історією.

Редакційна колегія: д.і.н. Ю.А.Пінчук (відп.редактор), член-кореспондент НАН України, д.і.н В.Б.Євтух, член-кореспондент НАН України, д.і.н. М.Ф.Котляр, член-кореспондент НАН України, д.і.н. О.П.Рєєнт, академік НАН України, д.і.н. В.А.Смолій, академік НАН України, д.і.н. П.Т.Тронько, к.і.н. О.В.Ясь (відп.секретар).

Рецензенти: В.М.Даниленко, доктор історичних наук, професор,
Л.А.Дубровіна, доктор історичних наук, професор,
В.П.Рябцев, доктор історичних наук, професор.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку узгодження з редколегією обов'язкове.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України, протокол № 6 від 28 травня 2002 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичної науки. Див.: Де і як публікувати результати дисертаційних досліджень: Зб. нормативних документів з питань атестації наукових кадрів вищої кваліфікації. К., 2000. С.29.

© Інститут історії України НАН України

© Автори

ISBN 966-02-2551-2

УДК 930.1 (477)

ББК 63.2 (4Укр)

Ігор Черніков

**ПІВВІКУ НАУКОВОЇ ПРАЦІ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
(СЛОВО ПРО РЕМА ГЕОРГІЙОВИЧА СИМОНЕНКА)**

Понад півстоліття безперервної праці в основному центрі історичної науки України – Інституті історії України НАНУ – непересічна дата в житті Рема Георгійовича Симоненка – одного з провідних істориків України, доктора історичних наук, професора, заслуженого діяча науки та лауреата Державної премії України. Цьому ювілею присвячено пропонований збірник.

У 1950 р. тодішній директор Інституту історії Олександр Карпович Касименко, який одночасно завідував кафедрою історії міжнародних відносин Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, разом із знаним фахівцем в цій галузі Віктором Андрійовичем Жебокницьким рекомендували в аспірантуру Інституту випускника факультету міжнародних відносин Рема Симоненка. І роком раніше, і протягом кількох наступних до Інституту історії приходили випускники нашого факультету. Вони завзято й плідно працювали, ставали відомими вченими, але доля розпорядилася так, що тільки Р.Г.Симоненко проробив у Інституті історії все своє трудове життя. Воно невіддільне від буремного й суперечливого часу, який “обрав” нас. Тут пройдено всі ступені його наукового зростання – до завідуючого відділом і головного наукового співробітника.

Отримавши в Університеті спеціальність історика-міжнародника, наш ювіляр продовжив роботу за фахом як аспірант. Згадуючи останній рік першої половини буремного ХХ століття і порівнюючи його з першими кроками у незнаний ще ХХІ вік, варто, на мою думку, зазначити ту обставину, що з приходом до Інституту випускників факультету міжнародних відносин в Інституті розпочалася активна розробка проблем даного напрямку історичної науки. Увагу молодих дослідників привертала теми широкі, здавалось, загального звучання. Рем Симоненко був першим з небагатьох, хто в ті складні роки одразу приступив до розробки проблеми «Україна в міжнародних відносинах». Науковий інтерес до цієї, раніше не завжди популярної теми, він зберіг досі. Чи не найгострішому її періоду – 1917-1920 рр. присвячені три перші його монографії загальним обсягом 70 друкованих аркушів. Відповідальним редактором цих видань був О.К.Касименко – глибокий знавець історії України, доброзичлива, чесна й порядна людина, що майстерно володіла природним почуттям доброго й тонкого українського гумору, щиро шанована усіма поколіннями київських “міжнародників”, які його знали.

Глибоку повагу й любов до свого наукового керівника Рем Симоненко словом і ділом виявляв усі піввіку роботи в Інституті. В його книгах, про які йдеться, розглянуто політику перемігшого у I світовій війні міжнародного угруповання – Антанти і США щодо України. Перша монографія, видана 1957 р., становить значно дороблений варіант кандидатської дисертації, захищеної після закінчення

аспірантури у 1953 році. Дві наступні побачили світ у 1962 і 1965 рр. та були захищені у 1967 р. як докторська дисертація.

Звичайно, опубліковані в часи холодної війни, вони не могли бути вільними від стильових, а подекуди й предметних особливостей історичних праць того часу, але навряд чи можна піддавати сумніву те, що ці монографії стали явищем вітчизняної історіографії міжнародних відносин, по суті першими науковими розробками зовнішньополітичних проблем України ХХ століття.

Дослідження в такій галузі, зачіпаючи інтереси інших країн, з особливою прискіпливістю оцінюються тамтешніми вченими. Загальновідомо, що важливою складовою іноземної політики щодо України були активні дії Польщі. Вони предметно розглядаються в книгах Р.Г.Симоненка, що знайшло високу оцінку знаних польських дослідників – на них одразу відгукнувся А.Деруга, а вже через пару десятиліть Р.Вендровський. Грунтовність документальної бази праць ювіляра призводила до того, що на них активно посилалися й українські історики, що аж ніяк не поділяли ідеологію автора (М.Стахів). Їх належним чином оцінено й в одній з останніх праць з історії громадянської війни в Україні, що вийшла в Німеччині (Р.Марк).

Першим з нас прийшовши до новоутвореного відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин, Р.Г.Симоненко активно допомагав новоприбулим колегам. Велика зайнятість директора Інституту, а згодом і створена навколо нього ненормальна обстановка, обумовила те, що старший за науковим стажем роботи в Інституті Рем Симоненко часом формально, часом неформально, протягом кількох років після передчасної кончини Олексія Дорофійовича Войни керував відділом, звичайно спираючись на постійну допомогу незабутніх Олександра Карповича, Віктора Андрійовича, а також Федора Павловича Шевченка.

У свою чергу, нам, молодшим колегам Р.Г.Симоненка, постійно доводилося відчувати його незмінну підтримку і в аспірантській роботі і в підготовці перших публікацій. Він щиро ділився з нами знаннями й досвідом, редагував перші праці, допомагав у їх публікації. Мені в цьому плані пощастило набагато більше. З Ремом Георгійовичем ми виступили співавторами окремого видання, де “відстоювали” справу мирного співіснування, кожний у своїх розділах, причому старший за віком і досвідом колега уважно прочитав мій текст. Повезло тим більше, що Р.Г.Симоненко надто неохоче виступав у співавторстві, особливо, коли йшлося про підлеглу або непідлеглу йому молодь. Охоче й щедро ділячись досвідом, матеріалами й ідеями, він не бажав і чути про те, що це дає йому “моральне право” на будь-яку участь у співавторстві друкованих публікацій молодших колег. Так само, наскільки мені відомо, він ставився пізніше й до своїх аспірантів. Та, мабуть, йому все ж було приємно, коли багато вчених називали й називають себе його учнями. Я в усякому разі також з приємністю сказав про це на засіданні Ученої ради Інституту історії України, присвяченій 70-річчю Р.Г.Симоненка.

Та повернемося до нашої молодості й відділу всесвітньої історії та міжнародних відносин Інституту історії. У сповнений справжнім запалом і великим потягом до науки молодий колектив активно включилися колишні студенти

факультету міжнародних відносин, що пройшли аспірантуру вузів Києва та Москви: Д.М.Сташевський, Ю.О.Босв, О.А.Макаренко. Певний, що не буде перебільшенням сказати, що у 50-60-ті рр. у нашому відділі склалася перша повоєнна школа українських істориків-міжнародників, в якій вагоме місце належить Р.Г.Симоненку.

Відділ користувався підтримкою досвідчених відомих учених України й Москви. Серед перших особливо тепло згадую мого наукового керівника Андрія Петровича Ковалівського і мого університетського вчителя Петра Платоновича Удовиченка. Яскравими особистостями, які виявляли постійну увагу до праць молодих українських міжнародників були такі непересічні постаті радянської історичної науки, як москвичі Анатолій Пилипович Міллер, Альберт Захарович Манфред, Ася Юхимівна Большакова (Куніна), які приїжджали до Інституту офіційними опонентами та охоче відгукувалися на наші дисертаційні й друковані праці. В бібліотеках і архівах Москви ми працювали одночасно зі своїми однолітками чи майже однолітками – майбутніми академіками Олександром Огановичем Чубар'яном, братами Віктором Олександровичем і Георгієм Олександровичем Куманьовими, авторитетним дослідником Володимиром Івановичем Саловим, багатьма іншими визначними фахівцями в галузі вітчизняної та всесвітньої історії, зокрема сходознавцями – Оленою Ізмаїловою Уразовою, Робертом Григоровичем Ланда, Миколою Дмитровичем Косухіним та іншими. Спількування й товариські взаємини з ними багато сприяли в нашій роботі.

Та ми прагнули знайти власну нішу в дослідженні актуальних і цікавих, передусім в Україні проблем історії міжнародних відносин. Підставу для цього давали вже кандидатські дисертації, що готувалися у відділі. Практично всі вони вийшли друком, торкаючись, як і більшість перших праць наукової молоді, багатьох сторін зовнішньополітичного розвитку світу. І все ж від самого початку існування відділу працям, різною мірою пов'язаним з міжнародними аспектами історії України, як і в суміжному відділі історії країн народної демократії, очолюваному спочатку Ф.П.Шевченком, а потім – І.М.Мельниковою (дослідження В.А.Жебокрицького, І.Ф.Євсєєва, О.Ф.Єрмоленка, І.М.Кулинича, І.А.Петерса), приділялася значна увага.

Над міжнародними проблемами періоду Київської Русі плідно працювали окремі молоді співробітники інших підрозділів Інституту, зокрема І.М.Шекера та І.М.Гапусенко. Важливі зовнішньополітичні теми подальших віків досліджувалися в тодішньому відділі історії країн народної демократії (пізніше називався відділом зарубіжних соціалістичних країн). У зв'язку з відзначенням 300-річчя Переяславської ради і в інших відділах Інституту історії діяльно розроблялися проблеми передусім українсько-російських відносин під час визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Крім низки документальних і наукових збірників, популярних праць в цей час в Інституті було видано монографії провідних учених В.О.Голобуцького, О.К.Касименка, Ф.П.Шевченка, безпосередньо присвячених російсько-українським відносинам і дипломатії Богдана Хмельницького. Однак, всі вони завершувалися початком 1654 р.

З висвітленням зовнішньополітичних аспектів подальших періодів української історії справа виглядала досить скрутно. Дещо краще – з вивченням історії зв'язків

України з країнами Близького й Середнього Сходу, особливо після створення на початку 1964 р. в Інституті відповідного відділу, який очолив Іван Сергійович Хміль. Його наступником на посаді завідувача вже оновленого у 1970 р. відділу історії країн зарубіжного Сходу став Станіслав Максимович Пархомчук. І все ж ніде правди діти, тоді часи не сприяли проведенню широких масштабних досліджень міжнародних проблем, пов'язаних з окремими частинами союзної держави, особливо протягом усієї їх багатовікової історії. Однак і в той час співробітникам Інституту історії вдалося підготувати та опублікувати такі колективні монографії, як «Україна і Близький та Середній Схід. Українська РСР у політичних, економічних і культурних зв'язках СРСР з країнами Близького та Середнього Сходу післявоєнного періоду» К., 1968. 238 с.); «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму. Зовнішньополітична боротьба Радянського Союзу за остаточну ліквідацію колоніалізму та участь у ній Української РСР» К., 1974. 366 с.); «За освобождение Юга Африки». (К., 1976. 355 с.).

У цьому зв'язку варто згадати, що відділ всесвітньої історії та міжнародних відносин охоче відгукнувся на ініціативу Р.Г.Симоненка, який вже тоді переймався пов'язаними з Україною зовнішньополітичними сюжетами, енергійно обстоював ідею створення циклу монографій, що б системно й послідовно охоплювали весь історичний процес міжнародного становлення й розвитку України. Нам здавалося, вона мала шанси на успіх. Ініціативу відділу підтримали керівництво Інституту і такий авторитетний і впливовий вчений в Інституті та поза його межами як Ф.П.Шевченко. Було розроблено план написання серії робіт, яку ми жартома йменували “великою колективною”. Рем Георгійович ознайомив з ним Міністра закордонних справ України Л.Х.Паламарчука, у Львові – істориків Університету ім. І.Я.Франка. До участі в обговоренні запрошувалися викладачі вузів Республіки. Згоду на участь у широко задуманій серії робіт дали окремі співробітники інших підрозділів Інституту. Разом з тим, ми віддавали собі звіт у тому, що відділ має не тільки координувати роботу над темою «Україна в міжнародних відносинах», а й виконати вагому роботу по їх написанню. Проте, повністю здійснити первісний задум не судилося. Науковці відділу – Д.М.Сташевський, А.М.Шлепаков, О.А.Макаренко, В.С.Коваль, Л.О.Лещенко опублікували змістовні монографії, в яких разом з працями ювіляра послідовно висвітлювалися міжнародні проблеми, що постали перед Україною з перших десятиліть ХХ ст.

Значну увагу було приділено й предметному дослідженню міжнародних аспектів, пов'язаних з новітньою історією Китаю, деяких країн Арабського Сходу, зокрема Іраку, а також сусідньої Туреччини. Книги Л.О.Лещенка, Г.Г.Зибіної, Д.М.Філіпенка й автора цих рядків – наочне тому підтвердження. Однак, міжнародні аспекти, як тоді говорили, “дожовтневого” періоду історії України не дістали цілісного висвітлення.

З свого боку, відділ не відмовився від створення комплексної праці з “пожовтневих” часів міжнародного становлення України. У 1970 р. узагальнюючи власні дослідження, його співробітники видали колективну монографію «Україна і зарубіжний світ». Як тепер прийнято говорити, керівником авторського колективу синтетичної праці був Р.Г.Симоненко. Широкий відгук знайшла й видана тоді ж

серія популярних брошур «Україна на міжнародній арені». Звичайно, в умовах існування незалежної України масштаби й напрямки досліджень з історії її зовнішніх зв'язків та міжнародних відносин набагато розширилися, збагатився їх зміст. Але навряд чи забувати про зроблене десятиліттями раніше. Втім про це йшлося на зустрічі українських істориків у 1990 р., де добрим словом згадувалася праця «Україна і зарубіжний світ». Додам, що вже після переходу основної групи міжнародників на чолі з А.М.Шлепаковим у новостворений Інститут соціальних та економічних проблем зарубіжних країн (ІСЕПЗК), нині - Інститут світової економіки та міжнародних відносин, десь у першій половині 80-х рр. століття, що вже минуло, “прорізалися” наміри підготувати нове видання монографії «Україна й зарубіжний світ». У нараді, що відбулася з цього приводу в ІСЕПЗК, брав участь і Рем Георгійович, який вирішив залишитися в Інституті історії. Та цього разу чи то ситуація змінилася, чи то нові організатори не виявили достатньої наполегливості, але здійснити задум не вдалося.

Кілька останніх років перед поділом Інституту Рем Симоненко займався історіографією, спочатку вітчизняною, у відділі, яким керував Ф.П.Шевченко, а потім – зарубіжною – у відділі, який з 1969 р. очолював сам. Йому довелося займатися й проблемами життя української діаспори. Тут він, як і завжди, багато працював з молоддю. Під керівництвом Р.Г.Симоненка й почала формуватися Київська наукова школа дослідників життя українців за кордонами України, з якої вийшли учні Рема Георгійовича – відомі вчені: член-кореспондент НАНУ Володимир Борисович Євтух, професор Володимир Павлович Трощинський, які тривалий час очолювали Міністерство (потім – Державний комітет України) у справах національностей та міграції, багато інших відомих науковців, дипломатів, політиків.

Перебуваючи в тривалому науковому відрядженні як стипендіат ЮНЕСКО в Англії й Канаді, Р.Г.Симоненко багато попрацював в архівах, привізши до Києва справжню гору невідомих раніше документів, на основі яких було надруковано змістовні статті в «Новой и новейшей истории» та «Вопросах истории». Побажаймо йому більш активно й плідно-використати й основний масив документів, особливо пов'язаних з Україною.

Творчий зв'язок і з нами і з новими учнями Рема Георгійовича не переривався й після того, як майже всі ми після утворення в 1978 р. ІСЕПЗК перейшли до нього. Не буду писати про те, чому Симоненко побажав залишитися в старому нашому Інституті, до якого всі ми назавжди зберегли добрі почуття й повагу. Я не втаємничений у всі перипетії щодо цього, хоч знаю, що член-кореспондент (в майбутньому академік) А.М.Шлепаков, виступаючи директором-організатором ІСЕПЗК, настійно запрошував Рема Георгійовича до себе. І все ж вважаю головною причиною, що обумовила рішення Симоненка залишитися в нашій науковій alma mater стало його зростаюче занурення в історію України. Очевидно, керуючи відділом зарубіжної історіографії, проблематика якого відходила до новостворюваної академічної установи, Рем Георгійович вважав, що в новому Інституті вона

(проблематика) з різних причин дедалі віддалятиметься від наукових проблем історії України.

Робота в різних Інститутах і навіть Відділеннях Академії не припинила ані наших дружніх відносин, ані творчого спілкування. Але воно не могло не стати менш інтенсивним. Очевидно, менш детальною стане й моя розповідь про наступні роки творчої діяльності ювіляра. Ми безперечно бажали успіхів В.Г.Симоненку, коли він очолював відділ історії дружби народів (пізніше – історії й теорії міжнаціональних відносин), який займався історичними зв'язками й співробітництвом українського народу з народами колишнього СРСР. І нам було дуже приємно, що за участь у підготовці серії монографій, присвячених історії та сучасним взаєминам України з братніми сусідніми народами Росії, Білорусі й Молдови Рем Георгійович був удостоєний Державної премії України в галузі науки і техніки. Ще через кілька років Р.Г.Симоненко отримує почесне звання заслуженого діяча науки України. І в цей час учений залишається вірним своїй улюбленій тематиці – міжнародним відносинам – не забуває про них. У 1988 р. побачила світ його праця «Брест. Двобій війни й миру», де по-новому висвітлено ряд важливих питань теми.

Новий відділ – нові наукові проблеми, нова наукова молодь. Суверенна Україна потребувала кадрів і серед них було широко залучено на відповідальні посади в дипломатичній службі та Державному управлінні й учнів Рема Георгійовича. Відділ кількісно зменшувався і у 1995 р. припинив своє існування. Проробивши понад 25 років Завідуючим відділом, Р.Г.Симоненко став головним науковим співробітником. Відтоді він працює у відділі української історіографії. Основна сфера його наукових інтересів – історіографія міжнародного становлення України. Вивчення спадщини української історичної науки дозволило й по-новому поставити, здавалось, цілком розв'язані проблеми вітчизняного минулого. До них належали й проблеми становлення й програми українського національно-визвольного руху, пов'язані з діяльністю «Кирило-Мефодіївського» («Україно-Слов'янського») товариства й ставленням до нього офіційної Росії.

І все ж головну увагу вченого і у вивченні історіографічних проблем привернули міжнародні аспекти минулого України. Вже на початку 90-х рр., збагачений досвідом вивчення суто історичних проблем розвитку України, він виступив з низкою актуальних синтетичних розробок. В плановому порядку розроблялися теми Бессарабської та Буковинської проблем, історіографії польсько-українських взаємин у ХХ столітті, місця українських земель у міжнародних відносинах кінця XVIII - першої половини XIX вв. У 1992 р. в «Історичних зошитах» вийшла його праця «Вічноживі гілки України (Північна Буковина й Південна Бессарабія)». Коли ж Інститут історії України приступив до загального осмислення історичного становлення нової, незалежної держави, Р.Г.Симоненко виступив з проблемною працею «До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний та міжнародний аспекти)», видану у 1993 р. в «Історичних зошитах» Інституту.

Цінним й водночас повчальним становить цикл статей Рема Георгійовича під загальною назвою «Міжнародне утвердження України», що з'явився у 1995-1996 рр.

на сторінках журналу «Політика і час». Ці статті об'єднані їх автором великомасштабним задумом – прослідкувати і показати винятково складний, суперечливий, часом навіть болісний та драматичний, але, без усякого сумніву, неминучий процес міжнародного утвердження України від найдавніших часів і до завершення другої світової війни, коли Україна в числі інших держав-переможниць стала фундатором Організації Об'єднаних Націй. Як слушно зауважує професор Р.Г.Симоненко, «вивірення сучасних зовнішньополітичних орієнтирів України потребує належної уваги до їх історичних передумов. До сьогодні вони майже не висвітлювались. Йдеться зокрема про місце й участь України у розвитку міжнародних відносин, її геополітичну роль у навколишньому регіоні й світі...»*.

З свого боку хочу відзначити, що дослідження Рема Георгійовича які тією або іншою мірою торкаються сюжетів східної історії, відрізняються його солідною обізнаністю і поінформованістю щодо багатьох конкретних історичних подій, явищ, фактів, архівних матеріалів, різноманітної літератури, вони (дослідження) вражають глибиною і широтою своїх енциклопедичних знань, а в ряді питань містять цікаві висновки та оригінальні підходи автора до висвітлення бурхливої та складної історії взаємин України з Кримом, Туреччиною, Балканськими країнами.

Р.Г.Симоненко приділяє увагу й такій важливій спеціальній історичній дисципліні, як джерелознавство. У цьому зв'язку хочеться послатись на його спільну з О.П.Реентом документальну публікацію «Українсько-російські переговори в Москві (січень – лютий 1919 р.)» («Історичні зошити», 1996). Виразний історіографічний контекст має наукова праця ювіляра «Про геополітичний фактор в історії України», з якої, на жаль, в «Українському історичному журналі» (2001. №3) досі надруковано лише першу частину, присвячену часам Київської Русі.

Володіючи величезним науковим потенціалом, Р.Г.Симоненко продовжує плідно працювати над актуальними науковими проблемами, що мають вихід на теорію й практику сучасного життя. Він є автором з підготовлених Інститутом історії України синтетичних праць – двотомника «Історія України: нове бачення», двох видань рекомендованого Міністерством освіти і науки навчального посібника «Історія України» (1997 і 2000 р.). Симоненко бере активну участь у редакційній підготовці «Енциклопедії історії України», написанні статей до цього фундаментального видання. Він підготував три розділи до ґрунтового п'ятитомника «Політична історія України», видання якого доручено Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ.

Автор понад 350 друкованих праць, Рем Георгійович публікувався й у Польщі, Канаді, Італії, Ізраїлі, Росії. Брав участь у міжнародних наукових конференціях; за кордоном – у Польщі, Італії, Іспанії, Росії. Чимало часу працював у зарубіжних архівах та книгосховищах.

Р.Г.Симоненко виступав і як консультант у міжнародних питаннях високих державних установ незалежної України. Восени 1991 р. в такій якості він виїжджав

---

* Симоненко Рем. Міжнародне утвердження України. Поступ і проблеми //Політика і час. 1995. № 8. С.65.

разом з делегацією Верховної Ради до Кишинєва. У ті ж роки як фахівець використовувався Міністерством закордонних справ для підготовки виступів і документів. Симоненко працював і як член Редакційної колегії від Української сторони при підготовці збірника документів «Україна – Росія. 1990-2000» (К., 2001).

Спілкування з Ремом Георгійовичем з бігом часу стають менш частими, але зустрічі незмінно приносять людське й професійне задоволення. Незмінно готовий щиро допомогти своїм науковим колегам і товаришам, він з більшою стриманістю ділиться своїми творчими планами, та не приховує, що вони існують. Побажаємо ж нашому дорогому ювіляру побільше здоров'я. Буде здоров'я – будуть нові й оригінальні наукові праці – адже Р.Г.Симоненко любить і вміє працювати.

ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧНА ІСТОРИОГРАФІЯ

Микола Котляр

ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ГЕНЕЗИС. ЕВОЛЮЦІЯ. ЗАНЕПАД)

Проблема, якій присвячується ця розвідка, мала, здавалось би, бути добре висвітленою в науковій літературі. Та мало не всі існуючі праці з давньоруської проблематики зосереджують увагу на власне *історії* Київської Русі. Становлення ж і розвиток давньоруської *державності* у дослідженнях майже всіх вчених залишилися на другому плані. Як і раніше, вимагають ґрунтовного студіювання соціальна сутність і *структура* Київської держави на різних етапах її розвитку, системи передання влади, одноосібні й сумісні форми правління країною та ін. Тому варто спеціально розглянути виникнення і розвиток державної структури і князівської влади на Русі.

Потребує на мій погляд, перегляду усталена в нашій науці теза, начебто державність у східних слов'ян виникає лише тоді, коли в їхньому середовищі встановлюється класовий лад. Засвідчене письмовими джерелами існування держави, у нашому випадку – Давньоруської, визнавалось, та й досі визнається, вирішальним доказом побутування... феодального способу виробництва на Русі. Навіть тонкий знавець давньоруської історії Л.В.Черепнін визнавав це¹. Тим часом, і в докласових суспільствах існувало немало держав. Наприклад, державним утворенням у родоплемінному середовищі була, на мій погляд, слов'янська “Держава Само”, що виникла у VII ст. на Середньому Дунаї².

Східнослов'янське суспільство до початку XI ст. залишалось ще докласовим (пізнім родоплемінним), тоді як перше державне утворення в їхньому середовищі склалося ще на середину IX ст.: Київське князівство Аскольда. Ця перша, ще не Давньоруська (охоплювала лише малу частку території, яку в той час посідали східнослов'янські племена), держава, була майже не консолідованою, з нерозвиненими системами правління, суду й збирання данини³.

Такою самою залишалась перший час і Давньоруська вже держава, виникнення якої наука пов'язує з об'єднанням східнослов'янських Півдня і Півночі близько 882 р. Структура тієї держави залишалась аморфною і за Олега (882-912) і за Ігоря (912-944). Стягання данини (в той час “полюддя”) було ненормованим, влада і суд хіба що спорадично здійснювались на підвладній київському князеві території. Племінні вожді на місцях почувалися майже незалежно. Таким був перший етап формування державності в давньоруському суспільстві.

Другий етап її еволюції починається за князювання Ольги (944-964). Вона рішуче впорядкувала системи і норми стягання данини, організувала опорні пункти центрального уряду на місцях, поширила адміністративну й судову системи на підвладні Києву землі. Діяльність Ольги стала вирішальним кроком на шляху одержавлення племінних князів і союзів, злиття їхніх земель у державну територію Київської Русі. Цей етап завершується на початку князювання Володимира Святославича (978-1015), коли племінні об'єднання остаточно закріплюються в

складі держави, що робить її більш об'єднаною, а внутрішні соціальні та політичні зв'язки більш сталими.

Нарешті, третій етап творення давньоруської державності припадає на князювання Володимира і його сина Ярослава (1019-1054). За Володимира князівська влада, залишаючись спадковою, робиться ще й одноосібною. Прихід його до влади літописець відзначив словами: “И нача княжити Володимер в Києве един”⁴, тобто єдиновладно. За Володимира і Ярослава в основному завершився тривалий і різноплановий процес складання державності в давньоруському суспільстві⁵.

Ця державність попервах мала особливу форму, властиву суспільствам переходової доби. Варто прийняти вдале визначення Давньоруської держави IX – більшої частини X ст. як дружинної⁶. Бо панівний прошарок такої держави складався з верхівки князівської дружини, дружинники протягом тривалого часу складали елементарний апарат управління, вони ж збирали данину й чинили суд.

Історики розглядають Київську Русь часів Володимира і Ярослава як єдиновладну, одноосібну монархію. Державна структура була загалом сталою, — для ранньосередньовічних часів, звичайно, — відпрацьовані системи управління, збирання данини і судочинства (за Ярослава створено перший писемний правовий кодекс - Руську Правду), на місцях замість племінних вождів сиділи князівські посадники (сини великого князя і його бояри), що здійснювали верховну волю і владу⁷. Успішні дії обох государів проти кочовиків Причорноморських степів, активна міжнародна політика, нарешті, запровадження і поширення християнства як державної релігії - все це зміцнило князівську владу, піднесло авторитет керівника держави. У часи князювань Володимира і Ярослава почав складатися примітивний державний апарат. В останні десятиліття правління Володимира завершується існування дружинної форми державності. Держава поступово набирає ранньофеодальну структуру⁸.

Доводиться визнати, проте, що єдиновладдя і Володимира і Ярослава великою мірою трималось на особистих талантах і авторитеті обох государів. Величезна територія держави, що стрімко складалась, в роки їхнього володарювання ще не була повністю освоєна. Почасти тому по смерті Ярослава 1054 р. до влади прийшов тріумвірат його старших синів Ізяслава, Святослава і Всеволода. Причиною цього була насамперед правова невизначеність “ряда” Ярослава Володимировича, в якому він уник прямої вказівки на старшого сина Ізяслава як на свого наступника на київському столі⁹. Крім того, сам Ізяслав не володів необхідними для керівника держави якостями й сильним характером, тому й поділив владу з братами. Літописи, певна річ, не знають латинського слова “тріумвірат”. Вони називають таке правління інакше: “Ярославичи же триє”¹⁰. Джерела зберегли чимало свідомств діяльності й дійовості тріумвірату.

Троє Ярославичів майже двадцять років разом вершили давньоруські справи. Вони прагнули зосередити Руську землю в своїх руках, розділити її між собою. Двох молодших братів, Ігоря і В'ячеслава, вони усунули від керівництва державою, а по їхній смерті (В'ячеслав помер 1057, Ігор – 1060 р.) поділили їхні волості поміж собою. Синам померлих братів тріумвіри не дали нічого, перетворивши їх на князів-

ізгоїв. Правління тріумвірату дещо стабілізувало політичну ситуацію на Русі. Однак з часом тріумвірат вичерпав себе. Початком його розпаду стали події 1068 р., коли тріумвіри зазнали поразки в битві проти половців на р. Альті, а далі повсталі кияни вигнали Ізяслава і посадили на стіл полоцького князя Всеслава. Через півкроку Ізяслав Ярославич з польською підмогою повернувся на Русь і покарав повсталих¹¹. Та суперечності поміж братами наростали, й на початку 1073 р. Святослав і Всеволод перетворили тріумвірат на дуумвірат, вигнавши з держави старшого брата Ізяслава¹².

З того часу і аж до початку другого десятиліття XII ст. на Русі постійно правлять дуумвірати. Причина полягала не лише в нездатності тих чи інших київських князів-Ярославичів зосередити владу в своїх руках. Територія держави продовжувала залишатись не досить об'єднаною і консолідованою. Необхідно було добиватись рівноваги поміж князями різних руських земель, тримати їх у покорі з'єднаними силами дуумвірів – звичайно найсильніших і найвпливовіших государів. Першим таким дуумвіратом стало співправління Святослава і Всеволода (1073-1076). Поміж цими дуумвірами не було рівності. За обсягом володінь, матеріальних ресурсів і військовим потенціалом Святослав рішуче переважав Всеволода і по суті керував дуумвіратом. Він прагнув єдиновладдя, і лише смерть зупинила його¹³. Влітку наступного, 1077 року із вигнання повернувся Ізяслав і знову посів київський стіл. Він став правити сумісно з братом Всеволодом. Цей новий дуумвірат, що склався, мабуть, за інерцією, *de facto*, діяв трохи більше року. На початку жовтня 1078 р. Ізяслав загинув у битві з своїми небожами (князями-ізгоями) Олегом Святославичем і Борисом В'ячеславичем, котрі прагнули одержати колишні батьківські землі¹⁴.

До влади у жовтні 1078 р. прийшов останній серед тріумвірів - Всеволод. Та не варто вважати його правління (1078-1093) часами реставрації одноосібної монархії на Русі, як це часто можна прочитати в науковій літературі. Всеволод залучив до управління державою свого старшого сина Володимира Мономаха. Суто родинний дуумвірат батька і сина протримався до смерті Всеволода і певною мірою стабілізував становище в країні. Про існування і дійовість цього дуумвірату неодноразово свідчить літопис. На його сторінках Володимир діє звичайно від імені Всеволода, виконує всі головні функції загальноруського князя: очолює замість нього походи, залагоджує стосунки поміж князями, приборкує їх. Так, 1080 р. “заратишася торци переяславъстии на Русь; Всеволод же посла на ня сына своего Володимера”. Через чотири роки по тому князі-ізгої Ростиславичі вигнали з Володимира Волинського Ярополка Ізяславича. “И посла Всеволод Володимера сына своего, и выгна Ростиславича и посади Ярополка Володимери”¹⁵. У ролі одного з співправителів держави Володимир особливо рельєфно виступає в літописній статті 1086 р.: “Приде Ярополк из Ляхов, и створи мир с Володимером, и иде Володимер вспять Чернигову”¹⁶ (де княжив з 1078 р.).

Коли 13 квітня 1093 р. помер Всеволод Ярославич, верхівка суспільства, призвичаєна до того, що в країні фактично правив Володимир Мономах, була готова до його вокняжіння. Однак Володимир вчинив інакше. Він вирішив дотриматись

давнього порядку заміщення київського стола, так званого родового старійшинства, коли влада передавалась старійшому в князівському роді. Серед онуків Ярослава старійшим був Святополк, бо доводився сином старшому серед Ярославичів - Ізяславу. Йому й передав Мономах київський стіл. А сам поїхав княжити до Чернігова¹⁷.

Здавалося б, на Русі відновилася одноосібна монархія. Та цього не сталося. Вже в перші місяці свого київського княжіння, у травні 1093 р. Святополк Ізяславич запропонував Володимирі Всеволодичу разом керувати державою. Радники Святополка сказали йому: "Послися к брату своєму Володимеру, да бы ти помогл..." Мономах охоче відгукнувся на пропозицію Святополка. Ймовірно, дуумвірат Святополк - Мономах утворився 1094 р., коли князь-ізгой Олег Святославич змусив Володимира Мономаха повернути йому Чернігів із князівством і податись до батьківського Переяславля, але початок активної діяльності дуумвірів припав на кінець лютого 1096 р., коли вони зібрали південноруських князів для походу на половців. Всі згодились, лише Олег Святославич чернігівський ухилився від участі в загальноруській справі., бо здавна спирався на половецьких ханів у міжусобній боротьбі на Русі. Дуумвіри приборкали Олега й у покарання відібрали у нього Чернігів із землею, віддавши його молодшому братові Олега Давиду¹⁸. Відтоді дуумвірат постійно діяв аж до кінця життя Святополка. Причини його стійкості й тривалості полягали, з одного боку, в постійній небезпеці від Половецького степу, з іншого - в необхідності приборкання міжкнязівських чвар на Русі, насамперед - втихомирення буйних чернігівських Святославичів.

Кончина Святополка (16 квітня 1113 р.) призвела до одноосібного вокняжіння в Києві Володимира Всеволодича Мономаха. Його порівняно недовге правління (1113-1125) призвело нарешті до стабілізації й підвищення авторитету центральної влади, зміцнення держави, нарешті - до відновлення єдиновладної монархії¹⁹. Самовладність Володимира виявилась насамперед у тому, що він, подібно до свого прадіда Володимира Святославича й діда Ярослава Мудрого, вільно і за власною волею переміщував князів із однієї волості в іншу, не рахуючись з принципами ні родового старійшинства ні отчинності. У 1117 р. його старший небіж Ярослав Святополчич висловив незадоволення тим, що Мономах перевів з Новгорода Великого поближче до Києва, до Білгорода, свого старшого сина Мстислава, щоб передати тому київський престол. Це порушувало порядок родового старійшинства, за яким першим претендентом на загальноруську владу був якраз Ярослав. Слів обурення Ярослава виявилось досить для того, щоб Володимир Всеволодич зібрав коаліцію князів, пішов на Ярослава, котрий сидів тоді у Володимирі Волинському і приборкав його. "И наказав его Володимер о всем, веля ему к себе приходити: "Когда ты позову!"²⁰ Дійсно, вже на початку свого київського князювання Володимир відмовився від порядку родового старійшинства і почав вважати великокнязівський престол спадковим володінням своєї родини. Він і передав його старшому синові Мстиславу (роки київського князювання: 1125-1132). Мономах і Мстислав були повновладними господарями в країні. Вони на власний розсуд роздавали престоли, переміщували князів з однієї волості до іншої, приборкували непокірних.

Таким чином, головною особливістю державної влади на Русі в другій половині XI – початку XII ст. було сумісне правління старших членів дому Ярославичів. Воно здійснювалось у формі дуумвіратів і тріумвіратів й сприяло усталенню міжкнязівських відносин, припиненню усобиць і подоланню загрози з боку Половецького степу. Вже перший тріумвірат Ярославичів, попри егоїзм і постійну неузгодженість дій його членів, значною мірою виконував ці завдання. А для часів київських князів Всеволода Ярославича і Святополка Ізяславича дуумвіратний спосіб правління найбільш, мабуть, відповідав умовам часу²¹.

Історики XIX – першої третини XX ст. розходились у думках стосовно причин настання удільної роздробленості Давньоруської держави. Була поширена ідея, за якою країна розділилась на окремі волості й землі насамперед тому, що Ярославичі надто розмножились і на всіх князів просто не вистачало столів. Тому багато хто з них був змушений силою зброї добувати собі княжіння. І дійсно, літописці наводять безліч прикладів на підтвердження цієї тези. Однак подібне пояснення плаває на поверхні складних і суперечливих явищ часів роздробленості. Чомусь ніхто з його adeptів не замислювався над тим, чому це раніше, в роки недавнього князювання Володимира Мономаха і його сина Мстислава, коли кількість князів-Ярославичів також набагато перевищувала число столів, жодний член панівного дому не насмілювався виступити із зброєю в руках не те що проти великого князя київського, а й проти найслабкішого серед своїх родичів...

Так само невдалим виглядає інше пояснення причин настання роздробленості: Ярославичі, що стали надто численними на середину XII ст., почали порушувати традиційний порядок престолонаслідування (за родовим старійшинством). Становище погіршувалось ще й різко зрослою активністю городян у політичному житті своєї землі й держави в цілому²².

Лише починаючи з 30-х років XX ст., зусиллями радянських істориків, була вироблена наукова теорія причин, перебігу і наслідків удільної роздробленості на Русі. Було встановлено, що в основі роздроблення відносно єдиної Давньоруської держави крились процеси соціально-економічного розвитку, які набрали сили якраз з кінця XI ст. Народилось поняття *феодальної* роздробленості – явища, породженого еволюцією феодальних відносин²³. Уперше ця ідея була проголошена в книжці Б.Д.Грекова «Киевская Русь» (1939) і розвинута вченим у пізніших виданнях цієї праці й інших роботах.

Протягом XI – першої третини XII ст. у країні визріли принципові соціально-економічні зрушення. Уперше елементи послаблення єдності Давньоруської держави виявились одразу по смерті Ярослава Мудрого. Проте в другій половині XI ст. суспільно-економічний розвиток Русі, особливо на місцях, у віддалених від центру князівствах, волостях і землях, виявився недостатнім для розгортання відцентрових процесів і порушення єдності країни.

На кінець XI – першу половину XII ст. еволюція феодального способу виробництва породила прошарок великих і середніх землеволодільців, яких літописці звичайно називають загальним терміном “бояри”. Вони з’явилися не лише в осередку держави, у Києві та Київській землі, а повсюдно, навіть у віддалених від столяного

града Русі землях: Володимиро-Суздальській, Новгородській, Галицькій, Волинській та ін. Утворилось велике феодальне землеволодіння, спочатку князівське, далі боярське. Якщо раніше Київ був найбільшим і мало не єдиним осередком суспільно-політичного, економічного і культурного життя Русі, то з початком XII ст. зміцніли економічно й політично землі й князівства, що склали Давньоруську державу. Місцеве боярство і залежні від нього князі перестають бути зацікавленими в загальноруських справах, віддаючи перевагу справам власним. “Нові економічні умови, за яких у XII ст. продовжували існувати окремі феодальні князівства, що входили до складу Давньоруської держави, і їх боротьба поміж собою створили нову політичну карту Східної Європи, на якій Києву було відведене більш скромне місце”²⁴. Влада великого князя, писав Б.Д. Греков, робиться для них обтяжливою, а загальноруські походи проти половців - небезпечними і такими, що не приносили їм особистих вигод. У державі швидко визрівають і набирають сили процеси, що вели до політичного відособлення князівств і земель. Так Русь вступила в добу удільної або феодальної роздробленості.

Як писав В.Т. Пашуто, “відносно єдина державна структура, що склалася на час князювання Володимира Святославича і Ярослава Мудрого, ... виявилась недовговічною. Причина цього криється не в занепаді країни, а в її соціально-економічній еволюції, де спостерігаються два ряди причинно взаємопов’язаних явищ: розвиток феодалізму шир і послаблення економічної та політичної могутності центральної влади”²⁵.

Переконливу й масштабну панораму роздроблення Давньоруської держави створив у працях 60-х - 70-х років Б.О. Рибаків – хай навіть окремі її положення викликають заперечення: “У 1132 р. Київська Русь неначе раптово розпалась на півтора десятка князівств... Однак ця раптовість лише гадана”, насправді процес кристалізації князівств-королівств (історик вважає їх навіть самостійними) був підготовлений самим ходом історичного процесу²⁶.

Роздробленість, отже, визрівала довго, поступово й підступно. Тому її наближення не помічали навіть найбільш прозорливі люди того часу, до яких можна віднести літописців. Безумовно, її симптоми давались взнаки вже за життя Мономаха - занадто вже часто доводилось цьому государю приборкувати залежних від нього князів, чого не було за Ярослава Мудрого. Літописці яскраво й емоційно описують і засуджують удільну роздробленість країни, що виливалась у нескінченні війни між князями. Палали міста і села, гинули великі тисячі руських людей, а половці, підбадьорюванні відсутністю єдності сил Русі, майже щорічно грабували її землі й забирали у полон селян і городян. Вже під 1134 р. новгородський літописець з гіркотою записав: “И раздрася вся земля Руская”²⁷. У цьому контексті “раздрася” означає: розірвалася, вступила у смугу смуту. Мине близько ста років, й інший літописець, уже галицький, із тугою відобразить іншу смуту, що продовжувала панувати і набирати сили у Галицько-Волинській Русі: “Начнем же сказати бещисленья рати и великия труды, и частыя войны, и многии крамолы, и частая востания, и многия мятежи...”²⁸.

Історики минулого (та й дехто із сучасних) взагалі відмовляли внутрішньому життю Давньоруської держави доби роздробленості в будь-якій організованості, відкидали саму можливість визначення її найменших закономірностей, бачили у ній лише хаос, безглузді війни й короткозорість государів. Багато хто вважав, що в той час Давньоруська держава перестала існувати. Лише вітчизняні вчені, починаючи з 60-х років нашого століття, виробили логічну й струнку концепцію державної структури Київської Русі доби роздробленості.

Настання удільної роздробленості зовсім не означало розпаду Давньоруської держави. Змінилася лише її суспільно-політична організація і характер державної влади. “Політична структура Русі втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості”²⁹. Вона була монархією **федеративною**. В середині XII ст. державний лад Русі набирає нової форми. Стольний град Київ і підвладний йому великокнязівський домен південної “Руської землі” перетворився на сукупне володіння групи князів, членів дому Ярослава. Вони вважали себе колективними власниками “Руської землі” й вимагали там собі частки володінь (“часті”), а свої суперечки прагнули полагоджувати на загальноруських “снємах”³⁰. В.Т.Пашуто назвав таку структуру влади **колективним сюзеренітетом**. Літописи містять підтвердження (щоправда, нечасті) дійовості такої системи влади³¹.

Яскраве свідoctво на користь існування порядку колективного володіння і управління південною Руською землею містить «Слово о полку Ігоревім». Одно з центральних місць знаменитої пам’ятки кінця 80-х років XII ст. посідає заклик співця до низки князів захистити Руську землю від хижих половецьких ханів. Він починає його зверненнями до володимиро-суздальського князя словами: “Великий княже Всеволоде! Не мыслию ти прилетети издалеча, отня злата стола поблюсти?”³². Далі автор “Слова” звертається до інших сильних государів Русі, серед них – до Рюрика і Давида Ростиславичів, Ярослава галицького, Романа волинського. Довгий час історики й літературознавці не могли пояснити звернення співця «Слова» до багатьох князів з різних земель Русі з вимогою йти до Києва й захищати великокнязівський “золотий стіл” – при тому, що він мав законного господаря – великого князя Святослава Всеволодича. На мій погляд, в наведених словах автора пам’ятки проглядає якраз система колективного сюзеренітету Ярославичів над Києвом і південною Руською землею. Всі вони, як свідчать літописи, мали невеликі (часто символічні) володіння в південній Руській землі, головним чином на півдні Київщини, і за них були зобов’язані обороняти її від ворога, насамперед половецьких ханів.

Із структурою колективного сюзеренітету в другій половині XII ст. співіснувала інша: давня система дуумвіратів. Звичайно такі дуумвірати складали глави найсильніших князівських родів. Так, у 1181-1194 рр. у Південній Русі успішно діяв дуумвірат Рюрика, глави роду Ростиславичів, князя південної Руської землі, й Святослава Всеволодича, чільного представника роду чернігівських Ольговичів. Дуумвірат встановив рівновагу політичних сил, значною мірою стабілізував внутрішньополітичне життя і певною мірою сприяв зміцненню оборони країни від

половців. Під проводом Святослава і Рюрика було проведено кілька переможних походів углиб Половецького степу (1183, 1185, 1190, 1191 рр.), що послабили небезпеку для Русі з боку кочовиків Причорномор'я.

Не варто розглядати часи роздробленості на Русі лише як добу послаблення соціально-політичних та інших зв'язків у державі. Вона проходила у взаємодії й змаганні відцентрових і доцентрових сил. Сепаратизму панівної верхівки земель і князів протистояли наростання економічних і культурних зв'язків, що робиться особливо помітним з 60-х років XII ст., а також ідейні чинники: ідея спільності всіх східних слов'ян, що складала населення Київської Русі, та ідея спільної для всіх них "Руської" землі: народу, країни, держави, мови.

З початком XIII ст. відцентрові процеси посилювалися, але держава збереглася. Хто знає, як би проходило політичне й суспільне життя Давньоруської держави в середині - другій половині XIII ст., якби вона не загинула під страшним ударом "тьмочисленной" кінноти хана Батия в 1237-1241 рр.

¹ Черепнин Л.В. Русь: Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX-XV вв. // Пути развития феодализма. М., 1972. С.145.

² Авенариус А. "Государство Само" //Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. М., 1987.

³ Котляр М.Ф. Утворення Давньоруської держави. К., 1993. С.24-25.

⁴ Повесть временных лет. М.; Л., 1950. Ч.1. С.56.

⁵ Котляр М.Ф. Генезис східнослов'янської державності //Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст. К., 1995.

⁶ Мельникова Е.А. К типологии становления государств в Северной и Восточной Европе //Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы. М., 1992. С.39.

⁷ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства IX - начала XIII вв. //Исторические записки. М., 1972. №89. С.359-360.

⁸ Див.: Кобрин В.Б., Юрганов А.Л. Становление деспотического самодержавия в России //История СССР. 1991. №4. С.56-57.

⁹ Повесть временных лет. Ч.1. С.108.

¹⁰ Там же. С.111.

¹¹ Повесть временных лет. Ч.1. С.112-116.

¹² Там же. С.121.

¹³ Там же. С.131-132.

¹⁴ Там же. С.132-135.

¹⁵ Повесть временных лет. Ч.1. С.135.

¹⁶ Там же. С.136.

¹⁷ Повесть временных лет. Ч.1. С.141-143.

¹⁸ Там же. С.149-150, 170-171.

¹⁹ Пресняков А.Е. Княжое право в Древней Руси. Лекции по русской истории. М., 1993. С.63, 69 и др.

²⁰ Повесть временных лет. Ч.1. С.202.

²¹ Котляр Н.Ф. Древнерусская государственность. СПб., 1998. С.245.

²² Див., напр.: Платонов С.Ф. Лекции по русской истории. СПб., 1901. С.93-94.

²³ Советская историография Киевской Руси. Л., 1978. С.147.

²⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 505. Див. також інші праці вченого.

²⁵ Пашуто В.Т. Историческое значение периода феодальной раздробленности на Руси //Польша и Русь. М., 1974. С.11.

²⁶ Рыбаков Б.А. Первые века русской истории. М., 1964. С.147.

⁶ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.; Л., 1950. С.208.

²⁸ Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871. С.501.

²⁹ Пашуто В.Т. Указ. соч. С.11.

³⁰ Черепнин Л.В. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства //Исторические записки. 1972. № 89. С.365.

³¹ Див., напр. свідчення Київського літопису під 1195 р. //Летопись по Ипатскому списку. СПб., 1871.С.459-461, 470.

³² Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950 (Литературные памятники). С.21.

Володимир Маслак

НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ В ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ С.СОЛОВЙОВА

На зламі першої та другої половини XIX ст. українською історією предметно зацікавлюється видатний представник російської історичної науки, автор теорії органічного розвитку С.Соловйов. З його іменем пов'язана поява першої в російській історіографії спеціальної праці, яка торкається історії Національно-визвольної війни та Руїни («Гетман И.Выговский» (1859). Одне з ключових місць тематики, посідає ця тема в ґрунтовній розвідці «Очерки истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу» (1848). Обидві праці публікувалися дослідником на сторінках відомого й популярного в колах російської інтелігенції журналу «Отечественные записки». Змістовний екскурс концептуального характеру в історію Національно-визвольної війни присутній і в знаменитій соловйовській «Истории России с древнейших времен» (М.,1861. Т.10). Короткі сюжети концепційного характеру містять підручник «Учебная книга русской истории» (М.,1863), які були розраховані на широкий загал освічених співвітчизників «Общедоступные чтения о русской истории» (М., 1882). Врешті про глибокий інтерес С.Соловйова до проблематики Національно-визвольної війни опосередковано свідчить і те, що основною ділянкою наукових зацікавлень його визначного учня Г.Карпова була якраз історія Національно-визвольної війни. Тобто до заслуг С.Соловйова можна віднести ще й підготовку одного з найцікавіших дослідників з означеної проблеми.

У випадку з доробком С.Соловйова маємо справу з цілісною, добре розробленою концепцією Національно-визвольної війни. У цьому сенсі дослідник пішов шляхом Д.Бантиш-Каменського, М.Маркевича та свого сучасника М.Костомарова. Інтерес дослідника до Національно-визвольної війни живився з незадоволеності ступенем розробки української історії в цілому. “Мы поставили целью статей своих внести сколько-нибудь критический взгляд на историю Малороссии”, - зазначав С.Соловйов в «Очерках истории Малороссии»¹. Наріжною ж підвалиною слугувала, зауважена Іллерицьким, мета С.Соловйова “изучить историю всех народов, сошедших с исторической сцены”². До таких народів були зараховані й українці. Останнім

поштовхом до появи нарисів, у яких в концептуальному плані розглядалася українська історія стала, швидше всього, поява «Истории Малороссии» М.Маркевича та публікація О.Бодяньським «Історія Русів». Обидва твори (особливо останній) написані з позицій глибокого українського патріотизму та визнання окремішності українського історичного процесу.

Вдивляючись у дотичні порушеної нами проблематики історичні конструкти С.Соловйова, не важко помітити відсутність яких-небудь суттєвих розходжень в оцінках автора, не кажучи вже про серйозну еволюцію поглядів та концептуальні відмінності. Можна вести мову лише про поглиблення, збагачення, уточнення, логічне вивершення в «Истории России» проголошених у перших двох працях поглядів та про ґрунтовнішу розробку окремих аспектів. Підставою для такого розвитку ситуації стало перш за все посутнє розширення джерельної бази дослідження. За кількістю залучених документальних джерел йому на той час не було рівних. Учений провів плідну архівну евристику у фондах Посольського та Малоросійського приказів. Соловйов був першим, хто у великому обсязі використав джерела, що відклалися в архіві Малоросійського приказу, Приказі Таємних справ, Шведські, Голштинські, Англійські справи Посольського приказу. Але до стовпців і книг Розрядного приказу його рука так і недотягнулася. Поза межами студій Соловйова залишилися багатющі на джерела фонди Білгородського, Володимирського, Московського, Новгородського, Приказного, Севського станів Розряду. Принагідно варто відзначити, що на відміну від широкого кола використовуваних дослідником джерел з фондів Посольського приказу, документи приказу Розрядного навіть сьогодні у більшості своїй маловідомі дослідникам. Тільки мізерна частина останніх запроваджена до наукового вжитку.

С.Соловйов не залишив по собі джерелознавчих студій, не переймався джерелознавчими проблемами спеціально. Але він чудово володів методикою аналізу джерел. Головним завданням дослідника він вважав очищення джерел від намулу недостовірності та відвертої фальсифікації, спираючись на розвиваючи традиції “скептичної школи” в російській історіографії.

У С.Соловйова постійні звинувачення, що межували з презирливістю, викликав автор «Історії Русів». Насамперед С.Соловйова рішуче не влаштувало концептуальна побудова твору. Проголошування самостійності українського історичного процесу, український патріотизм, не сприймалися дослідником, викликало відразу й осуд. Великодержавницькі переконання його не могли подарувати авторові (ним С.Соловйов вважав Г.Кониського³) його автономістичної концепції, агітації за українську автономію шляхом повернення колишніх прав, тобто за рахунок обмеження прерогатив російської влади. Критика С.Соловйова зосередилась на фактографічному боці «Історії Русів» і велася майстерно, але в'їдливо. Втім, зауваження С.Соловйова відносно неправдивості багатьох місць твору мають слушність. Особливості підходу дослідника добре ілюструє сюжет, де аналізується повідомлення автора «Історії Русів» про прибуття до Чигирини по ухвалі Зборівського договору 1649 року послів з Туреччини, Москви та Польщі з пропозиціями щодо переходу України під ту чи іншу протекцію. С.Соловйов слушно ставить під сумнів

ці свідчення. На його думку, вони “носят следы позднешего составления”⁴. Аргументами слугували, по-перше, логіка попередніх та послідуєчих подій, по-друге, встановлена дослідником специфіка загальної позиції Росії та Польщі, з чого випливала неможливість для усіх трьох сторін встановлення відносин протекторату з Українською козацькою державою; по-третє, свідчення літопису Самовидця; по-четверте, інформація, що містилася у відомих досліднику документальних джерелах⁵.

Окрім того, слідом за Д.Бантиш-Каменським й спираючись на його аргументи С.Соловйов визнав недостовірною вміщену в «Історії Русів» царську грамоту, яку вручив Б.Хмельницькому перед Переяславською радою В.Бутурлін. До суджень Д.Бантиш-Каменського С.Соловйов додає інтитуляцію царських грамот, написаних до Б.Хмельницького до 1654 року⁶: “Вот как мог писать царь к гетману”, - справедливо зауважує С.Соловйов.

До документальних джерел ставлення в С.Соловйова особливо шанобливе. Він надає їм беззаперечну перевагу, розлого цитує. Високо цінував дослідник і літописи Самовидця та С.Величка. Останній, приміром, він вважав дуже важливим, бо “составитель летописи, как говорит, пользовался дневником Самоила Зорки, бывшего писаря при Богдане Хмельницком во все время войны последнего с поляками”⁷. Іншими словами С.Соловйов цінував використання С.Величком автентичного джерела. За іронією долі, однак, такий справедливий підхід, у даному випадку виявився хибним. Існування діаріуша С.Зорки піддано в історіографії сумніву і небезпідставно⁸.

Опрацьованість та логічна вивершеність концепції С.Соловйова зумовлювалась, насамперед, його історіософією. У цій ділянці досліднику, як відомо, належить особливе місце в російській історіографії. Виступав він як творець теорії органічного розвитку, у межах якої основна увага зосереджувалася на з’ясуванні внутрішніх причин розвитку подій. Перебіг цих подій підвласний універсальним законам⁹. Таким було кредо С.Соловйова.

Відповідно й Національно-визвольна війна бачилась С.Соловйову не якимось специфічним явищем чи таким собі раптовим виправленням історичної несправедливості (відірваності України від Московії), а органічним виявом плину історичного процесу. Правда дослідник не уточнив якого саме процесу, але, відмовляючи Україні в самостійності історичній ролі, у самостійній історії мав на увазі, зрозуміло, саме російський. Україна, за С.Соловйовим, - це стрижнева складова Західної Росії, яка “вследствие известных недостатков своего государственного развития не могла сохранить самостоятельность и должна была примкнуть к более сильному государству, литовскому, а потом при посредстве Литвы соединилась и с Польшею”¹⁰.

Узагальнююча формула “вследствие известных недостатков своего государственного развития” була куди вагомішою й пліднішою від Бантишевої “вследствие судьбою отторжены от российского достояния”¹¹. С.Соловйов тут підійшов до розуміння “роз’єднання” як обумовленого певними причинами процесу. Для С.Соловйова (традиційно для російської історіографії) українська історія - невід’ємна частина російської, а період коли українські землі не входили до складу Московської держави позначений прагненням до визволення з під Литви чи Речі Посполитої і

приєднання до Московії. Крізь таку призму він намагався оцінювати примітних постатей української історії.

Іншим стрижнем, на який нанизувалися складові концепції С.Соловйова стає знову ж таки традиційне для російської історіографії трактування переяславсько-московських домовленостей між Україною та Московською державою як беззаперечне підданство першої другій, яке було вкрай необхідне обом сторонам. Поза тим С.Соловйов вніс чимало цінного у розробку проблематики Національно-визвольної війни.

Зачнемо від причин війни. С.Соловйов виділяє тут два рівні. З одного боку, це причини універсальні - протистояння польсько-литовського та російського світів, яке неминуче мусило перерости у відкритий, так би мовити формаційний конфлікт. З іншого боку, причини, що впливали з обставин тодішнього життя, конкретизували протистояння, й загострюючи його, призвели до вибуху. Наріжною причиною, яка уособлювала собою специфіку як першого, так і другого рівня, С.Соловйов, розвиваючи давню традицію української та російської історіографії вважав релігійний гніт, як квінтесенцію польсько-українських протиріч¹².

Друга причина полягала в гострому польсько-козацькому конфлікті при збереженні передумов для покозачення низів українського суспільства. Додатковим чинником при цьому була, влучно підмічена С.Соловйовим, суголосність інтересів козацтва й селянства. «Казачество имея за себя все холопство, под знаменем угнетенного православия восстало против польского панства и шляхты»¹³. Дослідник першим акцентував увагу на спорідненості інтересів українського козацтва й широких селянських мас. Попередники С.Соловйова або не переймалися цим питанням зовсім, або торкалися його побіжно.

Ще однією новацією дослідника було окреслення позиції представницького стану українського суспільства - шляхти. Тут С.Соловйов, щоправда, був надміру прямолінійним. зауваживши, що «шляхетство русское не сочувствовало казакам»¹⁴. Однак важливим був сам факт звернення до цієї ніким не розроблюваної ділянки.

У цілому ж С.Соловйов, безперечно, глибоко копнув у справі з'ясування причин Національно-визвольної війни. Його попередники не спромоглися охопити таке коло чинників, обмежившись констатуванням фактів, що лежали на поверхні. Спостереження С.Соловйова виконали роль інтелектуального підживлювача для М.Костомарова, Г.Карпова та для подальшої історіографії. Приміром, М.Костомаров, в «Богдані Хмельницьким», перше видання якого побачило світ у 1857 р., тобто після появи «Очерков из истории Малороссии...» С.Соловйова, називає аналогічні причини Національно-визвольної війни¹⁵.

За привід для війни С.Соловйов традиційно вважав особистий конфлікт Б.Хмельницького з Д.Чаплинським¹⁶. Але дослідник намагається докладно (особливо в «Истории России») відтворити перебіг конфлікту. При цьому, ведучи в «Історії Росії...» мову про посольство Богдана Хмельницького до Владислава IV, оповідає й про підготовку козацького походу на Туреччину в рамках задуманої польським королем антитурецької коаліції¹⁷. Повторює С.Соловйов і помилку, що саме Богдана Хмельницького польський король призначив гетьманом¹⁸. Насправді,

на цю посаду було зведено черкаського полковника Івана Барабаша¹⁹, конфлікт Богдана Хмельницького з яким став однією з найколеритніших сторінок початкового етапу Національно-визвольної війни. Перебільшує С.Соловйов і значення особистих образ, завданих Б.Хмельницькому. На думку дослідника, саме образа гетьмана спричинилася до повстання в Україні²⁰.

Так само, як і М.Костомаров, С.Соловйов зупиняється на родоводі Б.Хмельницького та діяльності останнього до 1646 р. Аналізуючи польські й українські версії походження Б.Хмельницького, С.Соловйов віддає перевагу останній, за якою рід Хмельницьких належав до української шляхти²¹. Наводить дослідник і до сьогодні належним чином не підтвержені, але й не спростовані свідчення про навчання Б.Хмельницького у Львові²².

Критично поставився С.Соловйов до так званої «Козацької історії», згідно з якою під час оглядин коронним гетьманом С.Конецьпольським новозбудованої фортеці Кодак (1635 р.), на слова про принципову неможливість оволодіння нею нападами присутній при розмові Б.Хмельницький заявив: «Що руками збудоване, те ними ж буде зруйноване». С.Соловйов слушно відмітив, що «здесь факты достоверные перемешаны с смутными народными преданиями»²³. Принагідно зауважено, що нашарування спостерігається вже у літопису С.Величка, де первісна легенда була перелицьована на «бродівську» (розмова, буцім, відбулася не в Кодаку, а в Бродівській фортеці)²⁴.

Наступний сюжет, на якому предметно зупиняється С.Соловйов - обставини й спрямованість перебування Б.Хмельницького на Січі. Вже в «Очерках истории Малороссии» дослідник чітко й однозначно трактує це як підготовку до повстання²⁵. Аналогічне витлумачення присутнє й в «Истории России...»²⁶. Діяльність Б.Хмельницького на Січі описується порівняно з попередниками досить розлого. Дослідникові вдалося внести кілька присутніх уточнень, які розширюють уявлення про масштаби і характер заходів гетьмана. Зокрема, справедливо відзначається, що діяльність Б.Хмельницького на Січі відразу набула антипольського забарвлення, й усі заходи майбутнього гетьмана були спрямовані на формування сприятливих передумов для успішного збройного виступу. Слідом за М.Костомаровим²⁷, С.Соловйов звернув увагу на підтримку закликів Б.Хмельницького та ідеї повстання широким загалом низів українського суспільства²⁸.

Далі, використовуючи листи Б.Хмельницького до коронного гетьмана М.Потоцького, дослідник зауважив прагнення першого заплутати Варшаву²⁹. Тобто дослідник не просто відкинув приписувані Б.Хмельницькому вагання й нерішучість, а підвів під свій висновок джерельне підґрунтя. Вперше в історіографії звернув увагу С.Соловйова і на поголоски щодо можливої організації козацького походу на море чи переміщення значної групи козаків на Дон. Тут дослідник використав щойно введений до наукового вжитку лист брацлавського воєводи Адама Киселя до путивльських воєвод від 18 березня 1648 р.³⁰

Таким чином, із висловленого вище напрошується однозначний висновок, що станом на початок 60-х рр. XIX ст. С.Соловйов найретельніше в історіографії

підійшов до висвітлення ембріонального періоду Національно-визвольної війни. Його виклад ґрунтовніший і рельєфніший, а головне продуманіший і стрункіший за конструкт М.Костомарова. С.Соловйову вдалося охопити більше аспектів, порушити більше питань. Не обійшлося однак і без деяких недоречностей. Так, надто довірившись літописові С.Величка, С.Соловйов відсовує обрання Б.Хмельницького гетьманом на 18 квітня³¹. Перебільшує дослідник ступінь утаємниченості від рядових козаків намірів Б.Хмельницького щодо кримських татар і ногайців (в «Истории России...» зазначається, що козаки не відали про плани гетьмана навіть після прибуття татар Тугай-Бея³²).

Події, пов'язані із Жовтоводською та Корсунською битвами, С.Соловйов описує побіжно, фактично лише констатує результати битв. І взагалі військовий бік справи його цікавив мало. Основна увага надавалася суспільному, політичному й геополітичному аспектам війни. Однак принагідно спростовуються присутні для автора похибки попередників, які лежать у площині військової історії Національно-визвольної війни. Так, обґрунтовується хибність повідомлення «Історії Русів», що на шляху до Жовтих Вод Б.Хмельницький оволодів фортецею Кодак і вже там збирав своє військо. Аргументи С.Соловйова тут цілком слушні: а) збір козаків відбувся на о. Бучки; б) комендант Кодака Гродзецький ще 9 травня просив у М.Потоцького підкріплення³³.

Аналізуючи процеси, що відбувалися в другій половині 1648 - на початку 1649 рр., С.Соловйов доходить справедливого й оригінального висновку, що на початку 1649 р. “поляки поняли наконец, что мир или война не зависят от Хмельницкого” бо “все поднялось в казаки”³⁴. Вірно виявивши тодішню тенденцію, як і тенденцію лютого - березня 1648 року, дослідник тим не менше пройшов мимо проблеми еволюції соціальної бази Національно-визвольної війни. З іншого боку, і це напрочуд показово, він не зміг віднайти в діях Б.Хмельницького логіку. Дослідник загубився в потоці різнопланових і різновекторних заходів українського гетьмана й не зміг віднайти стрижня його претензій. Не пропустивши дії гетьмана крізь сито його наступної політики (й додамо не зрозумівши генеральної спрямованості цієї політики на незалежнення України) С.Соловйову, кредо якого полягало у в'ясненні причин кожного явища, не вдалося узгодити численні заяви й кроки Б.Хмельницького з відновленням військових дій, промовами про намір “звільнити народ руський увесь” тощо. Тому, кинувши безуспішні пошуки універсального підґрунтя, дослідник вдається до локальних пояснень. Це стає основним прийомом аналізу подій Національно-визвольної війни. Саме тут - коріння поверховості багатьох суджень і висновків С.Соловйова.

Він, наприклад, невпевнено зауважує, що після перших двох перемог Б.Хмельницький не мав наміру продовжувати війну, але звірства Я.Вишневецького схилили його до продовження бойових дій³⁵. Багато що С.Соловйов невибагливо списує на “козацький характер” (неврівноваженість) гетьмана, на те, що “месть кипела в его (Б.Хм. - В.М.) сердце”³⁶. Описуючи зимові 1649 р. переговори Б.Хмельницького з очолюваною А.Киселем польською делегацією, С.Соловйов далеко не повністю використовує інформаційний потенціал наявних у його розпо-

рядженні джерел. Дослідник проходить повз навіть таких промовистих фраз Б.Хмельницького, як “выбью из польской неволи народ русский весь” та ін.³⁷ Вони наводяться в «Истории России...», але ніяк не коментуються³⁸. Згадуючи про знаменитий білоцерківський універсал Б.Хмельницького (1648 р.), дослідник звертає увагу на те, що гетьман промовисто виводить поляків від “русів”, але знову ж таки полишає це без реакції³⁹.

Тобто маючи джерела, які чітко свідчили про державницькі устремління Б.Хмельницького, С.Соловйов не використав їх на повну силу. Про упередження ставлення до джерел, про їхню цілеспрямовану сепарацію як це буде пізніше у Г.Карпова не може бути й мови: дослідник сумлінно наводить відомі йому джерела, розлого цитує їх. А відтак можна стверджувати свідоме відсторонення від джерельної інформації, що не вкладалася в заскорузлі рамки великодержавницького витлумачення Національно-визвольної війни. Власне, якраз належність С.Соловйова до когорти дослідників-великодержавників наведена колізія відтінює дуже чітко.

Годі шукати в працях С.Соловйова всебічного аналізу Зборівського, Білоцерківського договорів (наводиться лише загальний зміст статей), бодай згадки про формування інституцій державної влади в Україні, внутрішню політику гетьмана, політичні орієнтації й концептуальні погляди різних старшинських угруповань, про роль Запоріжжя й таке інше. С.Соловйов абсолютно не заторкує питання про Українську козацьку державу, її територію, внутрішній устрій, фінанси, еліту та інші стани. У цьому відношенні дослідник ані на крок не просувається вперед, а навіть, навпаки, опиняється позаду Д.Бантиш-Каменського, не кажучи вже про М.Костомарова. Д.Бантиш-Каменський хоча й побіжно, але таки зупинився на деяких з перелічених вище питань. У порівнянні ж з М.Костомаровим, текст С.Соловйова виглядає ще анахронічніше. М.Костомаров чітко вказав на існування в Україні атрибутів державності⁴⁰.

Не видно у С.Соловйова й прагнення докладно висвітлити зовнішню політику Б.Хмельницького або бодай наміру докладно з'ясувати її закономірності. Так, дослідник говорить про зносини гетьмана з Москвою, Кримським ханатом, Туреччиною, Молдовою, Швецією, але робить це, з одного боку, побіжно, а з іншого - без виопуклення ідеї зносин. В цілому С.Соловйов концептуально не пішов далі Д.Бантиш-Каменського та М.Костомарова у висвітленні зовнішньої політики українського гетьмана.

Ділянкою, де внесок С.Соловйова був справді вагомим стали українсько-російські стосунки - об'єкт традиційної уваги російської історіографії. В основі візії С.Соловйова лежав відомий постулат російської великодержавницької історіографії про відсутність окремого українського історичного процесу й фатумність для України приєднання до котрогось із сусідніх центрів тяжіння. Такими постають Москва, Польща й Туреччина. Мусульманська Туреччина була малоімовірним вибором. Ідея долучення до Османської імперії навіть на умовах, подібним до тих, на які пристали Молдова й Волощина не могла користуватися в Україні великою популярністю. Досвід співіснування з Польщею в Речі Посполитій був відверто негативним. Залишався останній, милий серцю С.Соловйова варіант - Московія.

Варіант цей, на його думку, був найоптимальнішим, бо, по-перше, українці й росіяни - одна народність, по-друге, між Москвою та Україною існувала єдність віри; по-третє, виношувалася велика "історична місія" збирання киево-руської спадщини в руках її законних володарів - московських царів⁴¹. На таке підґрунтя опиралися усі подальші побудови С.Соловйова. Дослідник не обмежився простим констатуванням "права" Московії на Україну та віковічного прагнення України до підпорядкування Московії. Він намагався розглянути проблему під кутом зору теорії органічного розвитку й віднайти в пліні історичних процесів підтвердження перелічених вище постулатів, якомога повніше обґрунтувати останні.

За С.Соловйовим, налагодження Б.Хмельницьким тісних стосунків з Московією стало не просто виявом іманентної передумовленості влиття українських земель до складу Московії, а ще й закономірним наслідком сутнісних українсько-польських протиріч. Живилося воно, з одного боку, з глибинного несумісництва українського і польського світів (здобреного релігійним фактором), а з іншого - з органічної спорідненості українців та росіян, спільності історичного процесу. Гостре протистояння в Речі Посполитій православ'я і католицизму каталізувало відцентрові тенденції в Україні й переорієнтувало українське козацтво на єдиновірну самодержавну Москву. "Под владычеством польским,- писав С.Соловйов, - Малороссия подвергалась гонению на православие: естественно и необходимо возникла мысль присоединиться к такому государству, где подобное гонение было бы невозможно. Таково было православное же и единое государство Московское"⁴².

Узасаднивши основну тенденцію, С.Соловйов спробував (і небезуспішно) з'ясувати перебіг українсько-московських стосунків, і, що важливо, вписати їх у контекст регіональних міжнародних відносин. Заслуга дослідника полягала, насамперед, в охопленні ніким незаторкуваних раніше аспектів, а також у принциповому прагненні не оминати гострих кутів. В останньому сенсі він наслідував Д.Бантиш-Каменського, який теж включав до своєї студії сюжети, що не вписувалися у відлаковану канву прямолінійного й беззастережного руху України до підпорядкування Московії. Тільки С.Соловйов мав у своєму розпорядженні куди повнішу й різноманітнішу джерельну інформацію й досконаліший інструментарій для видобування й аналізу фактів.

С.Соловйов був першим в історіографії, хто розглянув українську політику Московії в її цілісності й розвитку. Якщо попередники в кращому випадку вели мову про вичікування Московією слушної нагоди до вступу у війну з Польщею, то С.Соловйов прослідкував еволюцію пріоритетів московського уряду, процес визрівання ідеї практичного приєднання українських земель. Дослідник слушно відмітив, що в перші роки після початку Національно-визвольної війни Москва прийняла обережну позицію, яка давала змогу повернути в різні боки⁴³. Стримувана Полянівським миром, Москва не мала бажання без чіткої уяви про потенціал українського руху розривати угоду й втягуватись у війну з Польщею. Водночас Москва прагнула бути своєю для України й підтримувати до пори, до часу позитивний нейтралітет.

С.Соловйов виділив три вектори московської політики: 1) не сваритися з Варшавою; 2) не перешкоджати економічним зв'язкам України з прикордонними московськими кордонами й приймати українських переселенців; 3) запобігати ускладненням у стосунках з Кримським ханатом, які випливали з фактору українсько-кримської військової спілки та морських походів донських козаків⁴⁴. Слідом за В.Сухоруковим, але незалежно від нього (другий том «Исторического описания земли Войска Донского» побачив світ лише в 1874 р.). С.Соловйов виокремлює й розглядає кримський фактор української політики Московії. Дослідник слушно відзначив, що з усього спектру зовнішньополітичних кроків Б.Хмельницького “более всего беспокоили Москву сношения гетмана с Крымом”⁴⁵. У Москві боялися двох речей - політичної орієнтації України на Туреччину та Крим і організації Бахчисараєм спільних антимосковських військових дій кримських татар, ногайців та українських козаків⁴⁶. С.Соловйов не піддає глибокому аналізу кримсько-турецький напрямок політики українського гетьмана, а розглядає кримсько-козацький військовий союз та перебіг українсько-кримських та українсько-турецьких стосунків в констативному плані. Як видається, далеко не останньою причиною такого стану стало те, що джерельній базі дослідника бракувало відповідних Кримських і Турецьких справ. Джерела з цих фондів він використав вкрай вибірково. Але, ведучи мову про наявність для української сторони орієнтаційної альтернативи, він, як перед цим Д.Бантис-Каменський та М.Костомаров⁴⁷, по суті підважує великодержавницьку візію Національно-визвольної війни. Усі три дослідники розхитували наріжний постулат цієї візії - тезу про однозначне прагнення українського народу піти “під високу царську руку”. Д.Бантис-Каменський та С.Соловйов як переконані великодержавники робили це, слід гадати, несвідомо.

Ніби намагаючись зняти напругу між своїми переконаннями й джерельною інформацією, С.Соловйов виводить можливість протурецької орієнтації не з українських причин чи бодай переплетіння зовнішніх обставин, а лише з нерішучості Москви в українському питанні⁴⁸. Москва вичікувала у справі приєднання України. Туреччина ж, на думку С.Соловйова, могла бути для останньої лише тимчасовим притулком, вимушеним обставинами кроком, а не свідомим вибором⁴⁹. Свідомим вибором могла бути тільки Московія, і не інакше.

Зводячи таку фундаментальну проблему, як вибір сюзерена (протектора) до коливань тактичної лінії С.Соловйов засвідчує своє небажання дошукуватися глибших причин, що не узгоджується з його підходами до історіописання. Задовільним поясненням тут може бути хіба страх дослідника перед новими відкриттями, які б далі розхитували великодержавницьке тлумачення українсько-російських відносин.

С.Соловйов хоча й пунктирно, але розглянув протиріччя в чотирикутнику Москва - Крим - Україна - Військо Донське. Що цікаво, проігнорували, як слушно зауважив В.Брехуненко⁵⁰, означені протиріччя М.Костомаров та П.Куліш хоча й були причетні до оприлюднення низки дотичних проблеми джерел, які, зрештою, і лягли в основу побудов С.Соловйова.

С.Соловйов справедливо відзначив бажання кримського хана організувати крупномасштабний похід на московські землі за участю кримців, ногайців та українських козаків. Відзначив дослідник і негативну роль морських походів донських козаків. Такі походи дратували хана та його оточення й підштовхували до здійснення масштабної операції ще й відносно Дону⁵¹. Розлого цитуючи статейні списки московських посольств на Україну С.Соловйов поміж іншим вважав за потрібне навести й відповідні місця, де йшлося про обговорення цього питання. У тому числі не були випущені й сюжети, де Б.Хмельницький з гнівом погрожував поплондрувати разом з татарами московські землі за те, що цар не допоміг військом проти Польщі⁵². Згадав дослідник і про похід влітку 1650 року козацького загону під орудою генерального осаули Д.Лисовця та Ю.Хмельницького на р. Міус. Однак глибшому аналізу позиція українського керівництва, Москви, Криму, Війська Донського не піддається. Не обстежується й позиція Війська Донського щодо власне Національно-визвольної війни.

Розглядаючи тактичні розрахунки Москви відносно українського питання, С.Соловйов доходить висновку, що вони ґрунтувалися на неможливості “сохранения мира между казаками и Польшею”⁵³. Тому Москва вичікувала й воліла визначитись у найсприятливіший момент. Тут погляди С.Соловйова стали провісником висновку М.Грушевського про те, що Москва прагнула ослабити обидві сторони щоб скористатися ситуацією для реалізації власних загарбницьких інтересів.

Добре орієнтуючись у переплетінні регіональних міжнародних відносин, С.Соловйов зумів вірно вирахувати й стрижень стосунку до Москви Б.Хмельницького та його оточення - недовіра до хана, у якого “не могло быть ни с кем постоянных союзов и постоянной вражды”, а також шкідливість для України розширення з північною сусідкою, яка могла дотримуючись букви Полянського миру виступити на боці Варшави⁵⁴. Останнє означало б неминучу війну на два фронти і крах усіх амбітних планів українського гетьмана. Б.Хмельницький, як влучно зауважив С.Соловйов “ничем не мог так угодить Польше как поссориться с Москвою”⁵⁵.

Водночас С.Соловйов бачив і те, що московський вектор зовнішньої політики Б.Хмельницького кристалізувався по ходу Національно-визвольної війни, що знову ж таки розхитувало великодержавницьку концепцію. Досліднику вдалося дуже тонко рельєфними усю складність позиції українського гетьмана: “Все обстоятельства, писал С.Соловйов, - клонили к тому, чтоб заставить Хмельницкого хитрить со всеми, давать всем обещания, неставя ни с кем ничего решительного, выжидать, обращать все внимание на сцепление случайности и глядя тревожно на все стороны, пробираться между препятствиями, которые судьба громоздила на его народе”⁵⁶. Під такою проникливою оцінкою ситуації й нині може підписатися будь-який серйозний дослідник історії Національно-визвольної війни.

В іншому місці С.Соловйов підсилює свою думку: “Поражение под Берестечком ясно показывало Хмельницкому и казакам, что им одним сладить с Польшею нельзя”⁵⁷. Тобто С.Соловйов уперше в російській історіографії обмовився про можливість усамостійнення визволеної з-під польської зверхності України. Україна мусила переконатися в своїй спроможності самотужки позбавитися польської опіки.

Отже, не фатум підкоритися Москві, не мета війни з Польщею випросити у московського царя милість влитися до московського ж тіла, а приєднання до Москви як вимушений крок, як наслідок непокірних обставин. С.Соловйов вперше вводить до наукового вжитку «Справу московського самозванця Тимофія Анкудінова», яка викликала певні тертя між Чигирином і Москвою. Дуже детально описуються посольські місії до Чигирин. Широко цитуються листи, витяги зі статейних списків про українсько-московські переговори, не обходяться гострі кути. С.Соловйов вловив перелом у стосунку Москви. Припав він, на його думку, на кінець 1651 року і пов'язаний з поразкою козацького війська під Берестечком та укладенням Білоцерківського миру. Після цього Москва була поставлена перед вибором, що “скоро надобно решиться или принять казаков воевать с Польшею, или видеть подданство казаков султану”, нехай і тимчасове⁵⁸. Однак дослідник, на що вказав І.Дитятін⁵⁹, не звернув увагу на підмічені Д.Бантиш-Каменським свідчення про організацію Земського Собору, на якому вперше явно підкреслювалось систематичне порушення польським урядом Полянвського миру та констатовалося бажання керівництва козацької держави підвести Україну під високу царську руку⁶⁰. Саме відтоді, як неодноразово підкреслювалося в історіографії, можна говорити про принциповий поворот в російській позиції. При визначенні дати ухвалення рішення з українського питання С.Соловйов припустився помилки, ведучи мову про 14 березня 1653 р.⁶¹ Насправді цар перший листовно повідомив українського гетьмана про свою волю 22 червня 1653 р., а Земський Собор прийняв відповідну ухвалу 1 жовтня⁶².

Описуючи хід Переяславської ради С.Соловйов не тільки не втаїв конфлікту з приводу присяги за царя, а й пішов далі, уперше в історіографії визнавши, що українське суспільство було далеко не однорідним у своєму ставленні до підпорядкування України Москві. Дослідник зауважив, що не хотіла цього меншість із козацької старшини та шляхти⁶³. Зрештою, С.Соловйов іде ще далі й уперше в російській історіографії знаходить плями й на позиції Богдана. Усвідомлюючи наявність сутнісної різниці між підвалинами республіканської Речі Посполитої та деспотичної Москви, а звідси й між тим, що права, якими користувалися козаки в рамках Речі Посполитої, були немислимі в межах Російської імперії⁶⁴, дослідник бачив тут протиріччя, котре мусило вилитися в опозицію Москві певної частини козацького стану (та й не тільки його).

С.Соловйов повністю виправдовує позицію зайняту московським урядом і стосовно присяги царя, і стосовно послідувачого наступу на суверенітет України та козацькі вольності. Основу соловйовського обґрунтування становить право Московії на розширення своїх земель загалом і за рахунок киево-руської спадщини зокрема. У річищі конкретної реалізації вказаного права Москва природно бажала накинути на приєднані терени свій внутрішній устрій. Ліквідація особливого становища окраїн, уніфікація порядків є, за С.Соловйовим, наріжною умовою цілісності держави, конструкційної міці її позицій.

Звідси живився перший фундаментальний висновок: “Москва доставляла Малороссии охрану ея высшого интереса религиозного, Малороссия должна была

приравняється к Москве, чтоб не повредит государственному интересу всей России”⁶⁵. Відмову Олексія Михайловича від присяги С.Соловйов пояснює тим, що це ускладнило б послідуочі дії з ревізії перших українсько-російських домовленостей: “Присяга, - зауважує дослідник, - связывала бы его (царя -В.М.) и его приемников в великом стремлении к объединению всех областей государства, с чем особые права Малороссии были несовместимы”⁶⁶. Тобто, за С.Соловйовим виходить, що неморальним є не саме прагнення Москви порушити взяті на себе зобов’язання, а зовнішня оболонка процесу досягнення домовленостей. Тому цар підтверджував права як милість, “не обязываясь на будущее, предоставляя себе право при известных обстоятельствах и уничтожить эти вольности без всякого клятвopеступления”⁶⁷. Залишається додати, що ні до, ні після С.Соловйова ніхто з російських дослідників не писав так гранично відверто про справжні наміри Москви щодо України.

Звернув увагу дослідник і на опозицію Переяславу київського митрополита, але опозиція С.Косова та його прихильників пояснювалася надто вже просто - поперше, відсутністю у часи Національно-визвольної війни гонінь на православ’я, подруге, небажанням митрополита перепідпорядковуватися московському патріархові⁶⁸, хоча й випустив з поля зору вже введені Д.Бантиш-Каменським до наукового вжитку свідчення джерел про те, що не прийняв присягу І.Богун та ін. Тільки в розвідці про І.Виговського С.Соловйов глухо обмовився про відмову від присяги меншої частини старшини, особливо вихідців зі шляхти. Тут-таки дослідник ще й припустився помилки, долучивши до цієї групи І.Виговського. Якраз генеральний писар тоді присягнув на вірність московському цареві⁶⁹. Взагалі, щодо соціальної бази ідеї затіснення взаємин України з Москвою, то С.Соловйов вжив округлу формулу - “присоединение к России было делом народным”⁷⁰. А обмежуючи коло противників жменькою старшини, промовисто натякав на підтримку усіма низовими прошарками. Однак свої судження дослідник не підкріпив джерельною інформацією. Не дивно, що коротенький сюжет з приводу реакції українців на Переяслав міститься лише у розвідці про І.Виговського. У розлоному описі Переяславської ради з «Истории России...» місце для такого принципового аспекту не знайшлося. Очевидно, С.Соловйов, відчуваючи хисткість своєї позиції, не хотів іти далі шляхом підтягування джерельної інформації до своїх великодержавницьких переконань. Перевага була віддана замовчуванню.

У зв’язку із зазначеним вище стає зрозумілим і те, чому С.Соловйов дуже побіжно оглянув Березневі статті, а перебіг підготовки українсько-московського договору випустив узагалі. Дослідник обмежився вказівкою про приїзд до Москви Самійла Богдановича-Зарудного та Павла Тетері і навів 6 із 23 договірних статей: про величину реестру, право України на зовнішні зносини, на вибір гетьмана, про урядників у містах, про підтвердження прав, наданих королями духовним і світським людям, про закріплення за гетьманською булавою Гадяцького староства⁷¹. Фактично у цій ділянці С.Соловйову не вдалося зробити бодай кроку вперед порівняно зі своїми попередниками.

Натомість С.Соловйов був першим, хто зауважив посольство Інокентія Гізеля до Москви та “просительные статьи” українського духівництва про підтвердження

прав та привілеїв. Цілком вмотивовано дослідник акцентував увагу на тому, що серцевиною цих статей було прагнення “бути под послушанием константинопольского патриарха”⁷².

Особливої уваги надав С.Соловйов постперечаяльським реаліям українсько-російських відносин, як і Національно-визвольної війни загалом. Дослідник був першим, хто так докладно описав підготовку Московії до війни з Польщею. Він подав розгорнуту панораму міжнародної підготовки питання розриву Полянівського миру шляхом певних дипломатичних заходів відносно Англії, Австрії, Швеції, власне Польщі. Обґрунтованим виглядає висновок про детальну підготовку Московії до війни⁷³.

Дуже детально, як ніхто до нього, реконструює С.Соловйов і перебіг військових дій у 1654 - 1655 рр., особливо у Білорусі та Литві. Але захоплюючись перемогами російської зброї, він все ж таки звертає увагу на виникнення конфлікту у Білорусі і робить це першим в історіографії. Проте він не бачить внутрішніх пружин конфлікту і прямолінійно зводить його фактично лише до свавільного характеру козаків та їхнього наказного гетьмана Івана Золотаренка, а потім чауського полковника Івана Нечая, які не бажали коритися російській владі. Про неоднозначні настрої в Білорусі з приводу присяги Москві С.Соловйов не замовчує, але говорить про це в констативному плані без аналізу, віддаючи перевагу розлогу цитуванні джерел про “зраду” Поклонського, справу І.Нечая, тощо. Дослідник згадує про поставлені І.Нечаєм без царського повеління козацькі залоги і про те, що писався “полковником белорусским, гомельским и иных городов”, однак відмовляється від інтерпретації цих фактів, роблячи наголос лише на свавілі козацького ватажка⁷⁴.

Про прагнення Б.Хмельницького приєднати Білорусь до Української козацької держави, колізії з цього приводу, реакцію Москви у С.Соловйова не йдеться. Для нього значення конфлікту впиралося в те, що “запорожские черкасы мешали своим казацким характером успешному ходу дел в Белорусси”⁷⁵.

Ведучи мову про Віленське перемир'я, С.Соловйов не помічає очевидного зовнішньополітичного промаху Московії. Навпаки укладення миру з Польщею він вважає досягненням московської дипломатії⁷⁶. Не зупинило дослідника навіть те, що невдовзі після початку переговорів і оголошення війни Швеції Москва за його ж таки висновком вже хотіла “поддержать нерешительное положение и не начинать войны с Польшею, не окончив войны Шведской”⁷⁷. Усю відповідальність за розвиток подій він поклав на Швецію, король якої Карло X, керуючись незборимим інстинктом захоплення земель “не хотел довольствоваться одной Польшею” і звернув увагу на Литву⁷⁸. Останню ж С.Соловйов вважав, висловлюючись сучасною термінологією, сферою геополітичних інтересів Московії.

Додатковим вагомим мотивом дослідник слушно визнав небажання Московії посилювати коштом Польщі Швецію, з огляду на принципове московське-шведське протиборство за прибалтійські землі: “Война с Швециею была начата потому, что Польша почти не существовала и не благоразумно казалось усиливать на ее счет Швецию, с которою предстояла потом опасная борьба”⁷⁹.

А головний недолік соловйовського сюжету про Віленське перемир'я та зав'язані на ньому міжнародні відносини полягав в абсолютному ігноруванні, на відміну від М.Костомарова, української складової цієї справи. С.Соловйов пройшов мимо костомарівського аналізу ситуації. М.Костомаров добре показав, що Віленське перемир'я “паралізувало плани казацького гетьмана” та увів до наукового вжитку знамениту фразу Б.Хмельницького: “не печальтесь детки, треба отступить от царя; пойдем так, как повелит высший владыка; будем и под басурманским государем - не то, что под христианским”⁸⁰.

Взагалі ж розвитку процесів у 1654-1657 рр. надається порівняно небагато уваги. Вставки про них тонуть у розлогіх описах військових дій та дипломатичних зусиль. Лише посольська місія в Україну В.Бутурліна викликала в С.Соловйова підвищений інтерес, і він детально описує її перебіг, утім, віддаючи перевагу цитуванню джерел, а не аналітиці. Тут - таки дослідник побіжно прохопився і про відсутність серед козацьких полковників єдності щодо богданового спадкоємця⁸¹.

З міжнародних контактів Б.Хмельницького найбільше зацікавлення викликали в С.Соловйова українсько-шведські стосунки. Згадані пропозиції шведської сторони, договір 1657 р., укладений між Українською козацькою державою і Швецією та Трансільванією⁸². Увів до наукового вжитку С.Соловйов і сюжет, пов'язаний з місією К.Беньовського⁸³.

У С.Соловйова активність гетьмана та його оточення викликає глухе незадоволення, оскільки, з одного боку, свідчила про державність України й поведінку гетьмана як суверенного володаря, а з іншого, применшувала значення Переяславської ради та Березневих статей. Відтак, дослідник закидає Б.Хмельницькому його зносини зі Швецією, Кримом, Трансільванією. Розглядаючи їх крізь призму імперських інтересів Московії як абсолюту, С.Соловйов доходить висновку, що “гетман запорожский преследуя свои интересы, нарушая единство государственного движения, наносил удар могуществу царя, тем самым усиливал ляхов, к которым питал такое нерасположение”⁸⁴. Інтереси України як певна данність для С.Соловйова не існували. Вони повинні були зникнути, звільнивши місце московським.

В кращих традиціях російської історіографії С.Соловйов віддає належне особистості Б.Хмельницького, його талантам. Для С.Соловйова він “великий исторический деятель”, “ловок, осторожен, проницателен”, “один из тех людей, которых ждут страны и народы для удовлетворения своих потребностей”⁸⁵. Судячи із загальної концепції С.Соловйова, оцінка ця формувалася під визначальним впливом того чинника, що саме Богдан Хмельницький привів Україну під “високу царську руку”. Тому йому з легкістю вибачається й те антимосковське, що гнівно засуджується в інших гетьманах, котрі не виправдали сподівань Москви, а саме: антимосковські заяви, самостійна без огляду на Москву зовнішня політика, можливість іншої політичної орієнтації.

Водночас образ Б.Хмельницького у С.Соловйова далеко не лакований. Дослідник вказував і на притаманні Богдану негативні риси, такі як: запальність, схильність до зловживання спиртним, тощо. С.Соловйов пробує пояснити походження цих

недоліків, й вживає спеціальне поняття “козацький характер”. Під останнім він розуміє сукупність рис, притаманних саме козакам⁸⁶.

Проте як і в інших аспектах, досліднику вдалося сказати своє слово й поглибити історичні знання про Богдана. Найбільшою заслугою С.Соловйова тут є прагнення звести до єдиного знаменника сукупність усіх дій Б.Хмельницького, різноманітність яких справді вражає. Досліднику вдалося тонко підмітити зовнішню причину так званих хитань Б.Хмельницького. “Все обстоятельства клонили к тому, чтобы заставить Хмельницкого хитрить со всеми, давать всем обещания, не ставя ни с кем ничего решительного, выжидать, обращать все внимание на оцепление случайностей и, глядя тревожно на все стороны, пробираться между препятствиями, которые судьба громоздила на его дороге”⁸⁷. Однак, з’ясувати глибші передумови С.Соловйов не здолав. Насамкінець саме С.Соловйов, на що першим звернув увагу Г.Карпов⁸⁸, вірно встановив дату смерті Б.Хмельницького - 27 липня 1657 року. До цього дослідники, оперуючи козацькими літописами вели мову про 15 серпня 1657 року. С.Соловйов, використавши лист І.Виговського до путивльського воєводи Злобіна, відніс смерть видатного українця на раніший час. Подальші джерельні пошуки, у тому числі М.Костомарова та Г.Карпова, підтвердили точку зору С.Соловйова.

Спеціально звертається С.Соловйов до характеристики ще однієї примітної постаті - генерального писаря, а потім гетьмана І.Виговського. Віддаючи належне вченості І.Виговського (“ученый, отлично знавший свое дело”), дослідник характеризує його як підступну, хитру, безпринципну людину⁸⁹. Він звинувачує І.Виговського у дворушництві. Запобігаючи ласки Москви, той буцім, не думав рвати з Польщею⁹⁰. Безумовно, на оцінку діяльності І.Виговського в 1648 -1657 рр. потужно вплинуло відношення до Івана Виговського - гетьмана.

На противагу І.Виговському С.Соловйов високо поціновує брацлавського воєводу Адама Киселя, називає його одним “из самых замечательных лиц в истории в Малороссии описываемого времени”. Пошану А.Кисіль у великодержавника - С.Соловйова заслужив, вочевидь, своїм прагненням не допустити дезінтеграції держави та нелюбов’ю до козаків, до котрих, як до стану С.Соловйов ставився негативно, понадміру увипуклюючи саме розбійницький і хаотичний елемент у їхніх діях. В цілому концепція С.Соловйова була кроком вперед порівняно з доробком Д.Бантис-Каменського. Вона відповідала новим історіографічним реаліям, опиралася на надійніше джерельне підґрунтя, на міцнішу історіософську основу та попри великодержавницьку підкладку заторкувала чимало не досліджуваних раніше аспектів Національно-визвольної війни.

Таким чином, ближче до середини ХІХ ст. розпочинається якісно новий етап розвитку досліджень історії Національно-визвольної війни в російській історіографії, що співпадає з присутнім поступом розробки цієї проблематики в українському та польському історіописанні. В усіх трьох найпотужніших складових історіографії відбувається, по-перше, різка активізація археографічної діяльності, по-друге, опрацювання нових збагачених останніми досягненнями концепцій, які, зберігаючи органічний зв’язок з попередніми, адаптували закладені в них ідеї до нових

наукових реалій. У російській історіографії початок нового етапу пов'язаний з іменем С.Соловйова.

Низка напрацювань дослідника виконала роль інтелектуального підживлювача послідуєчих досліджень. Однак С.Соловйов не вийшов за межі традиційного для російської історіографії великодержавництва. Відтак, по-перше, головним наслідком війни проголошується приєднання України до Росії; по-друге, при належній увазі до зав'язаної на українському питанні зовнішньої політики Московії, повністю ігнорується проблема внутрішнього устрою козацької України; по-третє, побіжно оглядаються власне українсько-польські протиріччя; по-четверте, не заторкуються інтереси України; по-п'яте, не розглядаються інтереси різних соціальних верств українського суспільства й ступінь їхнього задоволення. Водночас низка напрацювань С.Соловйова розхитувала підвалини ортодоксального великодержавництва, розчищаючи дорогу ґрунтовному опрацюванню різних аспектів Національно-визвольної війни російськими істориками у рамках поміркованого великодержавництва, визнанню ними державницьких устремлінь керівної верхівки українського козацтва, різновекторності політики Б.Хмельницького, договірної характеру Березневих статей.

¹ Соловьев С.М. Очерки истории Малороссии до подчинения ея царю Алексею Михайловичу //Отечественные записки. 1849. №2. С.270.

² Иллерицкий В.Е. Сергей Михайлович Соловьев. М., 1980. С.58.

³ Соловьев С.М. Указ. соч. С.264.

⁴ Там же. С.264.

⁵ Там же.

⁶ Там же. С.268.

⁷ Там же. С.270.

⁸ Петровський М. Псевдодіаріуш С.Зірки //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1928. Кн.17. С.204; Дзира Я. Самійло Величко та його літопис //Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1971. Вип.4 С.204-205.

⁹ Иллерецкий В.Е. Указ. соч. С.59.

¹⁰ Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 1861. Кн.1. С.523.

¹¹ Бантыш-Каменский Д. История Малой России от водворения славян в этой стране до уничтожения гетманства. М., 1830. С.18.

¹² Соловьев С.М. История России... С.525.

¹³ Его же. Гетман Иван Выговский //Отечественные записки. 1859. №11. С.43.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. СПб., 1859. С.V-VI, 80-81.

¹⁶ Соловьев С.М. История России... С.525.

¹⁷ Там же. С.526.

¹⁸ Там же. С.527.

¹⁹ Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. К., 1995. С.75.

²⁰ Соловьев С.М. Очерки истории ... С.235.

²¹ Там же. С.35, 42.

²² Там же.

²³ Там же. С.237.

²⁴ Самійло Величко. Літопис. К., 1991. С.33.

- 25 Соловьев С.М. Очерки истории... С.238.
- 26 Его же. История России... С.525-527.
- 27 Костомаров Н.И. Указ. соч. С.95, 97.
- 28 Соловьев С.М. Очерки истории... С.238.
- 29 Его же. История России... С.526-527.
- 30 Там же. С.527.
- 31 Там же.
- 32 Там же.
- 33 Соловьев С.М. Очерки истории... С.239.
- 34 Его же. История России... С.550.
- 35 Там же. С.535.
- 36 Там же. С.542-543.
- 37 Там же. С.547.
- 38 Там же. С.546-548.
- 39 Соловьев С.М. Очерки истории... С.241.
- 40 Костомаров Н.И. Указ. соч. С.224-227.
- 41 Соловьев С.М. Очерки истории... С.259.
- 42 Там же. С.259.
- 43 Соловьев С.М. История России... С.552.
- 44 Там же.
- 45 Там же. С.571.
- 46 Там же. С.552, 571.
- 47 Бантыш-Каменский Д. Указ. соч.; Костомаров Н.И. Указ. соч. С.238.
- 48 Соловьев С.М. История России... С.572.
- 49 Там же.
- 50 Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI - середині XVII ст. К.; Запоріжжя, 1998. С.9.
- 51 Соловьев С.М. Очерки истории... С.553-554, 571-572.
- 52 Там же. С.553.
- 53 Там же. С.558.
- 54 Там же. С.572.
- 55 Там же.
- 56 Там же.
- 57 Там же.
- 58 Там же. С.584.
- 59 Дитянин И. К вопросу о земских соборах XVII века //Русская мысль. 1883. №1. С.86-87.
- 60 Там же. С.88.
- 61 Соловьев С.М. История России... С.588.
- 62 Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. С.408-421.
- 63 Его же. Гетман Иван Выговский... С.48.
- 64 Его же. Очерки истории... С.259-264.
- 65 Там же. С.259.
- 66 Там же. С.268.
- 67 Там же.
- 68 Соловьев С.М. История России... С.598.
- 69 Его же. Гетман Иван Выговский... С.48.
- 70 Там же.

⁷¹ Там же.

⁷² Соловьев С.М. История России... С.598.

⁷³ Там же. С.619.

⁷⁴ Там же. С.670.

⁷⁵ Там же. С.634.

⁷⁶ Там же. С.648.

⁷⁷ Там же. С.665.

⁷⁸ Там же. С.648.

⁷⁹ Там же. С.666.

⁸⁰ Костомаров Н.И. Указ. соч. С.234-240.

⁸¹ Соловьев С.М. История России... С.676.

⁸² Там же. С.673-674.

⁸³ Его же. Очерки истории... С.235.

⁸⁴ Его же. История России... С.675.

⁸⁵ Его же. Очерки истории... С.235.

⁸⁶ Его же. История России... С.543.

⁸⁷ Там же. С.572.

⁸⁸ Карпов Г. Критический обзор разработки главных русских источников к истории Малороссии относящихся за время 8-е января 1654 - 30-е мая 1672 г. М., 1870. С.13.

⁸⁹ Соловьев С.М. История России... С.675.

⁹⁰ Его же. Очерки истории... С.235.

Валерій Старков

ДО ІСТОРИОГРАФІЇ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА

Багато згадок про ігрову культуру запорозького козацтва у досить значній літературі присвяченій цій верстві української людності, яка відіграла велику роль в історії України, ми не знайдемо¹. На Січі було чимало поетів, кобзарів, художників, співаків, танцюристів, народних лицедіїв, проте як, зазначає дослідник історії та культури козацтва Олена Апанович, в архіві майже не збереглися матеріали, пов'язані з культурою взагалі, яка на Запорозькій Січі мала багато своєрідного, оригінального і досягла високого рівня у своєму розвитку². Це цілком стосується і ігрової культури козацтва, про що зайвий раз свідчить і видані Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України перші два томи "Архіву Коша Нової Запорозької Січі"³, які містять понад 860 справ, що відносяться, переважно, до історії Нової Січі (1734-1775 рр.). Словники застарілих слів та предметні покажчики томів утримують обмаль реалій ігрової культури⁴. Така обмаль відомостей, що введені до наукового обігу, не дозволяє широко реконструювати цю важливу і цікаву сторону козацького життя. Але те, що відомо з історичних джерел, дозволяє зробити певні висновки як про роль ігрового елемента в загальній культурі козацтва, його співвідношення з козацькими ритуалами, так і про саму ігрову культуру як про ланку в її трансформації від давньоруського до новітнього часу.

Сама постановка питання про ігрову культуру запорозького козацтва в контексті дослідження автора ігрової культури українців взагалі є новою і має за мету дослідити роль ігрового чинника в різних сферах життєдіяльності козацтва. Виходячи з сутності основних рис козацтва, ігровий елемент невіддільний від козаків – носіїв пасіонарного козацького духу, яким і в побуті і, особливо, на війні весь час доводилось опинятись в непередбачуваних обставинах, так що саме життя мало для них, в значній мірі, ігровий характер. В сучасній концепції філософа Мирослава Поповича, козак – людина з "антисвіту" з яскравими проявами характерництва⁵. За його ж інтерпретацією, у світлі теорії "сміхової культури" карнавальний характер існування козацтва виявлявся у ритуалах і звичаях Січі. Прийняття новачків до товариства було процедурою ініціації, сакральними чи ритуальними випробуваннями⁶.

Ігровий елемент яскраво виявлявся вже в найважливішій сфері життєдіяльності козацтва – соціально-економічній. Згідно давньої традиції, поділ угідь, насамперед мисливських та риболовних, які відігравали винятково важливу роль в існуванні Січі⁷, здійснювався за жеребом, оскільки угіддя були нерівноцінні як за родючістю, так і за наближенням до небезпечних сусідів – татар. Про це оголошувалось 1 січня кожного року після певного усталеного ритуалу на загальній військовій раді кошовим отаманом. Угіддя розписувались на маленьких ярликах і курінні отамани за чергою виймали з шапки військового писаря свій жереб і таким чином місце господарювання визначалось кожному куріню на цілий рік⁸. Питома вага ігрового елемента під час жеребкування угідь була максимальною і в цьому випадку він тісно поєднаний з ритуальними чинниками козацького життя. Зазначимо, що питання співвідношення гри з ритуалом є заплутаним, і це пояснюється хиткістю границь, відсутністю чітких уявлень про природу цих явищ і нерідко веде до взаємного розширення сфер гри за рахунок ритуалу і навпаки⁹.

Після вирішення важливого економічного питання козацьке товариство переходило до виборів політичного (сучасною мовою) керівництва – козацької старшини, які теж були цілком усталеним драматичним дійством, але яке рідко обходило без ускладнень і іноді завершувалось непередбачувано, із справжніми сварами, бійками, заворушеннями сіроми¹⁰. Опис розподілу угідь та вибори старшини Дмитро Яворницький подав, використавши праці Семена Мишецького, Христофа Манштейна, Михайла Максимовича, Еріха Лясоти¹¹. Повідомлення про вибори старшини зустрічаються також і в інших авторів: Г.Л. де Боплана¹², Й.-Й. Мюллера¹³, Г.Ф. Гаррана¹⁴. Наприклад, Ж.Б. Шерер детально розповідає про розподіл угідь і про вибори старшини і у випадку мирного обрання старшини, так і, здебільш, конфліктного. І якщо початок рад мав завжди ритуальний характер, то у випадку з виборами старшини - завершення обрання мало таким чином ігровий характер¹⁵. Козацька демократія дозволяла прямі сутички між прибічниками кандидатів і перевага, звичайно, була на боці фізично сильнішої сторони, яка, вірогідно, передбачала подібне і відповідно готувалась до цього. Ігровому елементу в цьому випадку залишалось менше місця, а саме – під час силового вирішення питання, хто буде обіймати ту, або іншу виборну посаду. Між іншим, вибір обох

шкільних отаманів (для школярів молодшого і старшого віку) здійснювався самими школярами¹⁶ і проходив аналогічно, зі ще більшим залученням ігрового елемента, більш притаманного саме хлопчачому та парубоцькому віку. Зазначимо, що бої навкулачки, вже як звичайна розвага, зазвичай відбувались на Січі переважно у святкові дні. Увечері козаки збирались на січовому майдані, поділялися на дві сторони (звичайно – так звані "верхні" та "нижні" курені) і починали це змагання-розвагу, яке нерідко переростало в брутальну бійку¹⁷.

Військова сфера життєдіяльності козацтва, чи не найважливіша, за свідченнями сучасників, в їх існуванні, вимагала виховання належних військово-фізичних якостей. Ці якості (велика сила, міцна воля, спритність, витривалість, уміле володіння різноманітною зброєю тощо) неодноразово засвідчені в історичних джерелах та літературі¹⁸ і були необхідною умовою новачку бути прийнятим козацькою спільнотою та утриматись там. Вже сам процес прийняття в козаки, за свідченнями Боплана ("Серед козаків жоден не може вважатися справжнім козаком, якщо не піднявся через усі пороги")¹⁹, Шевальє ("Таких каскадів (тобто – порогів – В.С.) є тринадцять... Треба переплисти їх, а потім зробити подорож по Чорному морю, щоб називатися справжнім запорозьким козаком...")²⁰ та інших авторів потребував дуже складних іспитів, таких як подолання (розуміється в човні) усіх порогів Дніпра (стосовно цього іспиту мав великий сумнів Дмитро Яворницький²¹). Про суттєві іспити повідомляв і Клаудіус Рондо²².

Окрім природнього поповнення козацької спільноти за рахунок прийшлої людності, яка "козачилася" після певного ритуалу та іспитів, поповнення йшло і за рахунок "молодиків", інститут яких формувався різними шляхами (діти, привезені батьками, викрадені тощо). Навчання відбувалось як в січових школах, так і у козаків-наставників²³. Відомий козак Микита Корж, який прожив 104 роки і залишив спогади про своє життя на Січі, був "у послушності" в хрещеного батька при курені та на зимівнику²⁴. А.Скальковський (а за ним і Д.Яворницький) писав, що молодиків у школі і поза школою вчили молитися, на коні "реп'яхом" сидіти, шаблею рубати й відбиватися, із рушниці зірко стріляти і списом добре колоти²⁵. Те, що молодиків вчили на коні "реп'яхом" сидіти, йшло від необхідності виховувати цю якість майбутнього козака як кінного воїна. Важливість кінноти виходила з існування козацтва як військової сили за умов степу і вправності в ньому основних супротивників козаків – татар. Про існування кінноти, конярства, кінних заводів на Січі говориться в численних джерелах та літературі²⁶. І хоча деякі дослідники, услід за Бопланом²⁷, невисоко оцінюють досягнення козацтва на ниві творення кінного війська²⁸, все ж не слід недооцінювати запорізьку кінноту як повноправний і дієздатний рід козацьких збройних сил. Повертаючись до виховання вправності володіння конем та ведення військових дій верхи, відзначимо спеціальні ігрові вправи, в яких мали тренінг запорожці: підкидання та ловля шапки (або чогось іншого) верхи²⁹, однокорства верхи як тренування "герців" – двобоїв честі та бойової розвідки перед битвою³⁰. За П.Кулішем запорозький козак "іде, то й до землі не доторкається. А о це було сядуть на коней та по ярмарку - як іскри сяють! Кине оце було бриль, та й не допустить: підбизить конем, та й ухватить".

Окрім календарних свят (Різдво, Новий Рік, Великдень тощо), що побутували на всій Україні, у запорожців відзначались свята, ініційовані певними подіями. Особливо великі урочистості та гуляння відбувалися після повернення запорожців із вдалих військових походів. Під час цих святкувань, які супроводжувались прогулянками січовими вулицями, розповідями про військові звитяжства та здобутки, стріляниною з вогнепальної зброї, козаки невпинно танцювали, демонструючи різні танцювальні фігури³¹. Певний сталий ритуал драматичного характеру з ігровими елементами, серед яких переважали танцювальні, супроводжував і "відхід" козака у ченці в один з відомих монастирів (переважно Самарський, Мотронинський, Межигірський), якщо козак вирішив зробити це прилюдно.

Взагалі, танцювальний складник козацької ігрової культури був суттєвим і присутнім у повсякденному побуті. Збираючись невеликими гуртами під час дозвілля, під акомпанемент різних музичних інструментів, серед яких перед вела кобза³², козаки багато танцювали, переймаючи один в одного регіональні танцювальні традиції і створювали козацькі танки, які суттєво вплинули на танцювальне мистецтво України³³.

Запорізьке козацтво як соціальний прошарок українського суспільства, маючи особливі умови життя, обумовлені природними та історичними чинниками, мало високий рівень ігрового елемента в різних галузях життєдіяльності, в т.ч. і ритуалізованих. Яскраво це виявлялось під час свят, покликаних до життя саме особливостями козацького існування.

---

¹ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994; Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 4-10. К., 1993-1999; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1-3. К., 1990-1993; Голобуцький В. Черноморское казачество. К., 1956; Голобуцький В. Запорожское казачество. К., 1957; Голобуцький В. Запорізька Січ в останні роки свого існування. 1734-1775. К., 1961 та ін.

² Апанович Олена. Розповіді про запорозьких козаків. К., 1991. С. 285.

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. К., 1998. 696 с.; Т. 2. К., 2000. 749 с.

⁴ Там само. Т. 1. С. 592-606, 646-654; Т. 2. С. 635-644, 645-656.

⁵ Попович Мирослав. Нарис історії культури України. К., 1999. С. 164.

⁶ Там само. С. 162-164.

⁷ Про цю роль є багато повідомлень в джерелах і літературі. Див., наприклад: Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1... С. 62, 64, 67, 72, 75 та ін.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 27-29, 32, 34, 38, 41, 145, 403-409. Д.І.Яворницький використав відомості багатьох джерел та авторів (Гр.Грабянка, Міллер, С.Мишецький, М.Корж та ін.).

⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1. К., 1990. С. 165.

⁹ Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. СПб., 1993. –С. 21.

¹⁰ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 166-167.

¹¹ Там само. С. 473.

¹² Боплан Г. Опис України. К., 1990. С. 69.

- ¹³ Український переклад "Історичної дисертації про козаків" Й.-Й.Мюллера (Лейпціг, 1684) див.: Всесвіт. 1998. № 6. С. 131-137. Про вибори старшини див.: С. 134.
- ¹⁴ Des Cosagues de l'Ukraine (гл.ІІІ, розд.6) //Garran G.Ph. Recherches sur l'etat ancien et moderne de la Pologne. Paris. 1795. P.128-154. Український переклад розділу про козаків див.: Всесвіт. 1988. № 3. С.120-123.
- ¹⁵ Шерер Ж.Б. Літопис Малоросії або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. К., 1994. С.161-165.
- ¹⁶ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 185.
- ¹⁷ Мышецкий С.И. История о козаках запорожских... Одесса, 1852. С. 55.
- ¹⁸ Боплан Г. Опис України... С. 31; Грабянка Гр. Летопись. К., 1854. С. 20-21; Крюйс К. Разыскания о Доне, Азовском море, Воронеже и Азове... // Отечественные записки. 1824. № 54. С. 61; Окольский С. // Отечественные записки. 1864. № 10. С. 331 та ін.
- ¹⁹ Боплан Г. Опис України... С. 41.
- ²⁰ Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі... К., 1993. С. 32.
- ²¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 147.
- ²² Рондо К. Донесение лорду Гаррингтону о запорожцах // Киевская старина. 1884. № 11. С. 446.
- ²³ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 451-452.
- ²⁴ Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. Одесса, 1852. С. 58.
- ²⁵ Скальковский А. Історія Нової Січі... С. 192; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 176.
- ²⁶ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1... С. 138, 139, 318, 320 та ін.; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 376-377, 400-402..
- ²⁷ Боплан Г. Опис України... С. 31.
- ²⁸ Наприклад, див.: Моця Б.О. Запорозька кіннота // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості: Матеріали міжнародної наукової конференції. К.; Запоріжжя, 1997. С. 111.
- ²⁹ Куліш П. Записки о южной Руси. Т. 1. СПб., 1856. С. 140.
- ³⁰ Див ілюстрацію кінця ХІХ ст. А.Кандаурова "Виклик" ("Запорожці викликають ворога на герць") в книзі: З Української старовини. К., 1991. С.230.
- ³¹ Самоил Величко. Летопись. К., 1851. Т. 2. С. 364, 377; Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Т. 1... С. 248. Див. ще малюнок невідомого художника (Запорозька Січ, на якому зображені козаки, що танцюють під акомпанемент кобзи (З Української старовини. К., 1991. С.210).
- ³² Кобза, літаври, бубен надихали військо і під час військових переходів. Див. відомий малюнок Ю. Коссака "Богдан Хмельницький з Тугайбеєм" в книзі: З Української старовини. К., 1991. С.186.
- ³³ Василенко К. Лексика українського народно-сценічного танцю. К., 1996. С. 64.

ПРОБЛЕМА СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Дослідження питань зародження, становлення, соціальної еволюції і виявлення соціально релевантних рис провідних верств Української козацької держави, визначення їх ролі та місця в історичному процесі здавна привертало до себе увагу українських істориків. Справу академічного дослідження історії еліти започаткував О.М.Маркович написаною наприкінці 30-х рр. XIX ст. «Запискою» про дворянський стан Чернігівської губернії¹.

Автор прагнув виявити наступність між шляхтою початку Національної революції та малоросійським дворянством після 1785 р. Очевидно, що тематичну спрямованість дослідження визначила традиція збирачів малоросійської старовини кінця XVIII та перших десятиліть XIX ст. А вони, виконуючи соціальне замовлення українських провідних верств, що прагнули нобілізуватися як російське дворянство, розглядали старшин крізь призму легітимації їхнього соціального статусу потребою, задіяністю на службі престолом та вдячністю-визнанням-наданням монархами станових привілеїв.

Хоча робота О.М.Марковича зачіпала ряд аспектів соціального становлення української еліти, нащадки старшинських родів здебільшого зосереджувалися на питаннях родоvodu. Генеалогічний напрям вивчення історії української еліти даного періоду представлений насамперед роботами М.О.Максимовича² та гр. Г.О.Милорадовича³.

Ідею виходу за вузько-спеціальні межі вивчення генеалогії та спрямування уваги істориків у царину сімейної старовини, в широкому розумінні цього питання, запропонував 1843 р. П.Куліш⁴. Ця ідея знайшла блискуче втілення у працях О.М.Лазаревського, таких як «Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии», «Очерки малороссийских фамилий», «Люди старой Малороссии», «Описание старой Малороссии» та ін.

Дослідження історика продовжують зберігати свою наукову актуальність і досі. Проте вони вирізняються за слушним спостереженням В.Модзалевського, «доволі різкою упередженістю суджень і якоюсь особистою озлобленістю стосовно «людей Старої Малоросії», що не задовольняли своєю поведінкою прямолінійно-демократичних поглядів автора»⁵.

Завершила напрям, що синтезував генеалогічні та неполітичні (як тоді казали «побутові») аспекти історії еліти Гетьманщини, фундаментальна праця В.Л.Модзалевського «Малороссийский родословник» у 4-х томах⁶. Як розумів своє завдання сам автор, він намагався «зробити родовідні розписи за можливістю більш детальними, включивши до тексту, крім даних чисто генеалогічних, ще на перший погляд сухі, але наповнені загально-історичним матеріалом, свідченнями службового, майнового й іншого біографічного характеру»⁷.

Поступово історики зосередилися виключно на питаннях соціального становлення еліти часів Гетьманщини. Такою є, зокрема, стаття М.Бакая «Южнорусский дворянин XVIII века». Працюючи у межах народницької парадигми⁸, історик у стислій формі описав такі сторони життя еліти як побут, дозвілля, морально-релігійні обов'язки, виховання, навчання дітей, «державні повинності», джерела нагромадження земельних володінь, галузі господарювання, соціально-економічні стосунки з підданими селянами, які в цілому пояснив «прагненням до наживи, до набуття багатства»⁹.

Помітне місце у вивченні питань соціального становлення української еліти займають роботи О.Я.Єфименко, насамперед, її нарис «Малороссийское дворянство и его судьба» (вперше опублікований у «Віснику Європи» у серпні 1891 р.) Дослідниця прийшла до висновку, що «малоросійське дворянство» все цілком утворилося з «простолюдинів», котрі посіли адміністративні «уряди», внаслідок дії «стихійної сили – чітко окресленого особистого інтересу» групи цих «нових носіїв влади»¹⁰.

Посідання адміністративних «урядів» О.Єфименко розглядала як передумову, що дозволила цій групі завдяки багатству й освіті виділитися в окремий стан. Проте, незважаючи на народницьке бачення історії України, вона у суспільних поглядах еліти виділяла два аспекти: «ступінь розуміння як своїх станових, так й інтересів свого суспільства і народу»¹¹. Правда, ці дві групи інтересів дослідниця вбачала насамперед у протиставленні¹².

У своєму нарисі О.Єфименко виокремлювала тему «політичних ідеалів» малоросійського дворянства. Посилаючись на «Прохання малоросійського шляхетства» 1763 р. вона демонструвала зміст цих ідеалів, але витлумачувала їх як вияв традиціоналізму, якщо не консерватизму, відірваності від життєвих реалій: «Але ідеали ці виступають не як плід праці, вивчення, знайомства з різними формами життя, а лише як результат історичної традиції»¹³.

Протягом 1890-1891рр. побачила світ робота І.Теличенка. З позицій офіційної історіографії стосовно проблеми «малоросійського» суспільства у Російській імперії, автор у главі «Шляхетство» проаналізував соціально-економічні та політичні «нужди шляхетства», які сформувалися на кінець 60-х рр. XVIII ст.¹⁴ Учасі українського шляхетства у виборчій кампанії 1767 р. до Катерининської законодавчої комісії присвячена робота Г.Максимовича¹⁵.

Наступним кроком у дослідженні політичної еліти (за формулюванням автора: «командного класу») Гетьманщини стала робота ще одного представника народницької школи Д.Міллера «Превращение казацкой старшины в дворянство». Він обминув розгляд питання, як з суспільства, «налаштованого, очевидно, цілком демократично», виокремився «особливий привілейований, панівний над масою клас». Натомість автор обмежив з цього приводу твердженням, що «зародився він сам, без зовнішніх впливів, зародився, очевидно, тому що в самому цьому суспільстві були умови, що викликали його появу на світ». Д.Міллер зосередився на таких виявах цього процесу як внутрішньостанове відчуження між «гербованими шляхтичами» та старшинами «простонародної породи»; вирішення історичної проблеми вибору між соціальним та юридичним статусами шляхтича та російського

дворянина; з'ясування політико-юридичної сутності вимог козацьких старшин про їх зрівняння з російським чиновництвом та офіцерством за табелем про ранги. Особливо ретельно Д.Міллером була описана історія «шукування дворянства» нижчими верствами старшинства після 1785 р.

Питанням історії української політичної еліти, була присвячена об'ємна критична стаття О.Лазаревського¹⁶. Визнавши високу наукову цінність вказаної праці Д.Міллера, він разом з тим критикував його за відсутність аналізу умов «за яких... відбувалося політичне зростання малоросійської старшини протягом історичного періоду гетьманщини і які обставини допомагали цьому росту». Проте сам критик виокремив лише ті обставини, на які уже вказувала О.Єфименко – владу, багатство й освіту¹⁷.

До речі, й після О.Лазаревського та О.Єфименко, займаючись темами ширшими чи дотичними до історії соціальної еволюції старшинства у стан, історики вказували саме на названі причини соціального зростання. Це робили, зокрема, В.Мякотін¹⁸, М.Василенко¹⁹, М.Грушевський²⁰.

Серед зауважень О.Лазаревського стосовно роботи Д.Міллера нашу увагу сьогодні привертають ті завдання, які він пропонував надалі розв'язувати історикам-науковцям у сфері вивчення історії соціальної еліти Гетьманщини: «До того ж зрозуміло, що необхідним би виявилось і найближче ознайомлення з тодішнім суспільним і культурним становищем «командного класу» і з тими деталями з побуту цього класу, котрі давали поштовх до виникнення тих чи інших його тенденцій»²¹. На нашу думку, у даній цитаті, з огляду на широке розуміння автором поняття «побут», слід розуміти спробу спрямувати увагу істориків на дослідження проявів внутрішнього світу представників цієї верстви, – проявів що зароджувалися на межі взаємовпливу суспільного, суспільно-політичного та культурного чинників, тобто історик пропонував досліджувати, за сучасним формулюванням, соціокультурне тло різних сторін життя старшинства.

Дальший приріст знань у вивченні історії еліти забезпечувався науковими зусиллями представників державницької школи, і насамперед, її засновником В.Липинським. У контексті вивчення проблеми державотворення особливої уваги історик надавав саме питанням формування еліти, яку він називав «українською козацькою аристократичною верствою»²².

Однією з провідних засад його історичних робіт є теза про неможливість виникнення Української козацької держави й нації без участі в цих процесах «старшини повстанчої (переважно покозаченої шляхти; її він визначав як «державний матеріал першорядної якості»²³ й почасти покозачених міщан та поповичів), яка одна тільки вмісті з Гетьманом свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалежнення України»²⁴. Дещо далі до числа соціальних джерел формування нової еліти В.Липинський додавав «стару старшину реєстрову»²⁵.

Розгляд політичної державотворчої діяльності еліти Української держави історик здійснював через призму військово-політичних, соціально-економічних і (що для нас надзвичайно важливо) духовних, психологічних чинників. Зокрема, він вказував на такі, сучасною мовою «константні орієнтації політичної культури» як

«почуття своєї окремішності і національної індивідуальності», «традиції давньої політичної відрубності (руської державности)»²⁶, «стародавній «дух» Війська Запорозького»²⁷, «момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до з'єднання в одно тіло цілого національного організму»²⁸, «погляд національно державний»²⁹, «державна культура нації»³⁰, «поняття» і «дух» «станової традиції», які були джерелом «самоповаги і патріотизму» аж до часів малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева включно³¹.

Звернення В.Липинським, уваги на вияви свідомості життя еліти ні в якому випадку не є свідченням ідеалізації цієї верстви самим автором. Історик ясно усвідомлював, що він досліджував «українську шляхту, як класу, що керувалася, як і кожна інша, егоїзмом і класовими інтересами»³².

Але пояснити державницьку орієнтацію старшин Гетьманщини соціально-економічними, прагматичними чинниками не вдавалося, як не вдається й сьогодні. Формально-юридичний чи абстрактно-раціональний виклад подій тут виявляють свою неефективність. Він лише фіксує «опредмечення» у соціально-політичній практиці духовних мотивів діяльності, але повністю абстрагується від самих цих мотивів. Звідси, цілком природною виглядає спроба В.Липинського знайти пояснення державницької поведінки у сфері духовній, соціально-психологічній, культурній – протилежній за своєю природою сфері матеріальній, прагматичній. Але започатковані істориком напрямки дослідження історії політичної еліти України-Гетьманщини в радянській Україні не знайшли свого дальшого розвитку.

Панорамну картину соціального та політичного становлення української еліти – «значного військового товариства» представлено Л.О.Окіншевичем у однойменній роботі, що вийшла з друку в еміграції³³. Дослідник розглянув широкий спектр питань від еволюції характеру державної служби старшин, характеру земельної власності, політичних привілеїв до питань освіти, побуту, адміністративної етики.

Як представник державницької школи, історик в економічно панівному стані вирізняв ту когорту діячів, які становили собою опору Української козацької держави: «Історична наука зібрала досить переконливих доказів того, що багато хто з них діяв, виходячи передусім з персональних інтересів... Але, проте, держава, раз-у-раз істікаючи кров'ю, раз-у-раз до краю зруйнована, все ж таки відстоювалася і відстоялася на довгий час. Це має свідчити про те, що не бракувало і діячів, які скеровували свою діяльність на інтереси своєї держави»³⁴. Дана теза Л.Окіншевича, як і вище зазначені погляди В.Липинського тісно перегакуються з поглядами сучасних гуманітаріїв, які стверджують, що історія «переважним чином не підтверджує того, що структура політичних інститутів та їх легітимність можуть бути пояснені за допомогою простих посилань на раціональний егоїстичний інтерес. Безперечно, раціональні інтереси соціальних класів, релігійних та етнічних груп – потужний рушій політичних рухів та конфліктів, що забезпечує суттєвий внесок у ті чи інші історичні результати. Однак, патріотизм, прихильність до своєї общини, релігії, цінностей, врешті, просто звички і традиції, очевидно, неможливо виключити з числа чинників, що пояснюють політичну структуру і легітимність»³⁵.

Саме «автономістським» орієнтаціям діячів вищого та середнього рівня, їхнім присвятив свою роботу О.Оглоблин. Уже самою назвою «Люди старої України» він опонував відомій праці О.Лазаревського «Люди старой Малороссии», а у вступі до неї підкреслював, що він ставив перед собою мету вивести образи «тих, що не пили крові свого народу, а навпаки, власну кров, власну працю, власну думку віддавали для його добробуту, його освіти та культури, його національної волі та державної незалежності»³⁶.

Загалом, роботам О.Оглоблина притаманне прагнення, поряд з традиційними рушіями політичної діяльності представників еліти, виокремити вплив політичних ідей, «давньої політичної традиції». Саме за їх допомогою історик пояснював заклики П.Іваненка до захисту Вітчизни та її інтересів, до об'єднання Лівобережної та Правобережної України³⁷.

Підсумком напрацювань істориків з української діаспори у сфері вивчення еліти Гетьманщини є праця З.Когута, центральною темою якої стали різні аспекти протистояння української старшини централізаторському та інкорпораційному тискові Російської імперії на Українську державу. З'ясовуючи їх перебіг та сутність, З.Когут вказував на такий прояв «політичного світогляду нової шляхти» як «поняття договірних взаємовідносин», на такі політичні ролі як роль «політичного представника Малоросії», захисника територіальної цілісності та «малоросійських прав і вольностей». В цілому, свої висновки історик виводив із врахуванням того, що еволюція свідомості визначалася напрямом від «козацької традиції» до «шляхетської орієнтації»³⁸.

Вважаємо, що ведучи мову про історію дослідження еліти Гетьманщини, поряд з представниками державницької школи, ми не можемо не згадати й М.С.Грушевського. Як відомо, історик на десять років 1914-1924 змушений був перервати роботу над «Історією України-Руси». Але знову повернувшись до неї і працюючи над дев'ятим томом, він уже не міг це робити з методологічних позицій, як сформулював історик, «старої історіографії». В історичному процесі дійовими особами М.С.Грушевський став бачити не лише «українські маси», здатні на «стихийну боротьбу», «продиктовану» їй «соціально-економічними умовами». (Саме у такій ролі він розглядав ці маси як «рухову силу» історичного процесу). Поряд з ними, як самостійну силу вчений виокремлював з поняття «народ» «старшинську верхівку», яка забезпечувала «провід», керівництво «сього великого перевороту (тут: Хмельниччини – О.С.)» і в його ході «формувалася в певну суцільну верству». Підсумовуючи свої думки М.С.Грушевський зазначав: «Очевидно, тепер і факти і соціально-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу...»³⁹

Звернувшись до «другої сторони історичного процесу», історик мав на увазі такі вияви як «зріст свідомості в громадянстві і масах: їх усвідомленне соціальне і політичне, державне і національне»⁴⁰. У визначеному ним самим напрямі, вчений підготував три статті, що стосувалися питань національної ідентичності такої верстви старшинської еліти як військові канцеляристи⁴¹.

З утвердженням націонал-більшовицьких підходів до витлумачення сутності історичного процесу протягом 30-80-х рр. ХХ ст. досліджень, спеціально присвячених еліті Української козацької держави не велося. Виключенням, під завершення періоду, можна вважати дисертаційне дослідження Н.Шевченко, присвячене суспільно-політичним поглядам українського шляхетства протягом 60 – 70 рр. ХVIII ст., виконане у традиціях детермінування політичних поглядів старшинства виключно їх соціально-економічними інтересами⁴².

За умов новітнього відновлення Української держави перед темою української еліти впали всі ідеологічні й великодержавні перешкоди, а її вивчення набуває все більшої актуальності. Однією з перших вийшла робота В.Панашенко. «Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина ХVII – ХVIII ст.)» Проте, незважаючи на якнайширше задекларовану назву – соціальна еліта, тобто еліта суспільства взагалі, без поділу її за критерієм причетності до окремих сфер суспільного життя, дослідниця обмежилася розглядом еліти як господарської верхівки суспільства⁴³.

Ціла група істориків, зокрема, В'ялов П.І., Корнієнко М.П., Кривошея В.В., Кузнець Т.В. звернулися до заповнення прогалін у царині генеалогії та біографіки українських козацько-старшинських родів⁴⁴.

Теоретичні напрацювання світової суспільної науки дозволяють сучасним українським історикам зосередитися на нових аспектах життєдіяльності еліти, у тому числі й на такому прояві її духовності, який сьогодні дістав назву «політична культура». Мається на увазі сукупність психологічних орієнтацій на політичну систему суспільства взагалі, складові цієї системи та орієнтації індивідуумів на себе особисто як учасників політичного життя.

Першим дослідником, який звернувся до питань політичної культури українців був Б.Цимбалістий⁴⁵. У своїх пошуках науковець опирався насамперед на теоретичні праці Г.Алмонда та С.Верби. Серед науковців, що займаються історією Гетьманщини першим з тих, хто звернувся до теми політичної культури є З.Когут⁴⁶. Витлумачуючи її як комплекс переконань, звичаїв і сподівань, які надають змісту політичному життю і дозволяють їх носіям генерувати основні підстави і характер політичної поведінки, історик запропонував кілька аспектів дослідження, а саме: визначення сутності тогочасної ідентичності учасників політичного процесу у межах концепції Велико- і Малоросії; з'ясування змісту сприйняття політичних відносин між російськими та українськими інституціями та суб'єктами і, щонайперше, між царем та «новою козацькою елітою». Історик запропонував і своє бачення структури політичної культури української еліти, вказавши на такі її елементи як: ідея батьківщини, історична свідомість, «права і вольності», звичаєве право.

Практично одночасно з діаспорними дослідниками до теми політичної культури звернулися й історики, що працюють в Україні. Сьогодні серед їх набутків уже є дві монографії: Л.Нагорної⁴⁷ та П.Саса⁴⁸

Монографія Л.Нагорної написана у рамках прикладного дослідження, мета якого прищепити сучасним політикам чуття національної ідентичності, дати їм інструментарій для випрацювання політики, адекватної політичній культурі народу. Монографія П.Саса написана як академічна студія як за своїм стилем, так і за

спрямованістю наукового пошуку. В цілому ж, кожна з робіт започатковує свій якісний напрям досліджень у широкій і поки що надзвичайно мало дослідженій темі.

Наголосимо, що два розділи роботи Л.Нагорної присвячені політичній культурі Гетьманщини. Опираючись на аналіз змісту Переяславсько-Московського договору, Конституції П.Орлика та Історії Русів, дослідниця вказує на такі прояви політичної культури народу й еліти як договірність, виборність і підзвітність представників влади, намагання будувати державу у руслі європейських традицій конституційного права. Поряд з конструктивними Л.Нагорна вивела й деструктивні щодо політичної системи Гетьманщини прояви політичної культури: «відчуття залежності», «втрата ініціативи у політичному житті», настрої «повернення назад», зосередження на проблемах «виживання» і «пристосування». У монографії вказано й на соціально-політичні причини таких рис: «відсутність сталої демократичної традиції», «розкладаючий вплив» вимушеної участі українців «у загарбницьких війнах Росії», соціальний егоїзм української старшини та її безпринципна боротьба за владу. Врешті, замість висновків, стосовно загальної спрямованості політичної культури доби Гетьманщини стверджується що «людям із подвійною ідентичністю більш близькими були не ідеї незалежності, а ідеї автономізму»⁴⁹.

П.Сасу, крім монографії, що стосується політичної культури українського суспільства у період до Національної революції, належить розвідка про субкультуру військових канцеляристів (у межах культури старшини). Серед ряду аспектів заявленої теми, автор виділяє й політичні орієнтації та систему цінностей верстви, а саме: ідею «соціальної вищості і винятковості старшини, вшанування владної ієрархії держави, лояльного ставлення до царського уряду, а також патріотизму й політичного автономізму»⁵⁰.

Крім праць, присвячених питанням з даної теми спеціально, ми можемо виділити дослідження, де проблеми політичної культури розглядаються як дотичні до тем, досліджуваних авторами. Що, безперечно, засвідчує формування інтересу до даного напрямку наукового історичного пошуку. Так, зокрема, праці В.Смолія та В.Степанкова у аспекті дослідження політичної культури, можуть бути розглянуті як дослідження, що тісно перегукуються з питаннями орієнтацій на політичну систему суспільства в цілому, зокрема, орієнтацій на суверенітет і автономізм, а також змін, яких вони зазнали протягом існування Української козацької держави⁵¹.

Проблемам, що стосуються свідомісної сфери української еліти протягом останнього періоду існування Гетьманщини присвячена історіографічна робота В.Кравченка. У ній виділено аспект історичної міфотворчості – засобу обґрунтування соціально-політичних інтересів за допомогою історично-публіцистичних творів. Саме під таким кутом зору здійснено аналіз «козацьких літописів»⁵². Суспільно-політичних поглядів та однієї з їх домінант – історичної свідомості відомого громадсько-політичного діяча – блискучого представника української еліти завершального періоду існування України-Гетьманщини – Григорія Полетики стосується дисертаційне дослідження Т.Литвинової⁵³.

«Урядовим службовцям» Гетьманщини присвячена стаття О.Апанович. Дослідниця розглядала цю верству як джерело формування «української адміністративної еліти». Використавши напрацювання власної монографії⁵⁴, О.Апанович зображала військових канцеляристів «не просто функціонерами, чиновниками, а високоосвіченими творчими людьми, просвітниками, патріотами України, поширювачами історичних знань», яким «належить велика заслуга у формуванні громадсько-політичної і національної свідомості в українському суспільному житті XVIII ст».⁵⁵

Аналізуючи державницькі концепції Б.Хмельницького професор Ю.Мицик пропонує вирішувати проблему недостачі документів та завуальованості дипломатичної переписки через аналіз поглядів польських сучасників, екстраполюючи їх на погляди, наміри учасників подій з українського боку, а також за допомогою аналізу змісту інтенцій (від лат. *intentio* – прагнення, намір; у філософії – намір, мета, спрямованість свідомості, волі й почасті почуття на якийсь предмет) провідника Національної революції. Історик вказує на такі з них як «стратегічний задум відродження Української (Руської) держави з початку Національно-визвольної війни»; легітимізації власної влади шляхом формального підпорядкування королю; обґрунтування власного права не слухати короля покликаннями на даність йому влади від Бога; оголошення себе захисником православних у Речі Посполитій; і нарешті легітимізації влади роду Хмельницьких шляхом династичного шлюбу⁵⁶.

Серед робіт, що сприяли накопиченню знань у царині досліджень політичної культури політичної еліти Української козацької держави вагоме місце належить статті С.Плохія, присвяченій аналізу джерел легітимізації старшинською елітою влади Б.Хмельницького⁵⁷.

Близькими до теми «політична культура еліти Гетьманщини» є роботи, пов'язані з дослідженням відповідних орієнтацій козацького стану. Тут нашу увагу привертає розділ «Зародження станової та національної свідомості» у монографії В.Щербака, де він виокремлює такі політико-культурні орієнтації як: ідентифікування власного товариства зі шляхетством Речі Посполитої; погляд на сучасну їм Україну як спадкоємницю князівської Русі; прагнення козацтва до політичної спілки зі шляхтою, обґрунтоване належністю до єдиного «народу руського»; готовність представляти його інтереси та захищати від ворожих зазіхань; сприйняття себе не лише як мілітарної сили, але й національно-територіального суб'єкта, що уже протягом перших років Національної революції усвідомило себе виразником загальнонаціональних інтересів⁵⁸; «лояльність до короля і шляхетського уряду», виявлювану керівниками козацьких воєн, «прагнення залишатися на державній службі, що гарантувала права і привілеї»⁵⁹.

Питання політичної історії еліти козацької України протягом середини 50 – середини 60-х рр. XVII ст. досліджував у своїй монографії В.Горобець. Автор простежив еволюцію стосунків української еліти з польською та російською владою на фоні міжнародних взаємин Центрально-Східної Європи і на цій основі розглянув проблему легітимізації української політичної еліти, використавши у якості

інструменту дослідження нормативну базу тогочасного міжнародного права й класичну для сучасної політології теорію еліти Г.Моски та В.Паретто⁶⁰.

Завершуючи історіографічний огляд питання, скажемо, що незважаючи на короткий час зацікавленості науковою проблемою політичної культури другої половини XVII – XVIII ст., її дослідження уже позбавилися статусу випадкових чи супутніх розробок і стали об'єктом історіографічних узагальнень. Так, зокрема, В.Матях виділяє «такі ціннісні політико-правові категорії, як свобода особистості, демократія, рівноправ'я, національна самоідентифікація, національна та державницька ідея, демократизм чи монархізм влади, право на працю та землеволодіння, право успадкування, поняття соборності, консерватизм і революційність, справедливість національно-визвольних рухів»⁶¹.

Отже, даний нарис дозволяє нам помітити, що вивчення політичної еліти України-Гетьманщини сьогодні представлені дослідженнями з питань генеалогії, господарювання, але найактивніше розвивається напрям, започаткований українськими істориками перших десятиліть ХХ ст. - дослідження свідомісної сфери політично провідної верстви і насамперед її політичної культури.

---

¹ Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии. Составлена Черниговским Губернским Предводителем Дворянства А.М. Марковичем в 1838 г. Чернигов, 1894. 56 с.

² Максимович М.А. Бубновская сотня //Журнал Министерства Внутренних Дел. 1848. №11. С.212-243; 1849. №4. С.26-68; №6. С.315-393; Его же. Обзорение городских полков и сотен бывших на Украине до смерти Богдана Хмельницкого //Вестник Императорского Русского Географического общества. 1856. №4. С.222-242.

³ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1. Части 1 и 2. СПб., 1901. 646 с.

⁴ Кулиш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад. К., 1843. С.217-221.

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский Родословник. К., 1908. Т.1. С.2.

⁶ Там же. К., 1908-1912. Т.1-4.

⁷ Там же. С.2-3. Т.1.

⁸ Бакай Н. Южнорусский дворянин XVIII века. К., 1885. С.1.

⁹ Там же. С.22.

¹⁰ Ефименко А. Малорусское дворянство и его судьба. Исторический очерк //Южная Русь. СПб., 1905. Т.1. С.151.

¹¹ Там же. С.197.

¹² Там же. С.197-198.

¹³ Там же. С.199.

¹⁴ Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии. К., 1891. С.31-88.

¹⁵ Максимович Г.А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767г. Часть I.: Выборы и составление наказов. Нежин, 1917. 332 с.

¹⁶ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии Д.П.Миллера о малорусском дворянстве и о статутных судах. Х., 1898. 82 с.

¹⁷ Там же. С.13, 27.

- ¹⁸ Мякотин В. Прикрепление крестьянства в Левобережной Малороссии в XVIII ст. //Русское Богатство. 1894. №2. С.38.
- ¹⁹ Василенко Н. О скупле земель в Малороссии и ее причинах //Чтения в обществе Нестора Летописца. 1895. Кн. IX. С.4.
- ²⁰ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. К., 1990. С.201-203, 233-243.
- ²¹ Лазаревский А. Замечания на исторические монографии... С.10.
- ²² Липинський В. Україна на переломі 1657-1659. Записки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Відень, 1920. С.28.
- ²³ Його ж. Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького //Твори. Філадельфія, 1980. Т.2. С.235.
- ²⁴ Його ж. Україна на переломі... С. 61.
- ²⁵ Там само. С. 100.
- ²⁶ Там само. С. 39.
- ²⁷ Там само. С. 126.
- ²⁸ Там само. С. 187.
- ²⁹ Там само. С. 239.
- ³⁰ Там само. С. 246.
- ³¹ Там само. С. 125.
- ³² Його ж. Участь шляхти... С.237.
- ³³ Окіншевич Л. Значне військове товариство в Україні-Гетьманщині XVII- XVIII ст. Мюнхен, 1948. 231 с.
- ³⁴ Його ж. Лекції з історії Українського права. Право державне. Доба станового суспільства. Мюнхен, 1977. С.85.
- ³⁵ Almond G., Verba S. The Civic Culture Revisited. Boston, 1980. P.20.
- ³⁶ Оглоблин О. Люди старої України. Мюнхен, 1959. С.6.
- ³⁷ Оглолин О. Ескізи з історії повстання Петра Іваненка К., 1929. С.2, 12, 14.
- ³⁸ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини. 1760-1830. К., 1996. С.61-62.
- ³⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси. К., 1996. Т.9. Ч.1. С.6.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Грушевський М.С. Самовидець руїни та його пізніші відображення //Український історик. 1991/1992. №3/4; 1/4. С.83-115; Його ж. Про українську історіографію XVIII століття. Кілька роздумів. Там само. С.116-124; Його ж. З історичної фабулістики кінця XVIII в. Там само. С.125-129.
- ⁴² Шевченко Н.В. Общественно-политическое движение на Украине в 60-70 гг. XVIII века. Дисертація... кандидата історичних наук. К., 1991.
- ⁴³ Панашенко В.В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII- XVIII ст.) К., 1995. 212 с.
- ⁴⁴ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. К., 1997. Ч.1. 103 с; Його ж: Національна еліта Гетьманщини (персональний склад і генеалогія козацької старшини. 1648-1782 рр. К., 1998. Ч.1. 270 с.; Ч.2. 344 с; Кривошея В.В., Кузнець Т.В. Національна еліта, Уманщина, козацтво. К., 1998. 80 с; В'ялов П.І., Кривошея В.В. Шляхетсько-козацькі роди та їх доля. К., 1999. 83 с.; Корнієнко М.П., Кривошея В.В. Персональний склад старшин правобережних полків (1648-1678). К., 2000. 95 с.
- ⁴⁵ Цимбалістий Б. Політична культура українців //Сучасність. 1994. №3. С.94-105; № 4. С.77-90.

- ⁴⁶ Когут З. Росія та Україна у XVIII ст.: стан та перспективи дослідження історії політичних відносин // Другий міжнародний конгрес українців. К., 1994. С.124-131.
- ⁴⁷ Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. К., 1998. 278 с.
- ⁴⁸ Сас П. М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI - перша половина XVII ст.) К., 1998. 295 с.
- ⁴⁹ Нагорна Л.П. Політична культура українського народу... С.61-81.
- ⁵⁰ Сас П.М. Субкультура військових канцеляристів // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. К., 2001. С.212.
- ⁵¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVI-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. 369 с; Степанков В.С. Українська державна ідея // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу... С.71-110.
- ⁵² Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). Х., 1996. С.67-77; 147-200.
- ⁵³ Литвинова Т.Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII - первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Днепропетровск, 1993.
- ⁵⁴ Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII века на Украине: Исторические сборники. К., 1983. 207 с.
- ⁵⁵ Апанович О.М. Урядові службовці Гетьманщини - українська інтелігенція XVIII ст. // Укр. істор. журн. 1997. №2. С.92-97.
- ⁵⁶ Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження великого гетьмана). К., 1995. С.32-36.
- ⁵⁷ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // Mediaevalia ucrainica: ментальність та історія ідей. К., 1994. Т.3. С.110.
- ⁵⁸ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV - середина XVIII ст. К., 2000. С.199-204
- ⁵⁹ Там само. С.227.
- ⁶⁰ Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654-1665. К., 2001. 533 с.
- ⁶¹ Матях В.М. Система ціннісних орієнтацій ментально-свідомісні виміри // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу. С.16.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ ТА ЕТИКЕТУ

Поступовий процес покріпачення широких верств населення українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, а потім Речі Посполитої в значній мірі формував у середньовічному суспільстві думку про нібито законність і закономірність безправності більшої частини селянства (до того ж в основному освячені церквою). Воля можновладця, праця на нього посполитого (або як еквівалент її - виконання повинностей і сплата поборів) нерідко розглядалися не лише державницькою елітою, а й нижчими верствами як цілком природне явище. Вимога сумління та покори найчастіше були критеріями чеснот особи її благонадійності. Це мало глибоке соціальне коріння, яке сягало в Київську Русь, часів «Руської правди».

Законодавчо селянина в повну залежність (чи то поземельну, чи то особисту) від його господаря визначали різного роду “устава” на “ухвали” XV ст., три Литовські Статути XVI ст. Вища політична влада санкціонує це, очікувала на відповідне усвідомлення та сприйняття цих актів всіма індивідуумами країни. Причому дідич часто ставав не тільки безпосереднім суддею своїх підданих, а й претендував на володіння їх “душею” (особисто чи через місцевого пастора) та тілом. Таким чином встановлювалося “право бідності” - “beneficium annotationis”. Зокрема «Устава на волоки» 1557 р., затверджена польським королем Сигізмундом II Августом і проведена в Литві, Білорусі та частково в Україні (великокнязівських володіннях Кременецького повіту на Волині) проголосила, що кмети (незакріпачені селяни в XIV - першій половині XVI ст., а в другій половині XVI - першій половині XVII ст. перетворені на холопів) і землі, які ті обробляли, є власністю можновладця. Скупівля в них землі “не без пролиття сліз”, наділення гіршою, ніж у державця, набули масового характеру, глибоко позначилися на їх побуті й сприйнятті відносин: посполитий-земля-феодал¹. Литовські Статути (особливо третій) повністю відібрали право свободи в селянина, його вільного переходу в пошуках кращих умов для існування. А цього, як зазначено в «Літописі Самовидця», “не звикла была Україна терпіти... Бо сами державци на Україні не мешкали, тилко уряд держали, и так о кривдах людей посполитих мало знали, албо любо и знали, толко засліплени будучи подарками от старост и жидов арендарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі и мажут: з їх подданних выдравши, оним даруют, що и самому пану волно было узяти у своего подданного, и не так бы жаловал подданній его”².

Історична свідомість і система цінностей селян не узгоджувалися з таким станом, породжували масові протести. Руйнівником цих основ, “запереченням” тогочасних виробничих відносин, на думку М.Василенка, стало козацтво, як клас³. Правда, в союзі й тісній підтримці широких верств поспільства і в першу чергу селянства. Головним гаслом у останнього було: “Землі й волі!”. Як казали предки: “Vita sine libertate, nihil”.

Свобода, як усвідомлена необхідність буття - ця ідея пронесена українцями через роки Національної революції й Визвольної війни середини XVII ст., так звану Руїну і поглинання Козацької держави Російською імперією була близька і зрозуміла багатьом передовим європейцям нового часу. Зокрема німецький письменник, аташе французького посольства в Санкт-Петербурзі Й.-Б.Шерер (1741-1824) у книзі «Анали Малої Росії, або історії запорозьких і українських козаків..., від їх початків до наших днів, у супроводі скороченої історії козацьких гетьманів і відповідних документів» (Париж, 1788) зазначив, що він оповів минуле більш славного, аніж відомого народу, первопочини якого сягають понад 800 літ у глибину. Українці, на думку автора, гідні уваги кожного освіченого європейця: “Бо коли образ зусиль цього народу для збереження своїх вільностей, віри, устрою і звичаїв, словом усього, що є дороге людині, цікавить наше жадібне наук століття, то ми не в силі достатньо оцінити запалу і спонук, які оживлюють цей нарід”. А далі зазначається, що їх “батьки переказували своїм синам горде почуття незалежності, як найдорожчу спадщину, причому клич - “Смерть або Воля” - був їх одиноким заповітом, що переходив з батька на сина, разом з прадідівською зброєю”⁴.

Національна революція і Визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, внесли кардинальні корективи не лише в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні орієнтації основних груп населення. Причому слід враховувати той факт, що мало хто в крові в той час “рук своїх не вмочив” і пограбування добр не чинив.”... Туга велика людем всякого стану значним была...”⁵. Історична свідомість українців почала відлік нового часу, а їх пам’ять назавжди закарбувала перебіг основних тих подій. Самі ж селяни поділили своє життя на два періоди: “при владені лядском”, коли особисто перебували “за ляхом” і “от изгнанія з Малої Россіи ляхов”, “после полского владенія”. Так, наприклад, говорили старожили сіл Степанівка (Ніжинський полк), Мезин, Радичів і Іванків (Чернігівський полк) при складанні так званого “Генерального слідства про маєтності” 1729-1730 рр. по всім 10 полкам Лівобережної України⁶. Окрім того, за їх переконанням, за гетьмана Б.Хмельницького більшість сіл перетворилася на вільні військові, а отже ні в чиєму підданстві й власності не перебували. Таким чином селяни вважали себе незалежними, здобувши свободу в ході революції та визвольної війни⁷.

Такі погляди знайшли своє певне відбиття у вітчизняній історіографії. Зокрема, М.Ткаченко був переконаний: Козацька революція повністю скасувала ті закони та права, що їх мали панівні верстви щодо селянина. Останній стає вільною людиною, меж між суспільними групами за Хмельниччини не існувало⁸. Хоча в дійсності попереднє законодавство стосовно посполитих, зокрема Литовський Статут, ніхто офіційно не відміняв. У кінці 1653 - на початку лютого 1654 рр. гетьман як одну з вимог висував перед царем підтвердження набутого статусу лише шляхтичів, козаків і міщан. “...В Запорожском де Войске хто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, - йдеться в статейному списку російського посольства на чолі з В.Бутурліним напередодні й під час проведення Переяславської

ради, - велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином; а казаком бы де судитца у полковников и сотников. А что де не так быть, как были за польским королем...”⁹. Одночасно Б.Хмельницький своїми універсалами зобов’язував селян виконувати повинності “по-прежнему”. На думку сучасника, вони на деякий час просто “откликли были давати подачок”, але їх незабаром знову “повернули в послушенство”¹⁰.

Проте, як би там не було, не можна не погодитись з твердженням В.Смоляя, що саме за Хмельниччини “селянин вперше відчув себе господарем становища, одержавши можливість певною мірою вільно розпоряджатися результатами своєї виснажливої праці”¹¹. В бурхливому пориві досягти спільних цілей - для загального національного блага українців - внутрішні соціальні протиріччя в країні неабияк послабили, про що конкретно свідчив факт порівняно легкої можливості для селян “ставити в козаки”¹². Подальший же, більш глибокий, поділ суспільства на різні прошарки та верстви, формував у населення етикет, що помітно змінювався порівняно з попереднім періодом. В народі досить швидко ствердилася думка про пріоритет “козацького товариства”. Навіть у XVIII ст. простий люд с.Горчаки (Стародубський полк) продовжував вважати, що коли почалося вигнання ляхів, “можнейшіе пописались в козаки, а подлейшіе остались в мужиках”¹³. Така думка була досить поширена в межах Гетьманщини і переходила від одного покоління до наступного.

В цілому підтримуючи демократичні засади в системі “козацького” правління, оформлені 1648-1649 рр., селяни були порівняно консервативними в сприйнятті республіканських ідей, які саме тоді поширювалися по Європі, викликані спалахом буржуазних революцій. У першу чергу їх хвилювали вузькі соціальні завдання: обрання “справедливого” місцевого голови громади, “чесного” війта, “пана” возного, іншого сільського керівництва та вправного парафіяльного священика. Вони не так одностайно, як скажімо запорожці, могли у відповідності “духу” української нації, яка “струснула навіть польським тронем” (за висловом сучасника - француз), прагнути не тільки усунення зловживання та упорядкування функціонування адміністрації, а й наважувалися аналізувати (критикувати) суть існуючої влади, гадане божественне право, шукати походження законності в “розумі”, історії, добровільній згоді людей, народній волі - вищому критерії. Таким чином, переважно козаки і краці представники міщанства нападали на монархічні принципи (наприклад, тенденції до спадковості гетьманської булави Б.Хмельницького), вводили в “моду” республіканські ідеї, правда, при цьому ніколи не закликаючи до скасування ще “чужого” їм тоді царату.

Зрозуміло, говорячи про так званий “республіканізм” українців, ми не маємо на меті його сучасні ознаки та визначення. Тільки через сто років після початку Визвольної війни, 1748 р., видатний французький просвітитель і письменник Ш.-Л.Монтеск’є (1689-1755) у праці “Про дух законів” сформулював визначення республіканському ладові, яке на той час стало класичним: він “є таким, коли народові в усьому його складові або частині належить верховна влада”. Очевидно, слід згадати міркування й іншого французького просвітителя і філософа Ж.-Ж.Руссо

(1712-1778), який у трактаті «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) твердив, що “не існує такого уряду, до такої міри підданого громадянським війнам і внутрішнім заворушенням, як демократичний або народний”. Важливе спостереження з огляду застосування його до українських подій: міжстаршинської боротьби, Руїни тощо.

Протягом всієї історії Української держави, навіть пізніше, в простого люду зберігалася віра в справедливість “доброго” гетьмана, царя, окремих можновладців, жевріла надія на те, що ті зможуть заступитися за них у боротьбі за соціальні права, поліпшити їх умови життя. “Найясніший королю, милостивий наш пане! - писали у скарзі на можновладця селяни сіл Тершова та Завадки Самбірської економії Перемишльської землі до Августа III 16 травня 1758 р. - Як вірнопіддані припадаємо до панських ніг з цим покірним та гарячим проханням, вимолюючи ласку при такій великій нашій кривді, яку [ми] терпимо від ясновельможного молодшого пана Казимира Конопацького, що панує тепер над нами вже п’ять років. [Він] поводить з нами безправно, примушує відробляти [повинності] понад інвентар і встановлює свої закони, наказує працювати за своєю волею і бажанням”¹⁴.

Нерідко відступ від народних сподівань, наприклад, укладання Білоцерківського договору 1651 р., селяни безпосередньо сприймали як повернення до “старих порядків”, до життя “по давньому”¹⁵. Гірких роздумів сповнені рядки думи про примирення володаря булави з урядовцями Речі Посполитої в Білій Церкві (“Утиски польської шляхти і нове повстання проти неї”): “Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький починив, що з ляхами, із мостовитими (панами), у Білій Церкві замирив”¹⁶.

Зате звільнення українців від “лядської неволі”, розпочате на чолі з Б.Хмельницьким щиро очікували в багатьох куточках країни:

“Ой Богдане, Богданочку,
Звільнив ти Україну,
То не забудь же Богдане,
Нашу Буковину”^{* 17}

Далекоглядною і глибокопродуманою в усній народній творчості виглядає міжнародна політика керівника Української козацької держави, зокрема, його безпосередні зв’язки з урядами Молдови, Трансільванії, Швеції, Кримського ханства, Туреччини і Росії¹⁸. “Слава його не вмирає”, - зазначено в іншій народній думі, бо він зумів здобути для українців етнічну незалежність.

Після Національної революції, Хмельниччини на всій території України, здавна освоєної й заселеної людьми, спостерігався неухильний наступ на соціальні здобутки селянства. При цьому впливали не лише внутрішні, а й зовнішні фактори: постійні війни, періодичні стихійні лиха, вимушені міграції людності. Вони мали свою специфіку в західних, правобережних і лівобережних регіонах. Наприклад, у

---

* Співачка цієї пісні О.Яновська - жителька с.Стебнів, Путильського району, Чернівецької області свідчила, що пісня була відома далеким її предкам, які втекли з Волині на Буковину (“в гори”) ще за часів панщини.

60-ті роки XVIII ст. із значно спустошеного через військові події правого берега Дніпра почався масовий рух на Лівобережжя, Слобожанщину й далі - на Південь. Нового суспільного забарвлення набули розуміння цінності землі, відчуття свободи, прерогатива народних традицій. Останні на нових місцях, де помітно меншим був вплив влади дідича і вищих керівних органів, ставали нерідко визначальними серед мешканців, які тільки-но почали облаштовуватися і не могли вести самостійне господарство. Цілі слободи виникали на “порожніх” землях і ніхто з тих, кому вони належали за законом, не виступав проти цього - незанятого простору існувало чимало. Літописець С.Величко засвідчив: “...Многими купами и таборами зо всех поветов собирався и болесними серцами, а слезоточителными очима вечне з своїми красними тамошними селеніями и угодіями пожегнавшись (попрощавшись. - О.Г.), що живо на сюю Днепра сторону (лівобережну. - О.Г.) перебрался и где улюбя, по разных сегобочных полках украинно-малороссійских для житія своего избирал и заседал месца; ...и вся сегобочная Украина, пред тем малолюдствовавшая, от того времени тогобочными людми украинскими наполнилася и умножилася”¹⁹.

Джерела зберегли чимало свідчень і тлумачень селянами історії поземельних відносин у Гетьманщині. Нерідко погляди посполитих на проблему походження володіння чи користування землею суперечили офіційним нормативам, бо йшли в розріз інтересам місцевих дідичів. Так, досить характерною є оповідь мешканців с.Порохня (Новгород-Сіверщина) 1705 р. Його старожили “до Хмелнитщини... признавали под сумленем так: когда, мовит, еще лядская держава тут была, именно неякогось Песочинского, в той час к грунтам порохонским от грунтов села Знобы межа была - протучок Красичин, и по той протучок грунта сливали порохонские, до того часу поки Чернацкая слобода подана катедре в поданство, втой же час грунта наши порохонские... от селян наших отобрано и привернено оние до слободы Чернацкой; и уже под сорок лет жители слободы Чернацкой теми грунтами, в порохонціов отобранными, владеют; и наши, мовит, селяне порохонце в тие свои грунта не в той час не вспоминалися, а не тепер в оние втручаются; бо тіе порохонские отобранные грунта до слободы Чернацкой *гулящие были, а не заживаніе*; тилко порохонскими слили, по меже старинной, за лядзкой держави вчиненной”²⁰.

В наведеному уривку звертає на себе увагу закономірність перерозподілу земельної власності та як селяни цілком природньо (“спокійно”) сприймали сам факт передачі “в підданство” (у даному випадку монастиреві) слободи, яка перед тим вважалася вільною. Однозначно своїми вони називали такі угіддя, оранки і т.д., якими володіли від батька до сина - “дедизні” й “отческі”, тобто успадковані по чоловічій лінії.

Помітно змінювало менталітет селянина його переселення до міста, де він, осівши починав займатися ремеслом або торгівлею. Коли міський “дух” і не міг повністю гарантувати незалежність колишнього підданого на Західній Україні, Лівобережжі та Правобережжі, то повернути того “пан” мав змогу лише після тривалих розшуків і наполегливого клопотання в міській адміністрації чи через суд. На слабо заселених просторах Слобожанщини в другій половині XVII - початку

XVIII ст., а на Півдні майже до кінця XVIII ст. це зробити було ще важче. Правда, інколи спостерігалася й інша практика - особисто вільний селянин за певних обставин "добровільно" проголошував себе кріпаком. У Польщі такі факти відомі та території північно-західних регіонів, де вільні селяни трималися довше і мали обмежені можливості переселення на малообжиті землі²¹. В Гетьманщині на початку XVIII ст., наприклад, як у народі, так і в адміністрації ще неординарно сприймався перехід "малоросіянина" у "довічне підданство" можновладцям з Росії. Це явище тоді ще не стало типовим, а тому викликало багато запитань у причетних до його вирішення осіб. Зокрема, старшина І. Ніс змушений був безпосередньо звернутися за роз'ясненням до керманіча з приводу "скарги" посполитої Радички на сина, який "отдался в вечное подданство (тобто фактично кріпацтво. - О.Г.) людям великороссийским" (1710)²². Згодом, у зв'язку з поширенням земельної власності росіян і посиленням влади царату на українських землях такі випадки вже не викликали непорозумінь.

На Слобожанщині шлюб вільної людини з особою, що перебувала в кріпосній залежності, нерідко цілком усвідомлено сприймалося першою як перехід у довічне "підданство" з відповідними наслідками (відбування панщини тощо). На що видавався і належним чином оформлений "запис". Так, мешканець Харкова Ф. Гриценко 24 січня 1725 р. підписався під таким зобов'язанням перед старшиною: "Служить и жить бы мне Федору, жене и детям моим в него Романа Григорьевича Квитки и в детей его вечно, за то, что понял я Федор себе за жену его Романа Григорьевича крепостную дворвую девку Палагею"²³.

На Західній Україні такого роду приклади вже давно стали узаконеною традицією.

Слід зауважити, що в межах Речі Посполитої, порівняно з Лівобережжям і Слобожанщиною, негативні явища в середовищі селянства мали більш виразний характер, бо досліджуваний період в її економічному розвитку, на думку деяких вчених, став, "безперечно, самим тяжким"²⁴.

Одним із важливих аспектів, який відбивався на більшості сторін життя сільського посіпльства, були його взаємини з владою. Певний час, у період виникнення та формування основ старшинської адміністрації й нового місцевого судочинства "прорахунки" і недоліки в їх діяльності значною мірою "виправлялися" активною участю, зацікавленістю самого населення. В народі довго після 1648 р. існувало переконання, що через декларовану на "радах", "колах" і т.д. виборність всього державного керівництва, в тому числі й гетьмана, всі органи влади перебували в залежності від волевиявлення широких верств. Козацька верхівка, сільські війти, отаман і, навіть, священик в ідеалі мали відповідати загальним вимогам, обиратися на свої посади, а тому при невідповідності будь-коли могли бути зміщені. Вимога з "гори" про необхідність дотримання суворої станової та службової ієрархічності почала більш-менш чітко проявлятися лише десь у 20-ті рр. XVIII ст., коли виникла потреба у зведенні всіх діючих у Гетьманщині законів в єдиний кодекс. До того нерідко траплялося, так що, скажімо, впливова особа

полковника раптом займала посаду полкового судді, міського отамана, а то й ставала рядовим козаком²⁵.

Демократія, породжена повстанням, могла підтримуватися і розвиватися лише зброєю в ході Визвольної війни, у відчайдушній боротьбі урядів Польщі та Росії за українські землі. Як це не парадоксально, певна стабілізація в країні за правління І.Мазепи та І.Скоропадського обумовила звуження виборного начала. А Петро І грамотою від 22 січня 1715 р. взагалі заборонив обрання старшин у полках і сотнях вільним голосуванням, без попереднього узгодження з царським стольником Ф.Протасєвим та прямого дозволу царя²⁶. Подальші спроби населення самостійно обирати собі керівництво офіційно розглядалися як анахронізм, данина давнім традиціям, які вже не мали законної сили. Правда, слід зазначити, що останні продовжували зберігатися в сільських громадах і сябринних спілках. Через справи останніх для більшості їх учасників була єдина можливість проявити свої громадські здібності й виявити власні суспільні погляди та почуття. Посилення гніту стосовно всіх членів громади, селяни вважали як порушення їх “звичаю”. Критерієм у цьому випадку міг бути складений перед тим “інвентар”, коронна люстрація їх повинностей. Про це зокрема йшлося в скарзі від громад багатьох сіл Щуровицького староства до референдарського суду 1761 р.²⁷

Зацікавленість селян оповідями про гетьманів, старшин, царів й їх родин, Карла XII, повстанцями і т.д. свідчили про великий інтерес до соціальної дійсності не лише національного, а й міжнародного масштабу.

Як бачимо, для селянського світосприйняття тієї доби хоча і було характерним збереження багатьох елементів буденної свідомості середньовіччя (через високу релігійність, багатовікове існування феодального гніту, стійкості звичаїв і т.д.), в ньому проявлялися й буржуазні ознаки. Нові умови виробничої діяльності, посилення соціального протесту, гострі конфесіональні суперечності (особливо на Західній Україні, Правобережжі), розвиток освіти - все це не могло не позначитися на духовному житті селянства. Воно з часом більше диференціюється, стає менш однорідним. Проте невід’ємною рисою селянської психології залишається тісний зв’язок із землею та висока оцінка сільськогосподарської праці. Хліб продовжував лишатися “усьому голова”. Це добре розуміли сучасники. Автор збірки віршів, збирач українських прислів’їв і приказок Климентій Зинов’єв (друга половина XVII - перша третина XVIII) так поетично висловився “О ратаях, або теж пашущих хліб людех”:

Над всі ремесла потрібніще подобно
пахарство: же тоє всему світу вигодно.
Бо хоч би хто срібло і злото могл робити,
а не міючи хліба злота не вкусити.
Мовленна тая реч, же хліб серце укріпить,
єслі хлібом животи человек покріпить.
І без хліба немощно всяким пробувати,
бо без него з голоду могут умирати.

***

А так хліб святий всюда всім не безпотребен,
але і невірним он на світі потрібен²⁸.

“Святість” хліба, безперечно, становила квінтесенцію селянської дійсності. Він супроводжував людину і в останню путь. На думку автора «Топографічного опису Харківського намістництва з історичною передмовою» (1788), хороший чи поганий урожай залежав не тільки від сприятливості весни і літа, потім від придатності ґрунту, від часу посіву, від якості насіння, а й від розуму і праці господаря. “Земледеліе есть первый для человека труд”, - наголошено в документі²⁹. А українські селяни, як свідчив англієць Джозеф Маршаль 1772 р., є “найкращі хлібороби в цілій Росії”³⁰. Поступова руйнація сільських структур - общин, сябринних союзів, обезземелення посполитих - породжували неспокій у суспільстві, зумовлювали масові вибухи протесту: Гайдамаччина (від початку XVIII ст. частково на Лівобережжі та Правобережжі), Опришківство (Галичина, Закарпаття, Буковина), Коліївщина 1768 р. (Правобережняя) та ін. Розпад солідарності селян, яка яскраво проявила себе в період Національно-визвольної війни, поступово створив несприятливі психологічні умови для життя та праці (наприклад, у період названий в народі Руїною). Часті епідемії, висока смертність дітей, голод, війни, стихійні лиха загострювали відчуття страху перед смертю та загробними карами. Ченці, священники активно культивували в пастві підвищене відчуття гріховності, провини перед Всевишнім, боязнь нечистої сили. Нездатність у повній мірі відрізнити природні явища від надприродніх, нерозвинутість засобів опанування навколишнім середовищем, поширення забобонів, схильність до неконтрольованої колективної паніки - нерідко ставали визначальними в поведінці людей (зокрема, спалення житла відьми, віра в упирів і вурдалаків тощо).

Маючи поксяденим об'єктом своєї праці майже виключно землю, посполиті нерідко прагнули вплинути на природу через релігію, різного роду закляття. Саме від них, за їх переконанням, багато в чому залежало яким буде врожай, стан худоби. Молитвами боролися проти шкідників ланів, посух, заморозків, повенів і т.д. У своїх сподіваннях вони зверталися до святих, знахарів і ворожок. Коли ж це не допомагало, могли звинуватити когось із сусід у злому чаклунстві, пристриті, “дурному оці”, котрі викликали хворобу свійських тварин, рідних і близьких людей, неврожаї та інші лиха. Через це нерідко виникали обтяжливі судові процеси, де скоївших “недобре” примушували зізнатися в чаклунстві, в стосунках з дияволом. Ініціатива гоніння “відьом” часто виходила від селян. Шукати винуватця їх підсвідомо спонукали матеріальні та психічні негаразди. Скарги на несправедливість до себе, утиски можновладців становлять найчастіший мотив в усній народній творчості. Зокрема, в історичній пісні «Находився я із ралом» так про це йдеться:

Намахався я косою,
Набухався ціпом,

Пригнав воли я із роси
 Перед самим світом.
 Ніхто ж мені не докучив,
 Як той осавула,
 Загадує на панщину,
 А ще не заснув я³¹.

Проте поширення серед селян друкованої й рукописної продукції (книжок, указів, розпоряджень), їх колективне обговорення підвищувало їх рівень освіти, деякою мірою демократизувало їх знання. В Гетьманщині на середину XVIII ст. налічувалося понад 1 тис. шкіл, причому кожна сільська школа з українською мовою викладання припадала всередньому на 746 душ, що значно перевищувало відповідний показник по Росії³². Безперечно, сприяло проникненню письменності в сільську глибинку її поступове зближення з містом. Однак нерідко зустрічалися села, де мешканці були переважно не письменними. Так всі позивачі від громади (всього 9 чол.) с. Кам'янки Чорної Букського ключа Брацлавського повіту київському воеводі Ф.-С.Потоцькому під своєю скаргою на зловживання отамана С.Лобатого спромоглися поставити замість підписів лише "хрести" (1769 р.)³³. Разом з тим слід наголосити: кожний мешканець села був причетним до народної культури, бо не можна їм було не знати місцевих пісень, обрядів, колядок, приказок тощо. В масовій селянській культурі фактично всі ставали дійовими особами, а не пасивними споживачами її багатогранних надбань.

¹ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1917. Ч.1-2; Гуслистий К. Нариси з історії України. К., 1939. Вип.2. Україна під литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.). С.140-142.

² Літопис Самовидця. К., 1971. С.46-47.

³ Василенко М.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины. К., 1916. С.316.

⁴ Цит. за: Січинський В. Чужинці про Україну. Вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. К., 1992. С.168-169.

⁵ Літопис Самовидця. С.52.

⁶ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 г. //Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта Старой Малороссии. Чернигов, 1901. Вып.1. С.34; Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг. //Там же. Чернигов, 1908. Вып.3. С.197, 198.

⁷ Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка. С.25-48.

⁸ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII-XVIII вв. //Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1931. Кн.26. С.165.

⁹ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. М., 1954. Т.3. 1651-1654 годы. С.473.

¹⁰ Літопис Самовидця. С.101.

¹¹ Смолій В.А. Формування соціальної свідомості народних мас України в ході класової боротьби (друга половина XVII-XVIII ст.). К., 1985. С.64.

¹² Акты ЮЗР. СПб., 1861. Т.3. С.216.

¹³ Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку //Український архів. К., 1929. Т.1. С.499.

- ¹⁴ Селянський рух на Україні. Середина XVIII - перша чверть XIX ст. Зб. док. і мат.-лів. К., 1978. С.51.
- ¹⁵ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С.215, 216.
- ¹⁶ Думи та пісні про Богдана Хмельницького /Упоряд. М.Г.Марченко. К., 1970. С.51.
- ¹⁷ Українська народна творчість. Історичні пісні. К., 1961. С.181.
- ¹⁸ Гуржій О.І. Про деякі оцінки політичної й військової діяльності Богдана Хмельницького в історичних піснях та думах українського народу //Доба Богдана Хмельницького. Зб. наук. праць. К., 1995. С.165.
- ¹⁹ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке. Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720: В 4 т. К., 1851. Т.2. С.355-356.
- ²⁰ Цит. за: Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648-1783 гг.). Историко-юридический очерк по архивным источникам. К., 1908. С.16-17.
- ²¹ История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. М., 1986. Т.3. С.254.
- ²² РДБ. ВР. Ф.159. №2414 (2619). Арк.1, 2.
- ²³ Цит. за: Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. Харьков, 1964. С.393.
- ²⁴ Rusiński W. Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. Warszawa, 1969. Wyd.2. S.114.
- ²⁵ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины XVII-XVIII вв. Прага, 1924. Вып.1. С.104.
- ²⁶ Источники малороссийской истории, собранные Д.Н.Бантыш-Каменским и изданные О.Бодянским. М., 1859. Ч.2. С.275, 276.
- ²⁷ Селянський рух на Україні. С.71-77.
- ²⁸ Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. Львів, 1912. Т.7. Вірші ером. Климентія Зиновієва синана. С.99.
- ²⁹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. /Упоряд. В.О.Пірко, О.І.Гуржій. К., 1991. С.33, 34.
- ³⁰ Січинський В. Чужинці про Україну. С.161.
- ³¹ Українська народна творчість. Історичні пісні. С.368.
- ³² Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. К., 1999. С.145.
- ³³ Селянський рух на Україні. С.147.

Іван Дзира

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ РІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК 30-80-х РОКІВ XVIII ст.

Знайомство з історико-літературними творами 30-80-х рр. XVIII ст. переконує нас у тому, що їх автори намагалися розглянути найважливіші історичні факти, події та явища національної історії, котрі давали можливість обґрунтувати права і свободи українського народу та законність боротьби за них. При цьому в міру своїх можливостей вони зверталися до ділових паперів, що засвідчують певні факти, які мають юридичне значення, підтверджують соціально-політичні права як окремих суспільних верств, так і держави в цілому.

Як вірно зазначають В.Смолій і В.Степанков, внаслідок поразки національно-визвольної війни 1648-1676 рр. на початку XVIII ст. “пришвидшується процес формування психологічного типу “малороса” з його здатністю будь-якої миті пожертвувати в ім’я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національно-державними інтересами”¹. Особливого поширення негативні тенденції набули серед козацької старшини, представники якої втратили волю до боротьби за втілення ідей самостійництва й поступалися ними заради збереження й примноження соціальних здобутків. “Щодо козацтва, селянства й міщанства, - вважають вищезазначені науковці, - то в їхній політичній свідомості також протягом останніх 40-а років стався суттєвий злам: ідея національної незалежності, не закріпившись, спочатку еволюціонувала в бік автономізму (60-70-ті рр.), а згодом стала перероджуватися в ідею захисту “стародавніх прав”, що переважно замикалися на захисті залишків соціально-економічних завоювань революції”². Крім того, представники кожного стану чи суспільного прошарку по-своєму тлумачили зміст поняття “стародавніх прав і вольностей”, вкладаючи в нього певні особливості свого менталітету.

Однак, незважаючи на послідовну політику московського уряду, спрямовану на повну ліквідацію українського суверенітету, та її негативні наслідки, у свідомості патріотично настроєної національної еліти продовжували жити ідеї автономізму. Автори багатьох літописів XVIII ст., козацькі канцеляристи, маючи безпосередній доступ до джерел Генеральної канцелярії та інших документів, використовували документальні матеріали з метою політико-правового обґрунтування ідеї української державності. Причому поняттю “прав і вольностей” вони нерідко надавали не вузькосоціального, а загальнонаціонального значення. Особливо виразно ця тенденція виявляється у праці Петра Симоновського, який практично ототожнив все українське населення Гетьманщини з козацтвом.

У всіх без винятку літописних пам’ятках 30-80-х рр. робиться наголос на литовсько-польському походженні українських “прав і вольностей”. Автори намагаються включати до тексту історичні матеріали, що проливають світло на природу автономії Гетьманщини. Деякі з них генетично пов’язують політико-правове становище козацької держави зі статусом Київського князівства та його мешканців у складі Великого Князівства Литовського. Навіть після ліквідації Київського князівства і поділу його земель на воєводства Казимир IV, як зазначає П.Симоновський, “учредил в них вездь воевод, старост, каштелянов, судей и прочих чиновников, всьех с Малороссійскаго народа, и, чтоб таковое учреждение содержано вчно и ненарушимо было, обовязал и наслъдников своих, в подтверждение чего имеются и привилегіум Короля Сигизмунда Августа, сына перваго Сигизмунда, данной в 1569 году, Декабря 23-го, в котором между прочим, написано: “Всь достоинства и чины, когда на вакансии будут, обывателям земли Кіевской осьдлим званія шляхетского отдавать”³. Твердження, що козащина була офіційно визнана важливим елементом суспільної структури ще у першій половині XVI ст. повинно було посилити її авторитет серед сучасних авторам представників інших станів. Наприклад, подібно до своїх товаришів по перу, П.Симоновський датує остаточне оформлення козацтва як правового поняття роками царювання Сигізмунда I (1506-1544), який “взял ...

нькаторую часть того военного народа и поселил их в вершинъ Днѣпровыхъ порогов, опредѣлив им на то добрую и довольную землю для того, чтоб от Турецких и Татарскихъ нападений границы ими были защищаемы; притом и дал им особливья на вольности их привилегіи, а прежнія дозволенія их от предков его, Королей Польскихъ подтвердил”⁴. Автор «Короткого опису Малоросіи» детальніше й ширше визначає межі козацьких угідь, які нібито лежали “више и низше порогов, по обоим сторонам Днѣпра”⁵. При цьому він підкреслює, що дану територію Запорізьке Військо отримало “в владные вѣчное”, тобто монарх офіційно узаконив існування козацького землеволодіння в Наддніпрянському регіоні.

Щоб підняти соціальну значимість козаччини, літописці неодноразово повідомляють про боротьбу козаків з турецько-татарською агресією та їх участь у різних кампаніях, які вела польська держава. У своїх творах автори свідомо представляють козацтво як самостійну військово-політичну силу, що виконувала суспільно-корисні функції на службі Речі Посполитій. Звідси випливало, що козаки як військовий лицарський стан повинні були користуватись такими ж політичними правами, що й дворянство. На думку упорядників, сама природа козаків - як оборонців населення держави - давала достатні підстави для зрівняння представників цієї суспільної категорії із шляхтою.

Укладачі літописів підкреслювали, що протягом XVI ст. козацтво як юридичний суб’єкт організовано розвивалося під протекцією короля і держави. Особливо підхожий матеріал для таких міркувань вони знаходили у т.зв. “Баторієвій легенді”, що протягом XVIII ст. розглядалася в Гетьманщині як важливе правове джерело. Всупереч історичній дійсності, єдиною причиною реформ літописці вважають прагнення короля з максимальною ефективністю використати потенційні можливості козацтва шляхом удосконалення його організаційної структури. Найдокладнішу інформацію про характер відповідних подій 1576 р. знаходимо на сторінках «Краткого описания о козацком малороссийском народе». Спочатку П.Симоновський зазначає, що “разсуждая, как нужны и полезны Козаки к войнѣ”⁶, Стефан Баторій вирішив провести ряд перетворень, які не знищили б основ існуючої структури козацтва. Суть змін полягала в організації 6000 корпусу, що складалася з 6 полків, кожен з яких, у свою чергу, поділявся на сотні. Усі полки й сотні отримали командирів, крім того для війська були встановлені посади обозного, судді, писаря та осавула. Король “над всѣми же тѣми полками здѣлал им главнѣйшаго командира с титулом Гетьмана, которому, для лучшаго уваженія и почитанія, жаловал Королевское знамя, бунчук, булаву и печать с изображеніем Козака, стоячаго в поль, которою и нынѣ Малороссія печатается”⁷. Гетьманською резиденцією, в якій перебувала й військова канцелярія, було визначено містечко Трахтемирів. На всій території між Трахтемировом і Києвом козаки мали право безперешкодно селитись і займати різні угіддя. Реєстровцям була встановлена спеціальна плата за службу. Давши таку розгорнуту, свого роду “канонізовану”, розповідь про зміст реформи, П.Симоновський висловлює своє особисте ставлення до неї. “Оное войско таким образом учрежденное, - пише історіограф, - состояло всецело в вѣрности Польскому Государству и безпримѣрно полезнѣйшим, нежели прежде”⁸. Наприкінці він

сформулював, правда у дещо узагальненій формі, основний принцип козацького імунітету: “Поляки же ни до них самих, ни до их земель, кои им от Королей наданы были, ни какова дѣла не имѣли, и в правленіе их никогда не мѣшались”⁹.

Причинами польсько-українського конфлікту, на думку літописців, були грубі порушення магнатами і шляхтою попередніх договорів, укладених при добровільному об’єднанні України з Польщею, привілеїв козацького стану й заведення унії. Таким чином, брутальне нехтування правлячими колами Речі Посполитої державних правових норм, зокрема своїх офіційних зобов’язань щодо всіх станів української нації, в першу чергу козацтва, духовенства і шляхти, справедливо розглядається як вияв національного гноблення. Початок цієї епохи всі без винятку автори пов’язують із царюванням Сигізмунда III: “когда Сигизмунд Третій вступил на престол, начала быть Козакам отмянность: разные Польские магнаты на определенной Козакам земель в Малой России позанимали себя села и деревни и тѣм Козаков в разных случаях утѣсняют и в подданство их привлекають начали; самого же Козацкаго Гетьмана под вѣдѣніе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнѣйшія урядовыя мѣста в Малой России природным Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они снесѣть сего будучи не в состояніи и видя себя нѣсколько в силѣ, всему тому воспротивились”¹⁰. Однак повстання під проводом Косинського й Наливайка зазнали поразки, а їх учасники були жорстоко покарані переможцями. Та незважаючи на страшні репресії, “искра вѣрности их к отечеству еще совѣм не угасла”¹¹. Немеркнучою славою вкрило себе козацтво на полі Хотинської битви. Подвиги козаків був змушений визнати навіть неприхильний до українців Сигізмунд III, котрий “за ... мужественные их поступки ... особливим своим манифестом благоволеніе свое и благодарность к ним оказал”¹². Але всі заслуги козаків, які на сторінках літописів фактично виступають рятівниками Речі Посполитої від турецького поневолення, відразу після закінчення кампанії 1621 р. були забуті невдячним урядом. Магнати продовжували перетворювати козаків на своїх кріпаків, позбавляли їх земельної власності й майна. Свавільне й зажерливе панство не бажало рахуватись із грамотою, котру видав на підтвердження козацьких привілеїв новий король Владислав IV. Літописці свідчать про те, що українці неодноразово звертались до вищих урядових інстанцій з проханням полегшити своє становище в Речі Посполитій. Так, у кількох працях говориться про “супліки” до сенату князя Костянтина Острозького. Справедливість домагань української сторони визнав також і королевич Владислав, який апелюючи “до трибуналу за руским народом причинялся о облегченіи, но панове лядские ни в чем им не послабѣли, но паче утѣсняли их работами, податями, побоями и всяким озлобленіем”¹³. У 1632 р. серед української громадськості з’явилися надії на зміну національної політики урядових кіл у зв’язку із вступом на престол нового монарха. Тому “Общенародное от Русь и козаков челобитье в обидах послано на сейм в Варшаву, но ничего не получено”¹⁴.

Під час придушення в 1637 р. коронним військом чергового повстання під проводом Павлюка загинуло багато козаків, а гетьман і четверо старшин, всупереч гарантіям Миколи Потоцького, були страчені у Варшаві. Проте з точки зору П.Симоновського найбільшим нещастям для козаків були не стільки людські

втрати, а те, що вони “потеряли и мѣсто Терехтемиров, а всего болѣе и привилегіи, наданныя им от Короля Стефана Баторія, а притом и форму их Козацкую, которая тогда отмѣняема быть стала”¹⁵. Насправді у той час запорожці не мали єдиної уніформи, але відповідно до уявлень XVIII ст. Симоновський вбачав у її існуванні важливу ознаку регулярного війська. До того ж дане твердження виконувало роль історичної довідки для гетьмана Кирила Розумовського, котрий планував увести для козаків стандартне однакове озброєння та однострої. Після поразки повстання козакам заборонялося обирати старшину та гетьмана. Відтепер усі виключені з реєстру автоматично ставали кріпаками й були зобов’язані виконувати повинності для своїх державців. Отже, у свідомості козацького канцеляриста найбільшу загрозу для існування козацтва становили положення Ординації 1638 р., які давали юридичні підстави для позбавлення козаків багатьох прав і всіх привілеїв.

У ряді історичних творів ми знаходимо досить широку панораму причин і мотивів, які викликали національно-визвольну війну. При цьому автори літописів докладають усіх зусиль, щоб довести легітимність дій української сторони. Виходячи із заданих наперед ідеологічних настанов, вони подають ці події не як бунт проти законної влади Речі Посполитої, учасники якого керувалися тільки егоїстичними інтересами грабунку й наживи, а як об’єктивно неминучу й законну революцію в ім’я гуманістичних ідеалів національної та соціальної справедливості. З історичної перспективи вагомим “козирем” для свідомої інтелігенції стала легенда про “Владиславові привілеї”. Вона правила за переконливий доказ того, що король вів переговори з козацьким військом і визнав за ним право захищати свої привілеї навіть силою зброї. Звідси випливало, що монарх, який в очах тодішнього суспільства був єдиним джерелом влади та справедливості, особисто санкціонував збройну боротьбу українського народу. Наприклад, П.Симоновський неодноразово зазначає, що в 1648 р. повстання було підняте не проти монарха, а проти свавільних магнатів з особистого дозволу самого Владислава IV: “Хмельницькій ... побудил всѣх единомысленно к поднятію на одних Поляков, а не противу Короля (который им то и учинить дозволил, в уваженіи том, что Козаки ему и впредь надобны) оружія”¹⁶. Цю ж саму думку двічі повторено і в уміщеному до «Краткого описания о козацком малороссийском народе» «Білоцерківському універсалі»:

1) “постановилисьмо в намъреніи нашом не против Короля, милостивого Пана нашего, но против Поляков гордых и за ни за що Королевскія высокоповажныя привилегіи, нам, Козакам, и всѣм обще Малороссіянам, данныя (права и вольности наши древнія при нас заховуючія и укрьпляючія), мьючих, мужественным и небоязненным, при помощи Божіей, станути сердцем и оружіем”¹⁷.

2) “мусилем сіе военное с Поляками за позволеніем Его Королевским, яко и для того, же Поляки, лече Его Королевскую высокую персону у себя важачи, мандатов и приказов его не слушали и непрестанныя Малороссіи утьсенія налагали”¹⁸.

Позбавлений необхідних силових засобів для реалізації своїх законотворчих рішень у практичному житті, Владислав IV не міг бути надійним гарантом прав і свобод української нації. Тому в цьому документі постійно підкреслюється, що

всесильні магнати могли не рахуватись із волею свого законного володаря і проводили політику жорстокого соціального й національного гноблення проти українців: “сами Поляки до зламання тоєй присяги суть виною и початком, сами первье поломавши, мимо волю Королевскую, права и вольности древнія Козацкія Малороссійскія и присягу свою на пріязнь при ненарушимой цѣлости давных прав и вольностей, Козакам и всѣм Малороссіянам взаимно учиненную”¹⁹. Отже, на думку Хмельницького, реакція українців є морально виправданою і юридично законною (оскільки одна із сторін порушила свої зобов’язання, то й друга сторона може також не дотримуватись умов угоди). Тому, коли гноблення досягло свого апогею і стало загрожувати самому існуванню козацтва та православної релігії, то українці вимушені були піднятися на всенародну боротьбу. “... наложилися были, - пише гетьман, - мимо волю Королевскую, Пана нашого милостивого, ... власно предковъчной отчизны нашей и Святого и Равноапостольного Князя Владимира Кіевского, святым крещеніем Русь просвѣтившого ... знатнѣйших людей и Козаков выгубити и выкоренити, а самим посполитством, альбо посполитым народом нашим завладѣвши, не только в ярмо невольничое их запрягти, но, по своей безбожной воли, в душевредную, правилам священнымъ Святыхъ Отец нашихъ противную врынути Унію”²⁰.

Щоб переконати читацьку аудиторію в реальному існуванні привілею Владислава IV, невідомий письменник наводить навіть опис частини його реквізитів. Михайло Грушевський зазначає, що якщо й існувала якась грамота з привілеями, то король все одно “не міг дати її по всій формі своєї канцелярії”²¹. У стилізованому «Білоцерківському універсалі» також двічі підкреслюється, що під час аудієнції монарх сказав посланцям, щоб “по прежнему Гетьмана себѣ постановили и при своих правах и вольностяхъ крѣпко стояли, не подаючи оныхъ Полякам в поспраніє, щитячись к тому его Королевскими и иными давными привилеями; а если бы Панове Польскіи или дозорцы тѣхъ привилеев не слухали, то маєте (мовит Его Королевское Величество) мушкет и при боку шаблю, то ею прето можете боронити своих от Поляков повреждаемыхъ прав и вольностей”²². З даних рядків король постає навіть не прихильником козацького стану, а, можна сказати, українським патріотом. Наприкінці документа Хмельницький запевняє майбутніх повстанців, що король не очолить шляхетське військо, а тому над ворогом значно легше можна досягнути перемоги.

Вищенаведені міркування давали козацьким канцеляристам можливість підвести законну підставу для національно-визвольної війни і спростувати погляди іноземних істориків, що розглядали ці події як бунт непокірних підданих проти свого законного володаря - короля Речі Посполитої.

Автори «Короткого опису Малоросії», двох редакцій «Летописи или описания краткого знатнейшихъ действ и случаевъ» та Олександр Рігельман повідомляють, що внаслідок успішного завершення кампанії 1648 р. на території південно-східних земель Речі Посполитої була утворена фактично незалежна козацька держава, котра стала суб’єктом міжнародного права й одержала міжнародне визнання. Незаперечним доказом цього служить повідомлення про встановлення зовнішньополітичних відносин України з іноземними державами. Причому, літописці наголошують на

тому, що дипломатичні представники прибули на Україну не на прохання гетьмана, а з ініціативи правителів своїх держав. Деякі делегації взагалі були уповноважені вести переговори з Б.Хмельницьким про надання допомоги з боку козаків їх країнам. Ось як, наприклад, розповідає про ці події автор «Короткого опису Малоросії»: «И тож року от разных государств и от господарей мултянского и волоского и от нькоторих удьльных татар были у Хмелницкого послы, поздравляя его побьдою и просячи у него помочи против своих неприятелей, также и Турчин прислал ему чугу и шаблю, хоругов и булаву, и приказал пашь силистрийскому и хану кримскому войсками помочи ему давать»²³.

Як доводить Степан Пінчук, «версія, за якою король Володислав ніби співчував козацькому повстанню і благословив на нього Хмельницького, була перенесена після смерті Володислава на Яна Казіміра, що мав бути обраним на короля під тиском агентури Хмельницького»²⁴. Підтвердженням цьому служить пластична сцена зустрічі гетьмана з королем після Зборівської битви, що вміщена на сторінках «Чергінівського літопису». Його упорядник пише, ніби Хмельницький упав на землю перед монархом, після чого гетьмана було підведено з наказу Яна Казимира. В кінці аудієнції «Хмельницькій паді знову пред кролем, плачучи, просіл прощення и лежав, облапивши ноги королевськіє. А кроль казал его подвести и, давши ему руку свою поцьловати, и просіл, абы из облежена выпустил войско плоское з Збаража»²⁵. Цим самим невідомий письменник гіперболізує виражену Хмельницький повагу до королівського маєстату, підкреслює його смиренність та відданість монархові. При цьому гетьман запевняє співрозмовника: «Я на кроля, пана моего милостиваго руки не подношу, только на его сенаторов, которые ... мнъ самому, яко и всему народови Малороссійскому, незносные и невымовные чинили кривди; а тепер, чого не дай Боже, гди бы нас зламали, не zostавили бы и наслъдку руского»²⁶. Висловлюючи свою готовність коритися королю, Хмельницький з іншого боку сміливо кидає у вічі Яну Казимиру: «а з Ляхами буду битися»²⁷. Свідчення деяких сучасників описаних подій дають зовсім відмінну інформацію. Вони повідомляють, що Хмельницький розмовляв з королем українською мовою, «а вежества де и учтивости никакие против тех его королевских речей в словесне и ни в чом не учинил»²⁸. Видатний історик Іван Крип'якевич зазначає, що гетьман присягав сидячи на коні, що було сприйняте присутніми як вияв зневаги до володаря Польщі²⁹.

До «Краткого описания о козацком малороссийском народе» не випадково вміщено текст Зборівського договору, котрий був першим юридичним актом офіційного визнання автономної козацької держави. П.Симоновський погоджується з думкою П'єра Шевальє, вважаючи, що пункти угоди були «весьма полезные» для Хмельницького. Хоч у тексті літопису ми не зустрічаємо прямої авторської оцінки змісту документа, але очевидно, на гадку Симоновського, вдумливий і освічений читач сам повинен був зробити відповідні висновки. Аналізуючи дане юридичне джерело, інтелігент XVIII ст. міг легко переконатись у тому, що на його підставі в межах Речі Посполитої утворювалась автономна Українська держава, на території якої адміністративно-судова та військова влада належала козацькій старшині на чолі з гетьманом. Православній вірі гарантувалися

рівні права з панівною в Польщі католицькою конфесією. Зі змісту угоди фактично випливало, що козацька Україна підлягає не Польщі, а безпосередньо королю. Отже, як пізніше визначав В'ячеслав Липинський “Зборівська умова єсть в розумінню правно-державнім першою спробою забезпечення української нації в рамках Польської державності: 1) політичної автономії на території козацькій і 2) культурно-національних прав у цілій Річі Посполитій”³⁰.

На 64-65 сторінках «Краткого описания о козацком малороссийском народе» викладено пункти Білоцерківського договору, що “був виразним кроком назад у становленні української державності”, оскільки “практично анулював значні здобутки українського державотворення, автономія мала ще обмеженіший характер, а польсько-українські гострі суперечності не тільки не ліквідувалися, а й підігрівалися”³¹. Особливе невдоволення серед українців викликало, як підкреслює П.Симоновський, квартирування коронного війська “по всей почти Малой России по обьим сторонам Днѣпра” та повернення шляхтичів до своїх маєтків. Поляки “несносныя обывателям причиняли обиды так в податях, как и в поборах, чрез что не малое от людей на Хмельницкаго было роптаніе, яко он Полякам опять отдал Украину”³². Але гетьман не надавав серйозного значення цій угоді й розглядав її як тимчасову вимушену поступку, що буде скасована при першій-ліпшій сприятливій нагоді. Щоб применшити масштаби поразки в кампанії 1651 р. й приглушити почуття гіркоти, автор «Короткого опису Малоросії» твердить, що статті Білоцерківського трактату були “не очень козакам полезныє”³³. При цьому він не виявляє бажання познайомити читачів хоча б із загальним змістом цього договору.

Автори більшості історико-літературних пам’яток 30-80-х рр. XVIII ст. відверто чи в завуальованій формі обстоюють право Гетьманщини на збереження державної самостійності під протекторатом московського царя. Укладачі літописів висловлюють глибоке переконання, що політико-правові взаємини України з Московією повинні базуватися на основі договору 1654 р. Оскільки він визнавався наступними поколіннями патріотичної еліти “найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України”³⁴, то історіографи XVIII ст. надавали йому велику увагу на сторінках своїх праць. На їх думку, головне значення угоди полягало в тому, що Україна не була завойована Московією, а добровільно уклала союз із нею та прийняла протекцію царя. Наші співвітчизники трактували «Березневі статті» як взаємовигідний міждержавний договір, що гарантував збереження національних “прав і вольностей” і надавав допомогу у війні проти Польщі.

Жоден з літописців не згадує про непорозуміння, що виникли в Переяславі через відмову московських дипломатів присягнути від імені царя. Після деяких зволікань українці зрештою піддалися на хитрощі делегації В.Бутурліна. Натомість, у літературі 30-80-х рр. XVIII ст. переговорний процес відбувається гладко, й 16 лютого в Успенському соборі гетьман і старшина “всь охотно на вѣрность Его Царскому Величеству .. присягли”³⁵. Так само, всупереч історичній дійсності, П.Симоновський пише, нібито після цього “по всей Малой России вдруг на вѣчное подданство Российскому престолу присяга учинена”³⁶. Далі він цитує лист Богдана Хмельницького до Олексія Михайловича з проханням затвердити “права і вольності

України», 3 царські жалувані грамоти на вольності козацькі, шляхетські й маєтності гетьманські та «Пункти гетьмана Богдана Хмельницького, затверджені царем». Для більшої точності й переконливості автор подає опис деяких основних реквізитів грамот. Очевидно, П.Симоновський вважав, що сукупність останніх 4-х документів і складає власне текст угоди. Насправді ж, петиція з 23-х (у Симоновського з 22-х) пунктів була пізніше відредагована в Москві. Під час переговорів зміст проекту було викладено в 11 пунктах, на які цар наклав відповідні резолюції. Остаточна редакція й називається «Березневими статтями» або «Статтями Богдана Хмельницького». Але оскільки цей документ, що мав доповнювати жалувані грамоти, є своєрідним витягом з попереднього українського проекту, то матеріали «Краткого описания о козацком малороссийском народе» в цілому дають повне уявлення про зміст Московського договору 1654 р. Ратифікована угода в основному забезпечувала суверенітет Української держави у сфері внутрішньої та зовнішньої політики. Вона гарантувала територіальну цілісність козацької республіки, офіційно узаконювала існуючу форму управління, суспільно-економічні відносини, територіально-адміністративний устрій, особливості законодавства й судової практики, передбачала наявність 60000 війська, надавала незалежність у проведенні внутрішньої політики. Певним обмеженням українського суверенітету був контроль Москви за дипломатичними зносинами з Польщею й Туреччиною та обов'язок виплачувати протекторові данину за оборону від зовнішніх ворогів. Літописці підкреслюють, що царський уряд здійснював взаємини з Україною через Посольський приказ, який відав зносинами Московії з іноземними державами.

Письменники засвідчують творення на визволеній українській території органів державної влади, деякі з них наводять список 15 полків із зазначенням кількості козаків у кожному. Матеріали літописів дають інформацію про зміни в правовій свідомості серед тогочасного українського суспільства, що були викликані національно-визвольною війною. Вони стосувалися насамперед питання станової належності особи, оскільки протягом 1648-1652 рр. було ліквідовано феодальне землеволодіння та кріпацтво. Наприклад, суть перетворень у соціальній сфері П.Симоновський передає таким чином: «весь народ Малоросійській одним именем назывались Козаки, и волю имъли или Козацки служить или свободно жить, в подданствъ же быть ничьем никто не желал»³⁷. Проте, як доводять авторитетні дослідники, лише «Спершу доступ до Запорізького війська був вільний для всіх, але пізніше заможні козаки намагалися створити упривілейований клас на зразок шляхти і взяти провід у свої руки»³⁸.

Автор «Краткого описания о козацком малороссийском народе» знайомить читача також із змістом Гадяцького трактату 1658 р. Хоча через міркування особистої безпеки він не зміг відкрито дати власну оцінку цій угоді, проте деякі моменти дозволяють нам відтворити погляди П.Симоновського на політико-правове значення документа.

По-перше, історик вилучає з тексту договору статтю, що забороняла гетьманові підтримувати, за винятком Криму, стосунки з іноземними державами і, таким чином, значно обмежувала суверенітет Великого Князівства Руського.

По-друге, на думку Симоновського, Іван Виговський щиро вважав, що ратифіковані у Варшаві пакти “полезныя Украинь”.

По-третє, літописець доводить, що Гадяцька угода була зразком у дипломатичній діяльності інших українських гетьманів, які намагалися прийти до порозуміння з Польщею. Наприклад, король дозволив козакам Михайла Ханенка “в силу Гадяцких пунктов, владѣть землею по Случь”³⁹. Крім цього, Михайло Вишневецький прислав Запорізькому війську всі необхідні клейдони. Кількома роками раніше Петро Дорошенко також у короля “испросил подтвердительную на вольности Козацкія Грамоту”⁴⁰. Порушення поляками своїх зобов’язань примусило гетьмана розірвати угоду з Річчю Посполитою.

Політико-правова оцінка українсько-московських взаємин займає значне місце на сторінках багатьох пам’яток 30-80-х рр. XVIII ст. Розкривши загарбницьку сутність української політики Московії, канцеляристи переконливо доводять повну правову безпідставність її намагань ліквідувати козацьку державність та відібрати “права і вольности”. Літописні матеріали свідчать, що починаючи з 1654 р. політична діяльність царського уряду була спрямована на поступове обмеження прав України й на перетворення її у звичайну провінцію Московської держави.

Перше грубе втручання Московії у внутрішньополітичні справи Лівобережної України відбулося, на думку історіографів, у 1666 р. Після повернення гетьмана Івана Брюховецького з Москви у всі найважливіші міста Лівобережжя були введені московські гарнізони з воєводами, “которые в протчія мѣстечки посылали от себя прикащиков, цѣловальщиков и зборщиков для сбора торговаго и ярмарковаго, також и для сбора наложенных до тѣх пор небывалых, податей на мѣщан и посполитых людей, кои принуждены были от плуга, волов и от конной сохи хлѣбом и деньгами платить”⁴¹. Отже, в руках воєвод зосереджувалися не тільки військово-поліційні, а й фінансові повноваження. Крім цього, спеціально прислані чиновники провели перепис населення та його нерухомого майна. Зауважимо, що П.Симоновський “забуває” згадати про те, що в Москві І.Брюховецькому нав’язали укладення договору, котрий значно обмежував політичну автономію Лівобережжя за рахунок збільшення адміністративної та фінансової залежності від московського уряду. Внаслідок цього всі негативні нововведення якоюсь мірою втрачають своє легітимне мотивування, оскільки не вказується ратифіковане обома сторонами конкретне правове джерело, що мало б бути законною підставою для їх запровадження. Автор справедливо вважає, що завдяки великому значенню, яке мало в суспільній свідомості поняття “прав і вольностей”, українці не могли не виступити на захист своїх національних інтересів. “Однако сіе не долго продолжаться могло, яко в таком народѣ, который вольностями своими всегда пользоваться желает, для сохранения которых и для недопущения себя к малѣйшему утѣсненію из под ига Лядского вооруженною освободился рукою”⁴², - із задоволенням констатує П.Симоновський, розповівши про дискримінаційні заходи царського уряду.

Спочатку гетьманська адміністрація вирішила діяти мирними методами, відстоюючи державні інтереси на дипломатичних переговорах. До Москви була направлена спеціальна делегація на чолі з Мокрієвичем і Рубановичем зі скаргою на

воевод і збирачів податків. Однак, чутки про передачу Лівобережжя до складу Речі Посполитої та царська грамота про введення на його територію 10000 стрільців прискорили спалах конфлікту. Симоновський згадує і про листи Петра Дорошенка, в яких правобережний гетьман дорікав Брюховецькому, “что он вольной Малороссийский народ допустил в работу Воеводам и подати оному Малороссийскому народу несносныя”⁴³. Нарешті “Сии и другія возмущенія в 1668 году привели Гетьмана и Старшину к тому, чтоб Воевод присланных от Государя прогнать прочь из Украйны, что и в самое дѣйствіе тотчас произведено”⁴⁴.

Важливе значення серед літописних матеріалів мають гетьманські статті XVII-XVIII ст. - “документи державно-правового характеру, котрі визначали суспільно-політичний устрій української держави - Гетьманщини - на порядок її васальних відносин з Росією”⁴⁵. Здобувши булаву, Дем’ян Многогрішний розпочав переговори з Москвою, на яких принципово добивався від північного сусіда підтвердження «Статей Богдана Хмельницького». В результаті в березні 1669 р. була укладена Глухівська угода. З 27 пунктів документа Симоновський передає лише найважливіші й найкорисніші для гетьманського уряду положення, що стосувалися виводу воевод з міст Лівобережжя (крім 5 основних центрів) та прерогатив гетьманської влади. Він пише, що договір передбачав, щоб “никто бы из Великороссийских в Малороссийскія дѣла не мѣшался, и один бы Гетьман с тѣми Козаками и посполитыми людьми правительствовал, так как главный Малороссийскій командир, состоящій в единственном вѣдѣніи Его Царскаго Величества”⁴⁶. З іншого боку, історик свідомо опускає невідповідні для української сторони статті, зокрема ту, що позбавляла гетьмана права дипломатичних зносин з іноземними країнами. Про глибоку пошану, котру виявляли у XVIII ст. свідомі патріоти до особи Дем’яна Многогрішного за збереження ним частини автономних прав Лівобережної України свідчать такі рядки «Краткого описания о козацком малороссийском народе»: “Сему Гетьману Малая Россія много долженствует, ибо он у Его Царскаго Величества всѣм измѣнам испросил прощение с вѣчною амнистією, Статѣям Богдана Хмельницкаго подтвержденіе и новыя постановленія, чтоб не быть в Малой Россіи Воеводам исходатайствовал”⁴⁷. Лише автор «Чернігівського літопису», на відміну від своїх сучасників, зазначає, що Д.Многогрішного, як і його попередника І.Брюховецького, “Москва ... гетманом учинили”⁴⁸. Отже, історик дає зрозуміти, що вибори відбувались під тиском московської сторони з порушенням передбаченої звичаями й законодавством процедури.

У зв’язку з персоніфікацією міждержавних відносин у середньовіччі, кожен новообраний гетьман укладав угоду з царем, в основі якої мали лежати «Статті Богдана Хмельницького». Так, у «Кратком описании о козацком малороссийском народе» повідомляється, що під час виборів Івана Самойловича “постановлено быть им (українцям - І.Д.) в подданствѣ при прежних правах и вольностях, по Государевым Грамотам и по Глуховским статѣям”⁴⁹. При цьому, прихильник міцної гетьманської влади П.Симоновський нічого не каже про прийняття під тиском старшини доповнень, які істотно обмежували повноваження правителя Лівобережної України.

Значний інтерес для розуміння політико-правового рівня національної свідомості становить вміщений до «Краткого описания о козацком малороссийском народе» донос на Івана Самойловича, який написали «Царскаго Пресвѣтлаго Величества вѣрныя подданные, нижайшія подножія»⁵⁰. У своїх коментарях П.Симоновський уперто намагається переконати читача в невинності «нешасного» гетьмана та його синів, доводить безпідставність висунутих проти них звинувачень. Разом з тим, сам текст доносу представляє І.Самойловича справжнім українським патріотом, який мріяв вибороти якнайширший суверенітет для України під царською протекцією. Старшини-донощики повідомляли царських урядовців, нібито гетьман підтримав слова Гамалії, сказані до московського полковника Петра Борисова: «Что ты меня Полковник, попрекаешь? Не саблюю, де, нас взяли»⁵¹. Цим самим підкреслюється добровільність союзу з Московією, з чого випливало, що українська сторона має право так само добровільно відмовитись від своїх зобов'язань. Як зазначає Валерій Шевчук, «Зрештою, розрив стосунків із союзником у ті часи не потребував офіційної декларації чи правного проголошення: одна сторона поривала з іншою - та й по всьому, тобто припиняла вести спільні акції»⁵². Продаючи інтереси держави заради власної вигоди, царські підніжки наводять й інші аргументи, що мали, на їх думку, свідчити про «сепаратизм» гетьмана-«зрадника». Зокрема, вони стверджують, що Самойлович видав свою дочку заміж за князя Четвертинського і зберігав печатку Юрія Хмельницького, «на которой погоня, Княжество Малороссийское, изображено» з метою «имѣти приступ когда ни есть к отдѣльному Малой Россіи владѣнію»⁵³.

Слід відзначити, що Симоновський навіть не згадує про укладення в 1687 р. «Коломацьких статей», які «становили собою серйозний крок назад порівняно з «Глухівськими статтями» Д.Многогрішного, оскільки обмежували політичну автономію Української держави»⁵⁴. Чого варте, наприклад, порівняння характеристики гетьмана, як «головного малоросійського командира», сформульованої П.Симоновським на підставі «Глухівських статей», із таким витягом з § 19 «Коломацької угоди»: «и никтоб голосов таких не испущал, что Малоросійской край гетманского рейменту, а отзивались бы вездѣ еднoгласно Их Царского Пресвѣтлого Величества Самодержавной Державы»⁵⁵. Як доводять сучасні дослідники, ці положення «вперше заперечували державний характер гетьманської влади й державний статус Гетьманщини»⁵⁶.

Розповідаючи про Глухівську раду, котра відбулася 6 листопада 1708 р., П.Симоновський зазначає, що козаки обрали гетьмана «по вольностям и обыкновениям своим»⁵⁷, тобто без будь-яких порушень виборчого права і процедури церемонії. До тексту своєї праці історик включив також 2 маніфести Петра I від 8 листопада 1708 р. і від 21 січня 1709 р. Не знаючи ще на чію користь схилиться воєнне щастя та як поставиться основна маса населення Лівобережжя до вчинку Мазепи, цар намагається в документах прихилити українців на свій бік. При цьому він використовує відверту брехню, довільно поводить з фактами, вдається до демагогії. Московський деспот не шкодує брудних засобів, щоб представити Івана Мазепу та його союзника Карла XII у найчорнішому світлі. Так, Петро I безсоромно заявляє, що шведи хочуть загарбати й пограбувати Україну, а потім «отдать под иго

Польское и в порабощение Лешинскому..., а изменника Мазепу в Украинь самовластным Князем над вами учинить”⁵⁸. Однак, наведені думки суперечать одна одній, оскільки самовладний (тобто необмежений, повновладний) правитель за своєю сутністю не може перебувати під ярмом іншого володаря. Як свідчив безпосередній учасник тих історичних подій, полковник Гнат Галаган, під час зустрічі з Олександром Рігельманом, Мазепа “предался уже королю с тем, чтоб отбыть нам от Росси и быть под Мазепиным управлением, от всех монархов вольным”⁵⁹. Для нас все-таки є цікавішими інші моменти царських маніфестів. Як підкреслює П.Симоновський, перший документ засвідчує “пред цѣлымъ свѣтомъ” урочисту обіцянку царя зберігати непорушно українські “права і вольності”, виявляти до України свої “милості та щедроти”. У ньому Петро I запевняє адресатів, що “как сначала Отец Наш... при принятии под высокочержавную свою Царскаго Величества руку Малороссійскаго народа, по постановленнымъ пактам, оному привиліи и вольности позволил и утвердил, тако оныя и доннынъ от Нас, Великаго Государя, им, без всякаго нарушенія и ущербу, свято содержаны бывають”⁶⁰. Нарешті безпринципний демагог робить висновок: “и можем непостыдно рещи, что некоторой народ под солнцем такими свободами и привиліями и вольностію похвалитися не может, как по Нашей Царскаго Величества милости Малороссійской”⁶¹.

Однак замітка про Батуринську різню та наступні сторінки «Краткого описания о козацком малороссійскомъ народѣ», де йдеться про послідовну й систематичну ліквідацію царським урядом атрибутів української державності, переконливо спростовують лицемірні заяви Петра I. У своєму творі Симоновський розповідає про постої та безчинства московського війська, про участь у далеких походах і будівництві каналів, захоплення Меншиковим земель Стародубського полку тощо. Всі ці факти мали свідчити про грубе порушення московською стороною своїх попередніх зобов’язань. Як справедливо зазначає історіограф, “всего чувствительнѣе было” для українців “учреждение небывалаго в Малой Россіи, Коллегіи”⁶². Ця імперська владна структура була наділена надзвичайно широкими повноваженнями й реально ставала вищою апеляційною й контролюючою інстанцією та, за деякими обмеженнями, вищим фінансовим органом Лівобережної України. Після приїзду президента Вельямінова до Глухова й розгортання роботи Колегії “несносные Малороссійскому народу наложены поборы”⁶³. За твердженням В.Горобця “Заснування Малороссійської колегії фактично означало знищення основних умов Переяславської угоди. Саме так розглядали цей крок російського уряду українське суспільство і гетьман Скоропадський, який “слізно молив” імператора “при прежних... правах и порядках Малую Россію содержать”⁶⁴. До сказаного додамо, що аналогічно поставився до писаних подій і П.Симоновський та інші козацькі літописці.

Скориставшись зі смерті І.Скоропадського, Петро I вирішив взагалі ліквідувати інститут гетьманства. “И когда таковыхъ тяжестей Малороссійской народъ снести был не в состояннїи, - з болемъ повѣдомляе Симоновскій, - то Генеральная Старшина, наблюдая цѣлость своего отечества, просили Его Величества дозволенія послать к Его же Величеству Депутатов... с тѣм, чтоб просить Его Императорскаго Величе-

ства о подтверждені статей Хмельницкаго и Высококонарших Грамот, на вольности Козацкія данных, и о дозволеныи избрать Гетьмана вольными голосами”⁶⁵. В наступних рядках твору йдеться про трагічну долю “ищущих пользы своего отечества” Павла Полуботка та його однодумців.

Із використаного й опрацьованого Симоновським матеріалу вдумливий читач міг легко зробити висновок, що в першій чверті XVIII ст. московському уряду практично вдалося скасувати адміністративно-політичну, фінансову та судову незалежність Гетьманщини.

Симоновський в цілому зафіксував найважливіші зміни, що відбулися в українсько-московських взаєминах протягом 1727 р. Зокрема, історик повідомляє про відміну обтяжливих податків, розпуск Малоросійської колегії та вибір “вольными голосами” Данила Апостола. Він пише, що в 1728 р. гетьман від’їхав до Москви на коронацію Петра II. З собою українська делегація привезла петицію, в якій прохала повернення й підтвердження національних прав на основі «Статей Богдана Хмельницького». На 142-144 сторінках «Краткого описания о козацком малороссийском народе» вміщено так звані «Рішительні пункти» - офіційну відповідь на українські пропозиції, що до кінця існування гетьманської держави залишалися її конституцією. Хоч у тексті документа й містилося чимало обмежень українського суверенітету, котрі були нав’язані імперськими колами, проте “замість колишньої самоволі російського уряду, з якою він трактував українські справи після Мазепи, ставилися тепер певні норми, певні юридичні форми. Тепер від самого українського уряду, а передовсім від нового гетьмана залежало, щоб ці норми були здійсненні в житті”⁶⁶.

Після смерті Данила Апостола в січні 1734 р. цариця Анна не дозволила обрати нового гетьмана. Не бажаючи відверто виявляти свої справжні наміри, імператриця позірно заявила, що вибори відбудуться в майбутньому. Для правління Гетьманщиною була організована спеціальна колегія, котра складалася з трьох московитів і трьох українців. Після цього Симоновський розповідає про страдницьку долю мешканців Лівобережної України, що найбільше потерпіли під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Літописець впевнений, що всьому цивілізованому “свѣту извѣстно”, “сколько нужд и обид внутрь и внѣ Малой России понес”⁶⁷ його народ.

Особливу увагу надає П.Симоновський українсько-московським взаєминам 1741-1751 рр. Він має на меті показати події, пов’язані з виборами Кирила Розумовського, донести до відома читачів “Сколь... великольпное и славное сего Гетьмана как избранеіе, так и вступленіе его на правленіе”⁶⁸. Цей факт також дає підстави припускати, що праця написана на замовлення старшинських кіл, які були близькі до К.Розумовського, або й самого гетьмана. Зазначивши, що цариця Єлизавета мала “благоволеніе Малоросійской народ содержать при его вольностях”⁶⁹, історик перераховує відомі йому укази імператриці, що санкціонували повернення Україні частини прав у політико-адміністративній, економічній та військовій сферах. Так, перший документ забороняв закріпачувати всіх без винятку українців. Оповідаючи під 1744 р. про приїзд цариці на Україну, літописець відзначає, що “всь Мало-

російські чини, от высшаго до низшаго, со отверстым радости сердцем, Ея Величеству дѣлали встрѣчу”⁷⁰. У тогочасній столиці Глухові старшини й бунчукові товариші піднесли їй чолобитну з проханням дозволити вибрати гетьмана, яке Єлизавета пообіцяла задовольнити. Іменним указом від 5 травня 1747 р. наказувалось негайно відновити гетьманство “по прежним Малороссійским правам и обыкновениям”⁷¹. Після отримання доповіді з сенату імператриця 16 жовтня 1748 р. призначила відповідальним за проведення виборів камергера графа Івана Гендрикова. Крім того, відтепер всіма зносинами з Україною замість сенату повинна була займатися Колегія іноземних справ. Указом від 4 лютого 1749 р. виведено з Лівобережжя розквартировані там драгунські полки, польову аптеку та імператорські кінські заводи. Мешканці краю звільнялись на 3 роки від утримування російських гарнізонів. Симоновський називає і “протчія многія Малой Россіи пользы и облегченія”, котрі “от Высочайшей милости и щедрот Ея Величества учинены”⁷², а саме заборону залучати українців до фортифікаційних робіт, брати в населення підводи для військових потреб тощо.

Автор детально описує хід виборів Кирила Розумовського, що відзначалися великою пишнотою та урочистістю. Під час церемонії була зачитана грамота імператриці, в якій Єлизавета повеліває “выбрать вам себѣ Гетьмана, по прежним своим обыкновениям, кого благопристойно будет, из вѣрных, знатных и искусных особ”⁷³. Нижче вона дає урочисту обіцянку: “Мы, Великая Государыня... общаем Нашим Императорским словом тому новоизбранному Гетьману, и всѣм вам, Нашим вѣрным подданным, Малороссійскому народу, всѣ вольности, и права, и привилегіи, которыя вы от вермени принятия под державу Всероссийскую Гетьмана Богдана Хмельницкаго с войском Запорожским, и со всѣм Малороссійским народом, и потом при Государствованіи Нашего Родителя... имели, свято, ненарушимо и цѣло содержать, и вас, вѣрных Своих подданных, от нападенія всѣх непріятелей оборонять и весь Малороссійской народ в непремѣнной Своей милости содержать”⁷⁴. Однак, у цій жалуваній грамоті зазначалося, що правити новий гетьман буде “на таком основаніи, как от Нашего любезнѣйшаго родителя... бывший Гетьман, Иван Скоропадскій, учрежден был”⁷⁵. Цим самим підкреслювалось, що гетьманський уряд надавався як царська милість, а не внаслідок попередньої угоди української та московської сторін. Указом від 5 квітня виводилися з території Гетьманщини імперські інституції, а чиновникам московської національності не дозволялося займати службові посади в офіційних установах української держави. Того ж року була видана грамота про відбудову зруйнованого Батурина й перенесення до нього гетьманської резиденції. Симоновський цитує також повністю конфірмаційну грамоту, котра затверджувала К.Розумовського на гетьманстві. У ній цариця ще раз дозволяє гетьману “воинскія, гражданскія и всякія в Малой Россіи дѣла управлять по войсковым правам, по прежним обычаям и по постановленным пунктам, на которых приступил под Державу Дѣда Нашего... Гетьман Богдан Хмельницкій, со всѣм войском Запорожским и народом Малороссійским, и по Нашим Императорскаго Величества Указом опредѣляемым, и к ему присылаемым, без нарушения прав и вольностей стародавних народа Малороссійского”⁷⁶.

Очевидно, використані в «Кратком описании о козацком малороссийском народе» імперські документи 1742-1751 рр. мали за авторським задумом переконаливо свідчити, що в державній практиці, справочинстві та правовій свідомості не лише українського, а й московського суспільства середини XVIII ст. Україна продовжувала існувати як окреме автономне державне утворення. Отже тогочасні українські інтелігенти, зокрема Симоновський, безперечно вважали Гетьманщину суверенною державою, що перебувала під царським протекторатом. Вагомим аргументом для них був той факт, що українсько-російські взаємини велися через Колегію іноземних справ, яка здійснювала зовнішню політику Московії, а це означало, що Гетьманщина не трактується як звичайна провінція імперії. Цікавим для нас є й повідомлення П.Симоновського про те, що українських послів приймали при царському дворі як офіційних представників іноземної держави: «тогда ж (у грудні 1749 р. - І.Д.) и Малороссийские Депутаты: Хорунжий Генеральный, Ханенко, да Бунчуковский Товарищ, Гудович... милостиво, с особливьшим Ея Императорскаго Величества жалованьем, как иностранные послы, отпущены; ибо они, при отпуске их в Малую Россию, нарочитою от Ея Величества авдией были почтены»⁷⁷. Так само під час гетьманських візитів до російської столиці господарі дотримувалися «всіх урочистих офіційних норм, встановлених тогочасним етикетом для прийому й пошанування іноземних правителів: «Гетьманы... когда они бывали в Москвь, или Петербургъ, то определялась им для чести их на караул цылая рота солдат, Капитан и Поручик с знаменем и барабаны стояли и зорю порядочно отбивали, хотя и в присутствии самага Государя»⁷⁸. Літописці також підкреслюють регламентованість взаємин між Україною та Московією «Статтями Богдана Хмельницького», що офіційно підтверджувались при укладенні чергових договорів. «Українська держава, - пише Олександр Оглоблин, - існувала тоді як держава під владою Війська Запорозького, і саме тому Гетьман Війська Запорозького був і вважався головою і володарем Української держави. Зрештою, це була головна і єдино надійна ознака державно-правного статусу України»⁷⁹. Можна припускати, що саме так думали й автори «Короткого опису Малоросії» та «Краткого описания о козацком малороссийском народе». Так, виклад подій першого твору закінчується 1734 р., коли було вдруге скасовано гетьманство. Симоновський закінчив працювати над своїх літописом у 1765 р., довівши розповідь про події до приїзду К.Розумовського у Глухів у 1751 р., оскільки вважав «окончание онаго Гетьманскаго уряду Малой России бесполезное»⁸⁰. Під 1764 р. у «Кратком летоизобразительном знаменитых и памяти достойных действий и случаев описании» повідомляється про остаточне скасування гетьманства і встановлення Малоросійської Колегії. З літописних рядків, відповідно до офіційної версії, випливає, нібито Кирило Розумовський добровільно подав прошеніє про зречення від булави. Це у свою чергу служило для виправдання маніфесту Катерини II.

Однак зруйнування Запорізької Січі, про яке йде мова нижче в цьому ж творі, вже може тлумачитись як вияв імперської сваволі й деспотизму, бо «о Сичи же письменно объявлено от него генерала (Петра Текелі - І.Д.) июня 6 дня, что ея величество в империи своей Съчи впредь быть не желает...»⁸¹.

Як бачимо, всі автори історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст., окрім О.Рігельмана, були переконаними автономістами, котрі "вірили, що українські права може забезпечити чесна, віддана служба протекторові при дотриманні постановлених домовленостей, в цьому добачалися й певні моральні чесноти, через що визвольні акції тих чи інших українських провідників (часто значною мірою чи повністю патріотичні) називалися зрадою "зміною", і то не лише представниками імперської ідеології, а й прихильниками отієї ідеї протекційності"⁸². З іншого боку, кричущі порушення російським урядом своїх офіційно проголошених зобов'язань стосовно української протекційної автономії не могли не викликати в них почуття обурення й розчарування.

В.Шевчук уважає, що деякі історико-літературні пам'ятки XVIII ст. "є державницькими документами того типу української автономії, який у часи повстання літопису домінував, і відбивав зрештою... погляди... певної суспільної, на той час, можна сказати, офіційної формації і, цілком можна сказати, що виготовлялися літописи не з приватної ініціативи, а з державного доручення й потреби"⁸³.

Таким чином, уміщені до літописних пам'яток юридичні аргументи служили правовим обґрунтуванням законності існування автономної (чи навіть суверенної) Української держави під царським протекторатом. Використання з цією метою історичних документів (як автентичних, так і стилізованих) сприяло пропаганді прогресивних ідей державної незалежності серед широких кіл українського суспільства. Наявні правові матеріали могли з успіхом використовуватись для захисту національних інтересів у полеміці з московськими й польськими шовіністами та їх західноєвропейськими однодумцями. І, нарешті, активне звернення упорядників до документальних джерел свідчило про подальший розвиток вітчизняної історичної науки.

¹ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. К., 1997. С.213.

² Там же. С.214.

³ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.3.

⁴ Там же. С.4.

⁵ Краткое описание Малороссии //Летопись Самовидца. К., 1878. С.212.

⁶ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.8.

⁷ Там же.

⁸ Там же. С.9.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же. С.11.

¹² Там же.

¹³ Летописец, или описание краткое знатнейших дѣйств и случаев //Сборник Летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С.5.

¹⁴ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описание //Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С.38.

¹⁵ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.12.

¹⁶ Там же. С.13.

-
- ¹⁷ Там же. С.14.
¹⁸ Там же. С.19.
¹⁹ Там же. С.18.
²⁰ Там же. С.15-16.
²¹ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т.8. Ч.2. С.146.
²² Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.18.
²³ Краткое описание Малороссии //Летопись Самовидца. К., 1878. С.224.
²⁴ Пінчук С.П. Козацькі літописи XVII століття про Богдана Хмельницького //Радянське літературознавство. 1959. № 1. С.51.
²⁵ Черниговская летопись //Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С.21.
²⁶ Там же. С.20-21.
²⁷ Там же. С.21.
²⁸ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1861. Т.3. С.397.
²⁹ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С.107.
³⁰ Липинський В. Україна на переломі. Відень, 1920. С.19.
³¹ Шевчук В. Козацька держава. К., 1995. С.70.
³² Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.65.
³³ Краткое описание Малороссии //Летопись Самовидца. К., 1878. С.233.
³⁴ Орлик П. Вивід прав України //Вивід прав України. Нью-Йорк, 1964. С.87.
³⁵ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.68.
³⁶ Там же.
³⁷ Там же. С.81.
³⁸ Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. С.182.
³⁹ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.97.
⁴⁰ Там же. С.92.
⁴¹ Там же.
⁴² Там же.
⁴³ Там же. С.93.
⁴⁴ Там же.
⁴⁵ Чехович В. Гетьманські статті XVII-XVIII ст. //Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С.180.
⁴⁶ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.95-96.
⁴⁷ Там же. С.98.
⁴⁸ Черниговская летопись //Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С.33.
⁴⁹ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.99.
⁵⁰ Там же. С.115.
⁵¹ Там же. С.113.
⁵² Шевчук В. Козацька держава. К., 1995. С.81.
⁵³ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.115.
⁵⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. К., 1997. С.186.
⁵⁵ Летопись Самоила Величка. К., 1855. Т.3. с.49.
⁵⁶ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея. К., 1997. С.186.
⁵⁷ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народъ. М., 1847. С.122.
⁵⁸ Там же. С.130.
⁵⁹ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію. К., 1994. С.548.

- ⁶⁰ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С.134.
⁶¹ Там же.
⁶² Там же. С.140.
⁶³ Там же.
⁶⁴ Горобець В.М. Політична реформа на Україні в першій чверті XVIII ст. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. К., 1991. С.106.
⁶⁵ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С.141.
⁶⁶ Дорошенко Д.І, Нарис історії України. Львів, 1991. С.411.
⁶⁷ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С.147.
⁶⁸ Там же. С.159.
⁶⁹ Там же. С.148.
⁷⁰ Там же.
⁷¹ Там же. С.149.
⁷² Там же.
⁷³ Там же. С.154.
⁷⁴ Там же.
⁷⁵ Там же. С.153.
⁷⁶ Там же. С.158-159.
⁷⁷ Там же. С.149.
⁷⁸ Там же. С.156.
⁷⁹ Оглоблин О. Студії з історії України. Нью-Йорк; К., 1995. С.134
⁸⁰ Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе. М., 1847. С.159.
⁸¹ Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных дѣйств и случаев описание //Южнорусские летописи, открытые и изданные Н.Белозерским. К., 1856. С.104.
⁸² Шевчук В. Козацька держава. К., 1995. С.214.
⁸³ Там же. С.305.

Володимир Потульницький

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ РУХ В СЕРЕДОВИЩІ ГАЛИЦЬКОЇ ЕЛІТИ НА ПОЧАТКУ 20-ГО СТОЛІТТЯ

Коли ми говоримо про консерватизм, ми маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістично-індивідуалістичній філософії Просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії¹. Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським вченим Анджеєм Валіцьким. У своїй відповіді Самуелю Хантінгтону, який подав три дефініції консерватизму: 1.консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія; 2."автономна" дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей і цінностей; 3.ситуаційний консерватизм, А.Валіцький наполягає на істотній відмінності між не-історичним і історичним визначенням консерватизму². Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної і аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як "автономне" визначення збігається з тим, що А.Валіцький називає не-історичною за змістом дефініцією³.

В цій статті досліджуватиметься консервативний рух західноукраїнської шляхти з австрійської Галичини, яка ніколи не входила до складу Російської імперії. Хронологічно він розпочинається у порівнянні з двома іншими відлами українського традиційного консерватизму (лівобережного і правобережного), найпізніше - лише напередодні і в ході першої світової війни, оскільки був інспірований лояльною до Габсбургів українською аристократією галицького походження, які намагалися таким чином запобігти кризі імперської Австрійської системи.

Відомо, що домагання будь-якого історичного консерватизму характеризує вимога "реставрації", яка визначається як "зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалентні попереднім"⁴. Хоча після французької революції це трактування і вийшло з ужитку, однак в творах ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882-1931), твори якого стали концептуальними для всіх трьох відламів, слово "революція" в українському варіанті означає поворот до реставрації гетьманської України⁵. Також є доведенням той факт, що для будь-якого консервативного руху дворянської опозиції є також притаманне устремління відповідно з ідеями Монтеск'є, Вольтера і багатьох інших філософів намагатися трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції. Будь-яка дворянська опозиція має спільного ворога в дегенерованій автократії і намагається вирішити ситуацію реформами, а не революцією⁶. Ми погоджуємося з Єжі Топольським в тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка знаходиться в процесі формування, інспірується ідеями, відношеннями і активністю саме дворянського класу, який водночас стремить до реформістського розв'язання проблем⁷. Більше того, саме дворянство в спробі трансформувати королівську владу, владою починає говорити в ім'я "нації" або "народу", але ніколи навіть і не думає поділитися з третім станом⁸.

Щодо визначення самої дефініції еліти ми дотримуватимемося моделі польського вченого В.Веселовського, який вказував, що існує три типи теорій суспільного поділу влади: 1.різноманітні інтерпретації марксової теорії пануючих і пригноблених класів; 2.різні теорії еліти влади і мас; 3.різні версії теорії груп інтересів⁹. Причому, як вказує В.Веселовський, потрібно вирізняти окремо пануючий клас і окремо еліту влади, оскільки перший виникає як продукт економічного устрою. До пануючого класу належать ті, які є упривілейованими стосовно осередків продукції і процесу поділу суспільного продукту. Другі, еліта влади, є продуктом політичної структури суспільства. До неї належать ті, які беруть участь в процесі формування та прийняття рішень. Їх влада полягає або у можливості безпосереднього впливу на тих, хто приймає рішення, або в участі у самому процесі прийняття рішень¹⁰.

В своєму аналізі ми будемо концентруватися на світоглядних (консервативна ідея, виражена або в формі реставрації Гетьманату чи князівства Руського) та історико-політичних аспектах формування консервативного світогляду української традиційної еліти Галичини (шляхти і, насамперед, її військових та політичних кіл), тобто не пануючого в Галичині магнатського класу, а саме еліти влади.

Монархічні аспірації української шляхти в австрійській Галичині почалися лише напередодні і в ході першої світової війни. Галицька шляхта, яка переважним

чином отримала свої титули від австрійської корони, до періоду першої світової війни навіть і не думала про можливість створення української монархічної держави. Це пояснювалось на відміну від втрати наприкінці 18-го століття відповідно гетьманської держави для лівобережної, і польської держави для правобережної шляхти, не лише більш менш стабільним існуванням самої австрійської держави, але багато в чому пояснювалось неоднорідною внутрішньою структурою самої галицької шляхти. Ця шляхта розподілялася на три загони. Більшість представників галицької шляхти в 19-му столітті вже легітимізували себе як священні роди, переходячи лише в 20-му столітті на світські професії. Ця шляхта, яка стала священиками, повністю "освященилась" і втратила шляхетські традиції. Інша частина повністю полонізувалась і до певної міри солідаризувалась з пропольськими монархічними ідеями, український контекст яких походив з Правобережжя, як ми це бачили з попереднього розділу, де говорилося про Духінського. Третій загін - це австрійська шляхта українського етнічного походження. Цей загін, який практично і став основою галицького монархізму, по-перше, був лояльний саме існуючій австрійській монархії, а, по-друге, переважно не мав давніх столітніх власних аристократичних державницьких традицій. Хоча ця шляхта етнічно вирізняла себе і навіть билась з польською шляхтою на дуелях за свою етнічну гідність¹¹, проте до часу першої світової війни їй хвилювали більше проблеми, наприклад, Тюрінгії, аніж Києва, оскільки вони ототожнювали себе повністю з Австрійською монархією.

Сам вищенаведений в попередньому розділі факт згадування правобережною шляхтою можливості вибору не відновлений український гетьманський стіл австрійського принца в поєднанні з їхніми вищенаведеними тісними контактами з митрополитом Шептицьким до певної міри проливають світло на появу напередодні першої світової війни на українській політичній сцені такого цікавого феномену як полковник українських січових стрільців архикнязь Вільгельм Габсбург-Вишиваний, який з одного боку був австрійським крон-принцом далекої ступені престолонаслідування (тобто при будь-якому розкладі не міг би посісти габсбурзький престол), а з другого боку був романтиком, закоханим в Україну до такої ступені, що навіть писав українською мовою вірші¹².

Діяльність Липинського і його товаришів значною мірою співпадала і надзвичайно сприяла австрійському розв'язанню польського питання, підтриманому не лише офіційними політичними габсбурзькими чинниками, але й митрополитом Шептицьким і очолюваною ним українською греко-католицькою церквою в Галичині. Це розв'язання, яке напередодні і в ході війни отримувало свою еволюцію, передбачало як один з варіантів створення під егідою Габсбурзького дому васальної польської держави з галицьких австрійських і правобережних українських земель історичної Польщі, в якій би з території Східної Галичини, Буковини, Поділля і Волині утворився б автономний коронний край Україна. Австрійський посол в Константинополі отримав в листопаді 1914 року ноту для турецького уряду від австрійського міністра закордонних справ Бертольда, де заявлялося: "Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі"¹³. В

1915 році австрійський посол до Німеччини висуває проект створення коронного краю України (Kronenland Ukraine) зі Східної Галичини, Буковини і прикордонних земель Наддніпрянської України¹⁴. Підтримуючи австрійські політичні плани щодо утворення автономного коронного краю України і всіляко сприяючи досягненню цієї мети, Шептицький разом з тим не надавав переваги у підтримці жодній з українських політичних партій. Щодо своєї позиції він зазначав, що "я не стою на позиції жодної групи з огляду простого факту морального нейтралітету. Роки роботи пішли в мене, поки моя нація зрозуміла, що мотиваціями моїх дій є любов до всієї нації"¹⁵. Ця позиція не лише не заважала, але і сприяла підтримці ним галицьких шляхетських монархічних кіл, які гуртувалися навколо особи Вільгельма Габсбурга-Вишиваного. Разом з тим митрополит мав виразну ворожу позицію як до російської політики, так і до російської церкви, вважаючи, що остання базувалась на владі держави, і стверджуючи, що на відміну від греко-католицизму, який був релігійним, російська православна церква в Росії завжди була інструментом держави¹⁶. Шептицький мало не єдиний з греко-католицьких ієрархів з початком першої світової війни залишився в Галичині протистояти російському окупаційному режимові.

Не розуміючи політику і позицію митрополита Шептицького, лідери західно-української націоналістичної інтелігенції, які були зокрема послами до австрійського парламенту, і були тісно зв'язані з Т.Масариком і іншими лідерами чеського національного відродження, інтерпретували підтримку Андрієм Шептицьким українського руху в Галичині, як намір приховати свої справжні ідеали і цілі. В 1908 році Кирило Трильковський, радикальний український депутат до австрійського парламенту, назвав Шептицького чотири рази Валленродом¹⁷. За знаменитою поемою Адама Міцкевича "Конрад Валленрод" її головний герой литовський лицар Валленрод вступає до тевтонського ордену з метою відітнути йому за розорення своєї батьківщини і привести орден до поразки¹⁸. В цьому ж 1908 році, вже в іншому аспекті, редакція Львівської газети "Діло" назвала Шептицького чужинцем, інспірованим традицією Валленродизму¹⁹. На відміну від української націонал-демократії, позиція галицької шляхти, яка з цією націонал-демократією частково співпрацювала, була не лише лояльною до Шептицького і Вишиваного, але сама в співпраці цих двох чинників вбачала майбутнє України в плані коронування на гетьмана України австрійського крон-принца.

Окрім відносин з Шептицьким, з яким Вишиваний і зустрівся і знаходився у листуванні²⁰, на еволюцію Вільгельма фон Габсбурга з австрійського в українського монархіста вплинули щонайменше три основні фактори: 1.запізнання з ранньої юності з українським народом і українськими солдатами, відділенням яких він командував під час першої світової війни; 2.контакти з представниками австрійської аристократичної опозиції; 3.стосунки з українськими галицькими монархістами. Всі вони потребують більш детального розгляду.

Вже в 1909 році чотирнадцятилітнім юнаком Вільгельм Габсбург, перебуваючи в родовому маєтку свого батька за назвою Живець в околицях Кракова, ознайомився з життям і побутом гуцулів, подорожуючи до Ворохти і назад. Природа Карпат і

екзотика життя гірського народу настільки вплинули на молодого романтика, що він, як він сам повідомляє в своїй автобіографії, повернувся до Жванець палким українофілом і навіть розсварився з своїм шурином поляком князем Чарторийським, який виявляв типову польську реакцію на українців як на щось нижче і провінційне²¹. Після закінчення Військової Академії ім. Марії Терезії Вільгельм отримав в 1915 році призначення до 13-го уланського полку як лейтенант австро-угорської армії. Полк складався з солдатів українського походження, у спілкування з якими герцог вивчив українську мову. До своїх солдат архикнязь завжди ставився шанобливо, називаючи їх не інакше як "мої браві улани", "мої хоробрі українці, з якими мені так добре" і т.і.²² В своєму листі до галицького українського аристократа барона Василька ерцгерцог писав: "Ваша персона і мої браві та вірні улани символізують для мене весь так гаряче любий мною український народ"²³. Тоді ж він, особливо підкреслюючи, що його уланський полк є чисто українським, звернувся до Василька про заснування інвалідного фонду для полку і просив останнього поопікуватись збором пожертв на лікування поранених уланів²⁴. Один з уланів і привіз герцогові в подарунок українську вишиту сорочку, від носіння якої Вільгельмом і пішло його українське прізвисько "Вишиваний". Свого командира, який залюбки ходив у цій вишитій сорочці, так назвали самі улани, пояснивши йому, що козаки завжди давали характерні прізвиська своїм новобранцям, яке закріплювалося за ними на все життя. За рік герцог вже читав українською мовою "Історію України-Русі" Грушевського, твори Франка, Шевченка, Липинського, стрілецьку літературу²⁵.

Внаслідок своєї українофільської позиції Вільгельм зрозуміло опинився в габсбурзьких кругах, які були в опозиції імператорові і його "пропольському" оточенню. До таких, як відомо, належало коло осіб, яке гуртувалося навколо престолонаслідника Франца-Фердинанда Вільгельм Вишиваний оцінює в своїй автобіографії особу Франца-Фердинанда як "розумного і енергійного діяча, прихильного до українців з намірами відбудови великої Української держави"²⁶. Звичайно, ця оцінка щодо відбудови "великої України" є дещо зідеалізованою, але відомо, що на відміну від Франца-Йозефа, який сподівався здійснити мрію приєднати до імперії всю Польщу, без якихось поділів на польську і українську частини, плани Франца-Фердинанда були дещо іншими. Вони насамперед ґрунтувалися на програмі докорінної перебудови політичної структури австрійської монархії, де поруч з австрійським і угорським комплексами держави мусив бути легітимований і третій - хорватсько-південнослов'янський. Ця реформа була скерована на територіальне і політичне ослаблення Угорщини у складі імперії за рахунок висунення інших чинників, в тому числі і українського. Контакти Франца-Фердинанда з українськими політичними колами в Галичині викликали стурбованість і в Росії. В тексті донесення російської жандармерії йшлося про формальну угоду, укладену між ерцгерцогом Францем-Фердинандом і "російськими мазепинцями" щодо створення при сприятливих обставинах "Українського королівства" під скіпетром Габсбургів²⁷.

В своїй концепції триалізму Франц-Фердинанд опирався на католицьку християнсько-соціальну партію. Зокрема, голова цієї партії, найближчий однодумець і приятель Франца-Фердинанда, князь Алоїзій Ліхтенштейн виявляв глибоке зацікав-

лення українськими справами як у широкому аспекті, так і вужче - галицькою проблемою, а також унією, як культурно-релігійним містком до Сходу²⁸. Він не лише допускав можливість створення української держави, але саме в факті цього створення вбачав ключ до розв'язання багатьох проблем східноєвропейської і навіть світової політики.

Серед українського галицького аристократичного оточення Вільгельма Габсбурга, які чимало спричинились до вироблення його консервативної позиції і її еволюції з австрійського до українського монархізму, слід виділити трьох осіб: барона Гужковського, шляхтича Олесницького і барона Василька. З Гужковським Вільгельм познайомився найраніше - вже в 1915 році. Тоді майор, а згодом підполковник уланів австрійської армії Гужковський був однополчанином молодого герцога і походив з українського шляхетського роду з Правобережної України, який у 18-му столітті перебрався до Галичини²⁹. Саме Гужковський відіграв дуже важливу роль у справі організації і розбудови Українських Січових Стрільців (УСС), а згодом і Української Галицької Армії (УГА)³⁰. З початком першої світової війни Гужковський був комендантом Самбора і Перемишля, а також військовим старостою Сокаля і Дрогобича, і маючи широкі зв'язки в урядових сферах та при імператорському дворі, служив посередником між австрійськими та українськими монархічними українофільськими колами. Саме під впливом Гужковського Вільгельм Габсбург звертається до свого дядька командуючого австрійською армією ерцгерцога Фрідріха для з'ясування можливої майбутньої української перспективи в пропольських планах Франца-Йозефа³¹.

Інший австрійський барон українського походження — М.Василько, був депутатом австрійського парламенту від Буковини. Він був членом однієї з політичних груп серед українських депутатів в австрійському парламенті, куди входили окрім Василька також Ю.Романчук, К.Левицький, Є.Олесницький та інші. Хоча Василько і його однодумці вважали Галичину "П'ємонт" українського відродження, вони, як вірні піддані Габсбургів, насамперед, домагалися двох цілей: 1. звільнити Східну Галичину від польського домінування, об'єднавши її з Буковиною як майбутній український автономний коронний край в структурі Австро-Угорської монархії; 2. в Росії вони планували підбурити і всіляко сприяти своїм етнічним братам у реставрації козацької гетьманської держави колишніх часів³². Повідомляючи К.Гужковському про політичні плани Василька щодо Галичини, інший член парламенту Є.Олесницький пише, що "Василько зовсім не є противником сполучення Буковини з Галичиною Східною в одну провінцію, а противно є готовий сей план цілим серцем підтримати"³³. Свої династичні австрійські погляди Василько, як і його соратник, переносив і на український ґрунт. Більше того, в 1917 році він вже вважав, що лише у вирішенні українського питання шляхом побудови української монархії в структурі Австро-Угорської, Австрія зможе врятуватися як велика держава. В своєму листуванні з Вільгельмом Габсбургом барон Василько так формулював свою політичну позицію стосовно Австрії і України: якщо біля графа Черніна не скоро з'явиться міцна і надійна рука на чолі внутрішньої політики Австрії, тоді такій людині, як справжньому

австрійському патріотові і особі з відвертими династичними поглядами, як, наприклад, мені, стає страшно за майбутнє. Щодо моєї думки, за яку Ви питаєте, то я не бачу іншої можливості, як встановити для Австрії і для моєї нації нового порядку у російській Україні у напрямку майбутнього впливу на неї. Сучасний уряд має мати в тому цілеусвідомлений план на перспективу. Мушу сказати відверто Вашій Високості: я бачу в цілому Австрію в майбутньому і дуже слабкою і маленькою. При таких обставинах випадають з рук, звичайно, для мене і всі майбутні комбінації для австрійської України. Щодо моєї позиції, то я мушу потурбуватися з метою, щоб мій власний австрійський будинок не згорів, про будівництво великого монархічного українського будинку в Росії, в співробітництві і побудові якого має бути і моя частина. Ці мої довірочні слова призначені лише для Вас, оскільки, як Ви знаєте, я був і буду патріотом Австрії і України і прихильником династії Габсбургів, і сам ці можливості я буду використовувати³⁴.

Василько вважав, що на Галичині потрібне правління лише представника династії Габсбургів, який би міг таким чи інакшим чином приєднати до свого скіпетра і інші, насамперед правобережні українські землі. Проте, внаслідок трактування правлячими колами імперії українських проблем на маргінесі проблем польських і мадярських, Василько висловлює герцогові сумнів щодо взагалі можливого вирішення українського питання в контексті австрійського, водночас висловлюючи свою лояльність династії. В наступному листі до Вишиваного він пише: "Я є австрійський патріот і прихильник династичного способу правління, і є разом з тим патріотом України, і мене бере страх, коли його Величність не прислухається до порад таких, як я патріотів, які сумлінно і всеціло бажають кращого династії і Австрії. Тісса з його мадярським горизонтом, і Бобжинський з горизонтом польським заслонили Гогенлоє бачення українців взагалі, і приберегли всі козири лише для себе. Як можу я після цього всього ще надіятися, що майбутня Україна з "австрофільською орієнтацією" зможе існувати?"³⁵. Василько вважав, що лише тоді, коли український напрямок в австрійській політиці дорівнюється, або й перевищить інші, можна говорити про успіх як українського, так і австрійського консерватизму.

Перша зустріч Вільгельма Габсбурга з ще одним представником галицького українського монархізму - Євгеном Олесницьким, відбулася 23 січня 1917 року³⁶. Тоді ж Олесницький передав ерцгерцогові для вручення новому австрійському імператорові Карлу ряд меморіалів щодо української проблеми, а Австро-Угорщині, де окрім справи поділу Галичини на польську і українську частини і долю митрополита Шептицького, йшлося про призначення нового намісника Галичини з числа австрійських військових. На думку Олесницького, який ще в 1913 році був прийнятий престолонаслідником Францем-Фердинандом і обговорював з останнім перспективи українського руху в Росії, найкращою кандидатурою на нового намісника був колишній шеф канцелярії застріленого в Сараєво ерцгерцога генерал Бардоуер³⁷.

Сам Олесницький походив з родини греко-католицьких священників, в якій жила традиція приналежності до руського шляхетського роду Олесницьких. Найбільш визначним представником роду був відомий в Польщі католицький ієрарх,

краківський єпископ Збігнев Олесницький³⁸. Олесницький від самого початку знайомства з ерцгерцогом Вільгельмом намагався прилучити його саме до кола сповідників українського консерватизму і запобігти його "розтіканню" серед інших українських політичних ідеологій. В листі до Гужковського щодо контактів з Вишиваним Олесницький пише: "Наші зв'язки з архикнязем повинні бути дуже дискретними, інакше ціль і вартість їх готові бути ударемнені. Тимчасом вже тепер знають про них люди може зашироко. Говорять про них у Відні. Архикнязь був також в Союзі Визволення України, куди заходять різні люди. Це можете мати на увазі та добре було би дуже делікатно і осторожно остерегти князя"³⁹.

Саме Олесницький радить Гужковському як товаришу по службі ерцгерцога, ознайомити останнього з працями В'ячеслава Липинського, які би мали не лише поглибити його знання про українців, але й показати, що український консервативний гетьманський рух був рухом аристократичним, шляхетським, представники якого сповідували певну українську політичну ідеологію. "Також дуже варто, — пише Олесницький до Гужковського, — коли б архикнязь прочитав Липинського "Z dziejow Ukrainy", звідки переконався би, що наша вікова боротьба з Польщею не була ніяким гайдамацтвом, а чисто політичною боротьбою, в якій з нашої сторони брали участь безчисленні наші шляхетські роди"⁴⁰.

Під впливом цих нечисленних представників галицької української аристократії пройшов певну еволюцію від австрійського до українського консерватизму і сам Вільгельм Габсбург. Саме у шляхті Вільгельм вбачав той стан, який зможе сприяти династичним планам його самого і його середовища. 6 квітня 1917 року герцог пише до Василька: "Ви зараз знаходитеся у Відні і можете найкраще допомогти нашим цілям зробити з Австрії Великоавстрію. Ця спільна мета єднає нас всіх, за цей ідеал ми воюємо. Чи не було можливим, щоб Україна, якщо вона отримає автономію, вступила в союз з Австрією, як прикордонний захист і стіна проти всіх великоросійських домагань? ... Я знаю, що саме такі, як Ви є, єдиною силою, яка в змозі щось зробити для українського народу. Робити це слід саме нам з Вами, оскільки ми зробимо це впевненіше, краще і безпечніше, ніж як би ми поклалися на якусь національну українську силу"⁴¹. Вже буквально через місяць герцог на пряму виступає з позицій українського консерватизму. "Я вважаю, - пише він до Василька, - що нам треба підтримувати далі австрофільські настрої серед українців. Ми маємо йти далі, і готуватися до союзу різних відокремлених українських територій. Австрія, як і Україна, ще вступить у новий славний час. Моя ціль відома. Я турбуюся за українське майбутнє, як за свою власну Батьківщину. Я вважаю і вірю, що це і є мій обов'язок"⁴².

Рівно ж через рік — в травні 1918 року, коли Вільгельм Габсбург був командиром легіону Українських Січових Стрільців, і коли тоді ж серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти гетьмана Павла Скоропадського і передати владу в Україні Вільгельму як новому гетьманові, останній вже на пряму говорить про можливість встановлення очолюваного саме ним українського Гетьманату. Одеські соціалісти провели нараду з галицьким політиком О.Назаруком і командиром коша УСС Н.Гірянком, в результаті якої було

вирішено поставити запит перед герцогом щодо можливості його гетьманства. Вільгельм Вишиваний відповів так: "Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам дочуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від того"⁴³. Таким чином, Вільгельм Габсбург став не лише "австрійським контркандидатом на гетьмана України", але бажаним для українських галицьких військових і шляхетських та австрійських кіл "кандидатом на український королівський престол"⁴⁴.

Таким чином, перед першою світовою війною вирізняється і третій напрямок українського консерватизму - галицький. Його певна "запізненість" порівняно з двома першими пояснювалась тим фактом, що українська шляхта в Галичині була не лише менш численною, але при стабільному існуванні австрійської монархії не відділяла себе від австрійської держави. Можливість відновлення галицького традиційного консерватизму була спричинена перенесенням туди вже сформованої на Правобережній Україні гетьманської ідеології В.Липинським, а також певною еволюцією самих австрійських монархічних кіл на чолі з Францом-Фердинандом і Вільгельмом Вишиваним-Габсбургом, які прагнули запобігти кризі австрійської монархії. До цих кіл входила і українська галицька шляхта - С.Гужковський, М.Василько, Л.Цегельський, Є.Олесницький та інші.

Галицький територіальний відлам української консервативної еліти мав подібну ідеологічну платформу і політичну програму, яка характеризує домагання будь-якого історичного консерватизму. Його представники намагалися знайти у реставрації українського монархізму чи гетьманату ключ до українського майбутнього в австрійських імперських рамках, і намагалися трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції.

Галицький консерватизм намагався трансформувати власну державу і домогтися відповідно монархічної української автономії з австрійським принцом на чолі (з 1918 року також номінованого як гетьмана), в межах австрійської Галичини.

Характерним є той факт, що якщо до першої світової війни збігалися (на польському ґрунті) інтереси правобережної і галицької консервативної еліти, які протиставлялись лівобережним, то після першої світової війни вже збігалися інтереси лівобережної і правобережної шляхти (на гетьманському ґрунті), які мали в опозиції галицьку (що мала свого, австрійського контркандидата на гетьманський престол). Галицька шляхта вже напередодні першої світової війни - часу оформлення своєї консервативної ідеології, перебувала в союзі з шляхтою правобережною. Цих два останніх зағони об'єднувала спільна необхідність вирішувати принагідно і польське питання.

В результаті встановлення Гетьманату Скоропадського ролі помінялися. Коли назріли, з одного боку, загибель австрійської і російської імперій, а з другого, утворення польської держави, ряд представників правобережної шляхти перейшла в польський табір, а ряд виявили свою лояльність гетьману Скоропадському, що і поєднало Липинського і його однодумців з лівобережною шляхтою. Натомість прибічники Вільгельма Вишиваного солідаризувалися з Українськими Січовими

Стрільцями, які і були основними повалювачами Гетьманату Скоропадського. Хоча після факту повалення Гетьманату лідери Українських Січових Стрільців (наприклад, Назарук, Кучабський і т.і.) і стали прихильниками Скоропадського і Липинського, проте питання відновлення проавстрійського українського консерватизму вже не піднімалося.

¹ See: Mannheim K. *Essays on the Sociology of Knowledge*. Oxford; New York, 1952. P.38.

² Walicki A. *The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth-Century Russian Thought*. Oxford, 1975. P.8.

³ Див. про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти: Potul'nyts'ky V. *Das ukrainische historische Denken im 19. Und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung* // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 45 (1997) H.1. S.2-30; Idem.: *The Image of Russia and Russians in Ukrainian Political Thought (1860-1945)* // *Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World* / Ed. by K.Inoue and T.Uyama; Slavic Research Center, Hokkaido University. Sapporo, 1998. P.172-180.

⁴ Griewank K. *The Emergence of the Concept of Revolution* // *Revolution: A Reader* /Ed. B.Mazlish, A.Kaledin and D.Ralston. New York, 1971. P.14; Arendt H. *On Revolution*. New York, 1963. P.34-40.

⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів. К.; Філадельфія, 1995; Про діяльність шляхти в цьому напрямі див.: Потульницький В.А. Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-му - 20-му столітті: проблеми історіографії та історіософії //Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року: Наук. зб. присвяч. 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. К., 1998. С.66-71.

⁶ Topolski J. *Revolutionary Consciousness in America and Europe from the Mid-Eighteenth to the Early Eighteenth Century as a Methodological and Historical Problem* //*The American and European Revolutions. 1776-1848; Sociopolitical and Ideological Aspects* /Ed. by Jaroslaw Pelenski. Jowa, 1980. P.83.

⁷ Ibid.

⁸ Gruder V.R. *The Royal Provincial Intendants: A Governing Elite in Eighteenth-Century France*. Ithaca, N.Y., 1968; Egret J. *La Pre - Revolution francaise 1787-11788*. Paris, 1962.

⁹ Weselovski W. *Klasy, warstwy i wlada*. Warszawa, 1980. S.80.

¹⁰ Ibid. S.83-84.

¹¹ Див.: Чорновол І. Дуелі у Львові (Теофіл Окуневський contra Томислав Розвадовський) //Львів: місто - суспільство - культура: Спеціальний випуск Вісника Львівського університету: Серія історична. Львів, 1999. Т.3. С.348-351.

¹² Див. про Вишиваного: Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С.10, 19-20; Терещенко Ю., Осташко Т. Вільгельм Габсбург -Василь Вишиваний: З історії життя та діяльності //Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року: Наук. зб. присвяч. 125-річчю від народження гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. К., 1998. С.49-54.

¹³ Fischer F. *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland. 1914/1918*. Düsseldorf, 1961. S.151.

¹⁴ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. PA. Karton rot 842. Krieg 4. Allgemeines. 1914-1915. Hohenlohe an Burian. 9.8.1915.

- ¹⁵ Korolevskij C. Metropolitae Andrt Szeptyckij. 1865-1944 //Opera Theologicae Societatis Scientificat Ucrainorum. Rome, 1964. Vol.16-17. P.69-70.
- ¹⁶ Царський в'язень. 1914-1917. Львів, 1918. С.8.
- ¹⁷ Трильковський К. Потоцький, Січинський, Шептицький: промова посла доктора Трильковського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року. Коломия, 1908. С.56-59.
- ¹⁸ Адам Мицкевич. Конрад Валленрод //Адам Мицкевич. Избранные произведения /пер. с польского. М., 1955. Т.1. С.319-406.
- ¹⁹ Див.: Ad majorem Poloniae gloriam // Діло. Львів, 1908. XXIX, 182. С.2.
- ²⁰ ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.109. Арк.5-9.
- ²¹ ЦДАВО України. Ф.1429. Оп.1. Спр.35. Арк.62 зв.
- ²² ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.109. Арк.1-17.
- ²³ Лист від 8 червня 1917 року //Там само. Арк.14-15.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ ЦДАВО України. Ф.1429. Оп.1. Спр.35. Арк.63 зв.
- ²⁶ Там само. Арк.64.
- ²⁷ Текст цього донесення повністю подається у щоденнику українського монархіста Євгена Чикаленка. Див.: Чикаленко Є. Щоденник (1907-1917). Львів, 1931. С.473.
- ²⁸ Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Український патріот з династії Габсбургів. К., 1999. С.7.
- ²⁹ ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.109. Арк.11, 16. Ю.Терещенко і Т.Осташко повідомляють, що Гужковський, як виходець з Правобережної України був під глибоким впливом теорії В.Липинського і навіть був близько знайомим з останнім ще з 1908 року, зустрічаючись тоді з В.Липинським у Закопаному, де український шляхетський ідеолог тоді відпочивав. Гужковський навіть розповсюджував Przegląd Krajowy серед полонізованих українських шляхтичів Галичини. Див.: Терещенко Ю.І., Осташко Т.С. Вказ. праця. С.10-11.
- ³⁰ Хліборобська Україна. 1920-1921. Ч.2-4. С.255-256.
- ³¹ Расевич В. Політик, що розминувся зі своїм часом //Європейський час. Львів, 1997. № 1. С.33.
- ³² Auswärtiges Amt (Bonn) Politisches Archiv. Weltrieg (WK). 11 A. Vol.1. Unternehmungen und Aufwiegelingen gegen unsere Feinde - in der Ukraine. Bericht von Heinze. Aug 6, 1914.
- ³³ ЦДІА України у Львові. Ф.408. Оп.1. Спр.567. Арк.124 зв.
- ³⁴ Лист від 24 квітня 1917 року. Див.: ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.109. Арк.12-13.
- ³⁵ Лист від 6 травня 1917 року //Там само. Арк.15.
- ³⁶ ЦДІА України у Львові. Ф.408. Оп.1. Спр.567. Арк.118 зв.
- ³⁷ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. Львів, 1929. Ч.2. С.422-444; Расевич В. Вказ. праця. С.33-36.
- ³⁸ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 1935. Ч.1. С.4-8.
- ³⁹ ЦДІА України у Львові. Ф.408. Оп.1. Спр.567. Арк.122 зв.-123.
- ⁴⁰ Там само. Арк.123-123 зв.
- ⁴¹ ЦДІА України у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.109. Арк.1-2.
- ⁴² Там само. Арк.7-10.
- ⁴³ Гірняк Н. Полковник Василь Вишиваний. Вінніпег, 1956. С.22.
- ⁴⁴ Пеленський Я. Передмова //Соропадський П. Спогади. К.; Філадельфія, 1995. С.21.

Зінаїда Зайцева

СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО РУХУ КІНЦЯ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Сучасна історіографія і наукознавство розглядають науку перш за все як сукупність організаційно визначених інституцій, професійних об'єднань, діяльність яких мотивована інтересами та потребами найдиференційованих соціальних спільнот. Тобто наука трактується не лише як рух ідей в ідеально-безсторонньому, неозначеному соціальними прикметами просторі. Все більше підкреслюється, що вона мала й має особистісний, етичний, культурно-історичний контексти. Адекватне контекстуальне відтворення національного наукового руху рубежу ХІХ – ХХ століть, серцевиною якого була інституціоналізація українознавства, потребує залучення таких специфічних джерел, якими є спогади.

Автор обмежується аналізом власне спогадів й не торкається таких мемуарних жанрів як автобіографія та щоденник.

Наприкінці 20-х рр. ХХ ст. Д.І.Багалій висловив думку про загальну збідненість української мемуаристики. "Найвидатніші українські **наукові** діячі, - для громадянства це найвіджалувана втрата, - не залишили нам зовсім ані докладних своїх мемуарів, ані саможиттеписів", - зазначав учений¹. Він пригадував що ні О.О.Потебня, ні О.М.Лазаревський не залишили спогадів, а В.Б.Антонович описав лише невеличку частку свого життя. "І навіть автор класичної історії України акад. М.С.Грушевський, що життя його являє собою різноманітну та барвисту, так би мовити, епопею, дав нам лиш коротеньку автобіографію та й те з нагоди двох своїх ювілеїв" - продовжував маститий історик з жалем констатуючи порівнянню "вбогість" української мемуаристики, що, на його думку, зашкодило українській історіографії.²

Зауваження Д.І.Багалія стосовно загальної "вбогості" української мемуаристики зкореговується тією обставиною, що не всі спогади українських істориків, інших вчених, громадських діячів були тоді надруковані, й в силу цього залишалися йому невідомими. Те, що вийшло за межами радянської України з-під пера мемуаристів, котрі ще недавно були на кону української науки й політики, він зігнував. Й, нарешті, "професорська" мемуаристика має тенденцію бути у кількісній меншості, оскільки вчені не так часто пишуть спогади, як, приміром, політики. У науці люди фахово задіяні триваліше, ніж у політиці, й часу на спогади не залишається. М.Грушевський планував засісти за спогади у 40-річному віці після написання шеститомної історії України-Руси. "Сеї осені мине мені сорок літ, - писав він у львівському варіанті Автобіографії, - але час, коли я "оброблюся" і зможу взятися до писання тих мемуарів, відсувається все даліше."³ Над спогадами М.Грушевський почав працювати у 1918 р.⁴ Вони не були завершені, львівський період пропущений. Очевидно, натомість мали бути використані матеріали згаданої Автобіографії.

Загалом українська мемуаристика саме з 20-х й особливо у 30-х рр. ХХ ст. виходить з небуття і збагачується низкою спогадів у тому числі людей, причетних до науки. Певну роль у зрушеннях відіграли зусилля галицької інтелігенції. Львів з

початку 20-х рр. став містом, де спогади стали чи не найпомітнішим жанром українського друку.

Львівський історик, член НТШ Іван Кривецький, який добре знався на давній українській (частково польській і російській) мемуаристиці зазначав у 1919 р., що спогадів з українського життя й літературного руху XIX ст. надзвичайно мало і українці саме зараз повинні усвідомити, якої ваги надають інші народи мемуаристиці. Зважаючи на перебіг "високоісторичних часів", він закликав українських діячів до написання спогадів. Разом з О.Назаруком І.Кривецький видав кілька брошур методичного характеру, радив, як писати мемуари, щоб вони мали громадське значення, які теми не варто обминати і т.ін.⁵

М.Грушевський після повернення до Києва з еміграції у відновленій "Україні" завів рубрику "Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX ст". З 200 - т її публікацій значне місце займають матеріали мемуарного характеру. У веденні рубрики явно присутня лінія інтелектуальної історії України рубежу XIX-XX століть.

У результаті зусиль львівського й київського центрів, до яких додалася ще діаспора, склалася сукупність української мемуаристики. Вона неоднорідна у формальному плані. Маємо як великі за об'ємом, стереоскопічного характеру спомини, так й такі, що спеціально присвячені певній науковій інституції чи персонально якомусь ученому.

До першої категорії належать спогади історика Д.Дорошенка, перший випуск яких виданий 1923 р. у Львові. Попри те, що мемуарист їх писав по збігу часу від подій, які нас цікавлять, маючи за плечима досвід активного політика в уряді П.Скоропадського, що, безперечно, вплинуло на виклад та повороти різних сюжетів споминів, вузловим точкам розвитку українознавства та його інституцій він дає виважену оцінку. Д.Дорошенко досить різнобічно окреслює університетське життя у Варшаві, Петербурзі, Києві, висвітлює участь студентської молоді у боротьбі за відкриття українознавчих кафедр у підросійській Україні у 1907 – 1909 рр. та українського університету у Львові. Цікавим є фрагмент спогадів про перебування М.Грушевського Петербурзі у 1906 р. Мемуарист тоді був запрошений редагувати "Украинский вестник", брав участь у редакційних засіданнях даного видання й мав змогу спостерігати, яким авторитетом користувався М.Грушевський. "Його великі **наукові** і громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант створили йому великий авторитет і глибоку пошану", - констатує мемуарист.⁶ Автор згадує українську імпрезу в Петербурзі, на якій "один промовець... висловив побажання, щоб М.Грушевський скоріше став ректором українського університету у Львові. На це відповів Грушевський, що ми, мабуть, скоріше діждемося українського університету в Києві, ніж у Львові. Його слова були пророчі", - пише Д.Дорошенко й не оминає можливості згадати заслуги уряду П.Скоропадського у галузі української освіти.⁷ Тут перетнулися культурно-національна та політична оцінки мемуаристом питання національного університету в Україні.

Згадуючи про своє секретарство у Катеринославській вченій архівній комісії, він реалістично характеризує діяльність губернських вчених архівних комісій в

Україні, як наукових осередків, які "купчили місцевих дослідників і підтримували українські наукові інтереси".⁸

У зв'язку з членством в Українському науковому товаристві в Києві (УНТ), Д.Дорошенко подає деяку інформацію з життя цієї національної наукової інституції. Мемуарист стверджує, що ідея заснування у Києві Українського наукового товариства належала В.Науменкові. Він пише: "Думка йшла від Науменка. Він читав проект статуту на засіданні редакції "України". Тоді ж був намічений склад членів"⁹ Однак у новоствореному товаристві активної участі він не брав. На думку мемуариста, В.Науменка "знеохотило" те, що він не потрапив навіть у члени Ради товариства. Чому так сталося, мемуарист не пояснює.

Уточнимо, що на перших загальних зборах товариства у квітні 1907 р. В.П.Науменко був обраний "товаришем" (замісником) голови УНТ - М.Грушевського і увійшов до складу Ради товариства. 30 грудня 1907 р. відбулося переобрання Ради. На цей раз В.Науменко не був обраний співголовою й до складу Ради не увійшов.¹⁰ Питання, чи справді мало місце ігнорування ініціатив й попередніх напрацювань В.Науменка при обранні керівництва УНТ й визначенні його друкованих органів вивчається сучасними дослідниками УНТ та його періодичних видань.¹¹

Констатуючи плідну роботу УНТ під керівництвом М.Грушевського мемуарист пише: "З властивою енергією він одразу пустив **машину** в рух, об'єднав і старих й молодих наукових діячів, в тому числі і кілька визначних російських вчених..."¹² Серед них він називає трьох російських академіків О.Шахматова, Ф.Корша, В.Перетца.

Зазначимо, що інші українські інституції, засновані на хвилі демократичного піднесення, у пореволюційні роки припинили своє існування через відсутність коштів, недостатню наполегливість їх керівництва або були заборонені російським урядом, як, приміром українські клуби у Києві та Катеринославі.¹³ Теза Д.Дорошенка про те, що М.Грушевський "вмів привертати людей та кошти", сформульована ним на основі спостережень за зростанням УНТ, цілком підтверджується матеріалами протоколів Ради та загальних зборів товариства. Вони зафіксували факти дарування досить великих сум на потреби УНТ. Кошти надходили від українських прихильників розвитку української культури, зокрема В.Ф.Семиренка, вчених-аматорів, громадських діячів та професіональних науковців.¹⁴ У січні 1914 р. на балансі УНТ було 6 тис. 528 руб.¹⁵

Товариство зростало за рахунок молодих дослідників та іменитих вчених. У 1913 р. членами УНТ стали шведський славіст Альфред Єнсен, російський мовознавець, академік Олексій Шахматов, академік Федір Корш, російсько-польський славіст професор Бодуен де Куртене, історик Лапо-Данилевський, з квітня 1914 р. - академік В.Вернадський, французький історик Шарль Сеньбос та інші вчені.¹⁶ Літературну та мистецьку сфери до першої світової війни представляли письменниці О.П.Косач (Олена Пчілка), Ольга Кобилянська, Людмила Старицька-Черняхівська, мистецтвознавець Г.Г.Павлуцький, Д.М.Щербаківський, художник А.Г.Сластіон.¹⁷

Автор спогадів уточнює, що В.Перетцу і йому, а не С.Єфремову, як помилково стверджує Євген Чикаленко у своєму Щоденнику, надрукованому в 1931 р., група

східноукраїнських членів НТШ доручила скласти заяву-меморіал "У справі зміни статуту Наукового Товариства імени Шевченка".¹⁸ Відомо, що дана заява та приїзд до Львова делегованої групи членів НТШ з Києва відіграла важливу роль у притлумленні опозиції проти М.Грушевського, що на цей раз у якості сильного засобу боротьби з ним обрала вимогу реформи Статуту товариства. Зазначимо, що підготовлена заява була надрукована у Києві окремою брошурою з грифом "На правах рукопису", один з екземплярів якої зберігається ЦДІА України у Львові.¹⁹

Отже спогади Д.Дорошенка дають поштовх до подальших пошуків документальних свідчень, прояснення окремих фактів, які ще недостатньо історіографічно опрацьовані.

Цінними є спогади двох галицьких громадських діячів - О.Барвінського та Є.Олесницького, яких Василь Стефаник назвав найвизначнішими українськими політиками. Євген Олесницький - родич О.Барвінського, але у політиці - його противник.²⁰ Обидва мемуаристи, О.Барвінський значно більше, віддають данину українським науковим інституціям у Галичині.

Спогади О.Барвінського, дві перші частини, яких опубліковані за його життя у 1912 та 1913 рр. - решта готується до друку у наш час - одразу привернули увагу української громадськості. Відгуки на них надрукували газети "Рада", "Нова Буковина" та журнали "Українська хата", Украинская жизнь", "Літературно-науковий вістник". Не всі вони були прихильними, оскільки сама постать мемуариста була контраверсійною у галицькому суспільстві. Окрім побажань щодо масштабу викладу у першій частині мало місце й цілковите несприйняття спогадів й навіть оцінка їх як шкідливих. Таку позицію висловив М.Євшан.

Зауважимо, що М.Євшан критикував спогади О.Барвінського, по-перше, з вершини взірців світової літературної мемуаристики. "Чим можуть бути "спомини з життя", показали найкраще св. Августин, Руссо, Гете. Се стовпи чисто літературної мемуаристики, які дали твори цінні не лише для одного покоління, але для століть, твори цінніші навіть від їх романів", - писав він у цілком виправданій для літературного критика парадигмі.²¹ По-друге, він зreferував для "Української хати" лише першу частину "Споминів".

О.Барвінському як успішному політику було що сказати не лише для майбутніх дослідників "нової ери", до яких належить І.Чорновіл. Його зусиллями опублікований один з розділів третьої частини "Споминів..." О.Барвінського.²²

Недрукований рукопис "Споминів..." О.Барвінського містить вагомні матеріали, які здатні дещо відкоригувати узвичаєні в історіографії сюжетні лінії перетворення Товариства ім. Шевченка з літературно-видавничого у наукове. Роботу над підготовкою нового статуту вела комісія у складі О.Барвінського, С.Громницького, О.Калитовського та Ом.Огоновського. Розкриваючи деталі роботи над новим статутом товариства мемуарист зазначає, що "...почав збирати матеріали. Дістав Статут Сербського ученого дружества" в Білгороді, з Оссоленіуму роздобув статут колишнього Краківського наукового товариства і Краківської Академії та статuti польських наукових товариств в Познані і Тарні. На цій основі почав я спільно з Кониським укладати начерк нового статута". На загальних зборах товариства 21

березня 1890 р. виявилося, що бажаючих вступити у Наукове товариство ім. Шевченка небагато.²³ Головою НТШ О.Барвінський був з 1893 до 1897 р.

Автор наводить прізвища представників польського політичного істеблішменту, які були підключенні до справи відкриття кафедри історії України й сприяли позитивному її вирішенню. Мають інтерес фрагменти, присвячені О.Кониському, В.Антоновичу, М.Грушевському.

Вагомий масив свідоцтв та особистих оцінок наукового руху дає у спогадах львівський адвокат, член НТШ Євген Олесницький. Рукопис спогадів, які він почав писати у Відні 1916 р., зберігається у ЦДІА України в Львові. На ньому є помітка редактора "Діла" наступного змісту: "Спомини вриває смерть. Є щоденник покійного за 1914-1917 рр., який не надається до публікації в редакції "Діла".²⁴ Спогади надруковані Львівською видавничою спілкою "Діло" у 1935 р.

Є.Олесницький зазначає, що "строгій науці не міг себе присвяти", хоча з університетських часів його особливо приваблювала політична економія й він мав думку "присвятити себе спеціально економічним студіям і з часом евентуально габілітуватися. Та на це не було у мене засобів, - зазначав мемуарист, - і я мусів дбати передовсім про працю задля хліба, отже працювати передовсім у адвокатурі."²⁵ Економічну тематику розробляв як публіцист. З 1889 р. разом з Костем Левицьким та Антіном Горбачевським він видавав фахову газету "Правничий часопис", був співредактором та завідувачий економічним відділом даного видання.²⁶

Є.Олесницький відомий тим, що відкрито засуджував політику "нової ери", критикував "крайовий сервілізм" А.Вахнянина та О.Барвінського. Мемуарист з захопленням веде мову про діяльність М.Грушевського у Львівському університеті та НТШ, який "став творцем нової школи", "зорганізував НТШ як високу наукову установу", "лучив нас із закордонною Україною і високо між нами (галицькими політиками) держав український стяг"²⁷. Є.Олесницький розкриває деякі "кадрові" обставини створення нової кафедри української літератури та кафедри історії Східної Європи (України) у Львівському університеті, які потребують спеціального дослідження.

Є можливість виділити окремою групою спогади, у яких переважно йдеться про діяльність університетських історично-філологічних товариств, до яких по суті відноситься також товариство Нестора літописця. Діяльності даного товариства у 80-90-тих рр. ХІХ ст. присвячені спогади Ігнатія Житецького - сина визначного мовознавця П.Г.Житецького. І.Житецький закінчив історико-філологічний факультет Університету Св. Володимира. Цінність його спогадів у тому, що він спеціально виділяє, за його виразом, українські моменти у науковій та громадській діяльності, які хоч й зрідка, але мали місце у цій науковій інституції, половина членів якої, на його думку, були "не тільки поміркованими особами, а навіть вороже ставилися до всього, що виходило за межі офіційної науки".²⁸ Жваво змальовуючи вшанування Т.Шевченка на одному із засідань товариства, мемуарист зазначає, що студенти та інтелігенція Києва дізнавшись, що пам'ять поета буде вшанована "не таємними церковними панихидами "по рабе Божіи Тарасіи", а прилюдно в явнім, відвертім засіданні наукової установи", вщент заповнили університетську аудиторію.

Засідання товариства вступним словом відкрив професор О.О.Котляревський, цікаву доповідь про історичні аспекти поетичної творчості Т.Шевченка зробив професор В.Б.Антонович.²⁹

Ще одна тема привернула увагу широкої громадськості й зібрала у шостій аудиторії університету, де проводилися засідання товариства Нестора літописця багато студентської молоді. Це було продовження дискусії навколо доповіді професора російської словесності О.І.Соболевського, присвяченої питанню про те, якою мовою розмовляли кияни у XIV-XV ст. Доповідач О.І.Соболевський "поновив стару теорію Погодіна". Йому опонував Павло Гнатович Житецький. У дискусії, згадує мемуарист, брали участь Н.П.Дашкевич, В.Б.Антонович. Засідання товариства, - зазначає Гнат Житецький, проходили завжди статечно, а тут дискусанти помітно нервували, оскільки питання зачіпало сучасні інтереси українців, більшість же професури була вороже настроєна до всякого українства.³⁰

Цінність даних свідчень мемуариста у тому, що він передав атмосферу окремих зібрань товариства так, як це не під силу такому виду інформації як, приміром, протокол засідання, чи річний звіт товариства.

Так звані "професорські" спогади та спогади, що належать до категорії "студентських" зазвичай містять інформацію про діяльність університетських історико-філологічних товариств. Мемуаристи відзначають творчий характер та вільнішу атмосферу спілкування у наукових товариствах, ніж у студентській аудиторії. Так, випускник Новоросійського факультету Б.В.Варнеке передав враження студентів від одного з засідань історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. Їх вразив блискучий виступ професора Ф.Є.Корша, який працював кілька років у Новоросійському університеті до переїзду у Петербург. "Ніколи ми не чули від нього нічого більш досконалого, - зазначив мемуарист. Він говорив не студентам, а своїм опонентам."³¹ Про роль Ф.Є.Корша у діяльності московського Товариства слов'янської культури й створенні у ньому секції українознавства йдеться у спогадах З.Моргуліса.³²

Нотою захопленості просякнуті студентські враження А.В.Верзилова від виступів В.Б.Антоновича на засіданнях Історичного товариства Нестора літописця. У час навчання в університеті Св. Володимира А.В.Верзилов брав участь у семінарі з історії України В.Б.Антоновича й, як інші його учні, отримував від нього запрошення на засідання товариства. Згодом він згадував, що у той час В.Б.Антонович був головою товариства й тому підводив підсумки дискусій, які тут були, очевидно, часті, не лише з огляду на науковий характер інституції, але й тому, що, як зазначив мемуарист "у цьому товаристві, як і скрізь, мала місце боротьба партій". Консерватори - в основному представники Київської Духовної Академії брали гору. З доповідями часто виступав В.Б.Антонович й "ми у якості публіки з інтересом слухали його. Він висловлювався надзвичайно влучно".³³

Зі спогадів можна дізнатися, що саме з членством у товариствах науковці пов'язували нагоду вести різноманітні дослідження, вивчати місцеву історію, брати участь у циклах публічних лекцій. Про ці традиційні напрями діяльності наукових товариств йдеться у спогадах В.К.Піскорського. По закінченню у 1890 р. Київського

університету він готувався до магістратури. З 1895 по 1897 р. - вивчав середньовічну історію Європи у Парижі та Стразбурзі, збирав матеріали у архівах Мадріда, Саламанки та інших міст Іспанії. Після захисту докторської дисертації з історії середньовічної Іспанії у 1901 р. його обрали членом-кореспондентом Барселонської Королівської Академії наук та мистецтв.

У 1898-1906 рр. В.К.Піскорський працював на кафедрі загальної історії Ніжинського інституту кн. Безбородька.³⁴ Оpubлікована частина його спогадів присвячена саме ніжинському періоду біографії ученого. Мемуарист фіксує певний інтелектуальний дискомфорт свого перебування у провінційному Ніжині, де, на його думку, чиновницькі інтереси серед професури брали гору над науковими, намагання ж підняти планку наукових зацікавлень паралізувалися недоброзичливістю професорської колегії. Зрештою, майже єдиним приводом до вільного спілкування з колегами були **засідання історико-філологічного товариства**.³⁵ Автор сповіщає про свій намір зробити історико-філологічне товариство центром вивчення Чернігівщини, дослідити архів Грецького магістрату, переданий товариству.³⁶ Цікавими є спостереження В.К.Піскорського щодо наростання ознак відкритості у діяльності Історико-філологічного товариства Ніжинського інституту, організації ним навесні 1904 р. серії публічних лекцій.³⁷

Наукові товариства як форми залучення до науки згадуються також мемуаристами, які не стали науковцями по закінченню університету. Приміром, у спогадах лікаря за фахом, українського публіциста й письменника К.Білиловського (1859-1938) йдеться про те як він на початку 1890-х рр. у Москві та Петербурзі "пильно допався до науки" - виступав з доповідями у Російському географічному товаристві, Антропологічному та ряді медичних товариств, які лягли у основу його публікацій у "Записках" Російського географічного товариства та інших наукових виданнях.³⁸

До групи студентських спогадів можна віднести спогади П.Феденка. Їх пізнавальний вектор має дещо інший напрям, ніж вже згадані мемуари. Вони відтворюють спостереження провінційної молоді наступного (після М.Грушевського та ін.) покоління, яке шукало власної мовно-культурної ідентифікації вже маючи реальні орієнтири. В опублікованому фрагменті йдеться про дружбу автора з Д.Чижевським (майбутнім філософом та культурологом) часів їх навчання у Олександрії та перших студентських років, проведених у Петербурзі. Автор наводить факти, що дозволяють уточнити уявлення про обізнаність східно-української молоді з національним студентським рухом у Львові, її намагання висловити львів'янам підтримку в боротьбі за український університет. Йдеться про підготовку влітку 1914 р. у м. Олександрії студентською молоддю, яка перебувала на канікулах, листа на адресу Наукового товариства ім. Шевченка. "Ми гуртом підписали цей лист, що кінчався словами: "Най жие український університет у Львові!" - зазначає мемуарист.³⁹ Автор подає також факт проведення учнями Ф.Вовка - Л.Чикаленком та О.Шульгиним - антропологічних вимірів влітку 1912 р. у Олександрійському повіті. Після двадцяти шестирічної еміграції Ф.Вовк перебирається у Петербург й з лютого 1907 р. стає професором Петербурзького університету.

Навколо нього, згадує П.Феденко, який у цей час був студентом Імператорського Історично-філологічного Інституту у Петербурзі, гуртувалися студенти-українці - дослідники антропології та етнографії.⁴⁰

Отже, справу українських антропологічних досліджень, започатковану Ф.Вовком у 1903 - 1906 рр. на українських етнографічних теренах Австро-Угорщини (у жовтні 1904 р. він отримав дозвіл на проведення обстежень від Буковинської крайової ради⁴¹) продовжували його учні на Східній Україні.

Деякі публікації, що присвячувалися І.Франку, мають загалом мемуарний характер, або є розвідками, які інкорпоруєть об'ємні фрагменти авторських спогадів про спілкування з метром української літератури та науки. Такими є замітки Я.Гординського. Їх перша частина має явно меморіальний характер. Автор згадує, як він у студентські роки відвідував семінар Олександра Колеси, досліджував апокрифи про Різдво й тому бажав познайомитися з Франком. Знайомство відбулося у 1900 р. на зібранні студентського наукового гуртка, організованого студентом Олександром Сушком під патронатом Франка. "У тому кружку прочитав я доповідь про кілька листів із кореспонденції галицького діяча Івана Гушалевича", - пише Я.Гординський. Не менш важливо, що матеріали доповіді лягли в основу його статті, пізніше надрукованої у "Записках НТШ."⁴²

І.Франко не мав доступу до викладацької діяльності в університеті, але, як відомо з його листування з М.Драгомановим, з другої половини 80 -х рр. керував студентськими науковими гуртками при Академічному братстві. Він допомагав студентам зібрати бібліотеку наукової літератури, складав програми етнографічних та статистичних досліджень у Галичині⁴³. Цікавими є його тодішні погляди щодо напрямів наукових досліджень у галузі українознавства, пошуки контактів з вченими Східної України. Спогади Я.Гординського показують, що контакти зі студентами на ґрунті наукових гуртків він не обривав й пізніше, коли зосередився на роботі в НТШ.

Спогади М.Мочульського теж присвячені І.Франку. Їх автор був членом НТШ з 1901, а впродовж 1904-1913 рр. - членом Виділу товариства. Дана обставина обумовлює цінність фрагментів спогадів, що стосуються діяльності Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Цікавими є спостереження М.Мочульського над, за його виразом, "**машинерією**" товариства, роллю М.Грушевського у його діяльності. "Буваючи часто у Товаристві ім Шевченка, я уважно прислухався до його машинерії, - писав він у спогадах. Колісниця рухалася точно, гладко, справно, без скреготу, як у доброму годиннику. Часом дзвонив телефон. То проф. Грушевський питав про коректу, довідувався про хід друку книжок, або назначував речинець засідань Виділу, секцій або дирекцій. Часом й сам Грушевський являвся у товариство, ідучи з університету."⁴⁴ Коли ж М.Грушевського не було у Львові, робота пригальмовувалася, "колісниця машинерії рухалася трохи повільніше". Якщо ставало відомо про його повернення, "молоді автори (д-р Ів. Джиджора, Мик. Євшан) й інші не виходили з хати, пили чорну каву й писали, щоби статті були вчасно".⁴⁵

М.Мочульський не обходить кризових моментів у житті НТШ, пов'язаних з діяльністю опозиційно налаштованих до М.Грушевського осіб. Окреслюючи най-

гучніші "бурі", що потрясли товариство, він зазначає, що практично в кожному випадку боротьба йшла ні за що інше, як за те, щоб воно було й залишалося чисто науковим.⁴⁶

Наскільки важливим джерелом можуть бути спогади свідчить, приміром, ситуація, що склалася з проектом видання біографічного словника українських діячів, серед яких вагоме місце мали займати науковці. Ідея біографічного словника була подана й обгрунтована у "Киевской старине" П.С.Єфименком. Реалізувати її почав В.Б.Антонович разом із своїми студентами. Деякий час "словарниками" керував М.Грушевський. Зібрані матеріали втрачені, або ще не віднайдені і чи не найширший спектр інформації про його підготовку містять спогади. Про роботу у групі "словарників" згадує багато мемуаристів, серед них О.Ф.Кістяківський, Г.Л.Берло, С.О.Єфремов, О.Г.Лотоцький, І.М.Каманін, С.Ф.Русова, та ін. Їх свідчення мають вагу, оскільки сам словник видати не вдалося, але для деяких науковців дослідницька робота починалася саме у групі "словарників", які не скупилися на інформацію про свою роботу під керівництвом В.Б.Антоновича та М.С.Грушевського.

У спогадах Ф.Вовка, присвячених П.П.Чубинському й надрукованих у 1914 р. "Украинской жизнью", присутня чітка сюжетна лінія розвитку українських досліджень та їх організаційних форм впродовж другої половини ХІХ - початку ХХ ст.

Спогади, як окремий жанр, викликали інтерес наукової громадськості. Окрім вже згаданих відгуків на спогади Олександра Барвінського, варто згадати оцінку сучасниками спогадів Євгена Чикаленка⁴⁷, Дмитра Овсянико-Куликовського,⁴⁸ Олександра Русова, Дмитра Дорошенка та ін.

До мемуарів можна віднести публікації персонального характеру, які приурочувалися вшануванню пам'яті вчених та організаторів українських наукових інституцій, зокрема, О.Кониському, В.Антоновичу, І.Франку, О.М.Лазаревському, О.Новицькому, Г.Павлуцькому, І.Джиджорі та ін. Вони вміщувалися у "Записках НТШ", "Записках УНТ", Літературно-науковому вістнику, "Україні". Деякі з них підготував М.Грушевський. Він дає дуже точні характеристики творчості того чи іншого історика, виявляє манеру й стилістику наукових розробок, уникає компліментарності та лакування.

Від традиційних некрологів різниться матеріал "Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923" і відповідно у 1918-1925; 1926-1927, вміщений в "Україні". Він має мемуарний не лише за формою характер, а й по суті, оскільки готувався до друку авторами, які близько знали того чи іншого вченого за життя. У коментарях до цього своєрідного мартирологу - а перелік лише за 1918 -1923 рік включав 52 особи й укладався на основі публікацій "Хроніки НТШ", російських історичних журналів та інших видань - акцентовано вклад того чи іншого вченого в українознавство. Так, стосовно О.Шахматова зазначається, що "його відносини до українства повинні бути предметом спеціальної уваги". Розпочата публікація його листування з українськими дослідниками, зазначає автор коментаря, яким, ймовірно, є М.Грушевський, "дає чимало інтересних додатків до його наукових студій по різних питаннях українознавства", "його праці для розвою українознавства матимуть велике значення" і. т. д.⁴⁹ Про славіста Ватрослава Ягіча -

зазначено, "що він дав кілька цінних уваг до історії української мови", які посилили аргументи опонентів Погодіна-Соболевського у дискусії про тубільність українців у Києві.⁵⁰ Стосовно Альфреда Єнсена - шведського славіста, референта з питань слов'янських літератур Нобелівського Інституту при Шведській Академії Наук згадані його науково-популяризаторські праці, присвячені Україні, творчість Т.Шевченка, переклади творів М.Коцюбинського та ін.⁵¹ Нагадаємо, що всі трое вчених були членами НТШ, а О.Шахматов та А.Єнсен ще й членом УНТ.

Отже, коло української "наукової" мемуаристики значно ширше, ніж це може здатися на перший погляд. Не всі видання включені до даного огляду, за його межами лишилися спогади Є.Чикаленка, В.Леонтовича, М.Галагана, С.Русової, Г.Берло, С.Томашівського, І.Раковського та ін. Наявність великого кола мемуаристики, з одного боку, результат насиченості пертурбаційними подіями доби кінця XIX - початку XX ст. (сучасникам було що сказати), з іншого, - вартісний показник інтелектуального потенціалу модерної епохи українського національно-культурного відродження, позначеного становленням дисциплінарно розгалуженого українознавства.

Оцінка подій та людей, яку їм виносить окремий мемуарист, зазвичай, позначені суб'єктивізмом, але при наявності сукупності спогадів різних осіб про один й той же період чи факт, вони стають джерелом більш рельєфного їх окреслення й глибшого розуміння. Окрім автономної цінності мемуарного твору, а її рівень визначається, як правило, особою автора, варто відзначити інформаційну синергетичність усієї сукупності спогадів. Вона може дати несподівані уточнення й висновки або вагомо підтвердити історіографічні оцінки, що вже стали традиційними при висвітленні такої сфери як наука, її інституції та дієві особи.

У даному випадку мемуаристика підтверджує високу функціональність наукових товариств, більш вільних для розвитку творчої наукової думки порівняно з вищими навчальними закладами, які в Україні рубежу XIX-XX століть мали інонаціональний характер. На фоні достатньої документально-джерельної забезпеченості дослідження українських національних наукових товариств - УНТ та НТШ - матеріали спогадів здатні нюансувати палітру їх діяльності.

---

¹Автобіографія акад. Дмитра Йвановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. К. 1927. С. 2; Багалій Д.І.Автобіографія // Вибрані праці: У 6 т. Харків, 1999. Т. 1. С. 59.

² Там само. С. 2; С. 59.

³ Грушевський М. Автобіографія. Львів, 1906. С. 15.

⁴ Грушевський М. Спомини / Публікація С.Білоконя // Київ. 1988. № 9. С. 115 -148.

⁵ Кревецький І., Назарук О. Як писати мемуари. Пояснення і практичні вказівки. Кам'янець-Подільський, 1919; 2-е вид. Відень, 1921.; Їх же. Українська мемуаристика. Сучасний стан і значіння 2 -е доп. вид. Львів, 1923.

⁶Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле. 1901 - 1914. Вінніпег, 1949. С. 83.

⁷ Там само. С. 86.

⁸ Там само. С. 124.

⁹ Там само. С. 101

¹⁰ Хроніка Українського Наукового Товариства в Києві // Записки Українського наукового товариства в Києві. 1908. Кн. 1. С. 151; Грушевський М. Українське Наукове товариство в Києві і його видавництво // Там само. С. 5.

¹¹ Див: Зайцева З.І. Заснування та деякі аспекти діяльності Українського наукового товариства в 1907 - 1914 рр. // Міжнародний Науковий Конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття" (Чернівці, 16-18 травня 2000 р.): Доповіді та повідомлення. Чернівці, 2001. Т. 1. С. 246 - 252.; Її ж. Українське наукове товариство в контексті інституційних процесів в українській науці початку XX ст. // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип. 4. К., 2001. С. 124 -137; Усенко П. Призабута Україна" (До історії часопису) // Сучасність. 2001. № 5. С. 105 - 110.

¹² Дорошенко Д. Вказ. праця. С. 102.

¹³ На Украине и вне ее // Украинская жизнь. 1913. № 1. С. 111; № 7-8. С.121.

¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. Ф. Х. Спр. 32919. Арк. 14, 15-зв., 27, 64, 66, та ін.

¹⁵ Там само. Арк. 70.

¹⁶ Там само. Арк. 59, 62, 67-зв.

¹⁷ Хроніка "Українського Наукового Товариства в Київi" // Записки УНТ. 1912. Кн. 10. С.163-164; Інститут рукопису Національної бібліотеки імені В.Вернадського. Ф. Х.. Спр.32919. арк. 67зв.,

¹⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця . С. 159.

¹⁹ ЦДІА України (Львів). Ф. 309. Оп. 2. Спр. 107.

²⁰ Павлишин С. Життя віддане Україні // Олександр Барвінський. 1847 -1927. Матеріали конференції, присвяченої 150 річниці від дня народження Олександра Барвінського. (Львів.14 травня 1997 р.). Львів, 2001. С. 26.

²¹ Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. К., 1998. С. 460.

²² Чорновіл І. Неопублікована частина мемуарів Олександра Барвінського // Україна в минулому. К.; Львів. 1993. Вип. 4. С. 149 - 169.

²³ Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України. Ф. 135. Спр. 3. Арк. 57.

²⁴ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1684. Арк. 48.

²⁵ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Частина 1. (1860 -1890). Львів, 1935. С. 216.

²⁶ Там само. С. 216.

²⁷ ЦДІА України у Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 1684. Арк. 35.

²⁸ Житецький І. Заходи коло організації історичного Товариства в Києві // Україна. 1929 Січень - лютий. Кн. 32. С. 31.

²⁹ Там само. С. 28.

³⁰ Там само. С. 29.

³¹ Варнеке Б.В. Памяти Ф.Е.Корша // Новороссийский университет в воспоминаниях современников. К 135 - летию Одесского университета. Одесса, 1999. С.172.

³² Моргуліс З. Федір Євгенович Корш (Кілька особистих спогадів, списаних в десяту річницю смерті) // Україна. 1929. Липень - серпень. Кн. 35. С. 106 -114.

³³ Верзилов А.В. Воспоминания о В.Б.Антоновиче // Труды Черниговской ученой архивной комиссии. 1908. Вып. 7. С.98.

³⁴ Самойленко Г.В., Самойленко О.Г., Самойленко С.Г. Розвиток освіти та науки в Ніжині в ХУІІ - ХХ ст. Нариси культури Ніжин, 1996. Ч.3. С. 168.

- ³⁵ Пискорський В.К. История моего профессорства в Нежине // История и историки. Историографический ежегодник. 1979. М., 1982. С.371, 372.
- ³⁶ Там само. С. 372.
- ³⁷ Там само. С. 376.
- ³⁸ Спогади Кесаря Білиловського / Публікація І.Заславського. Коментарі С.Захаркіна // Київська Старовина. 2000. №3. С. 118.
- ³⁹ Феденко П. Дмитро Чижевський. Спомини про життя і наукову діяльність // Укр. історик. 1978. № 1/3. С. 116.
- ⁴⁰ Там само. С. 114.
- ⁴¹ Державний архів Чернівецької області // Ф.3. Оп. 1. Спр .9169. Арк. 3.
- ⁴² Гординський Я. До літературно-наукової діяльності Івана Франка в 1912-1913 рр. // Україна . 1930. Травень-червень. Кн. 41. С. 154.
- ⁴³ Матеріяли для культурної й громадської історії Західної України. Листування І.Франка і М.Драгоманова. К.,1928. С. 48, 51, 79.
- ⁴⁴ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Франка (1896-1916). Спогади й причинки // За сто літ. 1928. Кн. 3. С. 249.
- ⁴⁵ Там само. С. 249.
- ⁴⁶ Там само. С. 234, 250.
- ⁴⁷ Житецький І. Євген Чикаленко. Спогади. 1861-1907. Львів Ч. 1 і II, 1925. Ч. III. 1926 // Україна. 1927. Кн. 4 (23). С. 199 - 203.
- ⁴⁸ Єфремов С. Овсянко-Куликовський Д.Н. Воспоминания. Петроград, 1923, 190 стр. // Україна. 1924. Кн. 3. С. 175 -176.
- ⁴⁹ Заслужені для української науки і українознавства діячі, що померли в рр. 1918-1923 // Україна. 1924. Кн. 3. С. 190.
- ⁵⁰ Там само. С. 190.
- ⁵¹ Там само. С. 182.

Ірина Преловська

**ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР
УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 14-30 ЖОВТНЯ 1921 р.:**

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Сучасний стан історико-церковних досліджень в академічній науці, особливо в ділянці досліджень з історії православ'я новітньої доби в Україні, вимагає накреслення нових історіографічних схем, зміни попередніх парадигм, визначення нових хронологічних схем, які б мали в своїй основі, по-перше, відмову від агресивного атеїзму як головного критерію оцінки подій з історії церкви, по-друге, заповнення інформаційних лакун, які виникли в попередній період, по-третє, опрацювання загальної концепції і визначення місця церковної історії в загальній історії українського народу.

Вивчення історіографії з історії Православної церкви новітньої доби в Україні має свою специфіку. Слід зазначити, що через об'єктивні причини утворилося

декілька самостійних напрямків, які відрізняються загальним підходом. Головним розподілом можна вважати розділення на світську і конфесійну історіографічні лінії, які мають в своїй основі різні світоглядні підходи.

Світську історіографію можна умовно поділити на наукову, академічну та популярну пропагандистську. В свою чергу існує внутрішній розподіл на радянську, діаспорну і сучасну українську академічну історіографію. Конфесійні видання також можна визначити за схожим критерієм: підрадянські церковні видання, публікації в українській та російській діаспорі, щоправда з урахуванням внутрішнього конфесійного розподілу та численних розколів, сучасні церковні видання різних церковних напрямків, в основному українські та російські.

Однією з головних проблем, яка стала вирішальною для існування різних поглядів і напрямків в історіографії на протязі ХХ століття, стало утворення Української Автокефальної Православної Церкви у 1921 р. Ставлення до цієї події часто ставало критерієм церковного розподілу, як це наприклад сталося під час відродження УАПЦ на тимчасово окупованій території України 1941-1944 рр. або на початку 1990-х рр. в Українській Державі у справі відродження УАПЦ.

З цих міркувань є необхідність створення окремого дослідження, присвяченого вивченню історіографії, яка виникла в зв'язку з I-м Всеукраїнським православним церковним собором УАПЦ 1921 р. В цій статті буде коротко розглянуто праці окремих наукових та конфесійних напрямків, в яких містяться розвідки щодо цієї проблеми.

Тривалий час розвиток різних напрямків історіографії в Україні, СРСР і за кордоном йшов самостійними і дуже різними напрямками, даючи процесу утворення УАПЦ на протязі 1917-1921 рр. в Україні різні оцінки, які по суті могли бути протилежними за змістом. Якщо в радянській історіографії, яка має невеликий доробок у справі створення не історичної, а ідеологічної оцінки УАПЦ, загальна оцінка її діяльності різко негативна, то в працях українських істориків діаспори спектр оцінок коливається від просто позитивного до глорифікаційного в конфесійних виданнях, які виходили з середовища УАПЦ.

В основному такі видання виходили друком в Німеччині (Мюнхен, Інгольштадт), Великобританії (Лондон), Канаді (Вінніпег, Торонто), США (Саут-Бавнд-Брук) де діяли представництва УАПЦ на еміграції після кінця II Світової війни. В США найголовнішим осередком видавничої діяльності є м. Саут-Бавнд-Брук, де знаходиться Братство ім. Митрополита Василя Липківського.

Після виходу в Україні у 1999 р. збірника "Перший Всеукраїнський православний Церковний Собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.: документи і матеріали", можна вважати, що утворений на початку 90-х рр. напрямок в сучасній українській історіографії, який вивчає історію автокефального руху в Україні з початку церковно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а також подальшу історію Української Автокефальної Церкви за період її існування і до знищення на протязі 1930-1937 рр., остаточно сформувався.

Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ планується видати документальні матеріали II Всеукраїнського Собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р. та Всеукраїнського Собору 1918 р., що має значно розширити коло досліджуваних проблем і збагатить сучасну українську історіографію цього напрямку досліджень новими працями.

У справі вивчення історії УАПЦ та її ідейних підвалин першими дослідниками можна вважати її керівників та ідеологів, які хоч і не утворили цілісних наукових історичних праць щодо історії автокефального руху в Україні, проте їх праці можна вважати початком історіографічного дослідження. Попри їх революційність та звинувачувальний тон стосовно до керівництва Російської церкви в Україні на чолі з митрополитом Київським і Галицьким Антонієм (Храповицьким), його наступником єп. Назарієм (Бліновим) та сучасником Собору УАПЦ 1921 р. Екзархом Московського патріархату в Україні Михаїлом (Єрмаковим), певний апологетичний та пропагандистський нахил, - їх теоретичні праці містять деякі історичні відомості про розвиток церковно-визвольного руху в Україні 1917-1920 рр, I-й собор УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., організаційні та ідейні підвалини Української автокефальної православної церкви та їх значення для розбудови національної церкви в Україні.

Теоретичні, проповідницькі, епістолярні та історичні праці митрополита УАПЦ о. Василя Липківського за своєю вагою та значенням є надзвичайно важливими у справі дослідження історії Української автокефальної церкви, її теоретичних, ідейних та організаційних засад. Почасті, його праці можна кваліфікувати як джерела, особливо в тій частині, де він вдається до викладу особистих спогадів про розвиток автокефального руху 1917-1921 рр., пише про канонічний устрій Православної Церкви. Окремого вивчення вимагають його проповіді та епістолярна спадщина. Але його твори містять і історичні виклади з деяким аналізом подій, що дозволяє вважати їх не тільки джерелами з історії УАПЦ, але й в якійсь мірі історичними працями¹. Одну з останніх публікацій проповідей митрополита УАПЦ о. Василя Липківського здійснив Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ².

Благовісник УАПЦ, голова Ідеологічної Комісії Володимир Чехівський встиг видати декілька невеликих брошур, але його основні богословські праці по обґрунтуванню теоретичних засад Української церкви та підстав її канонічності зберігаються тільки серед архівних документів і потребують окремого дослідження і публікації. Найбільше історичних та історіографічних викладів у працях Чехівського там, де він викладає аргументи на користь пресвітерської хіротонії з життя апостольських часів та раннього християнства¹.

Твори таких відомих церковних діячів УАПЦ як Іван Теодорович, Нестор Шараївський, Костянтин Кротевич ймовірно вийшли б друком ще за час існування УАПЦ, але через штучні обмеження на дозвіл видавати друковані праці більшість цих матеріалів залишилася тільки поміж редакційних матеріалів часопису "Церква і Життя" документів ЦДАВО України (м. Київ).

В цей час вийшли друком інші праці такого ж змісту, але без вказівок на автора. Анонімну брошуру про походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії УАПЦ було видано у м. Володимир-Волинський в 1926 р. В своїх оцінках діяльності УАПЦ, питання канонічності її єпископату ця брошура знаходиться цілком в ідейному руслі видань УАПЦ⁴.

В радянській історіографії 1920-1930-х рр. проблеми аналізу документальних джерел та ідейних підвалин I Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. майже не розглядались. Надруковані окремими виданнями або в періодичній пресі збірники праць та статті комуністичних керівників, ідеологів та публіцистів містять повідомлення про Українську автокефальну православну церкву. Але всі вони носять однобічний та звинувачувальний характер, обумовлений державним войовничим атеїзмом та загальною політикою радянської держави щодо церкви в СРСР.

Саме тоді було сформульовано ідеологічні штампи щодо оцінки діяльності УАПЦ та її діячів на подальші роки не дивлячись на те, що ці праці практично не мають наукового неупередженого підходу до проблеми. Цікаво зазначити, що в своїх оцінках УАПЦ радянські партійні публіцисти слідували іноді визначенням церковно-канонічних опонентів УАПЦ - представників Російської церкви в Україні або обновленських течій. Такі визначення як "самосвяти", "липківці", "петлюрівці" мають відверто церковний або політичний характер, що суперечить навіть партійно-ідеологічному підходу до проблеми існування УАПЦ, який цілком ґрунтується на марксистсько-ленінській теорії, особливо в тій частині, яка стосується відносин між атеїстичною державою та церквою. Наукова вартість таких праць дуже низька, оскільки цінних історичних відомостей в них дуже мало.

Взагалі, радянська партійна історіографія за змістом і оцінками дуже схожа на російську конфесійну історіографію, оскільки при відмінності ідейних підходів і формулювань в опублікованих працях обох їх міститься негативна оцінка як окремих діячів автокефального напрямку так і всієї УАПЦ в цілому.

Після початку великого ідеологічного наступу, який був пов'язаний з "великим переломом" у політиці та ідеології СРСР у 1929 р., змінюється на гірше і ситуація навколо вивчення історії УАПЦ. Якщо раніше цей напрямок в працях радянських ідеологів носив звинувачувально-критичний характер, то з цього моменту напрямок набуває загрозливого характеру, остаточно позбавляючись хоч якихось ознак критичності та історизму. Видання, які виходили в радянських видавництвах, відкривають окрему атеїстичну рубрику, хоча до 1927-1929 рр. такі видання виходили в загальному політично-ідеологічному розділі. Робота по опрацюванню планів видавництв України 20-30-х рр. у плані виокремлення спеціально атеїстичних видань та зміни їх ідейної спрямованості в цей період вимагає окремого історіографічного дослідження.

Однією з перших спроб видати збірник праць на атеїстичну тематику було здійснено Київським Губкомом КП(б)У у 1924 р. "Антирелігійну читанку" було видано як збірник статей, серед яких виявилось декілька, які стосувалися I Собору

УАПЦ 1921 р. та діяльності автокефалістів⁵. Це збірка окремих праць з антирелігійної тематики Володимира Леніна, Георгія Плеханова, Поля Лафарга, Анатолія Луначарського та ін. УАПЦ присвячено маленький розділ, де автори критикують церкву з атеїстичних позицій. Схвальну оцінку дано лише одному учасникові I собору УАПЦ 1921 р. – о. Самсону Задорожному. На думку автора статті, він (-Задорожній) є справжнім революціонером в церкві, бо протестує проти вживання слів “раб божий”, “господь” і вимагає святкувати в церкві радянські пролетарські свята, як от 1 травня та інші⁶. Цей збірник цікавий для дослідження ще й тим, що до нього включено авторів, сама згадка про яких згодом, через зміну ідеологічних напрямків 30-х рр. стане небезпечною.

В іншому збірнику того ж періоду “Пути антирелигиозной пропаганды. К постановке работы” під ред. В. Уласевич, вміщено більш серйозні статті, де звинувачення автокефалістів здійснюються на більш високому аналітичному рівні, що пов’язано з розгортанням атеїстичної роботи і методики її впровадження в середині 20-х років в Україні⁷. У цьому ж збірнику церковні розколи всередині Російської Церкви в Україні також знайшли свою критичну оцінку і були кваліфіковані як “розкол тихонівщини на Україні”⁸.

Серед друкованих праць 1920-1930-х рр., які певною мірою стосуються церковно-визвольних змагань та руху за автокефалію і містять документи або уривки з оригінальних архівних документів щодо історії українського церковно-визвольного руху, та подій навколо нього, можна назвати публіцистичні праці поета Василя Еллана (Блакитного), радянського історика Бориса Кандідова, професора Інституту червоної професури Івана Сухоплюєва, публіциста Юрія Самойловича. Щоправда, питання I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. вони майже не торкаються, а зосереджують всю увагу на процесі розпочатого в ідеологічній площині цькування УАПЦ напередодні її знищення.

Поет Василь Еллан (Блакитний) подав до “Вістей” ВУЦВК 2 статті, в яких ще у 1922 р. відверто звинуватив УАПЦ у контрреволюційній діяльності, яку вона буцімто приховує під “машкарою народної церкви”, правильно зрозумівши загальний напрямок радянської ідеології і упереджуючи події початку 30-х рр., коли цькування в пресі церковних діячів відбуватиметься вже за заздалегідь заготовленими ідеологічними формами⁹.

Перша стаття була надрукована в харківських “Вістях” і називалась “Церква чи щось інше”. 17 червня 1922 р. у “Вістях” з’явилася наступна - “Зле приладжена машкара”. Тоді ж почали з’являтися аналогічні погрози в пресі викрити “контрреволюційний осередок українських буржуазних націоналістів”, які переховуються серед діячів УАПЦ.

Радянський дослідник Борис Кандідов випустив в світ близько 25 окремих праць різного обсягу. Одна з робіт вийшла навіть українською мовою, хоча всі попередні друкувалися російською. Цінність цих видань попри їх агресивну атеїстичну спрямованість та тенденційність матеріалу полягає в тім, що автор використав порівняно велику кількість архівних матеріалів, про що зазначається на

титульних сторінках майже всіх його видань, а також подав докладний опис подій, про які радянська історіографія наступних років не згадувала взагалі. Ці праці дають інформацію про соціально-політичні умови, в яких розвивався церковно-визвольний рух 1917-1921 рр. Наприкінці 30-х рр. публікації Бориса Кандідова набувають звинувачувальний характер в дусі агресивної пропаганди¹⁰.

Професор Інституту червоної професури, завідуючий Ліквідкомом Наркомюсту УСРР з 1921 р. Іван Сухоплюєв є автором праць, присвячених дослідженню діяльності УАПЦ в 20-ті рр. Окрім праць, присвячених УАПЦ, він видав також декілька збірників законів щодо релігії та церкви. В своїх публікаціях Іван Сухоплюєв називає діячів УАПЦ “петлюрівцями”, але в його працях містяться цікаві статистичні та фактичні дані щодо діяльності УАПЦ в 20-х роках¹¹. Зокрема, ніхто більше не подавав огляду праці Собору Київщини УАПЦ, який відбувся 22-26 травня 1921 р. Той факт, що Сухоплюєв був безпосередньо причетний до розгляду справ, пов’язаний з діяльністю УАПЦ в Наркомюсті УСРР, робить його праці цінними з огляду на дослідження відносин влади і церкви в цей період.

В праці іншого автора Юрія Самойловича прихильників автокефалії Української церкви більш відверто називано “соціал-фашистами”. Ця праця і їй подібні на наступні роки стала програмною для публікацій у виданнях з історії УАПЦ в радянській історіографії. Слід зазначити, що спочатку вживати термін “фашизм” щодо православної церкви почали в атеїстичній пропаганді в 20-х роках по відношенню до Російської церкви. Діяльність УАПЦ радянськими ідеологами тоді оцінювалася поки що як “обдурення радянської влади” з метою приховати таємну “організацію буржуазної республіки” і повалення радвлади¹².

Радянська історіографія 1920-30-х рр. практично припиняє свій розвиток після процесу т. зв. “Спілки Визволення України”. Після цього про УАПЦ, як про “викритий осередок петлюрівщини та контрреволюції” тривалий час майже не згадується. Відсутні також будь-які наукові розробки даної проблеми.

Приводом до активізації інтересу до історії УАПЦ, після тривалої перерви (сер. 30-х-кінець 50-х рр.), в 60-ті роки стала діяльність осередків УАПЦ у Західній Європі, США та Канаді, коли представники закордонних українських організацій та церковних центрів, що утворилися з українських емігрантів третьої хвилі, на міжнародному рівні протестували проти порушення в СРСР прав людини, в тому числі і принципу свободи совісті.

У 1970-х рр. для дискредитації УАПЦ в очах радянського населення почали з’являтися публікації в пресі радянських науковців перейняті упередженими оцінками її діяльності ніж об’єктивною інформацією. Не маючи можливості ознайомити громадськість з документальними відомостями щодо УАПЦ, обмежені усталеними ще в довоєнний період жорсткими штампами ідеології, позбавлені у більшості випадків можливості користуватись архівами, їх автори виконували замовлення партії.

Історичних відомостей, які хоча б з точки зору атеїстичної ідеології розглядали історію УАПЦ 20-х рр., в цих працях майже немає. Їх зміст вичерпується ідеологічним замовленням і “відповідними оргвисновками”¹³. Наприкінці 70-х рр. вийшло

друком декілька праць, присвячених УАПЦ, але всі вони майже не містять об'єктивної інформації і базуються на ідеологемах, вироблених раніше². Під цим же кутом зору проблема розглядалась до 1991 р.

Закордонна українська історіографія містить чимало праць та розвідок щодо історії УАПЦ і має неперервну традицію дослідження. Українські емігранти з наукових, громадських і церковних кіл доклали чимало зусиль у справі популяризації ідей української автокефалії, видання окремими збірками матеріалів стосовно діяльності соборів УАПЦ, персоналій її діячів та ін. Щоправда, навіть у наукових виданнях простежуються впливи внутрішньоцерковної суперечки щодо канонічності висвяти о. митрополита Василя Липківського та інших проблем, які стосуються канонічних, ідейних і організаційних засад УАПЦ.

Праці закордонної історіографії, які містять відомості про український церковно-визвольний рух, з'являються в 1920-х рр. Одним з перших відгуків щодо проблеми автокефалії Української церкви були статті-відповіді В'ячеслава Липинського, які було вміщено в часописі «Америка» в грудні 1923 р. Липинський аналізує проблему боротьби за автокефалію Української церкви, значення православного обряду у справі відновлення церкви, подаючи невеликі нариси з історії. Але він критично оцінює автокефальний рух, який знаходиться під впливом «соціалістично-націоналістично-демократичного дурману інтелігенції, який згодом може привести до катастрофи»¹⁵.

За кордоном були опубліковані окремі документи УАПЦ, джерела з історії церкви в Україні, спогади учасників подій, дослідження українських вчених. Українські історики-емігранти Дмитро Дорошенко, Василь Біднов, Наталія Полонська-Василенко, Аркадій Жуковський присвятили проблемі історії УАПЦ окремі дослідження або розділи своїх праць. Але всі ці дослідження ґрунтувались не на оригінальних документах I собору УАПЦ 1921 р., які залишилися для них недоступними, а на публікаціях.

Дмитро Дорошенко у своєму двотомному дослідженні «Історія України 1917-1923 рр.» подає хід церковно-визвольних змагань в Україні, зокрема про діяння Всеукраїнського Собору 1918 р., де вперше на високому церковному рівні було піднято проблему автокефалії Української Церкви. Він також видав декілька спеціальних наукових історичних досліджень з історії Української Церкви. Але його в більшості його публікації містять тільки цінний матеріал, але другого плану відносно головної проблеми утворення УАПЦ¹⁶.

Важливими для розуміння історії православної церкви в Україні, її особливостей та характерних ознак є праці видатної дослідниці Наталії Полонської-Василенко. Нарис історії Української церкви міститься в «Історії України», хоча там і немає дослідження подій 1921 р., пов'язаних з утворенням УАПЦ та скликанням собору. Спеціальну працю, присвячену історичним підвалинам УАПЦ, авторка написала для Інституту по вивченню СРСР з осідком у Мюнхені. Аналіз подій, пов'язаних з собором УАПЦ 1921 р., цілком засновано на працях, які вийшли друком уже після масової еміграції українців до Західної Європи наприкінці II Світової війни, зокрема

архієп. Івана Теодоровича «Благодатність ієрархії УАПЦ» та Володимира Чехівського «За церкву, Христову громаду, проти царства тьми»¹⁷. Не дивлячись на обмежене коло документальних джерел, в цілому подано ґрунтовний науковий аналіз проблеми.

Професор Аркадій Жуковський, визначний український науковець, головний редактор Енциклопедії Українознавства є автором багатьох досліджень присвячених історії Української Церкви, які здебільшого стосуються сучасного стану. Але в своїх численних історичних екскурсах він неодноразово торкався історії УАПЦ 20-х рр. Це, наприклад, його доповідь «Сучасний стан релігій й Церкви під Советами, зокрема в УССР», яка була надрукована у збірнику матеріалів конференції під назвою: «Релігія в житті українського народу» у м. Рокка ді Папа, яка відбулася 18-20 жовтня 1963 року¹⁸.

Інша доповідь «Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія» була виголошена у програмі святкувань 1000-ліття Хрещення України православними українцями у Великій Британії і була надрукована в різних часописах. Ця доповідь була покликана «спростувати деякі невірні тези в справі канонічності і автокефалії», а також відповісти на деякі питання стосовно «майбутнього прямування Української Православної Церкви», патріархату, екуменізму в українському чи світовому масштабі.

Проф. А. Жуковський подає власну періодизацію історії Української Православної Церкви: 1. Період української державності 1917-1921 рр., 2. УАПЦ під советською контролею, 1921-1930 рр.; 3. Період Автокефальної Церкви в Польщі 1924-1939 рр.; 4. УАПЦ в час ІІ Світової війни в Райскомісаріяті Україні 1941-1944 рр.; 5. Період після 1944 р. в Україні, де діє Російська Православна Церква зі своїм Екзархатом і 6. Православні Церкви в діаспорі у формі УАПЦ, УПЦ-США, УГПЦ-Канади і деякі інші, менш репрезентативні деномінації.

В цій доповіді проф. Жуковський докладно зупинився на передумовах виникнення УАПЦ в Україні 1917-1919 рр. і подав свою оцінку процесу організаційного оформлення УАПЦ і І-го Собору УАПЦ 1921 р., який він називає «Покровський Собор в Києві в жовтні 1921 року». Акт висвяти Василя Липківського він визначив як неканонічний за церковними правилами, але пояснив, що це було викликано відмовою російських архієреїв висвятити українських єпископів. В цьому твердженні проф. Жуковський спирається на працю Івана Теодоровича «Благодатність ієрархії УАПЦ», видану в м. Регенсбург у 1947 р.¹⁹

Цінним у справі наукового дослідження проблеми автокефального устрою Української церкви, джерел з церковного права, видання окремих документальних пам'яток з історії Української церкви та викладу історичних подій періоду визвольних змагань є науковий доробок міністра ісповідань гетьманського уряду Олександра Лотоцького. Його ґрунтовні дослідження з історії Православної церкви в Україні, та історико-богословські праці є одними з кращих серед інших праць з цієї проблеми. Важливим внеском у справі дослідження історії спроби здобуття автокефалії українським урядом у 1919 р. є спогади про місію до Константинополя. Праці Олександра Лотоцького мало торкаються проблеми безпосереднього утворення УАПЦ та І-го Собору УАПЦ 1921 р., хоча на деякі з них він відгукнувся. Це

зокрема стосується засудження ним архієп. Парфенія (Левицького), який був причетний до УАПЦ на початку її організації²⁰.

Значний внесок у справу дослідження та публікації документів з історії УАПЦ зробив видатний історик Церкви проф. Іван Власовський. «Нарис історії Української Церкви», містить багато текстів документальних джерел і нагадує більше велику збірку документів з історії Української церкви. Автор піддає критиці дії керівництва II ВПЦРади у справі організації УАПЦ, а також новації в церковному житті, які були санкціоновані собором. Іван Власовський в окремій статті зупинився на важливій проблемі канонічності набуття автокефального статусу православною церквою²¹.

Стосовно історико-канонічної розробки проблеми автокефалії Української Церкви праця проф. І. Власовського вийшла вже після його смерті, - її включили в Пропам'ятну книгу-збірник на пошану видатного історика церкви²².

Іншим великим багатотомним виданням з історії Української Церкви було видання "Історія Української Греко-Православної Церкви Канади" прот. Семена Савчука і Ю. Мулика-Луцика. Велику частину першого тому присвячено подіям, які передували скликанню I собору УАПЦ 1921 р. Видання має ілюстрації і витяги з документів, але порівняно з тими виданнями, які виходили раніше, цей збірник не містить чогось принципово нового, оскільки так само як і попередні базується на спогадах і тих публікаціях документів, які було вивезено за кордон. В аналітичних викладах автори спираються на матеріали "Нарису" проф. І. Власовського, багато уваги приділено історико-канонічному аналізу висвяти Василя Липківського²³.

Аналітичні праці Богдана Боцюрківа, професора-політолога Карлтонського університету, присвячені дослідженню причин та закономірностей виникнення українського церковно-визвольного руху і містять докладну інформацію про розвиток подій, ґрунтовний науковий аналіз їх причин, внутрішніх рухів, наслідків. Висновком автора є твердження, що УАПЦ 1921 р., попри проголошені нею історичні та канонічні засади тягlosti від часів митрополита Київського Петра Могили, є новотвором в церковному житті України, в якому наявні серйозні протестантські впливи. В одній з останніх його статей, яка вийшла друком в Україні, де подається докладна бібліографія з досліджуваної нами проблеми, наголошується на необхідності подальшого дослідження джерел з історії автокефальної церкви в Україні²⁴.

Серед українських закордонних конфесійних видань найбільш цікавими є ті, що були видані представниками другої хвилі еміграції, яка пов'язана з існуванням УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського). В повоєнний період таборового існування УАПЦ в Німеччині (1946 р. - сер. 50-х рр.), з цієї ж проблеми були видані теоретичні праці стосовно устрою та канонічних засад УАПЦ. Це книги колишнього архієпископа Подільського УАПЦ, а згодом архієпископа Канадійського і Всеамериканського, учасника I собору УАПЦ 1921 р. Івана Теодоровича, в якій викладено обґрунтування благодатності ієрархії УАПЦ.

Цю працю за змістом можна було б віднести до історіографії УАПЦ 20- рр. в Україні, але обставини появи її друком змушують віднести цю публікацію до післявоєнної закордонної конфесійної історіографії²⁵. Іван Теодорович підписав цю книгу як “Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді”, обстоюючи тезу про беззаперечну благодатність ієрархії УАПЦ. Але іронія історії полягає в тому, що вже у 1949 р. він змушений буде прийняти пересвяту, тобто відмовитися від хіротонії о. митрополита Василя Липківського.

Автором іншої роботи, яку було присвячено ідейним та організаційним засадам УАПЦ та її Першому Собору 1921 р. був Данило Святогірський, який належав до тієї гілки УАПЦ, яка відкололася від УАПЦ під проводом Блаженнішого митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського) у 1947 р. в Ашафенбурзі і наполягала на поверненні тих засад Української Автокефальної Православної Церкви, які виробив Собор УАПЦ 1921 р. під проводом митрополита Василя Липківського²⁶.

Окремо слід зупинитись на періодичних виданнях, які у великій кількості виходили в діаспорі в різні роки. Серед них – часопис Української православної церкви «Український православний календар», на сторінках якого вміщували матеріали про УАПЦ 20-х років та її діячів закордонні дослідники. Наприклад, цілу низку статей про видатних діячів України, причетних до справи відновлення Української православної церкви умістив на сторінках «Календаря» проф. Василь Завітневич²⁷. Першому собору УАПЦ 1921 р. було присвячено декілька статей у ювілейному числі «Календаря» за 1971 р.²⁸ Було випущено також окремий ювілейний випуск календаря без зазначення числа, де були надруковані біографії митрополита УАПЦ Василя Липківського, Володимира Чехівського тощо²⁹.

Формування сучасної української світської і поки що невеликої церковно-історичної галузі історіографії відбулося в умовах кінця 80-поч. 90-х рр. Коротко причини появи цього нового напрямку наукових досліджень можна сформулювати наступним чином: 1) святкування 1000-ліття хрещення Руси 1988 р., навіть за існування СРСР, зрушило з місця проблему історії Церкви в цілому; 2) в загальному руслі викривальних публікацій в пресі, які стосувалися в більшості досі приховуваних подій радянської історії, виникла окрема галузь тоді ще тільки журналістських розслідувань історії руйнування церков, репресій церковних і церковно-громадських діячів, знищення архівів, церковних цінностей тощо; 3) одночасно з дослідниками радянської доби з публікаціями в часописах та окремих виданнях з'явилися інші автори - колишні дисиденти, які нарешті змогли виступити в пресі, представники діаспори, де дослідження цієї проблеми взагалі не припинялося та українські дослідники, які в своїй діяльності у справі дослідження проблеми багато в чому спираються на досягнення радянської історіографічної школи, але й починають і нові напрямки.

Сучасна українська історіографія з кінця 80-х рр. за останнє десятиліття поповнилась новими науковими працями, присвяченими дослідженню визвольних змагань 1917-1921 рр. в Україні, біографій заборонених до того політичних, громадських і церковних діячів України та їх теоретичних праць, у т. ч. документів з

історії УАПЦ. Події, пов'язані з процесом відокремлення Української православної церкви від Російської у 90-х рр. також спонукали до документального дослідження джерел з історії створення УАПЦ за аналогічних умов у 20-х років ХХ століття. Цьому процесові сприяло з одного боку надходження з-за кордону наукових, науково-популярних та періодичних видань дослідників української діаспори, а з другого - відродження вітчизняних історико-церковних досліджень, ґрунтованих на вітчизняних архівах та колишніх виданнях спецфондів бібліотек. Особливо важливою умовою подальшого розвитку церковно-історичних досліджень слід визнати усунення державно-партійного пресу, принаймні в тих його формах, які існували за часів панівної "єдино правильної" ідеології.

З початку 1990-х рр. в Україні були видані перші збірки статей з історії автокефального руху 20-х років. Наприклад, у збірнику, який з'явився друком одним з перших, «Українська Автокефальна Православна Церква: минуле і сучасне» досліджується церковно-визвольний рух, починаючи з 1917 р., а також проголошення автокефалії Української церкви. Щоправда, I-му Всеукраїнському собору УАПЦ 1921 р. там приділено небагато уваги і взагалі всі матеріали цього видання носять оглядовий характер³⁰.

В іншому збірнику "Історія християнської Церкви на Україні" також міститься короткий виклад подій, які пов'язані з автокефальним рухом та скликанням I Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р.³¹ Попри позитивну оцінку руху за автокефалію Української церкви, обидва видання були першою спробою в нових політичних умовах окреслити проблему, з'ясувати місце церковно-історичних змагань в Україні, в тому часлі 20-30-х рр.

Джерелознавчі праці з історії Української Автокефальної Церкви Сергія Білоня присвячені переважно біографічним розвідкам діячів автокефального руху, дослідженням особових справ вірних та ієрархів УАПЦ, засуджених і страчених в 20-30-ті рр. Більшість його публікацій, присвячених докладним біографічним та краєзнавчим проблемам, які розробляються на великій кількості цінних архівних джерел, в тому числі архівів СБУ і дозволяють суттєво поглибити вивчення історії УАПЦ³². Одна з останніх публікацій, яка в певній мірі стосується питання репресій та слідства проти діячів УАПЦ, присвячена джерелознавчому дослідженню документів і матеріалів щодо масового терору як засобу державного управління в СРСР (1917-1941 рр.)³³. Розділ з цієї книжки було опубліковано як окрему статтю в часописі "Пам'ятки України" до виходу книги в світ³⁴.

Справі дослідження загальної історії Української Церкви прислужилися статті Леоніда Пилявця. В своїх працях він аналізує церковно-державні відносини, досліджує різні аспекти історії УАПЦ, зокрема діяльність інспірованої органами ДПУ Діяльно-Христової Церкви. Автор видав також декілька невідомих до того архівних документів до біографії Василя Липківського³⁵. В одній з праць ним було запропоновано свою періодизацію джерел з історії автокефальної Церкви, яку автор поділив на 3 періоди, керуючись концепцією "трьох відроджень УАПЦ". Але в поданій публікації ним докладно розглянуто тільки I етап (1917-1936), який

представлено як такий, що “являє найбільший інтерес” і в свою чергу додатково розбито на декілька підетапів³⁶.

Значним внеском у справі вивчення історії та загальних підвалин УАПЦ є праці Арсена Зінченка, в яких детально розглядаються процеси церковно-визвольного руху в Україні, відносини між владою та церквою в 20-ті роки, діяльність УАПЦ на Поділлі. Особливим внеском у справу дослідження діяльності діячів УАПЦ стала його монографія, яку присвячено дослідженню життєпису о. митрополита УАПЦ Василя Липківського (1921-1927) і не менш цікава стаття, в якій подано авторське бачення джерел формування визвольної концепції митрополита УАПЦ³⁷. Під редакцією А. Зінченка вийшли матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 75-й річниці I-го собору УАПЦ 1921 р. і поки що цей збірник залишається єдиним науковим виданням в Україні, яке повністю присвячено дослідженню проблеми утворення УАПЦ у 1921 році³⁸.

Автор полемізує з критиками діяльності УАПЦ в справі реформування православної церкви в Україні, зокрема з Іваном Власовським. Головним аргументом А. Зінченка є недостатнє врахування закордонною академічною історіографією в повній мірі тих умов життя і праці в яких опинились учасники церковно-визвольного руху при створенні УАПЦ, а саме – війна, голод, а згодом тиск на церкву державної влади, що сповідувала войовничий атеїзм.

Наукові праці ректора Полтавського педагогічного інституту Володимира Пашенка присвячені дослідженню політики радянської держави щодо церкви, законодавства про релігію та церкву в УРСР, взаємовідносинам між церквою та державою в 20-30-х рр., встановленню зв'язку між голодом 1921 р. в Україні та причинами розгортання наступу на церкву, проблемі т. зв. “самоліквідації” УАПЦ у 1930 р. Окремі праці присвячено наступу атеїстичної пропаганди та її впливу на життя вірних та церкви, особі митрополита УАПЦ Василя Липківського³⁹.

Дослідженню проблеми стосунків між церквою і державою та церковній історіографії присвячено праці Василя Ульяновського. Він подає періодизацію історіографії з питання історії церкви в Українській Гетьманській Державі, а також наводить архівні джерела, які стосуються церковно-визвольного руху доби Центральної Ради, діяльності Міністерства ісповідань Гетьманської Держави у справі організації церковної справи. Аналітичний огляд архівних матеріалів доби Гетьманату Павла Скоропадського вийшов окремою книжкою⁴⁰. Найбільше значення у справі вивчення передумов появи УАПЦ з початком церковно-визвольних змагань в Україні стосуються ті праці, які стосуються боротьби за українізацію, діяльності ВПЦР, церковно-визвольному руху.

Слід зазначити, що автор критично ставиться до самого процесу організації УАПЦ, особливо до чину висвяти митрополита Василя Липківського на соборі 1921 р., вважаючи його неканонічним. Але поданий в дослідженнях документальний матеріал, а також високий аналітичний рівень дають підстави вважати його праці цінними для вивчення історії УАПЦ.

Дослідженню становища православної церкви за часів перебування при владі Директорії УНР присвячена праця Богдана Андрусина. В ній розглянуто держа-

вну політику щодо церкви цього періоду, органи керівництва, хід боротьби за визнання автокефалії церкви. Автор досліджує основні напрями діяльності Міністерства ісповідань, особливо проблему українізації церкви, впровадження української мови, діяльності Комісії у справах перекладу Св. Письма⁴¹.

Малодослідженій проблемі виникнення та історії розвитку українського церковно-визвольного руху з початку ХХ століття до 1917 р. присвячені праці професора Запорізького університету Федора Турченка. Він був одним з перших дослідників, який звернув увагу на причини виникнення автокефального руху напередодні революції 1917 р.⁴² Цій же проблемі присвячені також публікації Надії Шип. Хоча про саму УАПЦ в її працях згадується побіжно, проте докладно досліджено історію православно-національного руху до 20-х років ХХ ст.⁴³

Деякою мірою до сучасної історіографії відносяться праці автора даної статті. В своїх наукових розвідках, які в основному виходили в працях Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, авторка намагалася дослідити документи з канцелярії УАПЦ, життєписи деяких її провідних діячів, зокрема Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, а також ті матеріали, які стосуються досліджень Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р.⁴⁴

Дослідження з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р та автокефальної церкви в цілому за ХХ століття знайшли свої відображення у матеріалах міжнародної конференції "Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні"⁴⁵, на якій було розглянуто проблеми з'ясування місця УАПЦ у вітчизняній історії, втілення в життя політики комуністичної партії у 1920-30-х рр., подано аналітичний огляд подій, пов'язаних з утворенням УАПЦ, в контексті сучасних подій, а також про українізацію, як один з головних напрямків церковно-визвольного руху 20-х рр.⁴⁸

Однією з останніх важливих подій у справі дослідження джерел з історії I Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 1921 р. стала ювілейна наукова конференція, присвячена 75-й річниці собору, матеріали якої вийшли окремою книжкою під редакцією Арсена Зінченка⁴⁹. У цьому виданні розглянуто канонічні засади автокефалії Української церкви, історію церковно-визвольного руху, хід подій на I-му соборі УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. та його місце в духовному розвитку українського народу, документальні джерела щодо діяльності Всеукраїнської православної церковної ради по скликанню собору, традиції і звичаї Української православної церкви, подано оцінку діяльності та значення собору УАПЦ 1921 р. у справі сучасної розбудови православної церкви в Україні⁵⁰.

Після 1989 р. захищено декілька дисертацій, теми дослідження яких стосуються різних аспектів існування православ'я в Україні⁵¹. Серед них найбільшої уваги заслуговує дисертаційне дослідження Олександра Ігнатуші, що містить ґрунтовний аналіз багатьох проблем, пов'язаних з утворенням та існуванням УАПЦ, відносинам з державними та церковними установами, соціальної основі автокефального руху, містить оригінальний історичний нарис православ'я в Україні, а також стаття з

оглядом архівних джерел, які стосуються I Собору УАПЦ і церковного руху в цілому⁵².

Підсумовуючи цей короткий огляд історіографії, яка стосується проблеми існування автокефальної Церкви в Україні ті її Першому Соборові 1921 р., слід зазначити, що на протязі XX століття під впливом зовнішньо-політичних обставин та внутрішньоцерковних проблем, утворилося декілька напрямків історіографії, які в свою чергу змінювалися протягом часу. Після виникнення церковно-визвольного руху в Україні 1917-1921 рр., утворилося одночасно декілька напрямків: 1) церковний, який в свою чергу розпався на два ворогуючих - представників і прихильників УАПЦ та їх канонічних опонентів з Російської Церкви в Україні та за її межами та 2) світський, який також розпався на два протилежних за змістом напрямки - українські науковці-емігранти, які досліджували автокефальний рух за кордоном і радянський пропартійний напрямок, представлений в основному не історичними або джерелознавчими працями, а ідеологічними та публіцистично-викривальними публікаціями в радянській пресі.

Такий стан зберігався до II Світової війни, яка в свою чергу вплинула на хід розвитку цих напрямків історіографії. Після II Світової війни можна виокремити наступні напрямки історіографії: 1) церковний, який тепер було представлено тільки емігрантами зі складу УАПЦ під проводом митрополита Полікарпа (Сікорського) та окремих представників УАПЦ 1921 р., які встигли врятуватися і виїхали на Захід. Полеміку з цим напрямком в церковній галузі історіографії могли підтримувати тільки емігранти, які дотримувалися попередньо утвореного проросійського напрямку, які вважали УАПЦ будь-якої формації неканонічною. Церковний напрямок досліджень УАПЦ в СРСР практично відсутній; 2) світський, який продовжував розвиватися у двох протилежних за змістом напрямках - українські науковці-емігранти, які досліджували автокефальний рух за кордоном і радянський пропартійний напрямок, з тією різницею, що закордонний напрямок розвивався і збагачувався, а радянський вже зовсім виглядав як суцільна ідеологія при відсутності історичного підґрунтя і відповідно був спрямований проти “антирадянських клерикальних фальсифікацій” історії.

Нарешті, з постановням незалежної Української держави у 1991 р. і виникненням церковного протистояння в Україні між декількома православними відлами, які мають назву “Українська Православна Церква” утворилося декілька нових напрямків історіографії. Зберігаючи попередній розподіл на церковний і світський напрямки, можна констатувати наступне: 1) церковний напрямок історіографії почав під тиском зовнішній обставин розвиватися в трьох напрямках: а) власне УАПЦ, головним часописом якої виступає газета “Наша Віра”, яка проводить лінію на відродження ідеї автокефалії на підставі головних засад I Всеукраїнського Собору УАПЦ 1921 р. і митрополита Василя Липківського, використовуючи при тому видання української діаспори; б) УПЦ-КП, яка у своєму ставленні до ідей та засад УАПЦ 1921 р. зробила радикальний поворот від несприйняття цих ідей в душі Московського Патріархату до включення їх як складової загальної історії Українсь-

кої православної Церкви; в) УПЦ-МП, історичні дослідження цього напрямку не потерпіли ніяких змін у ставленні до УАПЦ 1921 р. і всіх подільших формацій, зберігаючи цілком звинувачувальний характер і характеристики типу “Лже-ієрархія”, “лже-церква” тощо. Єдиною відміною від попередніх часів є те, що хронологічно звинувачення продовжено і екстрапольовано на сучасних представників Української Церкви в Україні, які не належать до УПЦ-МП. Дивними виглядають звинувачення в “петлюрівщині”, “націоналізмі”, “сепаратизмі” сьогодні, коли вже відбулася реабілітація Головного отамана військ Директорії УНР Симона Петлюри в незалежній Україні, принаймні видання про нього виходять у державних видавництвах.

Другий, світський науковий і публіцистичний напрямки, також є новими у цій галузі досліджень, оскільки, по-перше, наукових церковно-історичних досліджень з цього питання в СРСР не було взагалі до 90-х рр., а по-друге, сучасна наукова історична галузь, присвячена історії УАПЦ, розвивається на підставі великого масиву досі малодослідженого матеріалу і позбавлена жорсткого ідеологічного контролю, який існував в попередні часи.

Як потенційно пріоритетні напрямки досліджень в сучасній історіографії, яка займається дослідженнями в історії УАПЦ в Україні, можна визначити наступні: 1) вивчення документів стосовно головних напрямків діяльності УАПЦ, матеріали її Соборів, особливо II Всеукраїнського Собору та двох “надзвичайних” соборів УАПЦ 1930 року; 2) персоналії діячів УАПЦ, їх теоретична, наукова та епістолярна спадщина, яка практично не виходила друком в Україні, а тільки фрагментарно в діаспорі; 3) стосунки між владою і церквою в радянську добу, де необхідно дослідити державні ідеологічні підстави стосунків, причини і хід репресій, переглянути і систематизувати проблему розвитку атеїстичного напрямку; 4) важливою ділянкою досліджень залишається доля церковно-історичних пам’яток, храмів, монастирів, духовно-навчальних закладів, церковних видавництв тощо; і останнє 5) зовсім недослідженим залишається той напрямок, який стосується відносин між УАПЦ та іншими церквами і конфесіями в Україні та за її межами - з Московським патріархатом, Вселенською Церквою, іншими християнськими церквами і конфесіями тощо.

---

¹ Митрополит Василь Липківський. Відродження Церкви в Україні. 1917-1930. Торонто, 1959. Вип.160. 335 с.; Митрополит Василь Липківський. Історія Української Православної Церкви. Розділ УП: Відродження Української Церкви. Вінніпег, 1961. 181 с.; Митрополит Василь Липківський. Проповіді на Апостольські Послання. Чикаго, 1966. 209 с.; Митрополит Василь Липківський. Проти наклепів, ніби УАПЦ прямує до унії (проповідь). Нью-Йорк, 1967. 16 с.; Митрополит Василь Липківський. Листи (1933-1937). Торонто, 1980. 167 с.; Митрополит Василь Липківський. Проповіді на неділі й свята. Слово Христове до українського народу. Торонто, З.Д.А., 1988. 609 с.; Митрополит Василь до

українського народу. Торонто, З.Д.А., 1988. 609 с.; Митрополит Василь Липківський. Слово Христове до українського народу. Проповіді на неділі і свята. К., 1993. С.305-404; Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії (з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України) /Упорядник Л.Пилявець. К., 1993. 48 с.; Слово закличне і праведне. Проповіді та лист митрополита Василя Липківського //Київська старовина. 1994. №1. С.110-123.

² Ільченко І., Пилявець Л.Б., Преловська І. Три промови Василя Липківського //Український археографічний щорічник. К., 1999. С.475-488.

¹ Чехівський В. За церкву, Христову громаду, проти царства тьми. К., 1922. 52 с.

⁴ Походження єпископату в зв'язку з питанням про благодатність ієрархії У.А.П.Ц. Володимир-Волинській, 1926. 39 с.

⁵ Антирелігійна читанка. Київський Губком К.П.(б)У. К., 1924. 255 с.

⁶ Вороб'їв А. Церковний раскол на Україні //Антирелігійна читанка. Київський Губком К.П.(б)У. К., 1924. С.126-127.

⁷ Хвиля А. Автокефалія //Пути антирелігійної пропаганды. К постановке работы. Х., 1925. Вы. 2. С.26-31.

⁸ Уласевич В. Раскол тихоновщины на Украине //Пути антирелігійної пропаганды. К постановке работы. Х., 1925. Вып.2. С.7-19.

⁹ Еллан (Блакитний) В. Зле приладжена машкара //Мартирологія Українських Церков: У 4 т. Торонто; Балтимор, 1987. Т.1. Документи, матеріали, християнський самвидав України. С.423-424.

¹⁰ Кандидов Б. Церковно-Белогвардейский Собор в Ставрополе в мае 1919 г. М., 1930. 97 с.; Його ж. Денікін і Церква. Х., 1931. 96 с.; Его же. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. М., 1931. 291 с.; Его же. Голод 1921 года и Церковь. М.-Л., 1932. 94 с.; Його ж. Церква і шпіонаж. Про деякі факти контрреволюційної і шпигунської діяльності релігійних організацій //Доповнене авторське видання. К., 1939. 140 с.

¹¹ Сухоплюев И. Майский Собор автокефалистов Киевщины 1921 г. //Антирелігійная пропаганда: Сб. материалов. Харьков, 1922. С.149-155.; Его же. О современном церковном движении на Украине //Агитпропаганда. Орган ЦК КП(б)У. К., 1922. №2-3. С.91-95; Його ж. Відокремлення школи від церкви. Бібліотека книгоспілки. Х.; К., 1923. 37 с.; Його ж. Українські автокефалісти. К., 1925. 62 с.; Його ж. (редактор) Порадник з антирелігійної виставки "Релігія чи наука?". Х., 1927. 195 с.; Його ж. Відокремлення церкви від держави: Збірник законоположень СРСР і УСРР, Інструкцій обіжників і пояснень НКВС УСРР /з передмовою В. А. Балицького. Х., 1929. 165 с.; Його ж. Паризька Комуна і відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Х., 1931. 159 с.; Його ж. Ставлення соціалістичних партій II Інтернаціоналу до релігії. Х., 1932. 321 с.

¹² Самойлович Ю. Українська церква на послугах у національній контрреволюції (Дослід з історії УАПЦ) //Революція й релігія. Зб-к комісії для дослідження релігійної ідеології. Х.; К., 1930. Кн.2. С.198-302.; Його ж. Церковь украинского социал-фашизма. М., 1932. 125 с.

¹³ Ільницький М. Автокефалізм без мантиї //Жовтень. К., 1972. №5. С.122-125; Чумак Б. Справжнє обличчя автокефалізму //Під прапором ленінізму. К., 1973. №20. С.61-63; Авузяк Б., Бичатін В. Українська автокефалія на службі буржуазного націоналізму //Питання атеїзму. К., 1975. Вип.ІІ. С.133-138.

- ² Дмитрук К. Кому служили і служать зрадники з так званої авторефалії. К., 1977. 46 с.; Його ж. Під штандартами реакції і фашизму. К., 1976. 383 с.
- ¹⁵ Липинський В. Релігія і церква в історії України. (Передрук статей з "Америки"). Нью-Йорк, 1956. 111 с.
- ¹⁶ Дорошенко Д. Короткий нарис історії християнської Церкви. Вінніпег, 1970. 110 с.; Його ж. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. Берлін, 1940. 69 с.
- ¹⁷ Полонська-Василенко Н. Особливості Української Православної Церкви //Український збірник. Мюнхен, 1958. Кн.14. С.60-88; Її ж. Історичні підвалини УАПЦ //Записки Чину Святого Василя Великого. Секція 1. Рим, 1964. Т.ХІХ. 125 с.; Її ж. Історичні підвалини УАПЦ. Мюнхен, 1967. 125 с.; Її ж. Історія України: У 2 т. К., 1993.
- ¹⁸ Жуковський А. Сучасний стан релігій й Церкви під Советами, зокрема в УССР //Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів Наукової Конференції у Рокка ді Папа (18-20 жовтня 1963 року). Мюнхен; Рим; Париж, 1966. С.39-65.
- ¹⁹ Жуковський А. Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія //Український православний Календар на 1987 рік (річник 37-й). Саут-Бавнд-Брук, 1987. С.122-127, або пізніше перевидання: Жуковський А. Українська Православна Церква і Вселенська Константинопольська патріархія //Рідна нива. Український Православний календар-альманах. Вінніпег, 1990. С.122-136.
- ²⁰ Лотоцький О. Українські джерела церковного права. Праці Українського Наукового Інституту. Серія правнича. Варшава, 1931. Т.5. Кн.1. 318 с.; Його ж. Церковно-правні основи автокефалії. Варшава, 1931. 71 с.; Його ж. Український архієратикон. Варшава, 1932. 58 с.; Його ж. Сторінки минулого: В 3 т. Праці Українського Наукового Інституту. Серія мемуарів. Варшава, 1932-1934; Його ж. Автокефалія. Нарис історії автокефальних церков: У 2 т. Варшава, 1935; Його ж. На ріках вавилонських. Збірник статей. Львів, 1938. 192 с.; Його ж. Справа правосильності анатемування гетьмана Івана Мазепи. Варшава, 1938. 14 с.; Його ж. В Царгороді. Варшава, 1939. 175 с.
- ²¹ Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: У 4 т. Нью-Йорк; Бавнд Брук, 1977. Т.4. Ч.1: (XX століття). 384 с.
- ²² Власовський І. Канонічні й історичні підстави автокефалії Української Православної Церкви. Доповідь на Церковному З'їзді УАПЦ 25-27 грудня 1947 року //Іван Власовський. Пропам'ятна книга. Торонто, 1974. 142 с.
- ²³ Савчук С.В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 4 т. Вінніпег, Канада, 1984. Т.1: Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.
- ²⁴ Боцюрків Б. Проблеми дослідження історії релігії та Церкви в Україні у міжвоєнний період: джерела та їх опрацювання //Український Археографічний Щорічник. К., 1992. Вип.1. Т.4. С.285-294; Bohdan R. Bociurkiv. Church-State Relations in the USSR //Max Hayward (ed.), Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power. New-York; Washington; London, 1969. P.71-104; Bohdan R. Bociurkiv. The Ukrainian Autocephalous Ortodox Church, 1920-1930: A Case study in relihious modernization //Reprinted by permission of Westview Press from Relihion and Modernization in the Soviet Union by Dennis J.Dunn. Westview Press; Boulder, 1977. P.310-347; Bohdan R. Bociurkiv. The Rise of the Ukrainian Autocephalous Ortodox Church, 1919-22 //Geoffrey A.Hosking (ed.), Church, Nation and State in Russia and Ukraine (London, Macmillan, 1990. P.228-249.

- ²⁵ Теодорович І. Архієпископ У.А.П.Ц. в Америці й Канаді. Благодатність ієрархії УАПЦ. Регенсбург, 1947. 142 с.
- ²⁶ Святогірський Данило. Головні засади Української Автокефальної Православної Церкви. Дармштадт, 1946. 20 с.
- ²⁷ Завітневич В. Протоіерей Кирило Стеценко (1882-1922-1957) //Український Православний Календар. 1957. Ч.7. С.121-124; Його ж. Микола Віталійович Лисенко. До 55-річчя з дня смерті композитора //Український Православний Календар. 1968. Ч.18. С.109-116; Його ж. Микола Леонтович. До 50-річчя смерті //Український Православний Календар. 1971. Ч.21. С.118-121.
- ²⁸ Гаюк С. Золотий ювілей УАПЦ //Український Православний Календар. 1971. Ч.21. С.88-91.
- ²⁹ Ювілейний Календар УАПЦ на 1971 рік Божий. Чікаго, 1971.
- ³⁰ Бондаренко В., Пилявець Л., Уткін О. Українська Автокефальна Православна Церква: минуле і сучасне. К., 1991. С.76.
- ³¹ Історія християнської Церкви на Україні (Релігієзнавчий довідковий нарис) /Ред. О.Онищенко. К., 1992. 104 с.
- ³² Білокінь С. Автокефальний протоіерей Кирило Стеценко //Наука і культура. К., 1991. Вип. 25. С. 318-326; Його ж. НКВС і Українська автокефальна православна церква (з історії судових процесів у 30-х рр.) // Церква і національне відродження. К., 1993. С.102-117; Його ж. Православні єпархії України 1917-1941 рр. //Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. К., 1992. С. 100-120; Його ж. Смерть митрополита Липківського //Людина і світ. 1992. №4. С.27-34; або інше видання: Білокінь С. Смерть митрополита Липківського //Український православний Календар. Саут-Бавнд-Брук, 1993. С.107-113.
- ³³ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.). Джерелознавче дослідження. К., 1999. 448 с.
- ³⁴ Білокінь С. Пам'ятки УАПЦ 1921 року в Києві //Пам'ятки України. 1997. №3. С.66-73.
- ³⁵ Пилявець Л. Автокефалія православної церкви в Україні //Людина і світ. 1990. №5. С.19-24; Його ж. Хрещениця ДПУ. З історії Діяльно-Христової церкви //Людина і світ. 1992. №5-6. С.26-29; Його ж. Всеукраїнський Православний Собор 1921 р.: учасники й проблеми //Український церковно-визвольний рух... Матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) К., 1997. С.55-63.
- ³⁶ Пилявець Л. Джерела з історії Української Автокефальної Православної Церкви //Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень-червень 1996 р. (КДА). К., 1997. С.45-67.
- ³⁷ Зінченко А. "Це влада не від Бога, а від дракона": ДПУ-НКВС проти свободи совісті //Вітчизна. 1991. №4. С.157-163; Його ж. Чи була відокремлена церква від держави в 20-ті роки? //УІЖ. 1992. №1. С.104-114; Його ж. Подільська сторінка відродження національної церкви //Сучасність. 1992. №10. С.91- 97; Його ж. Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. К., 1993. 256 с.; Його ж. Визволитись вірою: Життя і діяння Митрополита Василя Липківського. К., 1997 423 с.; Його ж. Джерела формування визвольної концепції митрополита Василя Липківського. Матеріали читань, присвячених митрополиту Василю Липківському. Січень-червень 1996 р. (КДА). К., 1997. С.11-31.
- ³⁸ Зінченко А. Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1921 р. в духовному розвитку українського народу //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.11-23.

³⁹ Пашенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті рр. ХХ ст. К., 1993. 188 с.; Пашенко В., Рибачук М. Першоієрарх нової української церкви митрополит Василь Липківський //УІЖ. 1993. №2/3. С.48-57; Його ж. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20-30-х років. К., 1994. 249 с.; Його ж. Богоборча політика комуністичної партії та примусова атеїзація населення у контексті здійснення свободи совісті в 1920-1930 рр. //Свобода віровизнання: Церква і держава в Україні: М-ли міжнар. наук. конф. (Київ, 28-30 вересня 1994 р.) К., 1996. С. 36-40.

⁴⁰ Ульяновський В. В.О.Біднов //УІЖ. 1992. №10-11. С.80-95.; Ульяновський В, Андрусишин Б. Церква в Українській Гетьманській Державі: Попередні нотатки та документи //Останній Гетьман: Ювіл. 3б. пам'яті Павла Скоропадського (1873-1945). К., 1993. С.285-301; Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997. 320 с.

⁴¹ Андрусишин Б. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Директорії УНР). К., 1997. 176 с. Ця праця вийшла в трьохтомному дослідженні разом з іншим автором - Василем Ульяновським: Ульяновський В. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Української Центральної Ради). К., 1997. 200 с.; Його ж. Церква в Українській Державі 1917-1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського). К., 1997. 320 с.

⁴² Турченко Ф., Ігнатуша О. Українська автокефальна //Вітчизна. К., 1989. №12. С.166-175; Турченко Ф. Український національний церковний рух наприкінці ХІХ - на початку ХХ ст. //Український церковно-визвольний рух ... К., 1997 С.23-29.

⁴³ Шип Н. Православна церква у державотворчому процесі. Від часів Київської Русі до утворення української Народної Республіки. К., 1997. 18 с.; Її ж. Церковно-православний рух в Україні. К., 1995. 66 с.

⁴⁴ Преловська І. Доля Благовісника //Старожитності. К., 1995. №5/6 (72-73).С.24-25; Її ж. Набуття власної ієрархії Українською Автокефальною Православною Церквою //Розбудова держави. К., 1996. №8. С.53-60; Її ж. Ідеї раннього християнства (І-ІV ст.) як основа для розбудови національної церкви в Україні (За матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. в Києві) //Наукові записки. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. К. 1996. Т.1. С.321-342; Її ж. Відправа Благовісника //Розбудова держави. К., 1996. №1(42). С.45-51; Її ж. Діяльність В.М. Чехівського, Благовісника УАПЦ, як богослова по обґрунтуванню канонічності УАПЦ (біографічний нарис і огляд праць) //Наук. зап. Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. К., 1997. Т.2. С.295-321; Її ж. ВПЦР організаційний осередок УАПЦ (1917-1921) //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.29-49; Її ж. З історії змагань за автокефалію національних православних церков у Грузії і в Україні //Розбудова держави. 1998. №9/10. С.97-106.

⁴⁵ Свобода віровизнання. Церква і держава в Україні. Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, 28-30 вересня 1994 р.) К., 1996, 215 с.

⁴⁸ Химка І.-П. Церква і держава в Україні: історична спадщина //Свобода віровизнання... К., 1996. С.28-35; Плохій С. Долаючи минуле: перспективи відокремлення церкви від держави в Україні //Свобода віровизнання... С.41-52; Сисин Ф. Церква, держава та нація: проблеми православ'я в сучасній Україні //Свобода віровизнання... К., 1996. С.132-144.

⁴⁹ Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. Мат. наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) /Ред. А.Зінченко. К., 1997. 224 с.

⁵⁰ Андрій (Партикевич), архімандрит. "Молитва не була вислухана". Вселенська Патріархія та питання автокефалії Української Православної Церкви, 1919-1920 //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. К., 1997. С.65-81; Вірний-Французенко М. Отець Митрополит і поет //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. К., 1997. С.111-119; Даниїл, єпископ. Канонічні засади автокефалії Української Православної Церкви //Український церковно-визвольний рух і утворення Української Автокефальної Православної Церкви. М-ли наук. конф. (Київ, 12 жовтня 1996 р.) К., 1997. С.49-54; Саган О. Традиції українського православ'я і богословська спадщина Митрополита Василя Липківського //Український церковно-визвольний рух... К., 1997. С.101-107.

⁵¹ Бевзюк Н. Украинская автокефальная православная церковь в годы гражданской войны: образование и деятельность. Автореферат дис... к.и.н. /ОГУ. 1989. 20 с.; Слободянюк Е. Православ'я на Україні у 20-х-сер. 30-х рр. Дис... к. і. н. Львів, 1996. 162 с.; Лаврик Г.В. Політика Радянської держави щодо православної Церкви в Україні (1917-1923 рр.): Історико-економічний аспект. Дис... к. і. н. Полтава, 1996. 211 с.

⁵² Ігнатуша О. Українська Автокефальна Православна Церква (1917-1930 рр.) Дис... к. і. н. Х., 1993. 255 с.; Ігнатуша О. Документи державних архівів України з історії Української Автокефальної Церкви (1917-1930 рр.) //Архіви України. 1994. №1/6. С.44-56.

Тетяна Осташко

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ГЕТЬМАНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920-х - ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ

Поразка національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. не зупинила пошуків українськими політиками і державними діячами шляхів відновлення соборної і самостійної України. Для державницької думки української еміграції у Західній Європі, Канаді, США, а згодом – Латинській Америці і на західноукраїнських землях характерним стало посилення політичних позицій монархізму. Український історик та політолог І.Лисяк-Рудницький констатував той парадоксальний факт, що з чотирьох основних напрямків політичної думки (народництво, консерватизм, націоналізм і комунізм) саме консерватизм, “найслабший і найменше підтримуваний у масах, зробив найбільший інтелектуальний внесок протягом нинішнього століття”¹. Цей напрямок був пов'язаний з ім'ям відомого історика, політика, мислителя В.Липинського. Народжені в передреволюційний час його ідеї перетворились у струнку теоретичну державницьку концепцію майбутнього розвитку української держави після поразки національно-визвольних змагань.

У січні 1920 р. В.Липинський разом із своїми політичними однодумцями: Д.Дорошенком, М.Кочубеєм, А.Монтрезором, С.Шеметом, Л.Сідлецьким (Савою Крилачем), О.Скорописом-Йолтуховським та М.Тимофіївим створюють у Відні Український Союз Хліборобів-Державників. У травні 1920 р. вийшло перше число журналу «Хліборобська Україна» – друкованого органу новоутвореної організації під редакцією В.Липинського, який видавався у Відні. У вступному слові редакції чітко визначалась головна мета видання – “об'єднати ті українські сили, яким

органічно, а не на словах тільки, потрібна Держава Українська”. “Оглянутись на пройдену путь нашого державного будівництва, з’ясувати собі свої помилки, підготувитись до дальшої державної праці й усвідомити собі в ній права та обов’язки нашого хліборобського класу”, - ці головні завдання майбутньої організації мали стати у центрі уваги нового видання. В історичних умовах, коли українському суспільству бракувало “національної солідарності й пошани до йнакочергових політичних поглядів” «Хліборобська Україна» ставила за мету не “боротись з політичними інсинуаціями й брехнями в пресі”, а дати “соціалістичним і демократичним землякам” об’єктивний погляд на хліборобів-гетьманців².

Книга передплатників «Хліборобської України» демонструє значне зацікавлення цим виданням українських діячів різних політичних спрямувань, численних наукових та культурних установ в цілому світі, у тому числі в Радянській Україні та РСФРР. Це пояснюється, насамперед, величезним інтересом до однієї з найгрунтовніших політологічно-соціологічних праць В.Липинського «Листи до братів-хліборобів» (1920-1925 рр.)», яка була видрукована у цьому виданні, а згодом побачила світ окремим виданням у 1926 р. у Відні. Серед передплатників були, зокрема, генерал-поручник Армії УНР О.Греків, ерцгерцог Вільгельм Габсбург (В.Вишиваний), голова Української Національної Ради К.Левицький, диктатор ЗУНР Є.Петрушевич, голова української народної партії В.Андрієвський, один з лідерів російських правих В.Шульгин, міністри Української Держави О.Лотоцький, В.Зінківський, І.Кістяківський, письменник В.Стефаник, вчені, культурні та громадські діячі П.Зайцев, Є.Чикаленко, О.Мишуга та ін., а також установи: Українське наукове товариство (Київ), Наукове товариство ім. Т.Шевченка (Львів), Українська Академія Наук у Києві, Російська Академія Наук у Петрограді, Рум’янцевський музей у Москві, університети Києва, Токіо, Москви, Харкова, Берліна, Варшави, Праги, національні академії Франції, Румунії, Італії та ін. країн, бібліотеки Ватикану, наукових центрів Баварії, Австрії тощо³.

На сторінках «Хліборобської України» були опубліковані статут і регламент УСХД, «Лист Українського союзу хліборобів державників до старшин і козаків Української Армії», офіційні звернення гетьмана П.Скоропадського і Ради Присяжних УСХД, полемічні статті В.Липинського (під псевдонімом В.Правобережець): «Як гетьманець став демократом, республіканцем і членом упривілейованої національної меншості (З розмов емігрантів про діла на Україні)», «Замітки на полях демократичної преси» та ін. У часописі також була опублікована велика стаття В.Липинського, яка у 1926 р. вийшла у Відні окремою брошурою “Покликання “варягів”, чи організація хліборобів: кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка “Де вихід?””.

Серед розмаїтих публікацій В.Липинського у “Хліборобській Україні” центральне місце посідала його праця «Листи до братів-хліборобів». На думку І.Лисяка-Рудницького, вона стала “унікальним явищем” у новітній українській суспільній думці”, вміщуючи, “виклад водночас його (В.Липинського – Т.О.) політичної філософії та його практичної політичної програми”⁴. Праця складається з чотирьох частин. Перші дві написані у 1919-1920 рр. під безпосереднім враженням поразки

українських визвольних змагань. В.Липинський гостро критикує діячів української революційної демократії, які бачили головною мету визвольної боротьби у розв'язанні насамперед соціально-економічних проблем і не спромоглися створити самостійну державу, оперту на сильну владу. Автор подає чимало подробиць національного руху, зупиняється на окремих питаннях історії Центральної ради, Української Держави та Директорії. У наступних двох частинах В.Липинський обґрунтовує власну концепцію політичної філософії та типологію державних форм.

Створена В.Липинським концепція трудової класократичної монархії передбачає п'ять основних підвалин її існування: 1) аристократія; 2) класократія; 3) територіальний патріотизм; 4) український консерватизм; 5) релігійний плюралізм. Його теорія базується на диференціації типів державного будівництва, різниці між націоналізмом “творчим і руйнуючим”, націями “поневоленими і недержавними”. У «Листах до братів-хліборобів» В.Липинський стверджує, що майбутня українська держава має бути незалежною трудовою монархією дідичного (спадкового) характеру. Історичним фундаментом державницької концепції вченого стали його ранні та пізніші наукові дослідження, присвячені добі козаччини. При цьому в центрі його уваги був не народ – маса, а провідна верства – еліта, якій він відводив роль вирішального чинника державотворення. Історичні погляди В.Липинського стали основою його політологічно-соціологічної концепції відродження української державності, на якій базувався модерний український монархізм. Разом з тим, вони лягли в основу нового державницького напрямку в українській історіографії.

Одне з центральних місць у «Листах до братів-хліборобів» В.Липинський відводить аналізу конструктивних та деструктивних сил у житті українського народу, його боротьбі за здобуття державної незалежності. Найдеструктивнішим фактором у цьому процесі він вважав недержавність народу – стан, який унеможлиблює нормальний розвиток нації і взагалі саме її існування. Вихід з такого стану, на думку В.Липинського, мають шукати самі українці без будь-якої сторонньої допомоги. “Ніхто нам не збудує держави, - підкреслював він, - коли ми самі її собі не збудуємо і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути”⁵.

Безсилля української демократії, що виявилось під час національно-визвольних змагань 1917-1920 рр., дійсно стало для В.Липинського одним з найвагоміших аргументів для заперечення ним спроможності демократичного методу організації держави взагалі. Одночасно він був противником того, щоб робити з ідеології гетьманства “пугало на демократію”, перетворювати подану ним критику демократичних принципів суспільства на критику “нелюбих” комусь партій чи політиків. Проголошені ним принципи соціального, політичного і релігійного плюралізму засвідчують, що він виступав за “здорову” опозицію, яка запобігає тому, щоб гетьман і державний апарат не стали самозадоволеними і бездіяльними. І як справедливо зауважував І.Лисяк-Рудницький, “ідеї В.Липинського про потребу політичного плюралізму та значення легально визнаної опозиції зберігають свою чинність для сучасного і майбутнього. Посткомуністична Україна повинна мати плюралістичну політичну структуру, щоб не стати ще однією диктатурою. Плюралізм вважається ознакою ліберальної демократії. А проте, хоч як парадоксально, серед усіх українсь-

ких політичних мислителів саме антидемократ Липинський був найпослідовнішим плюралістом”⁶.

Україна, яку в майбутньому бачив В.Липинський, мала бути соціально і політично здиференційованою і тому проголошений ним принцип плюралізму вимагався задля суспільної рівноваги і досягнення загальнонаціональної єдності. Без об’єднувачого центру, без загальноновизнаного авторитету існувала гостра небезпека, що ворожі одна одній суспільні сили і політичні рухи можуть розвалити державу на окремі частини. Лише монарх, як зазначав у “Листах до братів-хліборобів” В.Липинський, міг стати запорукою єдності держави і гарантом її цілісності.

Виступаючи проти народницької і інтегрально-націоналістичної концепції однорідного суспільства, які суттєво обмежують розмаїття соціальних верств і політичних напрямків, В.Липинський відстоював думку, що Україна повинна мати диференційовану класову структуру, яка охоплювала б усі верстви, потрібні для існування зрілої нації та самостійної держави. Він вважав, що цього потрібно досягнути частково завдяки постанню нових еліт із народних мас, а частково - шляхом навернення в українство спольщених і зросійщених еліт. На його думку, український хліборобський клас, який включав великих, середніх і дрібних земельних власників і репрезентував історичну, культурну й національну українську традицію, був “дійсно і реально заінтересований в існуванні української держави і до державного будівництва здатний”⁷.

Нездатність українського суспільства до самоорганізації В.Липинський вбачав у пасивності проводу – “національної аристократії”. При цьому він уточнював, що вживає цей термін для “означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманичами нації”⁸. Поняття “аристократії” не було для нього статичним, а тим більше “національна аристократія” і “родова аристократія” не були ототоженні. “Не законсервування дворянства, а тим менше поворот до давнього стану, маємо ми на меті, - писав він. – Ніхто краще від нас не знає, що в масі своїй все наше – помоскалене і спольщене дворянство – вже у великій мірі виродилось і що ці послідні могикане шляхетсько-козацької доби нашої державности мусять вкінці зникнути так само, як зникли їхні попередники – останні могикани доби варязько-князівської, бо такий суворий закон природи”⁹. В.Липинський повністю сприймав потребу й неминучість далекосяжних соціальних змін. Він писав, що аристократія мала б стати сполучною ланкою між “старою” і “новою” Україною і в такий спосіб внести елемент тяглості в національне життя.

Розробляючи ідею модерного українського монархізму, В.Липинський був далекий від думки, що в майбутній гетьманській державі не буде місця немонархічним напрямкам чи політичним партіям. Він намагався перебороти однобічність розвитку нації, зміцнивши ще недорозвинене праве крило політичних сил і одночасно об’єднати суперницькі течії у рамках політичної системи, у якій би панувала влада спільних для всіх правових норм.

Центральним у праці В.Липинського «Листи до братів-хліборобів» є положення, що поняття “нації” є тотожним поняттю “держави”. Він наголошував, що українська нація утвориться лише в Українській державі, де будуть об’єднані всі мешканці єдиними політичними гаслами¹⁰. Тому однією з головних засад, на яких будувалась теорія класової монархії В.Липинського був територіальний патріотизм. Нація для нього – це всі громадяни даної держави, а не “пролетаріат і не мова, віра, племя”. З його точки зору, Україні однаково протипоказані концепції спільного расового походження (бо “чистокровних” українців ніколи не було й не буде, вважав він) і концепції вільного самовизначення народів (в умовах Української держави з її багатонаціональним складом населення при несприятливій зовнішній кон’юнктурі, на його думку, це неодмінно призведе до анархії і хаосу та чергової втрати незалежності). В.Липинський наголошував, що українським є і повинно бути “все”, що осіло на Україні, без огляду на його етнічне чи культурне походження, “расову” чи “ідеологічну” генеалогію¹¹.

Розроблена В.Липинським і викладена ним у політичному трактаті «Листи до братів-хліборобів» державницька концепція мала своїм підґрунтям його історичні дослідження, присвячені добі козаччини. Як відомо, у своїй основній історичній монографії «Україна на переломі» В.Липинський особливу увагу приділяв дослідженню перетворення гетьманату з суто військового інституту на територіальну владу монархічного характеру. Як ми вже зазначали, поряд із історичними працями політичний трактат В.Липинського «Листи до братів-хліборобів» започаткував новий напрямок в українській історіографії – державницький. Його яскравими представниками були відомі історики С.Томашівський, Д.Дорошенко, І.Крип’якевич, В.Кучабський, Б.Крупницький, Д.Оляничин, Н.Полонська-Василенко, Т.Коструба та ін. Для більшості з них є спільним не лише зацікавлення добою козаччини, але і приналежність до гетьманських організацій, насамперед, Українського союзу хліборобів-державників, згодом – Союзу гетьманців-державників.

Завдяки науковому, політичному та особистому авторитету В.Липинському вдалося об’єднати навколо «Хліборобської України» широковідомих науковців і здобути для журналу репутацію вагомого українського видання на чужині. На сторінках часопису побачили світ статті С.Томашівського «Історія і політика» (кн.ІІІ), «Влада й культура» (кн.ІV), І.Борщака «Орлекіана: Опис невиданих матеріалів про Гетьмана Орлика, його родину і оточення» (кн.ІV), Д.Оляничина «Два листи Гетьманів Богдана Хмельницького і Івана Виговського до Курфюрста Бранденбурзького Фрідріха Вільгельма» (кн. V) та ін.

Надзвичайно цінне наукове значення мають також статті С.Шемета «Микола Міхновський» (кн. V), «Полковник Петро Болбочан» (кн.ІV), «До історії Української Демократично-Хліборобської партії» (кн.ІІ), присвячені становленню державницького напрямку в історії суспільно-політичного руху початку ХХ ст. Окремі публікації, як, зокрема, М.Тимофіїва «До наших економічних перспектив» (кн.ІІ), М.Жученка «Український видавничий рух в 1919 р.» (кн.ІІ), Д.Дорошенка «Дещо про закордонну політику Української Держави в 1918 р.» (кн.ІІ) та інші знайомлять читачів з історією Української Держави гетьмана П.Скоропадського, позитивним досвідом

гетьманського уряду в процесі відродження української державності. Слід зауважити, що в опублікованому у першому числі збірника за 1920 р. комунікаті УСХД вперше аналізуються причини підписання 14.11.1918 р. гетьманом П.Скоропадським акта про федеративний союз з Росією, який викликав стільки нарікань з боку діячів уенерівського напрямку. У публікації наголошувалось, що акт був оголошений “під впливом розгрому Центральних Держав і завдяки настирливим змаганням представників Антанти”. Акт ставив своєю метою будь-що зберегти реальні досягнення української державності в умовах, коли керівники Антанти намагались відновити “єдину неділиму” Росію. При цьому підкреслювалось, що цей документ “не мав реальної ваги, бо Росії не було”. Там таки давалась оцінка діяльності кабінету С.Гербеля, який одержав характеристику в українських соціалістичних колах як “проросійський”. “Гетьман дивився на кабінет Гербеля, як на кабінет тимчасовий, - зазначалось у комунікаті, - потрібний тільки до прибуття представників Антанти, Тому одночасно з утворенням того кабінету велися переговори з українськими групами про утворення українського кабінету, що мав приступити до виконання своїх службових обов’язків по прибуттю представників держав Антанти”. Таким чином був покладений початок кампанії реабілітації дій гетьмана П.Скоропадського і персоніфікації його особи як майбутнього монарха України. При тім було чітко зазначено, що “проголошення в свій час федеративного союзу з Росією не означало й не означає абдикації з ідеї суверенності Української Держави”. Далі наголошувалось, що “вся праця проводилась Гетьманом, як у культурнім так і в економічнім напрямі самостійної України. На ґрунті цієї ідеї стоїть Гетьман і досі”¹². Популяризації особи гетьмана П.Скоропадського сприяло також опублікування в часопису уривків з його споминів.

Свою прихильність до УСХД виявляв часопис «Українське слово», що виходив у Берліні починаючи з 1921 р. під редакцією З.Кузеля, а у 1921 – 1922 рр. – Д.Дорошенка. Варто згадати, що З.Кузеля перед тим видавав у Берліні часопис «Нове слово», розраховане головним чином на українських військовополонених у Німеччині. Газета виходила при підтримці А.Жука, головноуповноваженого уряду УНР по ліквідації майна СВУ у Відні. Серед співробітників редакції були полковники К.Новохатський і І.Полтавець-Остряниця, професор Б.Лепкий. Однак дуже швидко видавнича група виявила свої антиреспубліканські настрої і фінансування часопису після 10 числа було припинено¹³. Формально редакція «Українського слова» у числі звід 3 червня 1921 р. заявляла про свою непричетність до гетьманської акції: “З огляду на те, що в різних часописах поширюються вісти, наче б то ми були офіційним органом «Союза Хліборобів Державників», або Гетьмана Павла Скоропадського ми мусимо ще раз заявити, що «Українське Слово» не було і не є таким органом. Передруковуючи в «Українському Слові» деякі статті з «Хліборобської України» і поміщуючи деякі матеріали з часів гетьманування Гетьмана Павла Скоропадського робимо це виключно за-для важності статей і порушених у них справ»¹⁴.

Варто підкреслити, що на шпальтах газети регулярно друкувались інформації про найважливіші організаційні акції УСХД, інтерв’ю з гетьманом, різного роду

документи, підписані П.Скоропадським, як, зокрема, його лист до Ліги Націй про прийняття до її складу України тощо. Прогетьманський характер цих публікацій, а також той факт, що редакцію очолював Д.Дорошенко – відомий український громадсько-політичний діяч консервативного напрямку, колишній міністр закордонних справ Української Держави і один із засновників УСХД, свідчить, що заява редакції від 3 червня 1921 р. не що інше, як спроба привернути до себе увагу широких кіл української інтелігенції, які не були задоволені перебігом міжпартійної боротьби, не підтримували українську соціалістичну пресу і водночас шукали більш об'єктивні джерела інформації. На користь цього твердження свідчать замітки і статті, які були спрямовані проти політичних акцій В.Вишиваного, Є.Петрушевича, проводу УНР в екзилі. Натомість майже відразу після вищезгаданої заяви «Українське слово» публікує інтерв'ю з П.Скоропадським (21 червня 1921 р.), яке газета коментує з відвертою симпатією¹⁵. «Останніми часами, - зазначає часопис, - під впливом неудач і розчарувань серед української еміграції, велика частина якої знайшла собі притулок у Німеччині та Австрії, помічається великий здвиг у настроях, робиться серйозна переоцінка усіх політичних цінностей, переводиться перевірка питань програми й тактики. В зв'язку з цим все частіше починає згадуватися ім'я бувшого Гетьмана України Павла Скоропадського і з цим ім'ям багато українців зв'язує тепер не тільки спомини про часи реального будівництва молодої Української Держави, а також певні надії на будучність»¹⁶.

В інтерв'ю були підняті питання, які українські соціалісти найбільше використовували в антигетьманській пропаганді. Зокрема, що гетьман є російським генералом, який прийшов до влади аби знищити незалежність України, що він є особисто відповідальним за проведення каральних експедицій німецьких військ проти українських селян. У відповіді гетьмана на питання про відновлення «спокою і ладу на Україні» та форму останнього відчутно звучить лейтмотив програмових засад УСХД, розроблених В.Липинським. П.Скоропадський підкреслював, що «українська демократія не дооцінила ваги національно-державного моменту революції і зосередила увагу на питанні соціальному, котре хотіла розв'язати якнайрадикальніше». Гетьман наголошував, що країна не могла справитись з обома завданнями одразу: одночасно будувати державу і запроваджувати соціалістичний лад, тому на якийсь час вона стала «жертвою большевицької анархії». Проте він вважав, що «здорова вдача українського селянина, його прив'язаність до мирної праці, пробуджений національно-державний інстинкт – візмуть гору над елементами розкладу й руїни»¹⁷.

Слід також зазначити, що в цьому ж інтерв'ю, за коментарем редакції, гетьман з «відвертістю» військового чоловіка заявив, що «не має охоти говорити на теми біжучої політики, бо стоїть осторонь від неї». Це, на нашу думку, також було тактичним ходом УСХД з тим, щоб продемонструвавши неупередженість колишнього голови Української Держави, привернути увагу до прогетьманських публікацій в часописі тих українських емігрантів, які ще не зайняли виразної політичної позиції, «Українське слово», завоювавши певний авторитет серед українців, що опинились в Німеччині та Австрії, було одним з найбільш популярних українських

часописів, який не надавав досі своїй трибуни жодній з українських політичних партій. На шпальтах газети були опубліковані уривки з «Листів до братів-хліборобів» В.Липинського, деякі інші матеріали з «Хліборобської України», а також праця В.Андрієвського «До характеристики правих партій» і уривки з його спогадів «З минулого», статті М.Жученка (Д.Дорошенка) «Пам'яті тих, що полягли під Крутами», «Російські ліберали і українська справа», «До історії повстань на Україні», І.Полтавця-Остриці (тоді ще прихильника гетьманського руху) «Національне питання революції», «Повстанчий рух на Україні»¹⁸. Використання проводом УСХД загальнополітичних і громадських видань української еміграції для пропаганди монархічної ідеї критикувалось у подальшому опонентами В.Липинського. Зокрема, С.Томашівський у своїй праці «Про ідеї, героїв і політику: Відкритий лист до В.Липинського», закидав йому звинувачення у використанні галицької преси – часописів «Нова зоря» і «Діло» для пропаганди гетьманської ідеології¹⁹.

Отже на першому етапі організації УСХД його видавнича діяльність обмежувалась виданням «Хліборобської України» (1920-1925) та використанням з пропагандистською метою трибуни впливового українського часопису «Українське слово». Перший відразу привернув до себе увагу всіх політичних сил українського суспільно-політичного руху як за межами України, так і на її теренах. Другий сприяв залученню на бік УСХД представників українських емігрантських кіл, які не мали чіткої політичної орієнтації. Саме цей принцип використання впливової української преси, яка зуміла привернути на свій бік найбільш прихильну до державної творчості українську спільноту, розчаровану у гучних гаслах соціалістичної пропаганди українських партій (УСДРП, УПСР – різних напрямків), був використаний В.Липинським у подальшому. Це надало можливість УСХД привернути на свій бік широкі коли українських емігрантів у США та Канаді, згодом і в Галичині. У значній мірі цьому сприяли особисті зв'язки В.Липинського з О.Назаруком – відомим галицьким політичним діячем, талановитим журналістом і письменником, редактором українських часописів в Америці: «Січ» («Січові вісті», 1924-1926), «Америка» (1926-1927), у Львові – «Нова зоря» (1928-1939), який у 1922 р. зробив свій остаточний вибір на користь політичного консерватизму і став одним з провідних діячів гетьманського руху.

У 1928 р. було започатковано видання офіційного друкованого органу УСХД «Бюлетеня Гетьманської Управи». У вступі до 1-го числа Гетьманська Управа зазначала, що відсутність центрального друкованого органу, “в якому була б дана можливість обговорювання всіх біжучих ідеологічних та організаційних справ”, суттєво гальмувала організаційний розвиток гетьманського руху. На думку членів управи, це стало особливо відчутним після того, як через хворобу В.Липинського припинилось видання «Хліборобської України». Головним завданням нового друкованого органу стала “уніфікація” гетьманського руху. «Бюлетень» визначався офіційним органом Гетьманської Управи, яка брала на себе повну відповідальність за його напрям та зміст. Він складався з двох частин: офіційної (постанови, повідомлення, комунікати Ради Присяжних і Гетьманської Управи) та неофіційної

(статей ідеологічного характеру, статей практично-організаційних, листування Гетьманської Управи, дописів з місць, спогадів, відгуків преси тощо)²⁰.

До першого числа увійшли статті М.Кочубея «Українська державна армія, чи військо Української Народної Республіки», В.Залозецького «До характеристики класократичного методу організації», дуже високо оцінені в рецензії відомого українського історика Д.Оляничина. «Стаття Кочубея, - писав він, - як і послідує стаття В.Залозецького, на мій погляд, намагаються почати “нову еру” в нашій життю. В будову, яку ми зачали в 1917-1918 роках на Україні і пізніше продовжили на еміграції, ці статті намагаються (закласти) основний угольний камінь – “спільні економічні, правові і культурні інтереси матеріально продукуючих класів підмінити іншою вихідною точкою” – “єдиним світоглядом” (у Кочубея), “ясним твердим світоглядом”, або “одноцільним думаючим ядром” (у Залозецького)”²¹.

Перші три числа бюлетеня вийшли обсягом до 40 сторінок друку. Як вже зазначалось, головне місце відводилось теоретичним статтям. Проте видання бюлетеня на гектографі кустарним способом забирало багато часу і відбивалось негативно на організаційних справах. Тому Гетьманська Управа у червні 1929 р. вирішила відокремити видання теоретичної і популярної літератури від видання офіційного бюлетеня²². З 1929 р. інформаційно-організаційний бюлетень мав обсяг 6-8 сторінок, на яких друкувались офіційні повідомлення управи, хроніка організаційного життя, промови гетьмана П.Скоропадського, листування Гетьманської Управи з місцевими осередками та короткі статті на актуальні теми.

Серед матеріалів, які друкувались на сторінках бюлетеня, варто згадати статті «Десять літ праці гетьманського центру на еміграції» (ч.13), «Що зробив «Інвестігейтор» для гетьманської справи» (ч.18), «Гетьманський рух і козацтво» (ч.24) та ін. Число 15-е за 1931 р. було повністю присвячене пам'яті В.Липинського, аналізу його теоретичної та наукової спадщини.

Редактором «Бюлетеня Гетьманської Управи» був В.Коростовець, який невдовзі очолив редакцію іншого гетьманського періодичного часопису «The Investigator», започаткованого у 1931 р. у Великобританії англійською мовою з метою ознайомлення широкої європейської громадськості з проблемами України і Східної Європи. На сторінках цього місячника друкувались статті, присвячені проблемам історії та культури України, національно-визвольним змаганням українського народу. При цьому наголошувалося, що без існування незалежної української держави не буде мирного спокою на європейському континенті. Ця теза проходила червоною ниткою через більшість редакційних статей, написаних В.Коростовцем. Одночасно він друкував і власні матеріали, підписані криптонімом V.de K., зокрема, полемічні статті «Єдиний вихід», «Опозиція», «Оберт ключа», «Російська спілка» та ін.

На сторінках «The Investigator» друкувались статті членів англійського парламенту, політичних діячів Англії, Франції, Німеччини та інших країн, присвячені проблемам Східної Європи, самостійному існуванню України і питанням, пов'язаним з її національно-політичним усамостійненням. З цього приводу слід насамперед згадати статті «Фашизм і більшовизм» К.Каманья, «Філософія більшовизму» Дж.Ванса, «Єврейська проблема в Україні» М.Каплана тощо. У місячнику

друкувались огляди українського життя в іноземній пресі, хроніка подій у Радянській Україні – «За червоними лаштунками», думки незалежних кореспондентів та інші матеріали.

Поширюючи ідею необхідності незалежного існування української держави в європейському світі, В.Коростовець надсилав часопис безкоштовно до редакцій багатьох іноземних періодичних видань, впливовим політичним і державним діячам. Він пропагував гетьманську ідею, стверджував неминучість позитивного для Європи існування самостійної України – найбагатшої частини СРСР, яка за своєю територією дорівнює разом узятим Франції та Іспанії, і мала сприяти стабілізації політичного життя в Європі²³.

Серед інших періодичних видань Українського союзу гетьманців-державників, які виходили на початку 1930-х років, слід згадати місячник «Хліборобський шлях», започаткований галицькою інтелігенцією у Львові 1932 р. (у 1934 р. видавався як двотижневик). Часопис був присвячений справам класової організації українських хліборобів в Галичині і на Волині. На його шпальтах друкувались статті Д.Дорошенка, І.Кревецького, І.Крип'якевича, Т.Коструби, В.Залозецького та ін. Через польську цензуру видавці були обмежені у тематиці часопису. Інколи статті вилучались з друку і номери виходили з білими шпальтами. Поряд із хронікою подій в Радянській Україні, оглядом українського життя на Волині та Галичині, аналізом міжнародної ситуації в світі, газета друкувала історичні та полемічні матеріали. Зокрема, слід згадати статті Д.Дорошенка «Як виникла кріпацька неволя в козацькій Україні» (1933, ч.9,11,13,14), «Про «Євразійців» та «Євразійство» (1932, ч.11), «З моїх споминів про В.Липинського» (1932, ч.3, 4).

Серед інших гетьманських видань, що виходили в Галичині та Волині слід згадати часопис головної секції хліборобського вишколу молоді «Хліборобська молодь» (Львів), газети «Український голос» (Перемишль), «Український Бескид» (Перемишль), окремі прогетьманські матеріали друкувались у часописах «Батьківщина» та «Перемога» (Львів). На консервативних позиціях стояли також часописи «Поступ» і «Дзвони». У двох останніх журналах, які видавались наприкінці 1920-початку 1930-х років, знаходимо чимало матеріалів присвячених теоретичним аспектам монархічного руху, а також безпосередньо ідеологові українського монархічного руху В.Липинському. Зокрема, числа 6 і 9 за 1931 р. місячника «Дзвони», який видавався у Львові, майже повністю присвячений В.Липинському, його життю, науковій та політичній діяльності. Слід згадати статті Д.Чижевського «В'ячеслав Липинський як філософ історії», А.Ішака «Погляди В.Липинського на релігію в державнім будівництві», П.Андрієвського «Правно-політичний і філософічний світогляд В'ячеслава Казимировича Липинського», В.Зайкіна «В'ячеслав Липинський як історик», В.Кучабського «Значіння ідей В'ячеслава Липинського», В.Залозецького «На сторожі ідей», М.Козака «З життя і діяльності В'ячеслава Липинського».

Своєрідним продовженням «Хліборобської України» можна вважати «Збірник Хліборобської України», що видавався у Празі 1931-1932 рр. прихильниками В.Липинського, які заснували Братство українських класократів-монархістів, геть-

манців. Останнє було утворено у зв'язку з конфліктом між В.Липинським і П.Скоропадським, що виник на ґрунті політичних розходжень обох лідерів. Спочатку збірник планувалося назвати «Гетьманець: Продовження «Хліборобської України» з рр. 1920-1925». Усього вийшло 2 томи цього неперіодичного органу, який було складено під загальним проводом В.Липинського при співучасті В.Залозецького, Н.Кочубея, В.Кучабського, Р.Метельського і М.Савур-Ципріяновича. Головний зміст публікацій був присвячений розколу в гетьманському русі і спрямований проти прихильників П.Скоропадського.

Перший том «Збірника Хліборобської України» відкривається вступним словом В.Липинського - останньою працею ідеолога українського монархізму. Своєрідний посмертний маніфест В.Липинського закінчується словами, які стали лейтмотивом збірника: «Тільки на Українській землі, тільки з хвилиною перемоги на Україні типу ідеалістичного, з вічною тугою за добрим, за гарним, за великим, зможе бути проголошений Гетьман. Тільки тоді буде це Великий Гетьман, що буде дійсно персоніфікувати ідею, а не гетьман-отаман, дрібний спекулянт на ідеях»²⁴. У збірнику були також вміщені матеріали, які торкалися т.зв. будапештської справи, що послужила однією з причин конфлікту між гетьманом і В.Липинським (комунікат, опублікований у львівському часописі «Діло», уривки із щоденника П.Скоропадського із з'ясуванням акції гетьмана у Будапешті та заява В.Липинського як голови Ради Присяжних УСХД про розпуск організації).

Фактично нова гетьманська організація на чолі з В.Липинським, яка видавала «Збірник Хліборобської України», поривала свої стосунки з гетьманом П.Скоропадським. І хоча ідеологія Братства українських класократів-монархістів, гетьманців базувалась на тих самих засадах, що і УСХД, його члени фактично виступали за конституційно-монархічний устрій майбутньої української держави. «На землі українській може удержатись своя монархія тільки західного, англійського типу, а не типу східного, московського чи балканського, - підкреслював у «Комунікаті» В.Липинський, - монархія царствующа, але не управляюча – монархія. Ублагороднююча українських отаманів, а не монархія, сама даюча приклад отаманства – монархія, приклад джентельменства, а не монархія всякого джентельменства заперечення»²⁵. Перервавши свої стосунки з П.Скоропадським як репрезентантом гетьманського руху, який, на їх думку, не виконав заприсяження і почав діяти самостійно без порозуміння з Радою. Присяжних УСХД, братчики залишали питання вибору династії відкритим. Вирішення його покладалось на Українські Установчі Збори, що мали бути скликані після відродження української держави.

¹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. К., 1994. Т.2. С.73.

² Хліборобська Україна (Відень). 1920. Зб.1.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі - ЦДАВО України). Ф.4465. Оп.1. Спр.46.

⁴ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С.140, 159.

- ⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму. К.; Філадельфія, 1995 С.67.
- ⁶ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С.166.
- ⁷ Липинський В. Вказ. праця. С.57.
- ⁸ Там само. С.131.
- ⁹ Там само. С. 75.
- ¹⁰ Там само. С.XV.
- ¹¹ Там само. С.47.
- ¹² Хліборобська Україна (Відень). 1920. Зб.1. С.115.
- ¹³ Центральний державний історичний архів у Львові. Ф.309. Оп.2. Спр.178. Арк.27.
- ¹⁴ Українське слово (Берлін). 1921. Ч.38. 3 червня.
- ¹⁵ Там само. Ч.43. 21 червня 1921 р.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. 1921. Ч.5, 9-11, 12, 13 та ін.
- ¹⁹ Докладніше див.: Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Львів, 1929. С.8-9, 40-45.
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф.3695. Оп.1. Спр.157. Арк.144.
- ²¹ Архів Українського Вільного Університету в Мюнхені. Фонд Д.Оляничина.
- ²² ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп.1. Спр.157. Арк.139 зв.
- ²³ The Investigator. 1931. №2. Р.2.
- ²⁴ Збірник Хліборобської України (Прага). 1931. №1. С.13.
- ²⁵ Там само. С.31.

Володимир Євтух

АМЕРИКАНСЬКА І КАНАДСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ЕТНІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ

Згідно історіографічних класифікацій період етнічного відродження у поліетнічних країнах західного світу, зокрема і у США та Канаді, припадає на середину 1960 - середину 1980 рр. Очевидними ознаками, котрі дають підстави для такої класифікації, став справжній бум у дослідженні етнонаціональної проблематики. У цей період створюється ціла низка нових дослідницьких центрів і активізується діяльність тих, що існували на науковому просторі північноамериканських країн, головною сферою котрих є вивчення етнічної історії, міграційних процесів, ролі імміграції та корінного населення Америки у формування сучасного етнічного складу населення США і Канади, американської, англоканадської та франкоканадської націй, міжетнічних стосунків, еволюції імміграційного законодавства і етнополітики держав, соціально-економічного становища та політико-правового статусу етнічних меншин. Особлива увага приділяється формуванню моделей етносоціального розвитку та державного регулювання (для визначення цього феномену використовується поняття “етнополітичний менеджмент”) етнонаціональних процесів. Серед такого роду центрів у вказаний вище період своєю активністю виділяються:

Національний центр міських етнічних досліджень, Дослідницький інститут по вивченню імміграції та етнічності при Смітсонівському центрі (Вашингтон), Центр вивчення історії імміграції університету штата Міннесоти (Міннеаполіс), Центр вивчення імміграції (Нью-Йорк), Центр по вивченню азіатської імміграції Каліфорнійського університету (Лос-Анжелес), Центр дослідження американського плюралізму Чикагського університету (Чикаго) - США; Канадський центр дослідження прерій (Рейджайна), Інститут психологічних досліджень Йоркського університету (Торонто), Центр етнічних досліджень Калгарського університету (Калгарі) - Канада та інші.

У 1960-1970-х рр. у Сполучених Штатах та Канаді виникає ціла низка наукових товариств, одним із завдань яких є координація (територіальна, об'єктивно-предметна) зусиль дослідників і практиків, котрі вивчають етнічну історію та етнонаціональні процеси в північноамериканських країнах, як-то Американське товариство по вивченню імміграції, Асоціація расових та етнічних досліджень (США), Канадська асоціація етнічних досліджень, Асоціація соціологів та антропологів Західної Канади (Канада) тощо.

За умов зростання етнічної самосвідомості національних меншин та імміграційних груп багато історичних товариств і асоціацій вибудовуються за етнічними ознаками і концентрують зусилля істориків-любителів і професіоналів на вивченні локальної історії та місця в ній вихідців з інших країн. Свого часу «Довідник історичних товариств і агентств в США і Канаді» зафіксував понад 1000 таких товариств.

Актуальні теми етнонаціонального розвитку країн Північної Америки жваво дискутуються на сторінках часописів історичного, філософського, соціологічного, антропологічного, політичного напрямків: «Американське історичне ревью», «Журнал американської історії», «Соціальна історія», «Тенденція в історії», «Записки з питань національностей», «Американське соціологічне ревью», «Канадський журнал економічних і політичних наук», «Канадський журнал політичних наук», «Канадське історичне ревью», «Канадський журнал психологічних наук», «Канадське ревью по соціології та антропології» тощо, а також у спеціалізованих періодичних виданнях - «Етнічність», «Журнал американської етнічної історії», «Канадські етнічні дослідження», «Канадське ревью досліджень націоналізму», «Расові та етнічні дослідження» та інші.

Така розгалужена мережа дослідницьких центрів, спеціалізованих періодичних видань, наукових товариств і асоціацій дозволила охопити дуже широкий спектр дослідницьких тем і об'єктів для дискусій. Трьома найважливішими характерними ознаками дослідницького "буму" етносоціологічної та етнополітичної проблематики стало, на мою думку, осмислення теоретичних засад висвітлення тих чи тих аспектів етнічного відродження, вибудова (на базі узагальненого досвіду розвитку етнополітичної ситуацій) концепцій (моделей) етносоціального розвитку США і Канади¹; введення в орбіту наукових інтересів нових об'єктів дослідження і, як вислід, формування нових понять і термінів, які ці об'єкти відтворюють. Безумовно, проаналізувати все розмаїття напрямків, тенденцій, результатів американської та

канадської історіографії етнічного відродження у північноамериканських країнах у рамках однієї статті неможливо. Тому коротко зупинюся на деяких характерних особливостях цієї історіографії.

Оскільки етнічне відродження (у західній літературі - *ethnic revival*)² у середині 1960-х років найбільш очевидно виявлялося серед франкоканадців (Канада) та афроамериканців (США), то логічно, що лівова частка літератури була присвячена саме цим компонентам етнонаціональної структури суспільств. Часто-густо етнічне відродження супроводжувалося загостренням етнорасових та національних конфліктів. Відомий американський футуролог О.Тоффлер факт загострення цих конфліктів трактує як продукт “революційного” переходу від “індустріального” до “технотронного” чи то “суперіндустріального” суспільства³.

У рамках цього “переходу” американськими та канадськими вченими, ідеологами висувається чимало нових моделей етносоціального розвитку двох найбільш строкатих в етнічному плані країн світу, або ж пропонуються до адаптації у трансформованому вигляді старі концепції. Серед них найбільш часто зустрічаються такі: “концепція кордонів Тернера”, “англоконформізм”, “плавильний казан”, “єдність у різноманітності”, “канадська мозаїка”, “культурний плюралізм”, “багатокультурність”, “концепція канадизації”, “концепція квебекського етнонаціоналізму”, “концепція третьої сили”, “концепція двох націй”, “концепція етнорасового націоналізму”, “концепція етнічності”. Поява більшості із них є результатом спроб інтерпретації феноменів, що вже сформувалися в етнонаціональному розвитку північноамериканських країн. Скажімо, “перетоплення” представників різних народів в американському суспільстві відбувалося ще і до того, як це явище отримало назву “плавильного казана”. Це стосується також і англоконформізму, культурного плюралізму, багатокультурності тощо. Формування (наукове оформлення) названих концепцій стимулювала сама американська чи канадська дійсність. В інтерпретації їхньої сутності та кінцевих цілей особливих розбіжностей у дослідників не спостерігається.

Дещо інша ситуація характерна для концепції етнічності. Велика кількість визначення її суті, які деколи відчутно відрізняються одне від іншого, зумовлена тим, що цей феномен до моменту появи самого терміну і перших спроб його наукової концептуалізації був новим і для самого етносоціального розвитку США і Канади. Це його специфічність і новизна пов’язана з соціальними умовами 1960-1980-х років, в яких з особливою силою виявилася значимість етнічного фактора у суспільних процесах.

Аналіз існуючих в американській і канадській науці та політичній практиці концепцій етносоціального розвитку дозволяє зафіксувати особливості, характерні для західних дослідників: вони не запропонували єдиних принципів визначення критеріїв, на основі котрих вибудовується та чи інша концепція. Досить часто одна і та концепція базується на критеріях різного порядку — від економічних до ідеологічних, включаючи політичні, расові, етнічні, психологічні і т.д. Дж.Постігліон, наприклад, основним критерієм в інтерпретації сутності етнічності вважає конфліктність, що має місце у стосунках між представниками різних етнічних спільнот⁴.

Р.Поленберг, навпаки, вияви етнічності пов'язує з недостатньо жорстокою внутрішньою політикою держави⁵.

В цілому ж в американській та канадській історіографії етнічного відродження можна виділяти шість груп критеріїв, на котрих вибудовуються концепції, а згодом і моделі, етносоціального розвитку: ідеологічні, етнокультурні, етнопсихологічні, релігійні, політичні, соціально-класові. Їхній аналіз здійснюється істориками, етнологами, політологами США і Канади⁶. На основі аналізу визначення тих чи інших критеріїв у формування згаданих концепцій етносоціального розвитку країн Північної Америка можна запропонувати таку схему: 1) політико-ідеологічні - визначальні для англоконформізму, "плавильного казана", "квебекського етнонаціоналізму"; 2) етнокультурні та етнопсихологічні - для "культурного плюралізму", "багатокультурність", "етнічності"; 3) релігійні - для "плавильного казана" у його варіанті "потрійного казана", "етнорасового націоналізму"; 4) соціально-класові і політичні - для марксистських інтерпретацій.

Оскільки у визначеній у заголовку статті період найбільшої уваги в амерканській та канадській літературі з етнополітичної проблематики приділяється концепції "культурно плюралізму" і концепції "етнічності", то варто бодай коротко всвітити точку зору з цієї проблематики найавторитетніших на той час дослідників.

Продовжуючи розвивати ідей класика культурного плюралізму Г.Каллена⁷, котрий свого часу кинув виклик концепції "плавильного казана", що неподільно панувала наприкінці XIX-го - початку XX ст., американські дослідники опублікували низку праць, присвячених цій концепції. Це такі автори, як М.Хансен, Н.Глейзер і П.Мойніхен, М.Хехтер, М.Паренті, Д.Белл, Е.Грілі, М.Новак, Г.Ізаак та інші⁸. Авторитетний вчений У.Мортон для визначення цього напрямку в теоретичному осмисленні тогочасної етнонаціональної ситуації в США використовує термін "сюрвайвелізм" (від англійського "survival" - виживання)⁹.

В західній історіографії саме визначення суті культурного плюралізму пов'язується з іменем Дж.Фурнівалла, американського антрополога, котрий досліджував колоніальний період історії США¹⁰. Після виходу праць Дж.Фурнівалла трактуванням поняття культурного плюралізму надається чимало місця у працях американських авторів. Так, зокрема, Дж. Джіттлер, якимось чином підсумовуючи теоретичні пошуки дослідників 1960-1970-х років, пропонує поставити знак рівності між поняттями "культурний плюралізм" та "етнічний плюралізм"¹¹. Щоправда у Дж.Джіттлера і тих, хто дотримувався подібної точки зору, очевидне звуження бази дії культурного плюралізму. Річ у тім, що етнічний плюралізм, як правило, зводився до окремих символів, тим самим він позбавлявся стійкої бази, оскільки у залежності від ситуації (конкретних соціальних обставин), набір цих символів змінюється¹².

Американські теоретики концепції культурного плюралізму (М.Сміт, Р.Шермерхорн, Л.Купер, П'єр ван ден Бергес) у своїх роздумах про його роль в американському суспільстві виходять із того, що етнічні групи і культурні общини є визначальними для розвитку суспільства соціальними формуваннями¹³. Саме такий підхід породив відомий нині постулат в осмисленні реальностей етнокультурного розвитку США 1960-1980-х років: "Наші відмінності роблять нас сильнішими"¹⁴.

Він відбиває еволюцію поглядів на особливості етносоціальної ситуації в країні, котрі схильні трактувати культурний плюралізм як закриту ідеологічну систему, що певною мірою виключає етнічні групи із широкого контексту соціальних процесів, обмежує їх доступ до загальноамериканських цінностей. Хоча дехто із дослідників, як, наприклад, Р.Лугман та С.Джілман, вважає, що культурний плюралізм сприяє політичному впливові етнічних груп та завоюванню ними кращого економічного становища у суспільстві¹⁵. Згідно з такою точкою зору етнічні групи зацікавлені у підтриманні ідеології культурного плюралізму, особливо ті, у яких міцні культурні традиції і ті, які відкидають перспективу структурної асиміляції в американське суспільство, оскільки, за Р.лугманом та С.Джілманом, культурний плюралізм пропонує їм можливість окремишнього існування, що не суперечить прагненню до економічного та політичного благополуччя¹⁶.

Концепція культурного плюралізму поширилася також і на Канаду, однак тут вона має свою специфіку і у теоретичних інтерпретаціях вона прибрала назву концепції багатокультурності¹⁷. Історичні витoki концепції багатокультурності варто шукати ще у 1920-х роках і пов'язані вони зі спробами канадських дослідників поновому оглянути багатоетнічний склад населення країни і пояснити причини збереження представниками різних етнонаціональних груп своєї самобутності. В той же час у науковий обіг було введено таке поняття як "канадська мозаїка"¹⁸, а трохи пізніше - "єдність у різноманітності". Найбільш активними дослідниками канадської багатокультурності стали такі вчені, як А.Річмонд, Дж.Портер, М.Кельнер, Б.Брайер, Дж.Рочер, Б.Бретон та інші¹⁹.

Варто зазначити, що у Канаді концепція багатокультурності була проголошена офіційною політикою уряду в умовах етнополітичного ренесансу і відіграла позитивну роль у регулюванні етносоціальних процесів у цій країні.

Оцінюючи позиції концепції культурного плюралізму у контексті етнічного відродження, варто звернути увагу на те, що від початку свого зародження і до середини 1980-х років у його інтерпретаціях відбувалися значні зміни: від ідеалістичного до більш критичного сприйняття і визначення його ролі у суспільстві. Тому оглядаючись на досвід застосування концепції культурного плюралізму як моделі етносоціального розвитку поліетнічних країн, необхідно враховувати дію цілої низки інших факторів, зокрема економічний стан країни, рівень міжетнічних стосунків, можливості забезпечення задоволення умов культурних запитів різних етноструктурних компонентів того чи іншого суспільства.

Щодо концепції етнічності, то вона стала результатом пошуків вчених у визначенні нових явищ у етнокультурному житті північноамериканських країн. Найбільш поширеним і вживаним було визначення етнічності, яке дав Ф.Барт: "Етнічність - це суб'єктивний процес ідентифікації групи, в ході якого люди використовують етнічні категорії для свого визначення у взаємодії з іншими людьми"²⁰. У рамках концепції етнічності були розроблені кілька моделей розвитку поліетнічних суспільств, зокрема модель інтегративного розвитку (коли різноманітні групи інтегруються в суспільство проживання, включаючись у так званий

mainstream - основне етнічне ядро), модель конфліктогенного розвитку (у цьому випадку етнічність стає час від часу причиною конфліктів у результаті незадоволення потреб, пов'язаних з етнічним походженням²¹).

Аналізуючи американську та канадську історіографію етнічного відродження, необхідно зазначити, що багато її розробок лягли в основу концепції етнополітики як федеральних урядів, так і місцевих органів управління. Критичне осмислення доробку вчених США і Канади, які працювали над проблемами етнічного відродження у 1960-1980-і роки, а також досвіду регулювання етносоціального розвитку може знадобитися при формуванні державної етнополітики в Україні.

¹ Див.: В.Б.Євтух. Концепции этносоциального развития США и Канады: типология, традиции, эволюция. К., 1991. 180 с.

² Smith A. The Ethnic Revival in Modern World. Cambridge, 1981.

³ Toffler A. Future shock. New York, 1970. P.165, 291.

⁴ Postiglione W.A. Ethnicity and American Social History: Toward Critical Pluralism. Lanham, 1983.

⁵ Polenberg R. One Nation Divisible: Class, Race and Ethnicity in the United States Since 1938. New York, 1980.

⁶ Handlin O. Race and Nationality in American Life. Englewood Cliffs, 1959; Roucek I.S. The Image of Slav in U.S. History and in Immigration Policy //American Journal of Ethnic Studies. 1969. Vol.28, №1; Gordon M.M. Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion and National Origins. New York, 1964; Kraus M. Immigration, the American Mosaic. New York; Novac M. The Rise of Unmeltable Ethnics. Englewood Cliffs, 1972; Berry J., Kalin R., Tayler. Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada. Ottawa, 1977; Our Commitment to the Future in a United Canada. Winnipeg, 1978 тощо.

⁷ Kallen H. Culture and Democracy in the United States. New York, 1924.

⁸ Hansem M.L. The Problem of the Third Generation //Commentary. 1952. Vol.14. №5; Ethnicity: Theory and Experience /Ed. N.Glazer, D.P.Moynihan. Cambridge, 1975; Glazer N. Ethnic Dilemmas. 1964-1982. Cambridge, 1983; Hechter M. Group Formation and the Cultural Division of Labor // American Journal of Sociology. 1978. Vol.83, №2; Novac M. The Rise of Unmeltable Ethnics. The New Political Force of the Seventies. New York, 1972; Bell D. Ethnicity and Social Change // Ethnicity: Theory and Experience. Cambridge, 1975.

⁹ Mirton W. The Development of Affirmative Action in Canada //Canadian Ethnic Studies. 1981. Vol.13, №2. P.81.

¹⁰ Furnivall J.S. Colonial Policy and Practice. Cambridge, 1948.

¹¹ Gittler J.B. Cultural Pluralism in Contemporary American Society //International Journal of Group Tentions. 1974. №4.

¹² Див.: Євтух В.Б. Международная конференция «Роль этничности в современных обществах» //Советская этнография. 1986. №3.

¹³ Ethnic Groups and the State //Ed. P.Brass. London, 1985. P.10.

¹⁴ Rose P.J. They and We. Racial and Ethnic Relations in the United States. New York, 1964. P.57.

¹⁵ Luhman R., Gilman S. Race and Ethnic Relations. The Social and Political Experience of Minority Groups. Belmont, 1980. P.142, 145.

¹⁶ Ibid. P.148.

¹⁷ Современная внутренняя политика Канады. М., 1986. С.156.

¹⁸ Foster K.A. Our Canadian Mosaic. Toronto, 1926.

¹⁹ Richmond A.H. Immigrants and Ethnic Groups in Metropolitan Toronto. Toronto, 1967; Kelner M. Ethnic Penetration Into Toronto's Elite Structure //Social Stratification in Canada /Ed. J.Curtis, W.Scott. Scarborough, 1973; Porter J. Melting Pot or Mosaic: Revolution or Reversion //The Measure of Canadian Society. Gage, 1979; Ethnic Pluralism in Canadian Perspective // Ethnicity: Theory, Power and Politics in Canada. Toronto, 1981; Brian B.M. Multiculturalism-Pluralist Orthodoxy or Ethnic Hegemony //Canadian Ethnic Studies. 1981. Vol.13, №2; Rocher G. Multiculturalism. The Doubts of a Frankophone //Second Canadian Conference on Multiculturalism. Ottawa, 1976; Breton R. The Structure of Relationships Between Ethnic Collectivities //The Canadian Ethnic Mosaic /Ed. L.Driedger. Toronto, 1978.

²⁰ Barth F. Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference. Boston, 1969. P.150.

²¹ Liberson S. A Social Theory of Race and Ethnic Relations //American Sociological Review. 1961. Vol.26, №26; Bonacich E.A. Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market //American Sociological Review. 1973. Vol.37, №4; Cohen R. Ethnicity; Problem and Focus in Anthropology. Anthropology. 1978. №7; Silima M. Situation and Ethnic Identity //International Migration. 1988. Vol.26, №4.

Яна Шолох

ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ ОУН І УПА

Набуття Україною незалежності привело до справжнього буму публікацій з питань вітчизняної історії. Така цікавість викликана не лише піднесенням національної свідомості, але й необхідністю обґрунтувати право українського народу на незалежність. З огляду на останнє цілком логічно, що головна увага приділялася процесам державотворення. Іншою причиною, яка сприяла такому зацікавленню, стало тенденційне висвітлення зазначеної проблематики в радянській історіографії, а часом і просте її замовчування.

На сьогодні важливим періодом в українському державотворчому процесі є національно-визвольний рух 30-50-х рр. ХХ століття, концептуальні підходи до якого вимагали переосмислення. Саме тоді українські дослідники зацікавилися творчим доробком північноамериканських вчених, які ретельно досліджували цю проблему в умовах відкритого суспільства.

Українці які довгий час перебували в полоні штучно створених радянською системою стереотипів ще й тепер не можуть звільнитись від уявлення про ОУН-УПА як про щось ганебне. Зараз вже цілком очевидно що це був ще один крок на шляху до української незалежності. Спроба зруйнувати цей стереотип на державному рівні була зроблена українськими партіями та громадськими організаціями (насамперед Конгресом українських націоналістів і Всеукраїнським братством

ОУН-УПА). Їм, після неодноразових звернень до уряду і Верховної Ради України з проханням про визнання ОУН-УПА воюючою стороною в II світовій війні а їхню боротьбу національно-визвольною, вдалося домогтися створення у травні 1997 р. робочої групи для підготовки висновку про діяльність ОУН-УПА¹.

Особливе загострення дискусії навколо цієї теми відбулося після публікації керівником групи професором С.Кульчицьким попереднього проекту висновку². Майже всі дослідники одностайні щодо необхідності визнання руху. Проте, всі вони не погоджуються з певними пунктами представленого документа. Найполемічнішою виявилась проблема оцінки партизанської діяльності УПА та характеру Другої світової війни для українського руху опору. Більшість істориків не погоджуються з думкою, що для України це була громадянська війна, наголошуючи на її імперіалістичній сутності. На підтвердження своїх думок вони часто апелюють саме до західних дослідників цієї теми³.

Отже, є нагальна необхідність узагальнити думки представників Заходу і, насамперед, Північної Америки, особливо якщо взяти до уваги той факт, що майже 70% цих робіт є в Україні лише в англomовному варіанті. До того ж майбутній висновок про діяльність ОУН-УПА стане офіційною позицією держави щодо цих подій в нашій історії і матиме серйозний вплив на подальші дослідження.

Дана стаття є лише спробою проаналізувати стан дослідів ОУН-УПА в північноамериканській історіографії та визначити ступінь вивчення окремих напрямків цієї теми з метою визначення подальших перспектив розробки західної історіографії національно-визвольного руху 30-50-х років XX століття.

Першим кроком до побудови власної української концепції національно-визвольного руху 30-50-х рр., є виокремлення теоретико-методологічних основ творчого доробку північно-американських вчених, незаперечний авторитет яких зумовлюється тривалим дослідженням ними даного питання (приблизно 50 років) та безпосередньою участю декого з них у збройній боротьбі.

Проте в умовах кризи світової історіографії дослідник ризикує натрапити на підводне каміння історичної науки. Зокрема, як стверджує український історик С.Савченко, в українській історіографії утвердився спосіб, коли історичні події минулого тлумачаться “як прецедент для підтвердження тих чи інших достоїнств українського народу”. Він вважає, що тепер в Україні склалося дві провідні методології: недержавницька та європоцентристська. Перша являє собою синтез державницьких концепцій української історії та радянського типу мислення, характеризується певними рудиментами радянської історіографії (поняттєвий анахронізм, міф великого будівництва)⁴. Друга має дві тенденції – наукову, представлену Я.Грицаком і Г.Касьяновим, і апологетичну. Автор симпатизує європоцентристському підходу, проте зауважує, що історики досить часто стають “ретрансляторами концептуальних здобутків зарубіжної історичної науки”, або впадають в іншу крайність, оцінюючи події і персоналії з точки зору наближення України до західних цінностей⁵. Л.Таран стверджує, що останнім часом українська історія подається дослідниками описовим методом. Причиною такого стану є недоліки сучасної вітчизняної історичної науки⁶.

Так чи інакше, але проблему історичних досліджень західної історіографії ОУН-УПА можна вважати відкритою. На сьогодні ми вже маємо перші підсумки творчого доробку західних вчених. До них можна віднести і статті В.Косика і О.Вовка в журналі “Український історик”, де вони роблять огляд розробки тематики ОУН-УПА в цьому виданні.

Взагалі обидві статті висвітлюють роботи одних і тих самих авторів. Розбіжність полягає в тому, що В.Косик звертає більше уваги на документи, введені в обіг цими авторами, та на викриття неточностей і помилок фактологічного плану⁷.

О.Вовк вказує на недостатність висвітлення тематики ОУН-УПА на сторінках журналу “Український історик” протягом більш як тридцятилітнього його існування. Аби пояснити такий стан проблеми автор апелює до Л.Шанковського, який ще в 1975 р. зазначав: “На жаль заінтересування української науки, і взагалі української громади, загальними і воєнно- історичними проблемами УПА є ще дуже недостатнє. Дослідників, що цими справами займаються можна порахувати на пальцях однієї руки”⁸. Ситуація не змінилася на краще навіть тепер.

Як зазначає О.Вовк, першим проблему дослідів і публікацій у ділянці історії німецької окупації України під час другої світової війни підняв професор І.Каменецький. У своїй статті він приділив найбільшу увагу праці американського вченого Дж.Армстронга “Український націоналізм 1939-1945”. Віддаючи належне ґрунтовності дослідження І.Каменецький критикує Дж. Армстронга за розгляд подій в Україні поза контекстом міжнародного становища, закидає йому нерозуміння складностей партизанського руху та заперечує нацистські та фашистські впливи на український націоналізм⁹.

Перу І.Каменецького належить декілька рецензій, зокрема рецензія праці Я.Білінського що вийшла в світ англійською мовою “The Second Soviet Republic. Ukraine after World War II” та рецензії на 6-й і 7-й томи “Літопису УПА”, що, на думку О.Вовка, створило підставу для подальших досліджень¹⁰.

Варта уваги стаття С.Горака “Українці і другу світова війна досвід співпраці з Німеччиною 1941-42”, де автор висвітлює проблеми орієнтації та колоборації українських політичних об’єднань. Велика увага тут приділена персоналії О.Кандиби-Ольжича, надруковані спогади про нього та низка наукових досліджень. Також О.Вовк вказує на деякі наукові розвідки та рецензії, що сприяли розробці цієї теми. Але треба зазначити, що в цілому стаття являє собою скоріше бібліографічний список, ніж історіографічне дослідження¹¹.

Певним внеском у розробку історіографії ОУН-УПА можна вважати рецензію І.Лисяка-Рудницького на книгу Дж.Армстронга “Український націоналізм 1939-45”. Український дослідник зауважує, що ця праця постала у двох перспективах – з погляду історика і з точки зору політолога. Перші сім частин дають історичну картину національно-визвольного руху під час II світової війни, в той час як чотири останні розділи характеризують ставлення різних верств українського населення до націоналізму¹².

І.Лисяк-Рудницький високо оцінює роботу американського вченого, який “намагається бути справедливим до суспільного явища, що було витвором світу дуже відмінного від того до якого належить він сам”¹³. Вихований на демократичній традиції він міг просто засудити український національно-визвольний рух. Про неупередженість автора свідчить і його висвітлення проблеми колоборації. Зокрема Дж.Армстронг вказує, що більшість людей, які займали адміністративні посади під час німецької окупації насправді намагалися служити своєму народові¹⁴.

Український вчений зауважує, що українські національні сили діяли у трьох площинах, тоді як Дж. Армстронг висвітлює лише дві: підпільну організацію (ОУН) і рух збройного опору (УПА) та легальну громадську працю, яку дозволяла німецька окупаційна влада, і зовсім не враховує свідомий український елемент у радянському таборі, який зіткнувшись з жахом німецької окупації, вважав перемогу Радянського Союзу меншим злом для України. Нарікає І.Лисяк-Рудницький і на бідність джерел використаних для окремих розділів. Також Дж.Армстронг не надає належної уваги успіхам націоналістичного руху в “найбільш індустріальних і космополітичних” містах Донбасу і приморської зони. До того ж розходяться між собою заголовок і зміст. Опис подій уривається 1944 р., тобто поверненням на Україну радянських військ. На думку І.Лисяка-Рудницького це складає хибне враження нібито націоналістичний рух припинився з кінцем німецької окупації. Український вчений зазначає, що в історичній частині автор показав себе на багато краще ніж в політологічній, зокрема високу оцінку здобула характеристика внутрішньо політичних змін, що призвели до еволюції інтегрального націоналізму. Взагалі в праці зустрічаються лише незначні фактологічні помилки, а неправильність деяких історичних інтерпретацій І.Лисяк-Рудницький пояснює тим що “модерна українська історія у великій мірі не розоране поле”¹⁵. Щодо методологічних принципів то на думку І. Лисяка-Рудницького в Дж. Армстронга є два слабких місця: він не застосовує “порівняльних мірил” і “не приділяє належної уваги динамічному аспекту явищ”¹⁶. Але в цілому, не дивлячись на певні помилки ця праця має ряд цікавих спостережень, а отже “книга Дж. Армстронга залишиться в американській науковій літературі про східну Європу як вклад тривалої вартості”. Не дивно що тепер ця праця викликає таке зацікавлення серед українських дослідників ОУН-УПА¹⁷.

Підсумовуючи викладене можна сказати, що як такий стан дослідів західної історіографії ОУН-УПА залишає бажати кращого і потребує свого дослідника.

Важливим внеском до історіографії українського національно-визвольного руху 30-50-х рр. ХХ століття, можна вважати працю Г.Касьянова “Теорії нації та націоналізму”. На основі аналізу провідних світових і вітчизняних концепцій націоналізму він робить висновки щодо сучасного стану цієї проблеми в Україні.

Г.Касьянов вказує, що проблема становлення української нації аналізується в руслі двох концепцій – примордиалістської і модерністської. У першій з них абсолютизується фактор безперервності в етнонаціогенезі. Так, українці існують з прадавніх часів і сформувалися як етнокультурна спільнота в період Київської Русі. В XVI –XVII столітті намагалися оформитися в національно-державну спільноту,

потім існували певний період в латентному стані, а в 19 столітті сформувалася “модерна українська нація”. Домінуючою на сьогодні є примордиалістська версія. Г.Касьянов пов’язує це з народницькою інтелектуальною традицією та необхідністю легітимізувати національні вимоги історичними аргументами (чим давніші історичні корені, тим вмотивованішими є права нації на державність)¹⁸.

Відмінність модерної версії полягає насамперед, в твердженні, що націогенез розпочався саме в модерну добу (нижня межа якої окреслюється кінцем XVIII – початком XIX) і увагою до суб’єктивних чинників¹⁹. На думку Г.Касьянова вдало поєднав обидва напрямки І.Лисяк-Рудницький. Останній стверджував, що народ є етнічною одиницею, яка творить сукупність об’єктивних прикмет (походження, мова, побут і т.д.), тоді як нація є політичним явищем суто суб’єктивної сфери, бо є волевиявленням певної спільноти. Таким чином, народ – це “підбудова” на якій формується нація “надбудова”. Становлення української нації І.Лисяк-Рудницький розглядає як “процес, у якому спостерігалися перерви, однак наявність основи народу гарантувало спадковість у націогенезі.” Дослідник виділяє три органічно поєднані між собою фази в українському державотворчому процесі: княжофеодальну (від київської Русі до Люблінської унії), козацьку (XVII XVIII ст.), модерну (починаючи з “національного відродження” XIX ст.)²⁰.

Отже згідно Г.Касьянова на сучасному етапі є три основні погляди на проблему становлення української нації і на місце національно-визвольного руху 30-50-х років XX століття в цьому процесі.

Спробуємо класифікувати північноамериканську історіографію ОУН-УПА та дати загальне уявлення про її теоретико-методологічні засади, що дозволить краще зрозуміти суть даної проблеми.

Серед північноамериканських дослідників діяльності ОУН-УПА необхідно розрізняти представників української діаспори та громадян США і Канади не українського походження. Переважна більшість перших – європейські дослідники в сенсі приналежності до історичної школи. Здобувши освіту в європейських університетах і будучи добре обізнаними з світовим рівнем постановки проблем теорії і методології історії та її концептуальними знахідками, саме вони вписали українську історію в загальносвітовий контекст²¹. Проте ця група є неоднорідною. Тут можна виділити істориків, які є апологетами певної фракції ОУН та дослідників що займаються розробкою загальнотеоретичних проблем української історії в тому числі і національно-визвольного руху.

Перша група представлена такими постатями як П.Мірчук, Л.Шанковський, Я.Білинський. Вони акцентують увагу на військових діях і певним чином намагаються обґрунтувати правильність тактики тієї фракції, до якої належали. Така політична заангажованість призводить до тенденційності у підборі фактів та висвітленні подій²². Члени ОУН завжди визначалися “цілеспрямованістю... і ретельністю, які може породжувати лише справжній ідеалізм”²³, навіть після поразки національно-визвольного руху продовжуючи пропагувати ідею вільної незалежної України. Їх праці пройняті пафосом героїзму українського народу, який мужньо бореться

проти німецького та більшовицького імперіалізму. Не дивлячись на певні вади цих досліджень, саме вони привернули увагу широкого загалу до проблеми національно-визвольного руху та специфіки УПА яка після поразки Рейху єдина вела активні воєнні дії проти комуністичного тоталітаризму.

Роботи цього напрямку багаті на фактологічний матеріал. Їх головна мета – дати уявлення про складні умови, в яких діяли українські націоналісти. Ці праці підготували ґрунт для сприйняття концептуальних розробок проблем становлення українського націоналізму.

Проміжним по своєму характеру між першим і другим напрямками досліджень істориків діаспори можна вважати працю Т.Гунчака “Україна перша половина ХХ століття: нариси політичної історії”, хоча сам він належить до другої групи. Він як і історики першої групи зосереджується на фактологічному матеріалі, але в своїх коментарях намагається бути стриманим і об’єктивним, а широка джерельна база робить його дослідження більш ґрунтовним, ніж праці попередніх авторів²⁴. Головну увагу науковець приділяє проблемам суспільно-політичного розвитку, робить спробу певних узагальнень, що наближає його до представників другої групи. Крім того висвітлення подій в Україні протягом першої половини ХХ ст. дає можливість побачити причини виникнення та еволюції українського націоналізму. В цілому дане дослідження зроблене в руслі позитивізму.

Друга група дослідників представлена такими постатями як І.Лисяк-Рудницький, П.Потічний, Ю.Тис-Крохмалюк до сфери наукових інтересів яких входять проблеми виникнення та еволюції націоналістичного руху, діяльності УПА та розробка соціально-політичних аспектів руху²⁵. Ця група має багато спільного з дослідженнями власне американських дослідників. Така схожість зумовлена кількома факторами: однаковим методологічним підходом, демократичною традицією, політологічним характером більшості робіт. Вони приділяють велику увагу політико-правовим аспектам та проблемам легітимності діяльності ОУН-УПА.

Щодо американських дослідників то на сьогодні ця група представлена лише Дж.Армстронгом, творчий доробок якого, повністю збігається з вищезгаданими характеристиками²⁶.

Хоча центром досліджень проблем українського національно-визвольного руху 30-50-х рр. ХХ ст. вважається Канада найґрунтовніші, з теоретико-методологічної точки зору, праці з’явилися в США. Канадськими вченими зроблена дійсно титанічна робота. Вони підготували до друку низку робіт мемуарного характеру та видали збірки документів ОУН-УПА. Особливе значення серед них має тридцяти-томний “Літопис УПА”, що акумулював в собі як документи збройного підпілля, так і німецькі та польські документи²⁷. Американські історики спираються на збірки документів підготовлені канадським науково-історичним товариствами. Саме в Канаді відбуваються майже всі конференції та симпозиуми, присвячені питанням діяльності ОУН-УПА та друкуються більшість книжок з зазначеної тематики. Обумовлена ця ситуація двома причинами. По-перше, історики, які займалися теоретичною розробкою цієї проблеми – переважно громадяни США. Отже, вони створювали свої роботи на теоретико-методологічних засадах, притаманних амери-

канській історіографії. По-друге, канадійські вчені часто навчалися і працювали у вищих навчальних закладах США. Зокрема, відомий дослідник української історії І.Лисяк-Рудницький дев'ять років (1956-1967) викладав у Філадельфійському коледжі і чотири роки (1967-1971) у Вашингтонському університеті²⁸.

Така органічна взаємодія американських та канадських дослідників дає нам підстави говорити про існування північноамериканської історіографії ОУН-УПА. Причому канадські історики здебільшого розширюють джерельну базу, а американські на її основі розробляють теоретичні положення. Не варто забувати й ідеологічну, культурну, історичну спорідненість цих двох країн.

Після другої світової війни в США зріс інтерес до проблем міжнародних відносин та історії СРСР. У 1946 р. створений Російський інститут при Колумбійському університеті, який фінансував фонд Рокфелера, а в 1948 р. відкрився Російський дослідницький центр при Гарвардському університеті, фінансову підтримку якого здійснював фонд Карнегі²⁹.

Холодна війна охопила всі сфери американського суспільства, в тому числі й ідеологічну. Почалася боротьба з марксистським розумінням природно-історичного процесу і можливості його пізнання. На противагу йому висунуто теорію П.Сорокіна про неможливість встановити поступовість або регресивність природних явищ і процесів. Критика класичного позитивізму, яка розпочалась в 30-40 рр. ХХ століття призвела до теоретико-методологічної переорієнтації історичної науки в США. Нові напрямки спиралися на синтез європейського неокантіанства та традиційного американського прагматизму³⁰.

В принципі, для істориків США завжди головний інтерес становила історія рідної країни і більшість теорій створювалась для того, щоб пояснити еволюцію американського суспільства, зокрема теорія консенсусу чи циклічна теорія Шлезінгера³¹. Щодо ОУН-УПА, то більшість робіт з'являлась в рамках пануючої тоді історії ідей, яка зберігала провідні позиції до 70-х рр. Згідно її постулатів ідеї – провідна сила суспільного розвитку. “Ідеї – це частина колективного менталітету, визначення якого можна зробити на основі самих ідей”, - стверджував Д.Б.Ромен³².

На зміну історії ідей прийшли теорії побудовані на соціологічних засадах. В цілісному вигляді вони майже не представлені в північноамериканській історіографії ОУН-УПА. Водночас деякі дослідники використовували в своїх працях соціологічні методи, що пов'язане з впливами позитивізму та тим, що багато дослідників феномену ОУН-УПА за фахом є політологами (Дж.Армстронг, П.Потічний), а не істориками. Наприклад Дж.Армстронг застосував чисто політологічний міфологіко-символічний підхід, який на його думку, допомагає краще зрозуміти природу українського націоналізму, ніж теорія “нерівномірного розвитку”. Згідно останньої, націоналізм це феномен, що передається, від однієї еліти до іншої і був започаткований французькою революцією. Проте американський дослідник зазначає, що в рамках міфологіко-символічного підходу відбувається лише переосмислення вже існуючого емпіричного матеріалу³³.

Конфронтація СРСР і США сприяла підвищенню інтересу до історії Радянського Союзу, особливо до визвольних рухів не російських народів, як таких, що можуть протистояти цій системі. Скажімо Ю.Тис-Крохмалюк в праці “UPA Warfare in Ukraine: Strategic Tactical and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II” поставив за мету показати потенціал українського національно-визвольного руху, як такого, що можна використати у майбутній війні з СРСР. Холодна війна також послугувала каталізатором для бурхливого творення теорій альтернативних марксизму³⁴.

Серед наявних в нашому розпорядженні праць глибоке теоретичне осмислення витоків та еволюції українського націоналізму зроблено лише двома авторами – Дж. Армстронгом та І.Лисяком-Рудницьким. Так, професор Дж.Армстронг виділяє модерний український націоналізм, що виник в ХІХ ст., як іммітативно-захистна реакція на впливи іноземного націоналізму, зокрема німецького. Модерний український націоналізм робив наголос на возвеличенні історичного минулого, мови, звичаїв. Першими лідерами руху була майже виключно інтелігенція. Цей факт, на думку американського дослідника, відіграв неабияку роль в майбутньому розвитку українського націоналізму³⁵. Батьком якого є М.Грушевський, чия заслуга полягає в легітимізації українського національного міфу³⁶.

Взагалі, за твердженням автора історія ХІХ ст. це частина тих великих донціональних міфів яким на межі ХІХ-ХХ ст. національна ідеологія дала науково-історичне обґрунтування. Деякі міфи конкурували між собою. Це стосується українського і російського міфів. За Дж. Армстронгом, міф – це комплексний феномен завдяки якому символи національної ідентичності отримують поняттєве забарвлення³⁷. На еволюцію націоналізму впливають різні фактори. Найважливіший серед них – мова. Проте лінгвістична концепція ігнорує вплив домінуючої політичної влади та національного міфу і, як результат не дає повного розуміння процесу становлення націоналізму. Природна еволюція української мови була зруйнована політичним втручанням Польщі і Московії. На підтвердження своєї версії автор апелює до аналогічних процесів що відбувалися у Середземноморському басейні, де значного впливу за політичної підтримки набули кастильський та тосканський діалекти. Щодо міфів то найвдалішим, на думку американського вченого стане той міф який найкраще зможе підійти під міф про золотий вік Східних Слов’ян³⁸.

Російський міф дуже строкатий, він “поглинув спадок кочових племен створив неподоланну перешкоду для адаптації київського міфу, який є породженням протилежного політичного досвіду, ніж автократичні євразійські імперії”³⁹.

Після підписання Переяславської угоди 1654 року, на думку Дж. Армстронга, був створений міф про православну єдність. Але неможливість інтеграції до російського національного міфу спадку Київської Русі залишила ґрунт для створення контрміфу. Саме він, згідно теорії американця, заклав підвалини для виникнення українського націоналізму. За цим міфом суспільство кїво-руського періоду – прикордонне (frontier society) й перебувало у стані перманентного конфлікту з номадами. До монголо-татарського нашестя всі конфлікти вирішувались в умовах

децентралізації, а іноді й общинної демократії. Отже, в свідомості русичів жили елементи індивідуальної і кланової незалежності. Перемога монголо-татар зруйнувала цей дух незалежності і поклала початок для розвитку демократичного централізму, тобто до імітування степових імперій. Дж. Армстронг вважає, що це захисна реакція на монголо-татарський пресинг, який міг перерости в геноцид⁴⁰.

Таким чином на окраїнах (українах) степу виникали квазінезалежні козацькі військові поселення. Подальший розвиток подій, а саме, - повстання під проводом Б.Хмельницького, створило міф про рятівника з кордону-окраїни (a myth of a saviour from frontier). Як вказує Дж. Армстронг цей міф більше ніж мова або генетична пам'ять про київоруський період, створив фундамент для українського націоналізму, який був переосмислений у ХІХ ст.⁴¹.

Як видно коріння української національної ідеї сягають сивої давнини. Дана теорія пояснює сильний вплив народницьких традицій в українській історичній науці і дає ключ до розуміння історичних подій ХХ століття в Україні.

Але повернемося до проблеми розвитку інтегрального націоналізму. Аналізуючи проблему виникнення українського інтегрального націоналізму у 30-50 роки, всі дослідники одностайні щодо його генетичного зв'язку з визвольними змаганнями 1917-1921рр. І.Лисяк-Рудницький вважає, що в Україні націоналізм виник у 1920-х роках як духовний фермент молодого покоління та як протест на занепад державності. Невдача визвольних змагань 1917-1921рр. призвела до демократичних і соціалістичних принципів, що були визначальними у національно-визвольному русі другої половини ХІХ - ХХ ст. Український націоналізм він розглядає як інтегральний⁴². Американський дослідник бачить цю проблему дещо по іншому і зауважує, що після поразки української революції 1917-1921рр. Західна і Східна Україна розвивалися окремо. Національна ідея в кожному з цих регіонів мала свої особливості.

В Східній Україні після приходу до влади більшовики проголосили гасло "національної по формі, соціалістичної за змістом" культури кожного радянського народу що дозволило виплекати "покоління молодих людей, які думали і писали українською літературною мовою." Хоча заради об'єктивності він вказує, що російська мова продовжувала вважатися ознакою вищої культури⁴³.

Щодо Західної України то ситуація тут склалася доволі оригінально. Окрім національних утисків з боку Польщі, від яких страждало населення Галичини, не вирішеною лишалась й низка соціальних проблем. Радянський уряд показав у 20-х рр. можливість вирішити як національні так і соціальні проблеми. Це сприяло поширенню комуністичних ідей які були дуже популярні серед молоді. Іншою привабливою силою виступав інтегральний націоналізм, який з'явився у Франції наприкінці ХІХ ст., і у "видозміненій формі набув популярності серед незадоволених країн Східної і Південної Європи". За Дж. Армстронгом модифікованою українською версією інтегрального націоналізму виступають ідеї викладені у праці Д.Донцова "Націоналізм", де до речі є багато запозичень з німецького націоналізму. Американський дослідник вказує на важливість останнього як такого, що зміг

привернути молодь на свій бік. Тим самим нейтралізуючи реальна можливість оформлення національної ідеї у вигляді націонал-комунізму⁴⁴.

Дж. Армстронг більше уваги приділяє аналізу суспільно-політичної ситуації, визначаючи, що по-перше, на ОУН вплинула діяльність та ідеї іноземних націоналістичних партій, що були утворені в Західній Європі в період між двома війнами; по-друге, в діяльності ОУН простежується вплив такої організації як “Народна воля”, що діяла в Росії в 70-х – 80-х роках XIX ст.; по-третє, організація таємної політичної поліції, яка підтримувала чистоту партійних лав та безжалючі методи внутріпартійної боротьби на думку Дж. Армстронга є прямим запозиченням більшовицької тактики⁴⁵.

І.Лисяк-Рудницький категорично не погоджується з непродуктивними впливами на ОУН. Структурні і психологічні паралелі що мали місце між цими двома організаціями, пояснюються на його думку, внутрішніми закономірностями, характерними для всякого підпільного змовницького руху. Подібні явища притаманні Італії, Ірландії та балканським країнам. Тому не може бути й мови про свідоме запозичення якихось рис організації “Народна воля”. Український дослідник вважає більш природним для українського національно-визвольного руху орієнтуватися не на російські, а на польські зразки, тобто “вчитися з прикладу успішного суперника”. До обов’язкового вишколу оунівських новобранців включалися спогади головного будівничого польської самостійності Ю.Пілсудського. Він починав свою кар’єру як терорист⁴⁶. Інші причини полягали в впливах ірраціоналістичних, волюнтаристських і віталістичних теорій, що користувалися популярністю в Західній Європі (Ф.Ніцше, А.Бергсон, Ж.Сорель, Г.Лебон, О.Шпенглер та інші)⁴⁷.

Обидва дослідника виправдовують симпатії націоналістів. До цього їх штовхала загальноєвропейська криза демократично-парламентського устрою та трагічне становище українського народу наприкінці 20-30-х рр., минулого століття. Незалежна Україна могла виникнути лише в разі серйозних змін в Східній Європі, початок яким поклала велика війна.

Але оскільки український національний міф в своїй основі мав сильні демократичні традиції, то переосмислення ідеології і перехід до демократичної платформи виглядає цілком логічно. До того ж якщо врахувати географічний фактор міфологічного сюжету де в центрі уваги перебувають історичні події, що розвивалися на теренах Наддніпрянської (центрально-східної) України (який виразно проступає в міфологіко-символічній концепції Дж.Армстронга), то цілком можна погодитися з І.Лисяком-Рудницьким, який серед трьох груп подій що мали вирішальне значення для розвитку українського націоналізму і переходу ОУН на демократичну платформу називає конфронтацію з українським Сходом і радянською системою⁴⁸. Адже саме з появою вихідців зі сходу в лавах ОУН-УПА почався процес переосмислення ідеології інтегрального націоналізму⁴⁹. Хоча варто вказати що ця подія була підготовлена розколом в ОУН та окупацією України німцями.

Треба також вказати оцінку північноамериканськими дослідниками ролі і місця УПА в національно-визвольному русі 30-50х років XX століття. Молох другої світової війни покликав до життя таке неординарне явище, як континентальна

система Руху Опору, в основі якої лежали різновекторні політичні сили. Північноамериканська історіографія оцінила роль УПА в цій системі досить негативно. Головною причиною такого стану є нерозуміння тогочасних українських реалій. П.Потічний змальовує тогочасну ситуацію так: українці одна з найбільших націй в Європі – не мали своєї державності, а тому співпрацювали з різними політичними силами для досягнення головної мети – незалежності України⁵⁰. Він виділяє дві причини, що призводили до невірнього розуміння західними вченими національно-визвольного руху, як маріонеточної сили, створеної німцями для боротьби з СРСР. До першої групи можна віднести факт наявності трьох категорій українських військових формацій: ті що були засновані на основі політичних угод з Німеччиною, неполітичні формації організовані німцями та формації зв'язані з підпіллям⁵¹. Таке розмаїття військових одиниць призводить до плутанини особливо для людини погано обізнаної з українською дійсністю. Друга група проблем полягає в тому, що більшість вояків новоутвореної УПА спочатку служили у німецьких частинах, а приєднання до останньої, допоміжної поліції та дивізії “Галичина” ускладнює можливість адекватної оцінки не тільки УПА, але й всього національно-визвольного руху⁵².

Першість у дослідженні УПА з вищезгаданих причин займають представники української діаспори. Серед західних вчених неукраїнського походження знов таки можна назвати Дж.Армстронга, який не обминув і цей аспект національно-визвольного руху. Майже всі праці з цієї теми мають головним чином описовий характер (П.Мірчук, Л.Шанковський)⁵³, хоча є певні досить вдалі спроби аналізу проблем (П.Потічний, Ю.Тис-Крохмалюк): багато уваги в них приділяється причинам виникнення УПА та вивченню її стратегії і тактики⁵⁴. Саме останні праці цікавлять нас найбільше.

Щодо походження УПА майже всі північноамериканські дослідники сходяться на тому, що однією з головних причин її виникнення був провал німецької окупаційної політики на окупованих територіях, а саме: не вирішення аграрного питання⁵⁵ та ганебний набір оstarбайтерів⁵⁶. Проте вони дещо розходяться у висвітленні окремих аспектів цього питання так, Ю.Тис-Крохмалюк пояснює появу УПА необхідністю боротьби з радянськими партизанами й німецькими поліцаями. При чому спочатку існувало три сили, які представляли різні політичні організації, але мали одну мету і в 1942-43 рр. були об'єднані під егідою ОУН-Б⁵⁷. Більш глибокий аналіз цього питання був зроблений Дж.Армстронгом і П.Потічним. Американський дослідник вважає, що командування ОУН в Галичині не бажало втрачати свої легальні позиції і починати відкриту непокору німцям, але змушене було вдатися до дій аби збройні формування що виникли стихійно, як відповідь на німецькі репресії не попали під вплив комуністичного партизанського руху⁵⁸. Він також вважає що “передчасний розвиток на Волині широкомасштабних націоналістичних партизанських формувань послабив здатність могутнього націоналістичного підпілля на Галичині виступати в послідовній опозиції до повторної радянської окупації”. Цю думку Дж. Армстронга ставить під сумнів П.Потічний, хоча щодо

причин виникнення УПА вони одностайні, але український дослідник додає ще суто моральний аспект: у населення виникали питання де ж той провід і чому він не захищає простих людей⁵⁹.

Спонтанний рух опору поставив керівництво ОУН перед необхідністю розгортання військових дій як проти Німеччини так і проти радянських партизанських формувань⁶⁰.

Дж.Армстронг звертає особливу увагу на те чому саме ОУН-Б очолила УПА: по-перше, вона була найкраще організована, по-друге, апелювала за підтримкою до населення, і по-третє, не останню роль зіграло і географічне положення. Серед усіх теренів придатних для партизанського руху Волинь виявилась єдино можливою. Вона межувала з Галичиною, де розташовувалась основна база ОУН і населення цих теренів симпатизувало національно-визвольному руху. Інші території або були несприятливі з географічної точки зору, або населення не сприймало ідеологію ОУН⁶¹. Т.Бульба-Боровець, який першим створив військові формування на Волині згодом опинився в лещатах між радянськими партизанами та підрозділами ОУН-Б. В результаті військо Т.Бульби-Боровця було інтегровано військовими формуваннями ОУН-Б⁶².

Американський дослідник вказує на нестачу офіцерів, як основну ваду УПА, адже як відомо, боєдатність будь якої армії залежить від офіцерського складу. Цю проблему повстанці вирішували за рахунок поповнення своїх рядів офіцерами УНР та радянськими офіцерами, що тікали з концтатборів⁶³. Дана тема цікавить і Ю.Тис-Крохмалюка, він вважає що такий стан речей суттєво вплинув на партизанську тактику УПА. Ю.Тис-Крохмалюк виділяє дві категорії партизан. Перша - повстанці - вони ведуть війну проти чужоземної влади за визволення свого народу, застосовуючи партизанську тактику. В цій боротьбі повстанці спираються на населення з яким пов'язані генетично. Друга категорія – партизани, які не мають контактів з чужоземним населенням, зброю і їжу їм постачає їх уряд, який координує їх діяльність з діями регулярної армії через спільний штаб. Для повстанців в умовах майже цілковитої ізоляції на перший план виступає особистість солдата, винахідливість і кмітливість якого протиставляється регулярній армії з солдатами обмеженими вузькою спеціалізацією⁶⁴. Унікальною на думку Ю.Тис-Крохмалюка є і тактика УПА, яка не має аналогів у світовій історії. Причини цього він вбачає в унікальності самої повстанської армії яка без жодної допомоги ззовні в умовах нестачі зброї протягом десяти років протистояла двом наймогутнішим арміям світу⁶⁵. Цю думку Ю.Тис-Крохмалюка підтримують майже всі дослідники ОУН-УПА⁶⁶.

Важливу роль останній, як і Дж.Армстронг, відводить акту відновлення УНР 30 червня 1941 р., адже армія без держави поступово перетвориться в зграю бандитів, створення УПА не порушувало логічної послідовності: спочатку постала українська держава, а вже потім українська армія що свідчить на користь легітимності останньої⁶⁷.

Важливе місце в працях про УПА належить проблемам колоборації з нацистами. П.Потічний наполягає що “ ті контакти, що були встановлені між УПА та німецькими підрозділами ... або з союзниками німців ... мали на меті знейтра-

лізувати ці сили ... можуть бути охарактеризовані як виразно протинімецькі кроки". Щодо контактів УПА і Вермахту протягом останніх кількох місяців німецької окупації, то вони носили суто тактичний характер⁶⁸. Ю.Тис-Крохмалюк вважає що позитивне ставлення до Німеччини можна пояснити тим що вона була лютим ворогом Москви, проте німці так і не використали потенціал не російських народів СРСР, цієї ахіллесової п'яти могутньої імперії⁶⁹.

Проблема дослідів УПА ускладнюється особливостями тогочасної української дійсності і представлена головним чином вченими діаспори. На сьогодні не існує якоїсь певної концепції щодо цієї проблеми, більшість досліджень носять описовий характер. Проте зроблені перші спроби дослідити причини виникнення УПА і специфіки її діяльності.

Північноамериканська історіографія українського національно-визвольного руху постала у другій половині ХХ ст. з появою перших вояків ОУН-УПА. Каталізатором цього процесу стала холодна війна, яка сприяла підвищенню інтересу до історії СРСР та неросійських народів що входили до її складу. Праці з проблем діяльності ОУН-УПА створювалися в руслі пануючої тоді історії ідей та соціологічних методів. Всіх дослідників цієї теми можна класифікувати за двома схемами – національна приналежність (українці та власне американці) та методологічний підхід до висвітлення проблем діяльності ОУН-УПА. Друга схема є більш прийнятною, тому що дозволяє краще зрозуміти основні напрямки дослідження в північноамериканській історіографії українського національно-визвольного руху 30-50х років ХХ ст. Згідно цієї схеми можна виділити дві групи дослідників. Перші (П.Мірчук, Л.Шанковський, Я.Білинський) основну увагу приділяли викладу фактологічного матеріалу і, як правило, виступали апологетами певної фракції ОУН. Але саме завдяки їм, широкому загалу стали відомі події, що відбувалися на Україні в період з 1939 по 1952 рр. Можна сказати, що вони підготували ґрунт для праць вчених другої групи (І.Лисяк-Рудницький, П.Потічний, Ю.Тис-Крохмалюк, Дж.Армстронг), які займалися в більшій мірі теоретичними узагальненнями і є політично менш заангажованими. Вартим уваги є той факт, що деякі праці цих істориків носять політологічний характер. Це вплинуло як на зміст роботи так і на застосовані методичні прийоми.

Якщо поглянути на північноамериканську історіографію ОУН-УПА з точки зору класифікації Г.Касянова, то всі дослідники цієї теми – прихильники примордиалістської версії. Згідно їх бачення український національно-визвольний рух 30-50-х років ХХ ст. є органічним продовженням українського державотворчого процесу, що сягає своїм корінням в часи Київської Русі. Згідно міфологіко-символічної концепції Дж.Армстронга в основі української державності лежать демократичні традиції, а ареною основних подій української історії є Наддніпрянина (Східна Україна).

Полемічною виявилась проблема виникнення українського інтегрального націоналізму. Розглядаючи це питання з точки зору історії ідей дослідники другої групи не одноставні щодо визначення ідеологічних впливів на останній. Серед

причин еволюції ідеології ОУН головною вони вважають причину вплив східноукраїнського елемента. Це опосередковано підтверджує міфологіко-символічну концепцію Дж.Армстронга, згідно якої Східна Україна є місцем творення вітчизняної історії.

Проблема вивчення діяльності УПА ускладнювалась двома факторами: наявністю трьох категорій військових формувань і співпрацею УПА з нацистською Німеччиною, що не давало можливості адекватно оцінити її роль власне американським дослідникам. Розробка цього питання довгий час здійснювалась майже виключно представниками української діаспори, причому не можна говорити про розгляд даної проблеми в контексті певної концепції, вони носять описовий характер. Своєрідну спробу знайти місце діяльності УПА в військовій історії було зроблено Ю.Тис-Крохмалюком. Проаналізувавши військовий досвід повстанців він дійшов висновку, що це унікальне явище, яке не має аналогів у світовій військовій історії. В цілому, його праця носить суто прагматичний характер маючи на меті акумулювати досвід УПА, аби використати його у майбутній війні з СРСР. Відчувається вплив холодної війни.

Можна констатувати факт, що північноамериканська історіографія дала обґрунтування основним проблемам українського національно-визвольного руху 30-50-х років ХХ століття і створила теоретико-методологічну базу для подальшого дослідження проблеми вітчизняними вченими.

¹ До справи визнання на державному рівні ОУН-УПА // *Визвольний шлях*. 2000. №9. С. 109.

² Кульчицький С. Історичний висновок про діяльність ОУН-УПА (Попередній варіант) // *Сучасність*. 2001. №2. С. 50-58.

³ Грабовський С. Доля армії без держави // *Сучасність*. 2001. №2. С.63-74;

Коваль В. Як незалежна Україна починала боротьбу проти борців за незалежність України // *Сучасність*. 2001. №2. С.78-81; Кук В. “Рано чи пізно правда про заслуги ОУН-УПА стане загальновідомою” // *Сучасність*. 2001. №2. С.82-83; Скуратівський В. Нотатки до проблеми УПА // *Сучасність*. 2001. №2. С. 76-77; Червак П. Чи буває “проміжною” правда? // *Сучасність*. 2001. №2. С. 59-61.

⁴ Савченко С. Сучасна українська історіографія спроба характеристики // *Сучасність*. 1999. №11. С. 127-131.

⁵ Там само. С.129-130.

⁶ Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ столітті та проблеми сучасної української історичної науки // *УІЖ*. 1999. №1. С.87.

⁷ Косик В. “Український історик” про ОУН і УПА // *Український історик*. 1994. №1-4. С. 82-89.

⁸ Вовк В. Висвітлення тематики ОУН і УПА в журналі “Український історик” // *Український історик*. 1994. №1/4. С.90.

⁹ Там само. С.91.

¹⁰ Там само. С. 92.

¹¹ Там само. С. 93-95.

¹² Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. К, 1994. Т.2. С.261.

¹³ Там само. С. 262.

¹⁴ Там само. С.262.

- ¹⁵ Там само. С.264.
- ¹⁶ Там само. С.267.
- ¹⁷ Там само. С.267-268.
- ¹⁸ Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. К, 1999. С.264-266.
- ¹⁹ Там само. С.274.
- ²⁰ Там само. С.270-272.
- ²¹ Таран Л.В. Вказ. праця. С.89.
- ²² Мірчук П. УПА 1942-1952 Документи і матеріали. Львів, 1991. 220 с.
Мірчук П. Нариси історії Організації Українських Націоналістів. Мюнхен, 1968. 285 с.
Shankowsky L. Ten Years of the UPA Struggle (1942-1952) // The Ukrainian Insurgent Army in fight for freedom. New-York, 1954. P. 23-51.
- Косик В. Чи треба реабілітувати ОУН-УПА? // "Голос України", 1993. 22 трав. С. 12.
- ²³ Косик В. Чи треба реабілітувати ОУН-УПА... С.12.
- ²⁴ Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: нариси політичної історії. К, 1993. 280 с.
- ²⁵ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С.247-270: Potichnyj Peter J. The Ukrainian Insurgent Army (UPA) and German Authorities // German-Ukrainian Relations in Historical Perspective Ed. by Hans-Joachim Torke and John-Paul Himka. Edmonton, 1994. P.163-171; Potichnyj Peter J. Ukrainians in World War II Military Formation: An Overview // Ukrainian during World War II: History and his Aftermath – A Symposium ed. by Yury Boshyk. Edmonton, 1986. P.61-65; Tys-Krokhmaluk Y. UPA Warfare in Ukraine: Strategical, Tactical, and Organizational Problems of Ukrainian Resistance in World War II. New-York, 1972. 447 p.
- ²⁶ Armstrong John A. Ukrainian nationalism 1939-45. New-York, 1955. 320 p.
- ²⁷ Літопис УПА. Торонто, 1939-1985. Т.1-11.
- ²⁸ Encyclopedia of Ukraine. Ed. by Danylo Husar Struk. Toronto, 1993. P. 247. Vol. 4.
- ²⁹ Дементьев И.П. Основные направления и школы в американской историографии послевоенного времени // Вопросы истории. 1976. №11. С.88.
- ³⁰ Дементьев И.П. Вказ. праця. С.89-90.
- ³¹ Дементьев И.П. Вказ. праця. С.91-92.
- ³² Ротмэн Д.Б. "Новая социальная история" в США // Новая и новейшая история. 1990. №2. С.74.
- ³³ Armstrong John A. Myth and History in the Evolution of Ukrainian Consciousness // Ukraine and Russia in Their Historical Encountered. by Peter Potichnyj. Edmonton, 1992. P.125.
- ³⁴ Tys-Krokhmaluk Y. UPA Warfare... P.X.
- ³⁵ Armstrong John A. Ukrainian nationalism... P. 7-8.
- ³⁶ Armstrong John A. Myth and History... P.129.
- ³⁷ Там само. С.128.
- ³⁸ Armstrong John A. Myth and History... P.130.
- ³⁹ Там само. С.130.
- ⁴⁰ Там само. С.131.
- ⁴¹ Там само. С.132.
- ⁴² Лисяк-Рудницький І. Історичі есе... С.248-249.
- ⁴³ Armstrong John A. Ukrainian nationalism... P.21.
- ⁴⁴ Там само. С. 15-16.
- ⁴⁵ Там само. С.35.
- ⁴⁶ Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С.265.

- ⁴⁷ Там само. С.249.
- ⁴⁸ Там само. С.255.
- ⁴⁹ Armstrong John A. Ukrainian nationalism... P.158-159.
- Гунчак Т. Вказ. праця. С.241.
- ⁵⁰ Potichnyj Peter J. Ukrainains in World War II... P.61.
- ⁵¹ Там само. С.62.
- ⁵² Там само. С.63.
- ⁵³ Мірчук П. УПА 1942-1952 Документи і матеріали... С.220; Shankovsky L. Ten Years of the UPA Struggle... P.23-51.
- ⁵⁴ Potichnyj Peter J. The Ukrainian Insurgent Army ... P.163-171; Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare... P.447.
- ⁵⁵ Armstrong John A. Ukrainain nationalism..., P.120.
- ⁵⁶ Там же. С.22.
- ⁵⁷ Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare..., P.19.
- ⁵⁸ Potichnyj Peter J. The Ukrainian Insurgent Army..., P.164.
- ⁵⁹ Там же. С.165.
- ⁶⁰ Там же. С.165.
- ⁶¹ Armstrong John A. Ukrainian nationalism... P.155.
- ⁶² Там само. С.156.
- ⁶³ Там само. С. 156-157.
- ⁶⁴ Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare...P.VII-VIII.
- ⁶⁵ Там само. С.26.
- ⁶⁶ Субтельний О. Україна: історія. К., 1993. С.321; Лисяк-Рудницький І. Вказ. праця. С. 268.
- Гунчак Т. Вказ. праця. С.246.
- ⁶⁷ Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare... P..23.
- ⁶⁸ Potichnyj Peter J. The Ukrainian Insurgent Army... P. 170-171.
- ⁶⁹ Tys-Krokhmaliuk Y. UPA Warfare... P.22.

Іван Мищак

ІСТОРИОГРАФІЯ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (1943- середина 1960-х рр.)

Історія архівної справи в Україні у розглядуваний період неодноразово привертала до себе увагу дослідників. Це і не дивно, оскільки повоєнний період є одним з найцікавіших в історії розвитку архівної справи і в історії України взагалі. Завдяки цьому на сьогоднішній день написано велику кількість праць, що висвітлюють ті чи інші аспекти даної проблеми, або дають коротку характеристику періоду в цілому.

Але дослідження даної проблеми проводилося не завжди однаково. У різні часи тут були свої особливості і різне бачення ситуації. Також вирішальну роль відіграла певна ідеологічна спрямованість історіографії радянського періоду, з притаманним для неї возвеличуванням керівної ролі партії і уряду, у разі досягнення успіхів, та замовчуванням недоліків.

Тому розглядаючи праці, висвітлюючи архівну роботу в Україні у повоєнні роки, хотілося б виділити три такі основні етапи:

1. Охоплює період від визволення України у 1944 р. до XX з'їзду КПРС у 1956 р. Це період перебування архівних установ у складі МВС, повної сталінської диктатури в усіх сферах життя, приховування недоліків і написання праць у душі пануючої ідеології. Для цього періоду характерний не стільки науковий підхід у висвітленні проблеми, як написання статей інформаційного характеру про різні аспекти архівної роботи. Майже всі статті з даної проблеми того періоду написані архівістами, що пояснюється як їхньою професійною зацікавленістю, так і обмеженням доступу науковців до архівних джерел у вказаний період. Значну частину серед цих праць становлять спогади учасників оперативних груп УДА НКВС УРСР і окремих архівістів про перші кроки по відбудові архівного господарства після звільнення України від загарбників, заходи щодо розшуку вивезених окупантами матеріалів тощо.

2. Охоплює період після XX з'їзду КПРС і аж до розвалу СРСР. Для цього етапу характерне зростання науково-дослідної роботи в цілому, що позитивно вплинуло і на стан розробки праць з історії архівної справи. Відбулося загальне поживлення у роботі дослідників з архівними документами, причиною чого стало розсекречення значної кількості архівних фондів і збільшення допуску дослідників у архіви. Як наслідок, праці з історії архівної справи почали з'являтися не тільки з-під пера архівістів, а і дослідників з різних наукових установ, що дало можливість простежити розвиток архівного будівництва як з "середини", так і з "зовнішнього" боку, тобто бачення цієї проблеми людьми, зацікавленими у об'єктивному висвітленні питання. Слід відмітити, що більшість праць з даної проблеми вийшла саме у період хрущовської "відлиги", тобто період відносної лібералізації і плюралізму думок, що підносить цінність цих робіт. Але і в період утвердження тоталітаризму і аж до розвалу СРСР з'явилося чимало праць, які посіли достойне місце у дослідженні цього питання, хоча радянська епоха наклала на них свій негативний відбиток.

3. Етап охоплює останнє десятиріччя, тобто період української історіографії в умовах незалежної України. Праці цього етапу вигідно відрізняються від попередніх своїм неупередженим ставленням і об'єктивністю, намаганням позбутися стереотипів минулого. Автори намагаються проводити джерелознавчу критику, що сприяє найбільш об'єктивному висвітленню даної проблеми.

Дослідження з історії розвитку архівної справи в Україні у розглядуваний період з'явилися вже у перші повоєнні роки. Вони висвітлювали шляхи подолання тих проблем, які постали перед архівістами при відновленні архівної мережі України і нормального функціонування архівних установ, проблему підготовки кадрів тощо. Так, вже у першому номері Науково-інформаційного бюлетеня АУ УРСР, що вийшов у 1947 р., було опубліковано статтю В.Коновалової¹, у якій авторка розповідає про пошук у архівах України документів, що були використані при відбудові зруйнованих об'єктів народного господарства і дали можливість заощадити значні кошти і багато часу. У цьому ж номері бюлетеня вміщено статтю

про підготовку кадрів архівістів на архівному відділі КДУ ім. Т.Г.Шевченка². Про роботу українських архівістів у роки війни розповів у своїй статті³ відомий історик-архівіст, співробітник УДА НКВС УРСР П.І.Павлюк. На основі власних спогадів він висвітлює заходи оперативних груп архівістів по відбудові архівної мережі України і розшуку документів архівного фонду республіки, вивезених окупантами за кордон. Проблемі впорядкування фондів Закарпатського облдержархіву у перші повоєнні роки присвячена стаття Г.Неклеси⁴. У праці подано коротку історію Закарпаття, вказано причини поганого збереження документів і ті труднощі, що виникли перед архівістами при їх подоланні. Архівному будівництву в Україні у перші повоєнні роки присвятив ряд своїх статей А.Ярошенко⁵. Особливу увагу він приділив відбудові архівних установ Західної України, проблемі збереження і концентрації документів, науковій роботі архівів.

Загальну картину використання документів держархівів у 1940-х рр. для відбудови народного господарства дає спільна стаття Н.Герасимчук, В.Клокова, Т.Сатової і В.Скорини⁶. Цю ж тему продовжує у своїй статті І. Л. Бутич⁷, який більше уваги приділяє науковій роботі архівів. З'явилися статті і про архівну роботу у окремих архівах. Наприклад, роботу читального залу ЦДІА УРСР висвітлює стаття М.Новиченко⁸. У перших номерах Науково-інформаційного бюлетеня АУ УРСР вміщено повідомлення і про інші види архівної роботи.

На протязі першого етапу було підготовлено і опубліковано ще цілий ряд статей з різних питань архівного будівництва, але вони носили не стільки науковий, як інформаційний характер і базувалися на власних поглядах авторів і їхньому баченні проблеми.

Другий етап історіографії проблеми, що розпочався після XX з'їзду КПРС, представлений великою кількістю праць з різних питань архівної справи. Чи не найбільший вклад у дослідження розвитку архівної справи в Україні у повоєнний період вніс тодішній начальник АУ УРСР С.Д.Пількевич. У 1956 р. вийшла у світ його стаття «О работе архивных органов и государственных архивов Украины»⁹, де автор висвітлює архівне будівництво республіки в цілому, дає загальну характеристику стану архівної справи, показує досягнення та труднощі, які постали перед архівістами при відновленні і розбудові архівного господарства України. Цю тему продовжує і спільна стаття С.Д.Пількевича і А.Й.Грінберга, що вийшла у 1958 р.¹⁰ У тому ж році у збірнику «3 історії архівного будівництва на Україні» вміщено статтю С.Д.Пількевича «40 років архівного будівництва на Україні»¹¹, де автор розглядає історію архівної справи в Україні з часу створення перших архівів, велику увагу приділивши архівній роботі у перші повоєнні роки і заходам архівістів по відбудові архівної мережі республіки. Його перу також належать такі ґрунтовні статті: «Головні етапи розвитку архівної справи в Україні», «Архівне будівництво на Україні за роки Радянської влади» та цілий ряд інших¹². Він же написав ряд статей і повідомлень про участь українських архівістів у міжнародних конференціях та архівну діяльність за кордоном¹³. Всі ці статті написані на основі численних архівних джерел та літератури і є значним внеском у висвітлення проблеми.

Дослідження історії архівної справи продовжив наступник С.Д.Пількевича на посту начальника АУ УРСР О.Г.Мітюков. Йому належить монографія «Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973»¹⁴. Ця праця спеціально присвячена проблемі становлення і розвитку архівної справи в Радянській Україні і охоплює досить широкий за хронологічними межами проміжок часу. Розвиток архівної справи у досліджуваній нами період викладено у шостому та, частково, п'ятому і сьомому розділах. Досить значну увагу О.Г.Мітюков приділив відбудові зруйнованого під час війни архівного господарства, заходам уряду щодо упорядкування режиму зберігання і кращого використання архівних матеріалів. Звичайно, не всі питання розвитку архівної справи дістали належне висвітлення. На мою думку, автор замало уваги приділив реєстрації та реституції архівних фондів, підготовці кадрів архівістів у повоєнні роки та ряду інших проблем. До того ж, праця О.Г.Мітюкова, як і всі дослідження радянського періоду, має певне ідеологічне спрямування і направлена на висвітлення провідної ролі партії і уряду у розбудові архівного господарства республіки.

Крім вказаної праці, перу О.Г.Мітюкова належить і цілий ряд статей, опублікованих у наукових збірниках та періодичних виданнях¹⁵. Автором розроблено питання періодизації архівного будівництва на Україні, простежено діяльність архівних установ республіки на окремих коротких етапах і на протязі тривалого часу, розглянуто окремі аспекти архівної справи. Всі статті О.Г.Мітюкова написані на досить значній джерельній базі.

Відомо, що А.Й.Грінберг, викладач кафедри архівознавства КДУ і архівіст-практик одночасно, підготував монографію з історії архівної справи в Україні у 1917-1969 рр., але вона так і не була видана.

Історії архівного будівництва у повоєнний період присвятили праці А.Й.Грінберг, Л.Хміль, І.Л.Бутич, В.І.Вяліков¹⁶. А.Грінберг і Л.Хміль простежують розвиток архівного будівництва в республіці лише до другої половини 50-х років, тобто до часу написання статей. В.Вяліков більше уваги звернув на періодизацію і виділив на протязі розглядуваного періоду два етапи: 1. 1945-1955 рр. 2. 1956-1960 рр., а також подав короткі довідки про центральні державні архіви УРСР. Цікава стаття з даної проблеми належить Л.І.Лозенко і А.В.Кентію¹⁷, які зробили загальний огляд архівного будівництва в республіці з 1919 р. до середини 1970-х рр. Перелічені статті вносять значний вклад у дослідження проблеми, але всі вони написані у радянський період, тому автори були змушені дотримуватись офіційного курсу радянської історіографії з притаманними їй вихваляннями партійної і урядової політики, чий рішення не завжди були спрямовані на всебічний розвиток науки і об'єктивне висвітлення подій. До того ж, автори були обмежені обсягом статті, тому не могли зробити докладного огляду і висвітлення розглядуваної проблеми, тим більше у межах цілої України і на протязі досить тривалого проміжку часу.

Більш детальну картину дають нам ті статті, що висвітлюють архівне будівництво у окремому регіоні чи області, і на протязі значно меншого хронологічного періоду. До них належить ряд праць з історії розвитку архівної справи у західних

областях Української РСР¹⁸. Стаття О.Т.Вайнбаума і П.В.Замкового розглядає хід архівного будівництва в регіоні до 1958 р. У ній вміщено багатий статистичний матеріал, проте автори не роблять жодного посилання на будь-які архівні фонди чи літературу. Кілька статей даній проблемі присвятив М.П.Глинський, який розглядає архівну діяльність в регіоні на протязі всього періоду, особливу увагу приділивши відбудові архівів, концентрації і впорядкуванню фондів, використанню документів архівів при відбудові народногосподарських об'єктів. В.І.Куцинда простежує історію архівної справи в регіоні з кінця 18 ст. і детальніше зупиняється на упорядкуванні фондів держархівів на початку 1950-х рр.

Велика кількість статей висвітлює архівне будівництво в окремих областях України. Більшість із них вийшли у кінці 1960-х рр. і були приурочені до 50-річчя декрету 1918 р. «Про реорганізацію і централізацію архівної справи в РСФРР». Всі вони публікувалися у журналі «Архіви України», а частина з них - у матеріалах Третьої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін¹⁹, що відбулася у 1968 році у Києві. Ці статті написані за єдиним принципом. Вони висвітлюють розвиток архівної справи в області за роки радянської влади і базуються на багатому фактичному матеріалі. Основним джерелом для їх написання послужили матеріали фондів обласних державних архівів (автори статей - співробітники даних архівів чи АВ), що дає змогу детальніше простежити хід розвитку і становлення архівної мережі у кожній області зокрема. Велику увагу автори цих статей звернули саме на відновлення архівної мережі після визволення території областей від загарбників, зміцнення матеріальної бази і відбудову державних архівів, концентрацію і впорядкування матеріалів, науково-видавничу роботу архівів, використання архівних документів при відбудові народного господарства тощо.

Так само, досить велика кількість статей присвячена діяльності окремих державних архівів²⁰. Ці статті написані, в основному, співробітниками даних архівів на основі матеріалів архіву і висвітлюють роботу архіву на протязі певного періоду чи присвячені якомусь окремому виду архівної роботи. Так, у статті О.М.Бунькової і О.О.Кривошеєвої розглядається історія ЦДАЖР УРСР з часу утворення - листопада 1943 р., і до другої половини 1960-х років. Велику увагу приділено відновленню роботи архіву у Києві і його філіалу у Харкові, зміцненню матеріальної бази архіву і роботі архіву у Харкові після його об'єднання з філіалом. Також зосереджено увагу на роботі лабораторії по мікрофільмуванню і реставрації документальних матеріалів, показано, яких успіхів добилися співробітники лабораторії за 10 років її роботи. Значне місце у статті приділено роботі архіву по передачі фондів до центральних державних архівів СРСР та пошукам документів профілю архіву у інших держархівах СРСР, а також науково-видавничій роботі архіву. В цілому, тут міститься досить докладний виклад історії і діяльності ЦДАЖР у межах статті.

Історія створення і діяльності ЦДА УРСР у Львові розглянута у статті Н.Ф.Врадій. Авторка подає коротку історіографію проблеми та розглядає історію архіву з 80-х рр. 18 ст. (починаючи від попередників архіву), більш детально

зупиняється на роботі архіву з 1946 р., коли архівні фонди було повернуто після їх вивезення фашистами і замість Центрального державного архіву стародавніх актів створено філіал ЦДІА УРСР у Львові, який у жовтні 1958 року за постановою РМ УРСР перейменовано на ЦДІА УРСР у Львові. У статті висвітлено роботу архіву по упорядкуванню, опису і обліку фондового складу, діяльність по створенню НДА, роботі реставраційної майстерні.

Найбільша кількість статей, що розглядають розвиток архівної справи в Україні 40-60-х років ХХ ст., присвячена якомусь окремому виду архівної роботи. Одночасно вони є і найбільш докладним дослідженням даної проблеми, оскільки автори мали можливість зосередити свою увагу на якомусь вузькому аспекті архівної роботи за певний проміжок часу. Значна частина таких праць висвітлює діяльність архівістів у роки Другої світової війни і одразу ж по її закінченні.

Більшість з цих праць написані на основі особистих спогадів і тривалої роботи з місцевими архівними фондами. Так, П.П.Гудзенко, начальник УДА НКВС УРСР у роки війни, у своїй статті²¹ розповідає про діяльність оперативних груп українських архівістів по збиранню і збереженню документів у роки війни, відновленню архівної мережі України на звільненій від загарбників території, розшук і повернення з-за кордону вивезених фашистами архівних фондів державних архівів республіки, зокрема про діяльність оперативної групи по розшуку і поверненню архівних документів в Румунії, до складу якої він сам входив. У цій же статті автор наводить списки українських архівістів, які внесли найбільший вклад у справу збереження і відновлення архівного фонду України.

Проблемі діяльності архівістів, в тому числі і українських, у роки війни і по її закінченні присвятили свої праці ряд відомих радянських дослідників. Кілька з них належать В.В.Цапліну²². У статті «Возвращение в Советский Союз документов ГАФ (1945-1946 гг.)» він висвітлює діяльність оперативних груп ГАУ НКВС СРСР за кордоном та процес повернення документів у СРСР, значну увагу приділяє поверненню архівних фондів на Україну. Діяльності архівів у роки війни В.В.Цаплін присвятив і свою монографію «Архивы, война и оккупация. 1941-1945 годы», але вона і досі не видана і існує лише в машинопису. Роботу архівістів у роки війни висвітлюють і інші статті цього дослідника, але вони розглядають евакуацію архівних фондів на початку війни і лише побічно торкаються відновлення архівної мережі України одразу ж після визволення.

Проблемі діяльності архівістів у роки війни присвятив свої праці ще один відомий радянський дослідник В.В.Максаков²³. У своїй монографії «История и организация архивного дела в СССР (1917-1945 гг.)» він розповідає про використання архівних фондів при відбудові народного господарства країни, але не виділяє окремо роботу українських архівістів. Такий самий характер має і його стаття «Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.».

Дослідниця Л.В.Максакова у своїй монографії²⁴ розповідає про виявлення у Німеччині у 1945 р. і повернення в Україну цінних книг бібліотеки АН УРСР та книг інших бібліотек України.

Велика кількість статей висвітлює проблему підготовки кадрів архівістів у повоєнний період. Більшість із них присвячені роботі кафедри архівознавства та архівного відділу КДУ ім. Т.Г.Шевченка. Зокрема, досить детальний розгляд роботи кафедри по підготовці істориків-архівістів зробили у своїх статтях колишні її завідувачі В.І.Стрельський, В.О.Замлинський та інші викладачі кафедри²⁵.

Є статті, присвячені підготовці кадрів архівістів безпосередньо у архівах²⁶. Проте, комплексної статті, яка висвітлювала б роботу архівів України і кафедри архівознавства університету по підготовці кадрів та кадровий стан архівних установ республіки на протязі розглядуваного періоду так і не було створено, хоча на Україні вдалося у повоєнний період підготувати цілу плеяду відомих істориків-архівістів і своїми силами у значній мірі вирішити кадрову проблему.

Ряд статей розглядають питання зміцнення матеріальної бази архівів, комплектування, експертизи і впорядкування архівних фондів²⁷. Зокрема, В.Коновалова у своїй статті «Питання перебудови діяльності державних архівів у галузі комплектування і наукової експертизи документальних матеріалів радянських установ» розглядає ті зміни, які сталися у роботі ЕПК для покращення відбору документів на постійне зберігання. Цій же проблемі авторка присвятила ще кілька статей, детальніше зупинившись на поверненні документів установам, внаслідок чого архіви змогли проводити концентрацію необхідних матеріалів. Л.Метельська у своїй статті висвітлила хід роботи по упорядкуванню документів в обласних установах, а Г.Пшеничний розповів про комплектування ЦДАКФФД УРСР кінодокументами.

Значне зацікавлення у дослідників викликала науково-видавнича діяльність архівних установ і використання документів архівів при відбудові об'єктів народного господарства. Ряд статей з даного питання опублікував І.Л.Бутич²⁸. Зокрема у його статті «Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР» дається аналіз збірників документів, виданих архівними установами республіки до 1958 р.

Багато статей про виявлення і використання документів опублікували співробітники окремих архівів і АВ за матеріалами своїх архівів²⁹. Так, Н.Мірошниченко підготувала і видала докладну статтю про використання документальних матеріалів Львівського облдержархіву; Л.Метельська повідомила про використання матеріалів фондів Державного архіву Вінницької області. Численні статті інших авторів дають можливість простежити хід пошуку документів народногосподарського значення і їх роль у відбудові, проектуванні промислових і культурних об'єктів, наукових установ, а також у сільському господарстві та інших галузях.

Ряд статей присвячено питанням роботи дослідників у читальних залах архівів і діяльності НДБ архівних установ, а також підготовці архівістами виставок, проведення екскурсій, читання лекцій³⁰. Зокрема, роботу НДБ висвітлює стаття І.Л.Бутича «Назрілі питання роботи науково-довідкових бібліотек державних архівів Української РСР». Автор звертає увагу на недосконалість НДА у бібліотеках архівів, що затрудняє роботу з їхніми фондами, а також називає ті архіви, де весь НДА приведено до належного стану, створено систему каталогів і упорядковано. Про організацію виставки до 100-річчя від дня смерті Т.Г.Шевченка у Львові

розповідається у повідомленні О.Мокрицької, а Л.Латишева у своїй статті знайомить із виставками документальних матеріалів у Одеському облдержархіві. С.Вініковецький у статті «Організація роботи читального залу Вінницького облдержархіву» висвітлює роботу читального залу архіву, показує, на скільки збільшилась чисельність дослідників у порівнянні з 1950-ми роками і початком 1960-х рр., розповідає про роботу НДБ архіву і НДА, який полегшує пошук потрібних матеріалів.

Чимало праць розглядають питання науково-методичної роботи архівів і створення НДА³¹. Про вихід першого в Україні путівника по ЦДІА УРСР у Києві повідомляє стаття «Перший путівник по архівних фондах України». І.Л.Бутич у своїй статті розповідає про стан науково-методичної роботи у архівах Української РСР і її роль у організації інших видів архівної роботи. С.Кукреш у праці «Створення предметно-тематичного каталогу в ЦДІА УРСР у Києві» простежує шляхи удосконалення НДА архіву, починаючи з карткового методу описання і до створення системи каталогів. Стаття цього ж автора «Створення єдиної системи науково-довідкового апарату в державних архівах України» підводить підсумки роботи держархівів республіки по каталогізації документів у першій половині 1960-х рр., створенню путівників, оглядів фондів тощо. Діяльність окремих архівів у цьому напрямку теж знайшла своє відображення у наукових статтях і повідомленнях. Зокрема, Г.П.Некlesa у своїй статті ділиться досвідом науково-методичної роботи архівістів Київської області, набутим ними під час розробки методичних посібників на протязі 1956-1961 рр.

Ще однією цікавою проблемою архівної роботи, яка знайшла своє відображення у науковій літературі, є міжнародна діяльність українських архівістів і їх співробітництво з архівістами інших республік СРСР. Значна частина цих статей розповідає про відвідини українських архівів іноземними делегаціями архівістів і про поїздки наших архівістів за кордон³². Більшість із них написані С.Д.Пількевичем і повідомляють про участь українських архівістів у роботі міжнародних конференцій та про хід самих конференцій, а також про архівну роботу за кордоном. У статті І.Дем'яненка розповідається про відвідини України чеськими архівістами та передачу їм фотокопій документів. Л.Попова у своїй статті знайомить нас із документами з історії України, що зберігаються у архівах Польщі. О.Годосіна повідомила про візит на Україну з метою обміну досвідом вірменської делегації співробітників відомчих архівів.

Одним з найдокладніших досліджень даної проблеми є доповідь В.В.Кузьменка «Інтернаціональні зв'язки архівних установ УРСР», виголошена ним під час роботи Другої республіканської наукової конференції з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, що проходила у Києві у 1965 р., і опублікована у матеріалах конференції³³. Автор розглядає участь українських архівістів у роботі конференцій МРА, поїздки архівістів за кордон для обміну досвідом, обмін архівною періодикою, а також зв'язок з архівістами інших республік СРСР, зокрема участь у спільних нарадах, обмін архівними документами тощо.

Висвітленню архівного будівництва у розглядуваний період свої праці присвятили і інші науковці. Так, російська дослідниця Т.І.Хорхордіна у своїй монографії³⁴ подає цікаву передісторію видання урядової постанови з архівної справи 1956 року, яка почала етап хрущовської “відлиги” у архівній галузі. Вона ж розглядає діяльність архівних установ по розсекречуванню фондів, аналізує ті зміни, які сталися у архівному будівництві країни у 1950-х - на початку 1960-х рр. Але Т.Хорхордіна досліджує історію архівної справи в СРСР, не торкаючись окремо України.

Цілий ряд цікавих досліджень з даної проблеми зробили українські дослідники вже після здобуття Україною незалежності. Значне зацікавлення вітчизняною історією посилило інтерес і до архівознавства в цілому та історії архівної справи зокрема. Серед основних проблем, які досліджуються, у першу чергу слід виділити розшук і повернення документів українських архівів, вивезених загарбниками у роки війни. Цьому питанню присвятила свою працю американська дослідниця П.К.Грімстед та український дослідник Г.Боряк. Їхня спільна праця і статті у періодичній пресі³⁵ базуються на багатому джерельному матеріалі українських, російських і німецьких архівів, що значно піднімає вагу самого дослідження. Автори розглядають, якої шкоди завдала українським архівам війна, нищення архівних фондів як німецькою, так і радянською стороною, пошук та повернення архівних документів на Україну.

Ще однією цікавою темою є міжнародні зв'язки українських архівістів. Висвітленню цього питання присвятив свої праці В.Лозицький³⁶. Головну увагу він зосередив на створенні МРА і вступі до неї АУ УРСР, та подальшій участі українських архівістів у роботі міжнародних конференцій цієї організації. Дану проблему досліджує С.І.Шевченко, який у своїй статті³⁷ розглянув участь вітчизняних архівістів у роботі міжнародних архівних конференцій та співробітництво українських і зарубіжних архівів у справі розшуку і передачі профільних документів та їх фотокопій.

У праці Л.Лозенко³⁸ розглянуто ті втрати, яких зазнали архіви України у повоєнні роки внаслідок вивезення фондів до центральних державних архівів СРСР. Стаття підготована на основі матеріалів поточного архіву Державного комітету архівів України і дає уявлення про масштаби вивезення документів, більшість з яких і досі перебуває в Росії.

Дослідниця Н.М.Христова опублікувала ряд статей і захистила кандидатську дисертацію на тему «Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920-1990 рр.»³⁹. Вона розглянула діяльність архівів по створенню НДА і, зокрема, каталогів у кінці 50-х - першій половині 60-х рр.

М.Г.Дубик у своїй дисертації «Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944 рр.)»⁴⁰ окремий параграф виділила з'ясуванню збитків, яких зазнали державні архіви України у роки війни та, частково, поверненню вивезених окупантами архівних фондів.

Висвітленню археографічної діяльності архівних установ у повоєнний період присвятили свої статті Ю.Прилепішева і М.Савченко⁴¹, розглянувши хід підготовки та видання державними архівами республіки збірників документів та інших видань.

Проблему забезпечення держархівів України приміщеннями і зміцнення їх матеріальної бази у розглядуваний період частково висвітлив М.І.Крячок у своїй статті⁴², але його праця присвячена саме діяльності С.Д.Пількевича у даному напрямку і хронологічно охоплює період його перебування на посаді начальника АУ УРСР.

Питанню підготовки кадрів істориків-архівістів на кафедрі архівознавства Київського університету ім. Тараса Шевченка присвятив ряд праць теперішній завідувач кафедри професор Я.С.Калакура⁴³. Зокрема, у своїй статті «Архівознавство у шевченківському університеті», він простежує зародження і розвиток архівознавчих студій у стінах університету. Велику увагу приділяє питанню створення кафедри архівознавства та заходам перших викладачів по підготовці кадрів архівістів на архівному відділі університету, розглядає діяльність кафедри на протязі всього періоду існування аж до теперішнього часу.

Кілька статей з даної проблеми підготував автор цих рядків⁴⁴, розглянувши хід розбудови архівного господарства України у повоєнний період, комплектування і впорядкування архівних фондів, проблему підготовки кадрів тощо.

Особливою заслугою у розробленні питань архівознавства останнього періоду є підготовка і видання підручника з архівознавства під редакцією завідувача кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка професора Я.С.Калакури⁴⁵. У ньому висвітлено найважливіші питання історії, теорії, та практики архівної справи. Окремий розділ присвячено історії архівної справи в Україні з найдавніших часів і до сьогодення. Про видатних діячів архівної справи розповідає довідник «Українську архівісти»⁴⁶, підготовлений ГАУ при Кабінеті Міністрів України. Найближчим часом мають вийти з друку «Нариси з історії архівної справи в Україні». Ведеться робота і над іншими виданнями. Головною особливістю праць сучасного періоду є їхня висока об'єктивність, джерельна критика, неупередженість у висвітленні розглядуваного процесу.

Таким чином, аналіз літератури з даної проблеми дає можливість нам пересвідчитись у тому, що далеко не всі аспекти історії розвитку архівної справи у повоєнний період висвітлені у достатній мірі, особливо враховуючи те, що коло джерел на протязі останнього десятиріччя значно збільшилось, а це дає нам можливість доповнити і, у деякій мірі, переглянути вже зроблені висновки. Виходячи з цього слід сказати, що історія архівного будівництва у вказаний період ще потребує детального дослідження.

---

¹ Коновалова В Використання документальних матеріалів державних архівів УРСР для народногосподарських цілей //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1947. №1. С.18-22.

- ² Про роботу кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін КДУ ім. Т.Г.Шевченка // Там само. С.38-40.
- ³ Павлюк П. Архіви України в роки Великої Вітчизняної війни // Там само. 1948. №2. С.11-14.
- ⁴ Неклеса Г. Впорядкування матеріалів у Закарпатському обласному державному архіві // Там само. С.28-29.
- ⁵ Ярошенко А. Архівне будівництво в західних областях Української РСР // Там само. С. 23-27; Его же. Архивы западных областей УССР к 10-летию воссоединения украинского народа в едином Украинском советском государстве // Там само. 1950. №1. С.15-21; Его же. Об организации и проведении совещаний в архивных органах и государственных архивах УССР: (В порядке обсуждения) // Там само. 1952. №3. С.31-36.
- ⁶ Герасимчук Н., Клоков В., Сатова Т., Скорина В. Использование документальных материалов государственных архивов УССР в народно-хозяйственных целях // Там само. 1951. №1. С.26-30.
- ⁷ Бутыч И. Использование документальных материалов государственных архивов УССР в научных и народнохозяйственных целях // Там само. 1954. №2. С.31-42.
- ⁸ Новиченко М. Работа читального зала ЦГИА УССР // Там само. 1953. №1. С.37-39.
- ⁹ Пилькевич С. Д. О работе архивных органов и государственных архивов Украины // Исторический архив. 1956. №2. С.208-211.
- ¹⁰ Пилькевич С. Д., Гринберг А. И. Архивное строительство в союзной республике УССР // Там само. 1958. №3. С.199-205.
- ¹¹ Пилькевич С. Д. 40 років архівного будівництва на Україні // З історії архівного будівництва на Україні: Зб. ст., присвячений 40-річчю Радянського архівного будівництва на Україні. Харків. 1958. С. 3-27.
- ¹² Пилькевич С. Д. Архивное дело в УССР // Вопросы архивоведения. 1965. №3. С.16-26; Його ж. Головні етапи розвитку архівної справи на Україні (1917-1965 рр.) // Історичні джерела та їх використання. К., 1968. Вип.3. С.5-31; Його ж. Архівне будівництво на Україні за роки Радянської влади // Архіви України. 1968. №6. С.13-20 та ін.
- ¹³ Пилькевич С. Архивное дело в Германской демократической республике // Научно-информационный бюллетень АУ УССР. 1957. №1. С.82-87; Его же. Архивное дело в Югославии // Там само. 1957. №3. С.75-80; Його ж. Міжнародна конференція круглого столу // Там само. 1958. №2. С.55-60; Його ж. IV Міжнародний конгрес істориків-архівістів // Там само. 1960. №6. С.3-6; Його ж. VI Міжнародна конференція Круглого Столу архівів // Там само. 1961. №4. С.85; Його ж. VI Міжнародна конференція Круглого Столу архівів у Варшаві // Там само. 1961. №5. С.30-33; Його ж. V Міжнародний конгрес істориків-архівістів // Там само. 1965. №1. С.3-6.
- ¹⁴ Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917-1973. К., 1975. 271 с.
- ¹⁵ Мітюков О. Г. Архівна справа в Україні (Вступна стаття) // Державні архіви Української РСР. Короткий довідник / Відпов. ред. О. Г. Мітюков. К., 1972. С.6-32; Його ж. Питання періодизації архівного будівництва на Україні // П'ята республіканська наукова конференція істориків-архівістів, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Матеріали. К., 1972. С.28-44; Його ж. Здобутки і перспективи розвитку архівної справи в Українській РСР // Укр. іст. журн. 1974. №11. С.3-10; Його ж. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Архіви України. 1975. №2. С.9-18; Його ж. 60 років архівної справи в УРСР // Там само. 1978. №3. С.20-34 та ін.

¹⁶ Грінберг А. Й. Успіхи архівного будівництва в Українській РСР за роки Радянської влади //Наукові записки КДУ. К., 1957. Т.ХVI, вип. XII. С.123-130; Хміль Л. 40 років архівного будівництва на Україні (інформаційне повідомлення) //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. №3. С.15-23; Бутич І.Л. Архів - літопис народу (Матеріали на допомогу лекторові). К., 1970. 20 с.; Вяликов В. И. Архивное строительство и государственные архивы в Украинской ССР (1919-1960) //Государственные архивы и архивное дело в союзных республиках: Учеб. пособие. М., 1971. С.36-53.

¹⁷ Лозенко Л. І., Кентій А. В. Архівне будівництво в УРСР (1919-1974) //Архіви України. 1978. №3. С.5-15.

¹⁸ Вайнбаум О. Т., Замковий П. В. Архівне будівництво в західних областях Української РСР //З історії архівного будівництва... С.93-103; Глинський М. П. З історії архівного будівництва в Західних областях УРСР //Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших історичних дисциплін. Перша секція. Архівознавство та діловодство. К., 1965. С.217-234; Його ж. Архівна справа в Західних областях України у роки Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) //Архіви України. №2. С.14-24; Радянське архівне будівництво в західних областях УРСР //Там само. 1979. №5. С.16-22; Куцинда В. І. Радянське архівне будівництво в західних областях УРСР //Там само. 1990. №1. С.5-9.

¹⁹ Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. К., 1968. Перша секція. Архівознавство. 290 с.; Друга секція. Спеціальні історичні дисципліни. 428 с.

²⁰ Бунькова О. М., Кривошеєва О. О. До історії Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР //Там само. Перша секція. С.5-21; Врадій Н. Ф. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові //Там само. С.22-42 та ін.

²¹ Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. №2. С.30-42.

²² Цаплин В. В. Возвращение в Советский Союз документов ГАФ (1945-1946 гг.) //Музейное дело в СССР. М., 1976. С.184 -194; Його ж. Подвиг архивистов //Советские архивы. 1968. №3. С.63-70; Його ж. Восстановление архивных фондов в период войны //Там же. 1969. №3. С.22-29.

²³ Максаков В. В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945 гг.). М., 1969. 431 с.; Його ж. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. //Вопросы архивоведения. 1961. №2. С.3-13.

²⁴ Максакова Л. В. Спасение культурных ценностей в годы Великой Отечественной войны. М., 1990. 132 с.

²⁵ Яковлев С. А. Подготовка архивистов в Киевском университете //Вопросы архивоведения. 1962. №3. С.62-65; Стрельський В.І. Підготовка кадрів істориків-архівістів у нашій республіці //Архіви України. 1978. №5. С.54-57; Замлинський В. О. Підготовка кадрів архівістів на кафедрі джерелознавства та архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка //Там само. 1984. №4. С.7-11 та ін.

²⁶ Мучинка А. Из опыта работы по повышению деловой квалификации //Научно-информационный бюлетень АУ УССР. 1956. №4. С.72-74; Кириченко І. Підвищення кваліфікації архівних кадрів //Там само. 1958. №1. С.50-53 та ін.

²⁷ Коновалова В. Питання перебудови діяльності державних архівів у галузі комплектування і наукової експертизи документальних матеріалів радянських установ //Там само. 1961. №1. С.7-11; Її ж. Деякі питання комплектування державних архівів УРСР документальними матеріалами //Там само. 1962. №6. С.6-12; Її ж. Методика і практика комплектування

держархівів документальними матеріалами та експертиза їх наукової цінності //Там само. 1963. №6. С.8-15; Метельська Л. Організація роботи по упорядкуванню документальних матеріалів в архівах обласних установ //Там само. 1964. №3. С.31-32; Пшеничний Г. Джерела комплектування Центрального державного архіву кінофотофонодокументів УРСР кінодокументами //Там само. 1962. №6. С.12-18.

²⁸ Бутич І. Л. Публікація документальних матеріалів архівними установами Української РСР //З історії архівного будівництва на Україні... С.27-37; Його ж. Наукова робота державних архівів Української РСР //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. №1. С.6-19 та ін.

²⁹ Мірошниченко Н. Використання документальних матеріалів державного архіву Львівської області для народногосподарських цілей //Там само. 1958. №4. С.30-34; Метельська Л. Документи державного архіву Вінницької області та їх використання //Там само. 1958. №3. С.122-125 та ін.

³⁰ Бутич І. Л. Назрілі питання роботи науково-довідкових бібліотек державних архівів Української РСР //Там само. 1960. №5. С.39-43; Мокрицька О. Шевченківська виставка у ЦДІА УРСР у Львові //Там само. 1961. №3. С.43-44; Латишева Л. Підготовка виставок документальних матеріалів в Одеському облдержархіві //Там само. 1962. №5. С.29-33; Вініковецький С. Організація роботи читального залу Вінницького облдержархіву //Там само. 1965. №3. С.27-29 та ін.

³¹ Перший путівник по архівних фондах України //Там само. 1959. №2. С.76-84; Бутич І. Л. Науково-методичну роботу на рівень сучасних завдань //Там само. 1959. №4. С.3-8; Кукреш С. Створення предметно-тематичного каталога в ЦДІА УРСР у Києві //Там само. 1960. №2. С.15-22; Його ж. Створення єдиної системи науково-довідкового апарату в державних архівах України //Там само. 1964. №6. С.10-14; Неклеса Г. П. Научно-методическое руководство архивами //Вопросы архивоведения. 1961. №3. С.26-30 та ін.

³² Дем'яненко І. Чехословацькі історики в Закарпатті //Науково-інформаційний бюлетень АУ УРСР. 1958. №1. С.132-133; Попова Л. Документальні матеріали з історії України в архівах Польської Народної Республіки //Там само. 1961. №1. С.64-71; Тодосіна О. Гості з Вірменії //Там само. 1964. №5. С.110 та ін.

³³ Кузьменко В. В. Інтернаціональні зв'язки архівних установ УРСР // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших історичних дисциплін. К., 1965. С.73-89.

³⁴ Хорхордина Т. И. История Отечества и архивы: 1917-1980 гг. М., 1994. 360 с.

³⁵ Грімстед П. К. Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв /За участю Г.Боряка. К., 1992. 108 с; Боряк Г.В. У рамках проекту "Доля культурних цінностей, вивезених з України під час Другої світової війни" //Архіви України. 1993. №1/3. С.80-85; П.К.Грімстед. Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни //Пам'ятки України. 1994. №3/6. С.92-105.

³⁶ Лозицький В. Україна в контексті міжнародного архівного співробітництва (до 50-річчя Міжнародної ради архівів) //Архіви України. 1998. №1-6. С.86-92; Його ж. Історія міжнародного архівного співробітництва (1898-1998 рр.). К., 1999. 130 с.

³⁷ Шевченко С. І. С. Д. Пількевич і зарубіжні зв'язки українських архівістів у 60-70-х рр. //Збірник на пошану Семена Даниловича Пількевича /Редкол. В.П.Ляхоцький (гол. ред.) та ін. К., 1998. С. 80-89.

³⁸ Лозенко Л. Архівні втрати України: вивезене до Росії //Пам'ятки України. 1994. №3-6. С.87-91.

³⁹ Христова Н. М. Формування типо-видової структури науково-довідкового апарату державних архівів України у 50-60-х рр. // Там само. С.70-79; Її ж. До питання формування системи каталогів у державних архівах та рукописних підрозділах бібліотек України // Бібліотечний вісник. 1999. №3. С.8-13; Її ж. Науково-довідковий апарат архівів та рукописних підрозділів бібліотек в Україні у 1920-1950 рр: Дис. ... канд. іст. наук. К., 1999.

⁴⁰ Дубик М. Г. Архівна справа в окупованій Україні (1941-1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. К., 1997.

⁴¹ Прилепішева Ю. З історії підготовки міжреспубліканських та міжнародних збірників документів (кінець 50-х - початок 80-х рр.) // Архіви України. 1998. №1/6. С.93-102; Савченко М. З історії археографічної практики академічних і архівних установ України повоєнних років // Студії з архівної справи та документознавства. К., 1999. Т.4. С.79-82.

⁴² Крячок М. І. Організаційна роль С. Д. Пількевича у забезпеченні державних архівів приміщеннями та розширенні їх мережі в Україні // Зб. на пошану Семена Даниловича Пількевича... С. 25-42.

⁴³ Калакура Я. С. Архівознавство у шевченківському університеті // Студії з архівної справи та документознавства. К., 1999. Т.4. С.58-61; Його ж. Архівіст третього тисячоліття // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол. Р.Я.Пиріг (відп. ред.) та ін. К., 1999. Вип.1: Архів і особа. С. 37-45 та ін.

⁴⁴ Мищак І. М. Діяльність оперативних груп Архівного управління України по збиранню документальних матеріалів (1941-1944 рр.) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / П.Т.Тронько та ін. (відп. ред.). К., 1999. Вип.6. С.204-209; Його ж. В.І.Стрельський як організатор підготовки істориків-архівістів // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвідомчий науковий збірник / Редкол. Р.Я.Пиріг (відп. ред.) та ін. К., 1999. Вип.1: Архів і особа. С.274-278; Його ж. З історії комплектування та впорядкування архівів України у повоєнні роки // Там само. К., 2000. Вип.2: Архівознавчі читання. С.173-182; Його ж. Відновлення та розвиток архівної системи України. Реевакуація та реституція архівних матеріалів (1943-1945) // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія. К., 2000. Вип.46. С.46- 50; Його ж. Науково-видавнича діяльність архівних установ України (1944-1955) // Там само. К., 2000. Вип.49. С.56-60.

⁴⁵ Архівознавство: підручник для студентів історичних факультетів / Редкол. Я.С.Калакура (гол. ред.) та ін. К., 1998. 316 с.

⁴⁶ Українські архівісти: Біобібліографічний довідник / Упор. О.М.Коваль, І.Б.Матяш, В.С.Шандра: У 3-х вип. К., 1999. Вип.1: (XIX-1930-ті рр.).368 с.

Світлана Костилєва

СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (90-ті рр. ХХ ст.) У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Національний інформаційний простір, під яким науковці розуміють всю сукупність інформаційних потоків національного та іноземного походження, поширюваних на території України (друковані та електронні засоби масової

комунікації), як складне поліфункціональне явище, багатовимірний феномен вивчається політологами і філософами, істориками і журналістами, соціологами, економістами та ін.¹

Мета цієї статті полягає в тому, щоб у загальних рисах охарактеризувати стан вітчизняних досліджень масової комунікації України, виявити їх структурно-тематичні особливості та визначити на цій основі найбільш перспективні напрями вивчення, зокрема у контексті історичної науки.

Перш ніж перейти до безпосереднього викладу матеріалу, зробимо кілька попередніх зауважень щодо стану науки в сучасній Україні, передусім умов, за яких вона існує і розвивається. В цьому відношенні, на наш погляд, визначальними є дві тенденції. З однієї сторони, крах комуністичної системи та постання на терені колишньої радянської імперії суверенних держав, у тому числі України, декларування ними розбудови демократичних, “відкритих суспільств” безсумнівно створюють сприятливі умови для наукової праці. Проте з іншої сторони, жалюгідний стан української економіки, постійне скорочення асигнувань навіть на фундаментальні дослідження суттєво ускладнюють функціонування національної наукової системи, призводять до падіння престижу науки, відтоку висококваліфікованих спеціалістів. Про негативні наслідки цього процесу свідчать такі дані: станом на 1 січня 1997 р. чисельність спеціалістів, які виконували наукові дослідження і розробки в Україні, виявилася на 40% меншою, ніж в 1991 р.² Тільки впродовж 1996 р. з країни за кордон виїхало 83 доктори наук (45% з них працювали в системі міністерства освіти) - вдвічі більше, ніж у 1991 р.³

Отже, організаційно-інституціональна криза української науки є вповні реальним явищем. Попри цих несприятливих обставин не уявним є також і розвій науки. В 1996 р. науково-технічну діяльність в Україні загалом проводили 1436 організацій, у тому числі 682 самостійні науково-дослідні організації, 153 вищі навчальні заклади⁴. 10,7% інтелектуального потенціалу держави склали вузівські науковці, 19,5% - академічні⁵. Частина висококваліфікованих вчених була задіяна і в розробці проблем засобів масової комунікації, підвищена увага до яких зумовлена суто об'єктивними факторами швидким розвитком ЗМК та поширенням концепцій інформаційного суспільства.

Майже одразу після проголошення самостійної України вивчення національного інформаційного простору стало набувати певного організаційного оформлення. Пріоритетність дослідів у цьому напрямку була визнана багатьма структурними підрозділами Національної Академії наук (Інститути політичних і етнонаціональних досліджень, соціології, історії, держави і права, світової економіки і міжнародних відносин та ін.), державними та комерційними вищими навчальними закладами (кафедри історії, політології, журналістики, з недавніх часів і комунікації). Суто новою формою організації наукової праці стало виникнення спеціалізованих науково-дослідних центрів. Подією в цьому відношенні слід вважати створення на базі факультету журналістики Київського університету імені Тараса Шевченка Інституту журналістики (з Дослідницьким центром історії української преси в його структурі), Науково-дослідного центру періодики у складі Львівської наукової

бібліотеки ім. В. Стефаника, Українського бюро Європейського інституту мас-медіа. Науковими кадрами усіх цих установ наразі здійснюється підготовка спеціалістів для роботи в засобах масової комунікації, розробляються актуальні теми теорії і практики їх функціонування. Результати наукових досліджень обговорюються на численних науково-теоретичних і науково-практичних конференціях, деякі з яких вже стали традиційними (конференції Інституту журналістики в Києві, Науково-дослідного центру періодики у Львові та ін.).

Тепер наведемо коротку статистику дописів з проблеми, заявленої у заголовку статті. Основною інформаційною базою проведеного дослідження послужили державні довідково-бібліографічні покажчики за період 1991-2000 рр., опрацьовані автором методом фронтального перегляду⁶. Особлива увага при цьому приділялася інформації, що її містять тематичні підрозділи «Газети, преса. Журналістика», «Соціологія», «Політика», «Історія». Подані в них відомості про підготовлені впродовж останнього десятиліття дисертації, монографії та колективні праці, збірки конференцій, журнальні та газетні статті, звичайно, не претендують на вичерпну повноту⁷. Разом з тим вони репрезентують “зріз” вивчення масової комунікації в Україні.

За підрахунками автора, потік розробок, зареєстрованих у державних бібліографічних покажчиках під узагальнюючою темою «національний інформаційний простір», є доволі значним і складає щонайменше 600 публікацій дисертацій, підручників, монографій і колективних праць, статей у наукових збірниках і матеріалах конференцій, журналах та газетах. Серед найбільш активних авторів домінують професійні вчені, а також відомі журналісти. Загалом серйозні наукові дослідження у цьому перспективному напрямі постійно набирають обертів. Про це можна судити хоча б за кількістю підготовлених за останні роки кандидатських і докторських дисертацій. Як видно зі статистичного збірника «Друк України», в 1998 році було видано всього 5 найменувань авторефератів дисертацій під загальною темою «Засоби Масової Інформації» (із загальної кількості 2950)⁸. Ознайомлення з інформацією про захист дисертацій, яку містять видання ВАКУ («Бюлетень» та журнал «Науковий світ»), свідчить, що кількість дисертаційних досліджень впродовж 1999-2000 рр. зросла щонайменше в чотири рази.

Безперечно позитивним явищем слід вважати і те, що проблеми ЗМК стали обов'язковою основою для вивчення в курсах політології, соціології, менше - історії. Врахувати всю масу навчальної літератури, яка видається сьогодні в Україні, практично неможливо. Однак, підручники з політології, переглянуті автором *de visu*, переконують у тому, що більшість з них розглядає масову комунікацію як складову політичних процесів та містить узагальнюючі дані про сутність, роль і значення складових національного інформаційного простору⁹.

Як можна судити з аналізу заявлених у «Літописах» публікацій, питання теорії масової комунікації, її методології та методів дослідження поки що розробляються в Україні недостатньо. Більшість науковців відзначають актуальність цих проблем, висловлюються щодо потреби застосування міждисциплінарних підходів, використання новітніх методик, зокрема, підкреслюють важливу роль математичних

методів (наприклад, контент-аналізу), які дозволяють уникати суб'єктивності, а отже роблять результати досліджень більш переконливими. Серед оригінальних авторських робіт, в яких приділяється увага тим чи іншим аспектам вищезазначеної наукової проблеми, слід назвати праці В.Іванова, С.Вовканича, А.Москаленка, В.Шкляра¹⁰. У цьому ж контексті хотілося б відзначити щойно захищену докторську дисертацію добре відомої своїми попередніми працями О.В.Зерницької¹¹, яка проаналізувала загальні тенденції глобальних трансформацій систем масової комунікації та їхній вплив на міжнародні відносини, а також проблеми формування й розвитку масовокомунікаційної системи в Україні. Вихідною гіпотезою праці є цілком слушна теза про постійно зростаючу роль глобальних трансформацій систем масової комунікації в реаліях постбіполярного світу.

Теоретичному осмисленню проблем масової комунікації сприяють також роботи вітчизняних вчених у галузях політології, етнополітології, історії українського державотворення, мовознавства та ін.¹²

Провідною темою наукових досліджень є вивчення стану і тенденцій розвитку національного інформаційного простору України в контексті державотворення.

Як відомо, Стаття 17 Конституції України визначає справу забезпечення інформаційної безпеки як одну з найважливіших функцій держави. Проте, на практиці все ще не вдалося досягти координації державної політики та інформаційної інфраструктури, що зумовлює виникнення численних проблем. Йдеться, передусім, про інформаційну експансію інших держав (насамперед, Російської Федерації) та «витік» важливої інформації. Наукові дослідження в цій стратегічній царині проводяться сьогодні як цивільними, так і військовими дослідниками¹³.

Ще одна проблема, пов'язана із захистом національного інформаційного простору мовне питання. Автори публікацій на цю тему вказують на падіння тиражності україномовних видань, низький відсоток української продукції в електронних ЗМК, вбачаючи причини цього, зокрема, у відсутності належного контролю за дотриманням законодавства¹⁴.

Чимала частка публікацій присвячена аналізу структурних підрозділів та змісту масової комунікації України. Серед робіт, що розглядають окремі системні параметри ЗМК, традиційно переважають присвячені пресі¹⁵. У той же час зростає кількість праць, які аналізують такі потужні канали інформації як телебачення і радіомовлення¹⁶. Лише поодинокі розвідки стосовно найбільш модерних електронних ЗМК (скажімо, інтернет-газет), є свідченням певного відставання України у галузі комп'ютеризації. Однак, враховуючи стрімкий розвиток цього процесу, слід, очевидно, очікувати вже у найближчі роки вибухового зростання зацікавленості науковців цією проблематикою.

Уявлення про динаміку кількісно-якісних показників друкованих ЗМК можна скласти на основі даних, що їх містять науково-довідкові видання. Найбільш інформативними серед них у контексті досліджуваної теми є видання, підготовлені за участю Книжкової палати України: «Друк України (1991-1996). Статистичний збірник» (К., 1998); «Друк України. Статистичний збірник» (К., 1999) та інші.

Компаративний аналіз представлених в них відомостей щодо кількості, тиражу, мови, тематичних блоків друківаних органів дозволяє виявити певні закономірності в становленні національного інформаційного простору. Безперечно цінними є аналітичні огляди статистики, що їх періодично публікує «Вісник Книжкової палати»¹⁷. Також слід згадати про нечисельні, проте важливі науково-біографічні довідники, які дають можливість науковцям «оживити» статистичну інформацію надзвичайно цінними відомостями про журналістів, головних редакторів найрізноманітніших видань, теле-радіокомітетів, прес-служб¹⁸. Залишається лише шкодувати про деяку спонтанність у появі подібних довідників, що очевидно пов'язано з нестачею коштів.

Вивчення економічного аспекту діяльності систем масової комунікації за умов становлення ринкової системи подекуди набуває суто прагматичного значення, адже від того, наскільки раціональною є економічна діяльність ЗМК, нерідко залежить їх виживання. Дослідженню ринкових можливостей друківаних видань присвячено кандидатську дисертацію та монографію науковця кафедри української преси Львівського університету Ю.П.Васьківського¹⁹. Автор пропонує власні прийоми вивчення читацької аудиторії та способи її розширення, проводить порівняння «інформаційних ніш» видань різного типу, аналізує фактори, що, на його думку, суттєво впливають на конкурентоспроможність друківаних ЗМК. На зв'язок між економічними і політичними факторами функціонування національного інформаційного простору вказують у своїх працях науковці та відомі журналісти Т.Пристапенко та В.Володимиров²⁰.

Орієнтування у законодавчих актах щодо функціонування національного інформаційного простору України, полегшує наявність ряду збірників документів²¹. Власне, законодавчі аспекти тією чи іншою мірою розглядаються практично в усіх публікаціях про масову комунікацію України. В полі зору дослідників перебувають законодавче забезпечення механізму доступу до джерел інформації, проблеми демонополізації та роздержавлення ЗМК (створення громадського або суспільного телебачення і радіомовлення), регулювання діяльності комп'ютерних мас-медіа тощо²². І все ж особливе місце тут посідають праці про законодавче забезпечення свободи слова в Україні. За інформацією державних бібліографічних покажчиків, публікації з цієї тематики суттєво вирізняються навіть за своєю кількістю (майже третина від загальної чисельності).

Загальновідома істина: у демократичній правовій державі кожен громадянин має гарантоване законом право бути поінформованим про все, що в ній відбувається. Без свободи слова нема демократії, так само як без демократії немає свободи. Разом з тим і свободу слова, і демократію не можна уявити без існування вільної, незалежної преси. Про те, наскільки непростим є сьогодні процес постановня останньої в Україні, можна судити вже з самих заголовків газетно-журнальних публікацій: «Свобода без... вибору?», «Компреси для преси: Закони про інформаційний простір нібито покращуються, але ситуація зі свободою слова погіршується», «Свобода преси в Україні?», «І вільній пресі не дозволено», «Чому хороші закони не призводять до хороших наслідків?» і т. ін.²³

Отож ясно чому пріоритетними темами, що їх сьогодні розробляють вітчизняні науковці, залишаються питання вдосконалення існуючого в мас-медійній сфері законодавства, а також створення умов для його практичного застосування. У цьому контексті передусім заслуговують на увагу колективні праці, підготовлені загальними зусиллями журналістів, учених, політиків²⁴, публікації в збірниках наукових конференцій, а також у ряді журнальних видань²⁵. У 2000 році було захищено одразу три кандидатські дисертації, дві з яких безпосередньо, а одна опосередковано розглядають вищеозначену наукову проблему²⁶. Незважаючи на це тут все ще залишається широке поле для діяльності науковців.

З свободою слова тісно пов'язана і тема взаємовідносин влади і ЗМК. Загальноновизнано, що ці останні у демократичному суспільстві повинні перебувати в конструктивній опозиції до влади. Саме ця обставина суттєво вирізняє їх від засобів масової комунікації тоталітарних режимів, що придушують будь-які прояви нелояльності владі. Про складність та неоднозначність стосунків влади та ЗМК в Україні написано багато. У цьому плані слід привернути увагу до публікацій в збірниках щорічної Всеукраїнської науково-теоретичної конференції у Львові «Українська періодика: історія і сучасність» (6 випусків; 1993-2000), а також у збірниках наукових праць, виданих Київським Інститутом журналістики (Центром вільної преси).

Проблемами участі ЗМК у політичних кампаніях, зокрема у виборчих процесах (Президента, Парламенту) сьогодні досить активно займаються і політологи, і соціологи. Чимало публікацій аналізують досвід проведення таких кампаній, розглядають вплив преси, радіо, телебачення на формування громадської думки, іміджу політичних діячів. Серйозне наукове дослідження було проведене співробітниками Інституту соціології НАН України, результатом якого стала підготовка монографії «Медиа в выборах: между политикой и культурой» (К., 1999). Автори наполягають на тезі про невизначеність впливу медіа на політичні установки і поведінку людей під час парламентських виборів, пояснюючи цей феномен складністю сучасного українського суспільства.

Проблема формування національної еліти України крізь призму преси 90-х років розглядається і в кандидатській дисертації О.А.Щербакової²⁷. Заслуговують на увагу й інші роботи, які в переважній більшості надають конкретну інформацію про участь засобів масової комунікації у тих чи інших кампаніях²⁸.

Нарешті коротко зупинимось на дописах, що розглядають процес становлення і розвитку національного інформаційного простору в ретроспективі, адже ще зовсім недавні, як здається, події насправді вже стали надбанням історії. Проведений під таким кутом зору аналіз потоку публікацій, зареєстрованих у державних бібліографічних покажчиках, переконує в тому, що наукові досягнення в цій справі ще попереду. Існуючі праці носять переважно науково-популярний характер і підготовлені, як правило, філологами.

Серед таких робіт слід згадати монографію В.М.Бебика та О.І.Сидоренка, яка розглядає деякі аспекти проблеми засобів масової комунікації посткомуністичної України (розвиток українських ЗМК в період перебудови, генеза національного

інформаційного простору після здобуття Україною незалежності, еліта української журналістики, рекламний простір України). Насичена досить цікавими фактами праця, однак, носить популярний характер, зокрема, не має наукового апарату, що позбавляє читача можливості переконатися у достовірності поданих фактів²⁹.

Заслуговують на увагу й інші публікації, присвячені історії окремих газет і редакцій за останнє десятиріччя, спогади, а також наукові розвідки, автори яких розглядають історію функціонування окремих структурних параметрів ЗМК³⁰. Велику кількість емпіричних даних з досліджуваної проблеми знаходимо на сторінках газет, що переконує у їх джерелознавчій цінності. Сконцентрований на шпальтах періодики матеріал потребує на спеціальне історичне дослідження із застосування математичних методик, що дозволить уникнути поширеної в більшості існуючих сьогодні публікацій поверхової ілюстративності тих чи інших тез.

Висновки: За останні роки відбулися докорінні зміни у вивченні суспільства, суспільних процесів, у тому числі засобів масової комунікації. Доволі значний потік літератури засвідчує важливість міждисциплінарного підходу до вивчення проблеми становлення і функціонування національного простору України. Поряд із цим нагальною є потреба у диференціації інтересів науковців різних галузей щодо вивчення ЗМК. У цьому контексті існує широке поле для проведення дослідів у контексті історичної науки. Зокрема, актуальним, на нашу думку, залишається завдання підготовки узагальнюючої праці з висвітленням усіх етапів становлення НІП України у процесі становлення української державності в 90-ті рр. ХХ ст. На спеціальне дослідження потребують ЗМК як “продуценти” і транслятори історичних міфів, з’ясування впливу преси, телебачення, радіо у формуванні історичної свідомості українського суспільства і багато інших питань.

---

¹ Слід зауважити, що дотепер все ще не існує сталого тлумачення самого поняття “національний інформаційний простір”. Наведене тут визначення взяте з монографії політологів Литвиненка О.В., Бінька І.Ф., Потіхи В.М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України (К., 1998. С.6), що її було підготовлено на базі Інституту міжнародних відносин Київського університету імені Тараса Шевченка. Очевидно, доречним буде навести й визначення цього поняття, сформульоване доктором філологічних наук, професором кафедри української преси факультету журналістики Львівського державного університету Здоровеги В.Й.: «Національний інформаційний простір це юридично визнана територія держави, яка є сувереном щодо розповсюдження на цій території сукупності текстової, звукової, аудіо-візуальної та ілюстративної інформації через канали масової інформації. Див.: Здоровега В.Й. Українська періодика у сучасному національному інформаційному просторі //Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді та повідомлення третьої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 1995. С.12.

² Наука України. Статистичний збірник. К., 1997. С.36.

³ Там само.

⁴ Там само. С.8.

⁵ Там само.

6. В ході роботи над статтею були опрацьовані наступні державні бібліографічні покажчики: «Літопис книг» (1991-1993, 24 №№ щорічно; 1994-2000, 12 №№ щорічно), «Літопис журнальних статей» (1991-1993, 1997-2000, 24 №№ щорічно; 1997-1999, 12 №№ щорічно), «Літопис газетних статей» (1996-2000, 24 №№ щорічно; 1991-1995, 12 №№ щорічно). Крім того, автором були переглянуті видання ВАК України, які містять відомості про захищені докторські та кандидатські дисертації: «Бюлетень Вищої Атестаційної Комісії України» (1997-2000, 6 №№ щорічно), журнал «Науковий світ» (серпень 1998-2000, 12 №№ щорічно).
7. «Літописи» не враховують публікацій спеціальних видань, що, звичайно, до певної міри звужує інформативну цінність покажчиків. Крім того, ці останні не завжди враховують досить поширені сьогодні так звані малотиражні видання наукових установ та навчальних закладів, які подекуди не надсилаються до Книжкової палати.
8. Друк України (1998). Статистичний збірник. К.: Книжкова палата України, 1999. С.21.
9. Див.: Бебик В.М. Базові засади політології: історія, теорія, методи, практика. К.: МАУП, 2000; Гелей С., Рутар С. Основи політології: лекції для студентів негуманітарних вузів. Львів, 1997; Москаленко А., Губерський Л., Иванов В., Вергун В. Масова комунікація. К., 1997; Політична наука у категоріях, поняттях, схемах та діаграмах. Навчальний посібник. К., 1998; Політологія посткомунізму: політологічний аналіз посткомуністичних суспільств. К., 1995; Потульницький В.А. Теорія української політології: Курс лекцій. К., 1993 та ін.
10. Вовканич С. Інформаційна мобільність нації як українська ідея //Політологічні читання. 1994. № 4. С. 115-142; Його ж. Інформаційна мобільність як українська національна ідея державотворення //Державність. 1993. № 2. С.23-26; Його ж. Інформація і нація //Віче. 1994. № 10. С.63-75; Иванов В. Засоби масової комунікації та їх зміст: теоретичний аспект проблеми //Вісник Київського університету: Журналістика. 1997. Вип.4. С.39-43; Москаленко А.З. Вільна преса в демократичній державі. Берлін 1995; Його ж. Проблеми розвитку масових комунікацій на сучасному етапі //Вісник Київського університету: Серія «Журналістика». 1995. Вип.2. С.3-25; Почепцов Т. Теорія комунікації. К., 1996; Шкляр В. Політика, преса, влада. К., 1993; Чічановський А., Шкляр В. Інформаційний простір як глобальна проблема сучасності //Вісник Київського університету: Журналістика. 1995. Вип.2. С.44-53.
11. Зернецька О.В. Глобальні трансформації систем масової комунікації. Дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук. К., 2000.
12. Основи етнодержавознавства (За редакцією Ю.Римаренка). К., 1997; Ребка В., Обушний М., Майборода О. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні. К., 1996; Українська державність у ХХ столітті. К., 1996 та ін.
13. Литвиненко О.В. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки в пострадянських країнах (на прикладах України та Росії): Дис. на здобуття наук. звання канд. політ. наук. К., 1997; Литвиненко О.В., Бінько І.Ф., Потіха В.М. Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України. К., 1998; Мокляк Н.Н., Перепелица Г.Н., Фареник С.А. Феномен воєнно-політичного конфлікту в сучасній етнополітичній ситуації. К., 1995 та ін.
14. Погрібний А. Інформаційний простір України та проблеми дотримання мовного законодавства //Сучасна інформаційна політика. К., 1999. С.34-36; Приступенко Т.О. Деякі аспекти функціонування сучасного національного простору України //Українська періодика: історія і сучасність. Доп. і повід. V Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 1999. С.384-392; Сербенська О.А. Українська мова в засобах масової інформації //Українська журналістика і національне відродження. Зб. наук. пр. К., 1992. С.51-59.

15. Нагорняк М.В. Проблема формування інформаційного простору України //Вісник Київського університету: Журналістика. 1997. Вип.5. С.54-59; Різун В.В., Мелещенко О.К. Інформаційні мережі в Україні. К., 1992; Фінклер Ю.Є. Особливості функціонування друкованих мас-медіа в сучасному українському суспільстві: Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук. К., 1998.
16. Сібірякова О.О. Відеокомунікація в структурі сучасної культури: еволюція впливу на людину: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. К., 1998; Електронні журнали: створення, використання, функціонування та перспективи розвитку. Зб. ст. К., 1999; Зернецька О.В. Нові засоби масової комунікації. К., 1993; Набруско В.І. Українське радіо в українському електронному інформаційному просторі України //Вісник Київського університету: Серія «Журналістика». 1997. Вип.5. С.47-54; Миронченко В.Я. Інформаційне мовлення України: Сторінки історії. К., 1996.
17. Броніцька Т. Статистична інформація про випуск друкованої продукції в Україні 1998 року //Вісник Книжкової палати. 1999. № 1. С.11-12; Ваврічен В. Система українських періодичних і продовжуваних видань з політики (станом на 1999 р.) // Вісник Книжкової палати. 1999. №12. С.15-17.
18. Журналісти і ЗМІ Житомирщини. Довідник. Житомир, 1994; Журналісти Чернігівщини. Чернігів, 1996; Загайський Б. Ми волинські журналісти: Документальний збірник. Історія та сьогодення. Луцьк, 1999; Хто є хто в українських мас-медіа: Біографічні довідки журналістів. Газети. Телебачення. Радіо. Інформаційні агенства. Прес-служби. К., 1997. У 1997 р. у Житомирі побачив світ ще один довідник, зміст якого засвідчує, наскільки складною і навіть небезпечною є професія журналіста в посттоталітарному суспільстві. Див.: Тарасюк П. Хто наступний?: Нариси про журналістів України, котрі загинули у постперебудовні роки, виконуючи свій професійний обов'язок. Житомир, 1997.
19. Васківський Ю.П. Економічний аспект діяльності друкованих ЗМІ України: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. К., 1999; Його ж. Тиражна політика газети. Львів, 1999 та ін.
20. Владимиров В.М. Комерційна журналістика як галузь інформаційної безпеки. Луганськ, 1995; Приступенко Т. Сучасні політичні та економічні умови діяльності журналістики України. К, 1997; Предик Г.А. Ринок інформаційних послуг. Донецьк, 1998 та ін.
21. Засоби масової інформації. Збірник законів. Б/м, 1995; Нове законодавство України: Збірник. К., 1992; Україна: Інформація і свобода слова: Збірник законодавчих актів, нормативних документів. К., 1997 та ін.
22. Див.: Иванов Ф.Ф. Законодавче забезпечення механізму доступу до інформації (зарубіжний досвід). К., 1997; Його ж Законодавство і журналістика: стан правової бази в Україні: світовий досвід. К., 1997; Його ж. Законодавче регулювання діяльності суспільного і громадського телерадіомовлення: міжнародний досвід //Київський університет. 1998. Вип.6; Чиж І. С., Иванов В.Ф. Законодавче регулювання діяльності комп'ютерних мас-медіа. К., 1999. С.5-13.
23. Дуцик Д. Компреси для преси: Закони про інформаційний простір нібито покращуються, але ситуація зі свободою слова погіршується //Україна молода. 2000, 6 черв.; Кравченко В. Свобода без... вибору? //Віче. 1993. №10. С.77-86; Приступенко Т. Свобода преси в Україні? //Журналіст України. 1994. №1/2. С. 12-14; Скуленко М. І вільній пресі не дозволено //Віче. 1993. №4. С.149-153; Чому хороші закони не призводять до хороших наслідків? //День 1999, 4 верес. і т. ін.

24. Див. наприклад: Свобода слова в Україні: Стан, проблеми, перспективи. К., 1997; «Четверта колона»: свобода і незалежність мас-медій в Україні /Укл. Піховчек В.В. та ін. К., 1997 ; Сучасна інформаційна політика. К., 1999 та ін.
25. Грабовський С. Великий проект: відкрите суспільство, мас-медіа та свобода слова //Сучасність. 1998. №12; Дорошенко Ю. Свобода слова в Україні: передумови, реалії, перспективи //Молода нація. 1996. №2. С.146-156; Здоровега В.Й. Свобода, відповідальність, професіоналізм //Українська журналістика: Збірник наукових праць. Львів, 1992. С.3-11; Кузнєцова О.Д. Правові гарантії незалежної преси //Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення 4-ї Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 1997.
26. Гвоздєв В.М. Свобода преси в сучасному суспільстві: генеза, зміст, структура: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. К., 2000; Коноваленко Н.В. Свобода слова в Україні в період становлення державності (1991-1997): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. К., 2000; Порфімович О.Л. Проблеми координації діяльності засобів масової інформації та правоохоронних органів України (за матеріалами української преси періоду незалежності): Дис. на здобуття наук ступеня канд. філол. наук. К., 2000.
27. Щербакова О.А. Формування національної еліти України крізь призму преси 90-х років: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук. К., 1999.
28. Акайомова А. Роль преси у розвитку політичної реклами в Україні (90-ті роки ХХ ст.) //Вісник Книжкової палати. 1999. №4. С.13-15; Виборча діяльність партій та блоків лівого спрямування (за матеріалами друкованих засобів масової інформації). К., 1998; Вишняк О. Динаміка аудиторії засобів масової інформації (1994-1999) //Українське суспільство: моніторинг соціальних змін (1994-1999). Інформаційно-аналітичні матеріали. К., 1999. С.159-160; Засоби масової інформації та вибори: Довідкове видання. К.,1995; Мостова Ю. Українська преса в передвиборному процесі 1999 р. //Українська періодика: історія і сучасність. Доповіді і повідомлення VI Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Львів, 2000. - С.347-351 та ін.
29. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. К., 1996.
30. Василєв О. Пресою керували всі, кому не лінки: Спогади колишнього відповідального працівника ЦК КПУ //Журналіст України. 1994. №1/2. С.20-24; №3-4. С.20-23; Вівчарик М. Ідея державності на сторінках часопису «Політика. Політичні науки» //Вісник Книжкової палати. 1999. № 4. С.12-13; Колісник Ю.В. Преса національних меншин України в умовах становлення демократії (1992-1997). Львів, 1999; Миронченко В. Інформаційне радіомовлення України (сторінки історії). К., 1996; Тимошик М.С. Українська журналістика в умовах наступу консервативних сил на демократію і гласність (1990-1991) //Вісник Київського університету: Журналістика. 1992. Вип.24. С.20-28; Човба В. Сповідь Реліктуса //Демократична Україна. 2000, 1 серп.

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

Дмитро Вирський

РЕЦЕПЦІЯ СТ.ОРИХОВСЬКОГО В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ (ДОАКАДЕМІЧНА ДОБА)

Особа і творчість Станіслава Оріховського-Роксолана (1513-1566), українсько-польського інтелектуала доби «шляхетської революції» в Речі Посполитій, викликала велику зацікавленість вже у сучасників, адже перемиський канонік-вільнодумець вмів бути помітним і неодноразово потрапляв в епіцентр значущих для тогочасного суспільства подій. Відтак, саме іпостась “народного трибуна” знаходила домінуючий відбиток у перших спостереженнях співвітчизників гуманіста.

Крім цього, на оцінки сучасників, безперечно, впливали соціальний статус Роксолана, його шляхетське походження, конфесійна приналежність та постава до релігійно-політичної дискусії, теренами якої була як безпосередньо Корона Польська, так і весь християнський світ в цілому. До цього слід додати також відгуки «професійних» гуманістичних кіл, що зосереджувались на визначенні кваліфікації Оріховського як адепта *studia humanitatis*, себто як літератора, красномовця, філолога-латиніста, знавця античної спадщини і т.ін.

Цілком природно, що оцінки останнього роду переважають серед сучасників-іноземців, яких порівняно менш цікавила політична діяльність Роксолана. Відомий сучасний польський дослідник його творчості Є.Старнавський дійшов до висновку, що саме Оріховському випала доля репрезентувати Польщу на Заході у справі красномовства та епістолографії¹.

Втім, не можна сказати, що Оріховський-політик був за кордоном поігнорований, адже його друковані праці («Промова на похоронах польського короля Сигізмунда Ягеллона», «Турчики») сприймалися і як авторитетні джерела про буття земель, підпорядкованих Польській Короні та її безпосередніх сусідів в регіоні Центрально-Східної Європи².

Листування С.Оріховського та інших тогочасних політичних і культурних діячів дає багатий матеріал щодо враження, яке він справляв на сучасників*. Так, відомий польський історик М.Кромер, який довгий час перебував у Відні як посланець при імператорському дворі та неодноразово мандрував Європою у справах держави та церкви, у таких виразах повідомляв Роксолана про розголос, що набула його діяльність в європейських культурних колах: “Не думай, мій Оріховський, що твоє ім’я не відоме за кордоном. В Італії, Іспанії, Франції й Німеччині мені довелося чувати схвальні відгуки про твої твори, які становлять гордість і захист Вітчизни. Я не зустрічав там вченого, який би не читав їх і не підносив би до небес твоєї дотепності, красномовства та вченості. І я був гордий твоєю славою, оскільки

---

*Зокрема, у першому польському виданні «Оріховіани» згадуються понад 40 безпосередніх кореспондентів Оріховського.

вбачаю в тобі свого співвітчизника й друга, і тому промінці твоєї слави падають і на мене”³.

Інший польський культурний діяч Я.Гурський у передмові «Химери», одного з творів пізнього Оріховського, порівнював автора з Цицероном і Демосфеном⁴. Віддали належне Роксолану і поети, зокрема у цьому ж таки виданні вміщені вірші вітальні Я.Д.Соліковського та Я.Вугровіцького⁵. А Анджей Тржецький у поемі «De sacrosancti Evangelii in ditone Regis Poloniae post revelatum Antichristum origine, progressu et incremento elegia» (1556) зве його “вітчизни славетним символом” (“patriae praeobile limen”), підносить Роксолана вище за Цицерона та ставить поруч з А.Ф.Моджевським, що, зрештою, стане традицією⁶.

Про те, що ці панегірики не є просто приятельськими компліментами або проявами місцевого культурного патріотизму, свідчать і відгуки на творчість Роксолана з-за кордону. Зокрема, у передмові до виданої в Італії промови Оріховського на смерть польського короля Сигизмунда I Старого, написаної італійським гуманістом П.Рамузю, останній порівнював українського письменника з Ксенофонтом (який у свій час прославив Кіра). Вчений писав, що щасливий той, “хто після смерті здобув такого глашатая своєї слави”⁷. З повагою, як про особу, якій у Польщі ніхто ані “вимовою ані сміливістю не дорівнюється” писав про перемиського каноніка папський легат Я.Ф.Коммендоні⁸. Про загальноєвропейське визнання таланту С.Оріховського свідчать й географія та кількість закордонних перекладів і видань творів Роксолана*.

Природно, що чимало оцінок особи та ідей Оріховського виходять за життя гуманіста з таборів його ідейних союзників й опонентів. З-поміж перших, окрім вже згаданого М.Кромера, не можна обійти увагою кардинала Ст.Гозія, ідеолога і лідера польської контрреформації, ласка та авторитетна думка якого багато важила для перемиського каноніка**, та представника молодшого покоління сучасників гуманіста, одного з перших українців-пропагандистів унії церков, для якого вже Роксолан був визнаним авторитетом, Б.Гербеста (Зелевича)⁹. Обидва цінували письменницькі здібності Оріховського та полемічний талант, особливо якщо він спрямовувався проти нововірців-протестантів.

Принагідно зауважимо, що не всіх католиків можна зарахувати у стан прихильників Роксолана. В ультракатолицьких колах його ім'я сприймалось як одіозне, і саме в такому дусі витримані згадки про Оріховського в біографії П.Кміти¹⁰.

Такі самі суперечності в оцінках зустрічаємо й у діячів різних напрямів протестантизму, що поширювалися на теренах Польської Корони та Великого князівства Литовського. Наведемо лише приклад змін у позиції людей, з якими Оріховського в'язали певний час дружні відносини. Антипротестантська діяльність Роксолана змусила їх виступити проти нього. Так, відомий польський мислитель А.Ф.Моджевський, товариш Оріховського по краківському гуртку

* Укладач «Оріховіани» повідомляє про 20 видань творів Оріховського, що виходили за межами Корони Польської. Див.: Orzechowski S. Orichoviana. Opera inedita et Stanislai Orzechowski. 1543-1566 /Edid. Joseph Korzeniowski. Vol.I. Cracoviae, 1891. P.IX-XVII.

** Див. два його розлогих листа до С.Гозія з 1563 р.: Orzechowski S. Orichoviana. Opera... P.550-574.

гуманістів, що активно діяв у 40-ві рр. XVI ст.¹¹, присвятив полеміці з ним невелику окрему працю - «Оріховський, або відхилення звинувачень, висунутих Ст.Оріховським-Роксоланом» (1562). М.Кровицький, колишній католицький священник-однодумець гуманіста у справі з целібатом, полемізував з перемиським каноніком на сторінках славнозвісної «Апології»¹².

Окрім цього, існує чимало менш відомих зразків полемічної літератури, присвяченої дискусії з Оріховським¹³. Зазвичай на сторінках подібних творів Роксолану закидається заангажованість його виступів на підтримку офіційної церкви, ренегатство та інтелектуальна нещирість, що має корисливе коріння.

Окремо слід відмітити, відгуки на історико-політичні ідеї Роксолана. В зв'язку з цим особливе значення має твір А.Ротундуса (Мелецького) «Розмова Поляка з Литвином», присвячений полеміці з висловленою у «Квінкунксі» Оріховського різкою критикою ладу Великого князівства Литовського¹⁴. Сліди впливу ідей мислителя подибуємо і в славнозвісному трактаті А.Ф.Моджевського «Про виправлення держави» при обговоренні питання про необхідні заходи щодо захисту українського прикордоння королівства*.

Врешті-решт, можна припускати, що саме в цей, ще прижиттєвий для гуманіста, період усвідомлення місця Оріховського в житті річпосполитського суспільства з'являється чудова легенда про “solo tibi”, яка доводила, що винятковість Роксолана була визнана папою римським і він дав “йому одному” серед священників право на шлюб¹⁵. Вірогідно, що до її популяризації доклали рук нащадки перемиського каноніка, адже “байстрюцьке” походження формально позбавляло їх прав на спадщину.

Таким чином, 40 - 60-ті рр. XVI ст. можна вважати першим етапом у дослідженні творчого доробку С.Оріховського. Його особливостями були розпорошеність та ситуативна злободенність спроб аналізу творчості Роксолана. Матеріали такого аналізу зустрічаємо переважно серед епістолярної спадщини сучасних гуманісту культурних діячів, у передмовах на численні видання творів Оріховського та в творах полемічного характеру.

Другий етап дослідження творчої спадщини Роксолана пов'язаний з досить широкими хронологічними рамками (друга половина XVI - XVII ст.). На нього припадає пік зацікавленості творчістю Оріховського з точки зору реальних соціокультурних практик. Громадська затребуваність ідей Роксолана в цей період неодноразово відмічалася істориками. Так, сучасний український дослідник П.М.Сас говорить про кінець XVI - першу половину XVII ст. як про час, коли ідеї гуманіста “органічно впліталися в контекст української культури ... не лише як бібліографічний факт, а й передусім як джерело реального впливу на суспільну свідомість

---

* Порівняй, зокрема, висловлювання в розділі IX «Про царя або короля» згаданої праці з твором Оріховського «Зразковий підданий» («Напучення польському королеві Сигизмунду Августу»). Див.: Моджевський А.Ф. Об исправлении государства //Польские мыслители эпохи Возрождения. М., 1960. С.72-84. Про вплив Оріховського на А.Ф.Моджевського див. також: Halecki O. Od unij Florenckiej do unij Brzeskiej. Lublin, 1997. T.1. S.202.

православного населення, а також як матеріал для створення українськими письменниками-полемістами суспільно-політичних концепцій”¹⁶.

Втім, межі періоду, запропоновані П.Сасом, на мій погляд, потребують певного уточнення, адже така періодизація відгороджується від того факту, що розголос діяльності Оріховського охоплював весь річпосполитський простір, а нова українсько-козацька ідея в середині XVII ст. не змогла опанувати всією територією поширення українців і, наприклад, західноукраїнські землі фактично цілком залишались в ідейно-культурному колі Речі Посполитої. Відтак, верхньою межею означеного другого етапу “оріховіани” є не середина, а кінець XVII ст., а найсприятливішим середовищем для ідей Роксолана мають бути пораховані кола українського західництва, насамперед католицька, уніатська та почасти протестантська шляхта України*.

У цей час письменницький доробок Оріховського знайшов широке визнання передусім завдяки своїм літературним якостям та самобутньому “річпосполитському” звучанню. Окрім цього, контрверсійність ідей гуманіста дозволяла зараховувати його в “свої” чи не кожній з тогочасних інтелектуальних течій¹⁷.

Тексти гуманіста стають фактично хрестоматійними і активно використовуються політичними та культурними діячами цієї доби, його думки стають загальним напівфольклорним набутком, а його ім’я якоюсь мірою канонізується. Природно, що місцем найінтенсивнішого плекання інтелектуальних традицій Оріховського стає його рідна Галичина, а їх носіями, почасти, виступають його земляки та рідні (Я.Д.Соліковський, Я.Щасний-Гербурт).

Твори Роксолана використовуються в Краківському університеті, Києво-Могилянському колеґіумі та в інших навчальних закладах, побудованих за їх зразком, як дидактичні матеріали. Так, на роботи Оріховського посилається відомий київський викладач Й.Кононович-Горбацький в своїй «Риториці»¹⁸.

Літературознавча традиція про Оріховського закладається ще наприкінці XVI ст. Станіслав Решка, колишній секретар кардинала С.Гозія у своєму «Житті Гозія» (1587), називає Роксолана “нашим Демосфеном”, закладаючи стійку традицію саме такої порівняльної атрибуції гуманіста¹⁹. Решка також включив ім’я Оріховського в перелік польських письменників, складений ним у 1593 році. Серед вчених і літераторів королювання Сигізмунда Августа згадував Роксолана і Ст.Гроховський у 1603 р.²⁰

Видатний польський літературознавець Шимон Старовольський, що був добре обізнаний із творчістю Оріховського, активно використовуючи праці останнього у власних творах²¹, остаточно “канонізує” ім’я Роксолана, включенням присвяченого йому біографічного нарису до антології «Сто письменників польських», що вийшла друком у Франкфурті в 1625 р.²² Зокрема, він присвятив йому такі віршовані рядки:

---

* До речі, польська дослідниця Б.Косманова також говорить про загальну суголосність трактувань постаті Оріховського протягом другої половини XVI-XVII ст., характеризуючи їх як візію “шляхти сарматської”, і лише доба Просвітництва з початком XVIII ст., за думкою Косманової, пориває з цією традицією. Див.: Kosmanowa B. Popularność Stanisława Orzechowskiego... S.90.

Ту славнозвісну думку Платона прийнявши,
Про переселення душ по тілах безперервне,
Дух Оріховія жив перед тим в Демосфені напевно,
Чи Цицерона вимовність була притаманна йому¹.

Ідеї Оріховського у цей період віднайшли чимало шанувальників та наслідувачів у середовищі політично активної річпосполитської шляхти і почасти втілилися у суспільні практики Речі Посполитої обох народів, державного утворення, що в 1569 р. об'єднало в собі всі розлогі терени Корони Польської та Великого князівства Литовського. Про їх затребуваність говорять як численні перевидання політичних творів Роксолана², так і випадки відвертого плагіату з них. Так, папський нунцій Джерманіко Маласпіна в 1596 р. не погребував видати під власним ім'ям одну з «Турчик» Оріховського²³.

Однак, варто зазначити, що по-різному «щастило» окремим творам мислителя. Зокрема, «бестселером» тогочасної «Оріховіани» може бути названа праця «Зразковий підданий» («Напучення польському королеві Сигізмунду Августу»), що видавалася у 1584, 1632, 1639, 1697, 1763 роках. Величезною популярністю користувались і вже згадані «Турчики». Порівняно менше пощастило «Політії Польського Королівства», що так і не вийшла друком у ці часи, а інтерес до «Розмови навколо езекуції» та «Квінкункса» був живий недовго, адже у XVII ст. заторкнуті в них питання вже мало цікавили шляхетський стан²⁴.

Релігійні погляди Оріховського, думки про місце церкви у суспільстві і особливо його проправославна риторика знайшли уважного і вдячного читача-споживача в особі діячів православного відродження в Україні. В їх працях зустрічаємо непоодинокі посилання на твори Роксолана, зокрема вони присутні у «Апокрисісі» Х.Філалета та «Палінодії» З.Копистенського. Зокрема останній зве Оріховського «зацним і високовченим мужем», а також «правим і старим правди мовцем»²⁵.

Історіографічний доробок Оріховського також не був забутий. Це видно вже з факту кількох перевидань його «Анналів»*. Цей твір став важливим джерелом інформації для пізніших річпосполитських історіографів. Так, Лукаш Гурницький, у своїй праці, написаній у 1637 р. і присвяченій королюванню останнього Ягеллона — Сигізмунда Августа, фактично переказує окремі сторінки згаданої праці Роксолана²⁶. Окрім нього, «Аннали» Оріховського використовували Станіслав Любенецький у

¹ Si lecet fimplecti famous dogma Platonis| Quod mutant animi corpora corporibus,| Spiritu Orecovius certe Demostenis| haustit,| Vel Ciceronis quo lingua diserta fuit. Цит. за: Голенищев-Кутузов И.Н. Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). М., 1963. С.13.

² Укладач «Оріховіани» навів 27 посмертних видань творів Оріховського і це неповний перелік. Див.: Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. Lwów, 1906. S.81; Orzechowski S. Orichoviana Opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski. 1543-1566 /Ed. Joseph Korzeniowski. Cracoviae, 1891. Vol.I. P.IX-XVII.

* Написані в 1554 р. вони виходили друком 1611 р. в Добромилі, 1643 р. в Гданську, 1712 в Лейпцігу та 1767 в Кракові.

власній праці «*Historia Reformationis Polonicae*», а Ян Щасний-Гербурт, перший їх видавець, переробив їх у творі «Візерунок Речі Посполитої і направа Петра Григоржковича з книг Станіслава Оріховського взята» (1612).

Досить красномовно характеризує відношення польської історіографії до «Анналів» Оріховського і видання їх в Лейпцигу в 1712 році як додатка до славнозвісної «Історії Польщі» Яна Длугоша. Щодо цікавості історичними творами Роксолана в українських православних колах, то відомим є факт знаходження в бібліотеці Ф.Прокоповича примірника видання «Анналів» 1643 року²⁷.

«Легенда» про Оріховського отримала продовження в цей період на сторінках малокритичного гербовника Шимона Окольського (1580-1653). Тут перед читачем постає образ таємничого терплячого мудреця, котрий горює за оточенням і нагадує йому його обов'язки щодо релігії та вітчизни. Щоб надати ваги власному баченню персони гуманіста, Окольський навіть стверджував, що Роксолан наприкінці життя повернувся до виконання священницьких обов'язків і став королівським сповідником²⁸.

Третій етап оріховознавчих студій пов'язаний здебільшого з XVIII ст. Він носить виразні ознаки перехідності і є своєрідною інтерлюдією до вивчення життєдіяльності Роксолана у сучасному розумінні “науки”. Його характеризує активізація джерелознавчої роботи та спроби перевидання окремих частин творчої спадщини Роксолана. Характерною ознакою цього періоду є домінування літературознавців на ниві тогочасної “оріховіани”, що пояснюється порівняною академічністю філологічних студій, формальною усталеністю як “наукової дисципліни” саме історії словесності.

Так, згадки про гуманіста зустрічаємо у латиномовній праці Давіда Брауна про істориків, політичних письменників і правників Польщі та Пруссії («*De scriptorum Poloniae et Prussiae historicorum, politicorum et i[uris]c[ons]l]torum, typis impressorum ac manuscriptorum, in Bibliotheca Brauniana collectorum, virtutibus ac vitiis, catalogus et iudicium...* (Kolonia, własc Elbląg, 1723)). У власній книзі Браун не поспушився на похвали Оріховському за “потугу слова”²⁹.

В першій половині XVIII ст. в Польщі Я.А.Залуцький виступив із широкою програмою перевидання творів доби “зигмунтової”. Відтак, на сторінках двомісячника «*Warschauer Bibliothek*» (1753-1755) та кварталника «*Acta Litteraria*» (1755-1756), з'являлися окремі витяги з праць Оріховського, підготовлені зокрема Яном Даніелем Яноцьким³⁰. В добу короля Станіслава Августа творами Оріховського цікавилися в зв'язку з обговоренням у польському суспільстві різних просвітницько орієнтованих проектів державних реформ³¹.

Нарис діяльності Роксолана передувє краківському виданню 1760 р. його твору «Життя і смерть Яна Гарновського», належав перу видавця, відомого єзуїтського письменника і журналіста о.Францишека Богомольця³². Особливістю цього нарису було те, що автор обходив увагою протестантські мотиви у творчості Оріховського і пов'язані з ними сюжети його біографії. Біографія Оріховського складена Богомольцем стала основою і для шкiцу Я.К.Богуславського, вміщеного у праці «Життя славних поляків», що вийшла у Варшаві в 1788 р. (т.1, с.67-87)³³.

Окрім цього, критичні зауваги щодо суспільно-політичних поглядів Оріховського висловлював у творі «Про литовські і польські права» (1800-1801) Тадеуш Чацький,

особливо суворо засуджуючи «Квінкункс» (т.1, с.182; т.2, с.38,79,83)³⁴. Відомості про Оріховського містила також і книга італійського історика церкви Франциска Антоніо Заккарія (1714-1795)³⁵.

Прикметно, що в Україні з вивершенням у XVIII ст. т.зв. козацької історіографії праці Оріховського потрапляють у коло її базових джерел. Зокрема відомо, що Юрій Кониський надсилав твори Роксолана Григорію Полетиці³⁶.

Наступні етапи оріховознавчих студій відбувалися вже за цілком академічних умов, проте майже всі стереотипні уявлення попередньої доби знайшли собі чимало прихильників серед модерних науковців³⁷. Отже, повернення *ad fontes* сприятиме деконструкції деяких історіографічних міфів і дозволить нам побачити “людину” за напівіконописним “ликом”.

---

1. Starnawski J. Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do konca wieku XVIII). Wrocław, 1984. S.30; Starnawski J. Wstęp //Orzechowski St. Wybór pism. Warszawa; Wrocław; Kraków, 1972. S.I-LX.

² Див. відгуки М.Кромера та П.Рамузіо.

³ Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження //Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. К., 1984. С.170.

⁴ Сас П.М. Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст.Оріховського //Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. К., 1991. С.35.

⁵ Stanisław Orzechowski w sądach współczesnych i potomnych //Z dziejów kultury i literatury Ziemi Przemyskiej. Т.2. Przemyśl, 1973. S.13-14; Starnawski J. Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do konca wieku XVIII). Wrocław, 1984. S.31.

⁶ Starnawski J. Dzieje wiedzy... S.30.

⁷ Нічик В.М., Литвинов В.Д., Стратій Я.М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні (XVI-початок XVII ст.). К., 1990. С.60.

⁸ Kubala L. Stanisław Orzechowski i wpływ jego na rozwój i upadek Reformacji w Polsce. Lwów, 1906. S.82.

⁹ Herbest B. Wypisanie drogi //Wiszniewski M. Historia literatury Polskiej. Krakow, 1845. Т.7. S.569-581.

¹⁰ Vita Petri Kmithae de Wisnicze Palatini Cracoviensis //Annales Stanislai Orichovii Okszii. Posnaniae, 1854. S.202-203, 1216.

¹¹ Любавич Н. История реформации в Польше: Кальвинисты и антитринитари. Варшава, 1883. С.64-78.

¹² Любашенко В. Історія протестантизму в Україні. Львів, 1995. С.90.

¹³ Orzechowski S. Opowiadanie upadku przyszłego polskiego z r.1560. Warszawa, 1901 S.17-32.

¹⁴ Rotundus A. Rozmowa Polaka z Litwinem. Kraków, 1890.

¹⁵ Kubala L. Stanisław Orzechowski... S.83.

¹⁶ Сас П.М. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу //Укр.істор.журн. 1991. №1. С.89.

¹⁷ Kosmanowa B. Popularność Stanisława Orzechowskiego w Rzeczypospolitej szlacheckiej //Odrodzenie i reformacja w Polsce. Т.XXII. Wrocław. Warszawa; Kraków; Gdansk, 1977. S.79-81.

¹⁸ Kononowicz-Horbacki J. Orator Mohylaenus...; IP НБУВ. Ф.30. №109. S.159.

- ¹⁹ Kosmanowa B. Op. cit. S.77.
- ²⁰ Ibidem.
- ²¹ Ibidem. S.78.
- ²² Starovolsci Simonis. Scriptorum Polonicarum Hekatontas seu centum illustrium Poloniae scriptorum Elogia et Vitae. Francoforti, 1625. P.78-80.
- ²³ Kubala L. Op. cit. S.8.
- ²⁴ Kosmanowa B. Op. cit. S.88-90.
- ²⁵ Копистенський З. Палинодия //Памятники полемической литературы. СПб., 1876. Кн.1. С.329; Грушевський М.С. Історія української літератури: В 6 т. Нью-Йорк, 1960. Т.5. Культурні і літературні течії на Україні в XV-XVI вв. і перше відродження (1580-1610 pp.). С.220-221.
- ²⁶ Górnicki Ł. Dzieje w Koronie Polskiej (1538-1572). Warszawa, 1805. S.312-315.
- ²⁷ Прокопович Ф. Філософські твори: У 3 т. К., 1981. Т.3. С.427.
- ²⁸ Kosmanowa B. Op. cit. S.88.
- ²⁹ Капуścik J. Mecenas i uczony J.M.Ossolinski i jego działalność historycznoliteracka. Kraków, 1979. S.109.
- ³⁰ Kosmanowa B. Op. cit. S.88.
- ³¹ Klimowicz M. Oswiecenie. Warszawa, 1972. S.23.
- ³² Bohomolec F. Życie Orzechowskiego. Sanok, 1855.
- ³³ Капуścik J. Mecenas i uczony J.M.Ossolinski i jego działalność historycznoliteracka. Kraków, 1979. S.109-110.
- ³⁴ Ibidem. S.109-110.
- ³⁵ Zaccaria Francescantonio. Dissertazioni varie italiane a storia ecclesiastica appartenenti. Rzym, 1780. Т.ІІ. S.318-331.
- ³⁶ Ковальський М. Іван Крип'якевич про українську історіографію з давніх часів до останньої третини ХІХ ст. (Спостереження над першим лекційним університетським курсом з української історіографії) //На службі Клію. Збірник на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. К.; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000. С.303-336.
- ³⁷ Вирський Д.С. С.Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель. К.; Кременчук, 2001.

Наталія Новохатня

МИКОЛА СТОРОЖЕНКО — ІСТОРИК ТА ПЕДАГОГ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ

Історія України ХVІІ – ХVІІІ ст. й дотепер має багато нерозгаданих таємниць, т. зв. білих плям. Чимало українських та зарубіжних учених досліджували історію України на перехресті пізнього середньовіччя та нового часу. Ця історична доба багата на визначні події і явища як-то національно-визвольна війна середини ХVІІ ст., піднесення козацтва, яке репрезентувало національні інтереси на міжнародній арені. У цей час відбувається розквіт української культури, зокрема набуття нею неповторних і самобутніх ознак, що визначили її національну сутність упродовж

наступних сторіч. У XVII-XVIII ст. визрівають й поширюються державотворчі ідеї, які намагалися реалізувати Б.Хмельницький та І.Мазепа. Важливою подією української історії того часу став перехід під московську протекцію, який і до теперішнього часу сприймається неоднозначно. Таким чином, драматичний перебіг подій національної історії XVII-XVIII ст. об'єктивно сприяв поширенню зацікавленості цією добою з боку багатьох дослідників.

У другій половині XIX - на початку XX ст. дослідження історії України розгорталися під знаком опрацювання та публікації джерел. Тоді ж до наукового обігу увійшло чимало джерел та джерельних комплексів, які заклали підвалини сучасного джерелознавства, яке посідає особливе місце в історико-культурному процесі, у формуванні суспільно-історичної та культурної свідомості нації, як складової частини відновлення української державності. На цьому тлі формується нове ставлення до історико-культурної спадщини, постає завдання більш активного виявлення, фіксації, вивчення й збереження джерел для майбутніх поколінь.

Однією з проблем, що вимагає підвищеної уваги науковців, є дослідження спадщини вчених-істориків, які зробили свій внесок у розвиток вітчизняної науки. Без сумніву, ці люди заслуговують на визнання. Одні досягли його ще за життя, іншим це визнання принесли їхні послідовники. Однак, й до сьогодні ряд дослідників залишаються в тіні. До таких осіб належить й Микола Володимирович Стороженко - виходець з старовинного старшинського роду, відомого з XVII ст. (докази про дворянське походження, представлені Стороженками 10 червня 1784 р. в Чернігівську комісію для розбору прав на дворянство, містяться в першому томі родинного архіву¹).

Тернистий життєвий шлях та самобутній творчий доробок цієї особистості заслуговує на пильну увагу та вивчення. Документи й матеріали, опубліковані Стороженком для написання історичних праць, не втратили своєї значимості для науки. Він вів дуже активне громадське життя. Був членом Старої Громади, зазнав дивовижної політичної еволюції, увійшовши до Київського клубу руських націоналістів. Стороженко — співробітник багатьох часописів, серед яких «Киевская старина», «Русская мысль», «Исторический вестник» та ін. Автор ряду студій з історії України XVII – XVIII ст., що істотно доповнюють знання про наше минуле. Незаперечним позитивом актуальності даного дослідження є й те, що ця постать хоча і відігравала значну роль у громадському житті, але й до сьогодні залишається маловідомою. Це пояснюється тим, що Микола Стороженко, після відходу від Старої Громади, змінив свої погляди і увійшов до Київського клубу руських націоналістів, організації з правонаціоналістичним спрямуванням. У радянський час цей факт однозначно відносив його до осіб, які не мали права бути виправданими. Але на еміграції він знову повернувся до українства, проводив велику громадську та педагогічну роботу.

В «Енциклопедичному словнику Брокгауза та Ефрона» зазначається, що «Стороженки – дворянский род, происходящий от Ивана Стороженка, который после Андрусовского мира переселился с правой стороны Днепра на левую, и был

полковником Прилуцким”². У першому томі родинного архіву додається, що “Іван Стороженко, ...родився около 1615 г., ...после Андрусовского мира 1667 г. переселился с правой польской стороны Днепра на левую, русскую, и основал “хуторец” для своего жительства, “близко селца Ржавця”, в Прилуцком полку”³. Полковником Прилуцьким він був призначений за гетьманування Івана Мазепи.

Рід Стороженків внесено в родословні книги Катеринославської, Курської, Полтавської та Чернігівської губерній. Проте, ці лаконічні відомості дають недостатнє уявлення про роль Стороженків в українській історії. Родовід Стороженків репрезентований у четвертому томі знаменитої студії Вадима Модзалевського «Малоросійський родословник», а також в окремій відбитці цього видання⁴. Відомості, які містяться у студії Модзалевського, дають можливість більш детально простежити історію цього роду. Дружиною Івана Стороженка була Марія, за сімейним повір’ям, донька Богдана Хмельницького. Не зважаючи на відсутність документів, що засвідчили б цей факт, цей родинний зв’язок можна простежити. Вірогідно, Марія дійсно була з родини Хмельницьких, скоріш за все, була пасербицею Богдана. Це припущення підтверджує той факт, що Яків Кіндратійович Золотаренко, називаючи себе також Хмельницьким, по виходу з Правобережжя в 1690-1709 рр. був прилуцьким полковим сотником. У книзі російського історика Геннадія Карпова «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся» (М., 1870) є згадка, що у Богдана Хмельницького був пасерб Кондратій. Ймовірно, що Кондратій для повного визначення його родинної належності носив дівоче прізвище своєї матері, Ганни Никифорівни Золотаренко, і прізвище вітчима. Таким чином, до його сина Якова Кіндратовича перейшло подвійне прізвище. Марія могла бути його сестрою, тобто пасербицею Богдана Хмельницького і тіткою Якова Кіндратовича Золотаренка-Хмельницького. Родинними зв’язками, вірогідно, пояснюється отримання Яковом Кіндратовичем чину полкового сотника саме у полковництво Івана Стороженка.

Окрім того Стороженки мали розгалужені зв’язки з багатьма відомими козацькими родами. Григорій Андрійович Стороженко (?-1745) виконував дипломатичні доручення при гетьмануванні Данила Апостола, був одружений на Ульяні Томарі, доньці Чернігівського полкового судді. Степан Григорович Стороженко (бл. 1710-1758) побрався з Марфою Андріївною Горленко, донькою бунчукового товариша, онучкою гетьмана Данила Апостола. Михайло Степанович Стороженко (бл. 1741-?) одружений на доньці генерального хорунжого Ханенка. Михайло Михайлович Стороженко (бл. 1738-1789) був одружений на Феодосії Семенівні Полуботок, доньці бунчукового товариша. Існували родинні зв’язки і з відомими родами Милорадовичів і Гарновських.

Навіть ці фрагментарні відомості дають підставу стверджувати, що рід Стороженків посідав чільне місце в житті козацької України. Серед інших відомих представників цього роду такі визначні постаті, як Олексій Петрович Стороженко (1805-1874), відомий письменник та публіцист. Свої перші твори він почав писати російською мовою, друкувався у часописах «Северная пчела», «Библиотека для чтения» та інших. Він автор творів, присвячених українському народу, його побуту,

віруванням, звичаям. Окремі твори на історичні теми вирізняються ідеалізацією патріархальної старовини. У деяких працях («Усы», «Иголка») автор висвітлював бюрократизм і свавілля панів. Ці та інші твори були опубліковані в Санкт-Петербурзі у 1863 р. під назвою «Українські оповідання». Найвідомішими з них є «Рассказы из крестьянского быта малороссиян» та «Братья-близнецы». З появою журналу «Основа» писав українською мовою. Одним з таких творів є «Марко Проклятий».

Інший, не менш відомий представник роду Стороженків - це Микола Ілліч Стороженко (1836-1902) – російський історик літератури, член-кореспондент Санкт-Петербурзької академії наук (з 1809). Він належав до знаменитої культурно-історичної школи в літературознавстві. Досліджував історію західноєвропейської літератури, зокрема творчість В.Шекспіра та Т.Г.Шевченка. Саме цій тематиці присвячені його твори: «Опыты изучения Шекспира», «Новые материалы для биографии Шевченка», «Гениальный горемыка», «Первые четыре года ссылки Шевченка», «Две записные книжки Шевченка» та інші.

Принадно відзначимо, що родина Стороженків відігравала помітну роль і в економічному та політичному житті України другої половини XVII- першої половини XVIII ст. Так, універсали гетьманів Івана Мазепи⁵, Івана Скоропадського⁶, Данила Апостола⁷ свідчать про належність цього роду до правлячої верхівки України-Гетьманщини. 116 купчих і розписок, що наводяться в першому томі родинного архіву⁸, дають підставу стверджувати, що на протязі декількох століть родина Стороженків займалася широкою господарською діяльністю, спрямованою на збереження і розширення земельних володінь.

Відтак можемо дійти висновку, що рід Стороженків посідав високий щабель у ієрархічній драбині тогочасного суспільства, і брав активну участь у політичних, культурних та соціальних подіях та перетвореннях, які відбувалися в Україні впродовж XVII-XVIII ст. Очевидно, що багатюща родинна історія була важливим спонукальним чинником, яка підштовхнула Миколу Стороженка до наукової та громадської праці.

Микола Володимирович Стороженко народився 29 травня 1862 р. в селі Велика Круча Пирятинського повіту Полтавської губернії. «Необозримая, гладкая степь вокруг крутой стенкой обрывается к реке - вот впечатления, высказавшиеся в названии «Круча». У подошвы кручи, среди лесистых берегов, островов, плавов и задумчиво шепчущихся камышевых “грядь” тихо струится р. Удай, воспетый Н.А.Марковичем в «Мелодиях». Круча же слывет “великою”, ибо в верстах трех выше по течению есть такой же крутой обрыв степи к р. Удаю - Малая Круча. Малороссийская природа проявилась здесь в своем красивейшем сочетании: прозрачная гладь степи, угрюмая сумрачность ольхового леса, синеющая зыбь воды - все слилось, чтобы обратить мысль к Творцу и расположить душу к мечтательному созерцанию. Но человек прежде всего заботится о “хлебе насущном”, ищет хозяйственный пользы, какую он может извлечь из силы

природи...”⁹ - так описано родинне гніздо Стороженків у шостому томі родинного архіву.

Народився Микола у родині відставного підпоручика лейб-гвардії Семенівського полку, колишнього інспектора Харківського університету, пирятинського поміщика. Мав старшого брата Андрія - відомого історика та публіциста¹⁰. Освіту здобув у Другій Київській гімназії, курс якої закінчив у 1881 р. із золотою медаллю. Того ж року вступив до Київського університету Св. Володимира, де закінчив повний курс у 1885 р. і 24 травня 1886 р. був затверджений кандидатом історико-філологічного факультету по історичному відділу¹¹.

З 28 березня 1887 р. по 28 березня 1889 р. перебував, за вибором факультету, стипендіатом для підготовки до професорського звання. Цей епізод свого життя Микола коментує таким чином: “...По окончании университета, профессора предложили мне остаться при университете для занятий русской историей. Я и без того продолжал бы заниматься изучением родной старины, но одно обстоятельство побудило меня занять, так сказать, официальное положение. После составления факультетского протокола об оставлении меня при университете, пришлось долго ожидать утверждения со стороны министерства. Теперь оставление при университете зависит не от совета университета, а от министра. Многие уже стали сомневаться, утвердит ли меня министерство, в виду того, что оно в настоящее время интересуется приготовлением профессоров на кафедры по классическим предметам, но так как я не претендовал на стипендию, то, через три с лишним месяца по окончании университета, был утвержден в звание так называемого стипендиата по русской истории...”¹². І це не дивно, адже ще ж студентської лави Микола виявив неабиякий інтерес до історії, збираючи матеріал та друкуючи свої перші роботи. У 1888 р. у Санкт-Петербурзі він склав іспити і після проведення двох пробних лекцій, був удостоєний звання приват-доцента по кафедрі російської історії.

Після такої наукової підготовки Микола Володимирович за родинними обставинами почав службу з 1 лютого 1889 р. інспектором народних училищ 2 району Чернігівської губернії. Слід відзначити, що його дружиною була княжна Варвара Давидівна Жевахова, яка походила від князів Жевахових, гілки давнього грузинського роду Джавахішвілі, що оселився в Прилуцькому полку в середині XVIII ст.¹³ У 1891 р. він був переведений на таку ж посаду до інспекції народних училищ південно-західного краю при управлінні Київського учбового округу. Окрім того, йому було доручено завідувати народними училищами, що входили до складу 4 району Київської губернії. На цій посаді він перебував протягом чотирьох років.

Впродовж цього часу Микола Володимирович був обраний (вересень 1893 р.) дійсним членом київського відділу музичного товариства. У листопаді 1893 о. його затвердили як члена-співробітника Комісії для розгляду давніх актів в архівах урядових міст і монастирів Київської, Подільської і Волинської губерній. Про його участь у роботі цієї інституції згадується у монографії О.І.Журби¹⁴.

15 листопада 1895 р. Микола Стороженко був призначений директором Четвертої Київської гімназії. На цій посаді він перебував до 25 серпня 1909 р. У 1898 р. йому був пожалуваний чин статського радника, а 1 січня 1908 р. - чин

дійсного статського радника. У 1903 р. Миколу Володимировича нагородили орденом Св. Володимира IV ступеня.

У 1898 р. під наглядом Миколи Володимировича було побудовано за проектом інженер-полковника Чекмарєва, будівлю для Четвертої Київської гімназії на вулиці Велика Васильківська. Вона повністю відповідала всім вимогам тогочасної шкільної гігієни і являла собою одну з найкращих шкільних споруд київського учбового округу.

2 березня 1904 р. Стороженко був призначений, із збереження попередньої посади, начальником Київської міністерської жіночої гімназії. У січні 1909 р. за розпорядженням попечителя київського учбового округу, його призначили членом комісії з організації святкувань з нагоди 100-річчя від дня народження М.В.Гоголя і повноважним представником від учбового округу в Київську міську училищну комісію та міську думу для обговорення питань святкових заходів. Окрім цього, Стороженко взяв участь у роботі комісії для розгляду представлених на конкурс статей про значення полтавської перемоги 27 липня 1709 р.

25 серпня 1909 р. Миколу Стороженка перевели на посаду директора Першої Київської гімназії - елітарного навчального закладу. На цій посаді він 1 січня 1911 р. був нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня. 17 березня 1910 р. цю гімназію відвідав сербський король Петро I, Микола Володимирович одержав ще одну нагороду - сербський орден Білого орла III ступеня. Очолював він гімназію до 1919 р., коли бурхливі події української революції та громадянської війни перервали його педагогічну кар'єру на Батьківщині.

Паралельно з науково-педагогічною діяльністю Стороженко не полишав громадської роботи. Так, з 1887 р. по 1910 р. він вісім раз обирався в почесні мирові судді по пирятинському судовому округу і стільки ж разів (з 1889 по 1910) обирався пирятинським повітовими зборами до складу повітових земських гласним. Микола Володимирович був також гласним Київської міської думи (1902-1905, 1906-1909), членом міської навчальної комісії та завідувачим міською безкоштовною читальнею ім. М.В.Гоголя. У квітні 1909 р. за підсумками виборів Київської міської думи, Стороженко став уповноваженим у складі погоджувальної комісії при комітеті київського відділу російського військово-історичного товариства і репрезентував Київ на святкуваннях у Полтаві з нагоди 200-річчя від дня полтавської перемоги. У пам'ять про цю подію він отримав медаль з надписом: "О Петре ведайте, что жизнь ему не дорога, жила бы Россия". Як член пирятинського повітового відділу полтавської єпархіальної навчальної ради, Микола Стороженко 20 листопада 1909 р. отримав срібну медаль на подвійній Володимирській і Олександрівській стрічці. До того ж він був директором київського відділення музичного товариства, наглядачем за пансіоном південно-західних залізничних доріг і т.д. То ж спектр громадянської діяльності Миколи Стороженка був доволі широким.

М.В.Стороженко був членом Історичного товариства Нестора-літописця, в якому неодноразово читав свої доповіді. Товариство існувало з 1872 р. при Київському університеті і ставило собі за мету сприяти передусім розвитку історії,

літературознавства, археології і нумізматики. Одним із завдань Товариства було збирання і вивчення письмових пам'яток старовини в п'ятьох губерніях: Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській. Як член товариства, очолюваного в той час В.Б.Антоновичем, Стороженко виїздив у відрядження для збирання матеріалу. Про одне з них, за участю В.П.Горленка, він розповідає у листі до П.О.Куліша¹⁵. Після революції 1917 р. він короткий час був співробітником історико-філологічного відділу ВУАН.

Яскравою сторінкою в житті Миколи Володимировича був час, коли він належав до числа членів Старої Громади. Як і всі члени цієї організації, Стороженко, був охоплений духом патріотизму: «Мы любим дух нашего народа - некоторые черты его характера, некоторые наклонности, некоторые способности, даже некоторые проявления его свойств в прошлом: но оттого, чтобы оправдывать все его поступки, ставшие дополнением истории, чтобы желать восстановления канувшей в вечность жизни наших предков...»¹⁶, - пише Микола Володимирович в одному з своїх листів. Саме тоді він потоваришував з П.Кулішом, В.Горленком, О.Левицьким та іншими відомими українськими діячами. У ті роки молодий Стороженко негативно ставився й до царського режиму¹⁷.

Дружба з Пантелеймоном Олександровичем, судячи з листів, була започаткована листом Стороженка до Куліша, в якому він прохав надати йому інформацію стосовно Олексія Петровича Стороженка, оскільки в той час Микола Володимирович збирав матеріали, щоб «воспроизвесть светлый образ этого талантливого человека»¹⁸. Очевидно, на перших порах їх знайомство було заочним, так як в одному з листів він пише: «Хотя и с Вами и был знаком давно, но внезапно развившаяся переписка уяснила мне многое... и теперь недостает только, так сказать, одухотворения этого представления в форме личного знакомства...»¹⁹ і просить надіслати йому останнє фото. Листуючись, вони обговорювали твори різних авторів, висловлювали свої думки щодо тогочасних явищ та подій; Стороженко виконував різні доручення Куліша, надсилав свої та братові праці на ознайомлення, висилав потрібні йому книги.

Про існування його зв'язків з В.Антоновичем свідчить уривок з монографії Д.Дорошенка «Володимир Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність» (Прага, 1942): «Оповідаючи про те, як Антонович гостював літом 1888 року в с. Кручі на Переяславщині в його батьків і робив там розкопки, Микола Володимирович Стороженко каже, що з Антоновича «гість був дуже приємний, на все згідний, чи йти куди на гулянки, чи купатись в Удаю, що він особливо любив, чи то слухати українських пісень, що співав Орест Іванович (Левицький), або моєї гри на клавіру, чи то розмовляти, чи у карти грати. Це він робив охоче, з великою усмішкою, та з приказками. На їжу та на випивку він був не дуже ласий, одначе у гурті не відмовлявся, хоча й було йому те байдуже»²⁰.

З роками Микола Володимирович змінює свої погляди і несподівано для багатьох сучасників вступає до клубу руських націоналістів - організації з правонаціоналістичним спрямуванням, основним з положень уставу якої було: «Русский народ есть только один. Никакого малорусского или украинофильского народа нет,

а есть только южнорусская ветвь единого русского народа”. Клуб був створений у Києві у 1908 р.; Стороженко приймає активну участь у його роботі, зокрема в засіданнях клубу²¹. На початку 1910 р. у Санкт-Петербурзі створюється Галицько-руське товариство “для оказания культурной помощи русским галичинам”²². За підтримки клубу відділення цього товариства було відкрито у Києві, а його головою було обрано Миколу Володимировича²³.

Стороженко співпрацював з часописом «Киевская старина» ще з студентських років, листувався з її редактором Ф.Г.Лебединцевим²⁴. Про це видання він писав: “Издаваемая Лебединцевым «Киевская старина» - журнал с симпатичным во многом направлении в такой мере, насколько позволяют современные условия. Несомненно, что если он продержится, то принесет существенную пользу нашему родному краю...”²⁵. Однак в той же час зазначав, що матеріали, вміщені в журналі, не завжди вирізняються новизною і містять достовірні факти. Із зміною редактора (у 1887 р. ним став Олександр Степанович Лашкевич) Стороженко зауважив, що “«Киевская старина» вступила в новый период своего существования...”²⁶.

Українська інтелігенція дуже дорожила цим часописом, вбачаючи в ньому друкований органі, що мав служити інтересам українського самовизначення. На сторінках цього журналу Микола Володимирович опублікував значну кількість своїх статей, присвячених різноманітним проблемам української історії. Водночас Стороженко був, так би мовити, посередником між «Киевской стариной» і П.Кулішом, сприяючи друку його творів.

Також він співробітничав з часописами «Исторический вестник», «Русская мысль», «Церковь и народ», «Жизнь и искусство», газетою «Киевлянин», де друкував свої твори. Помітним внеском в історичну науку є видання «Стороженки: Семейный архив» (К., 1902-1910. Т.1-8), яке було здійснене Миколою Володимировичем та його братом Андрієм. У цьому виданні зібраний родинний архів, який містить в собі документи від початку XVII ст. Це - листи, купчі, універсали гетьманів (зокрема Мазепи, Скоропадського, Апостола) та інші документи, що є важливим джерелами для вивчення української історії XVII-XVIII ст.

Чільне місце у творчості Миколи Стороженка посідають неопубліковані спогади, які були написані ним у Югославії в останні роки життя. Є різні версії про місце їх знаходження. Ряд дослідників стверджували, що вони зберігалися в Музеї визвольної боротьби в Празі до 1945 р. Саме там з ними ознайомилися такі вчені як Д.Дорошенко, О.Оглоблин та інші. Нині доля спогадів достеменно невідома.

М.В.Стороженко залишив по собі багату та різноманітну епістолярну спадщину²⁷. Проте, незважаючи на публікацію частини епістолярію М.В.Стороженка, обставини його життєвого та творчого шляху, зокрема на еміграції в Югославії, й досі недостатньо вивчені. Нижче подаємо перелік відомих нам праць М.В.Стороженка у хронологічній послідовності:

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ М.В.СТОРОЖЕНКА

1. Стороженки (Фамильная летопись). К., 1884.

1885

2. Охочекомонный полковник Илья Федорович Новицкий. К., 1885.

1886

3. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» Шафонского (Эпизод из южно-русской историографии) // Университетские известия. К., 1886. №10 (октябрь). С.135-168.

4. Отчет о занятиях в архивах - Киевском центральном и Яготинском кн. Н.В.Репнина // Университетские известия. К., 1886. №11 (ноябрь). С.213-238.

5. Очерк литературной деятельности А.Я.Стороженка. К., 1886.

1887

6. К истории рода Свечек // Киевская старина. 1887. №11. С.580-584.

1888

7. Западно-русские провинциальные сеймики во второй половине XVII в. (Исследования по архивному материалу). К.: Тип. К.М.Милевского, 1888. 140, 4 с.

Рец.: Н.С.К. // Исторический вестник. 1889. Т.36, № 6 (июнь). С. 721.

8. К истории землевладения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киевская старина. 1888. №7. С.11-13.

9. Эпизод из истории малорусских крестьян // Киевская старина. 1888. №6. С.76-78.

10. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным // Архив Юго-Западной России. К.: Временная комиссия для разбора древних актов при Киевском, Волынском и Подольском генерал-губернаторе. 1888. Ч.2. Т.2. С.1-49.

1890

11. Из истории Нежинских греков // Киевская старина. 1890. №6. С.540-544.

12. Две грамоты митрополитов Киевских Самуила Миславского (1783-1796 г.) и Иерофея Малицкого (1796-1799 г.) // Киевская старина. 1890. №12. С.511-514.

13. Заметка А.И.Чепы о таможнях // Киевская старина. 1890. №12. С.514-515.

14. Полуботок или Свечка? (Эпизод из истории малороссийского землевладения второй половины XVII в.) // Киевская старина. 1890. №12. С.434-447.

15. Чудотворная икона Божьей Матери в с.Ржавце // Киевская старина. 1890. №7/8. С.11-12.

1891

16. Вакуленко Семен, сотник Пирятинский (1696-1720) // Киевская старина. 1891. №1. С.119-153. [Окрема відбитка з «Киевской старины»].

17. Отрывки из фамильных преданий и архивов // Киевская старина. 1891. №2. С.320-33; №5. С.303-309; №7. С.141-147.

18. Письмо графа Румянцева-Задунайского к генерал-прокурору князю А.А.Вяземскому о награждении малороссиян чинами //Киевская старина. 1891. №1. С.76-177.

19. Реформы в Малороссии при гр. Румянцеве //Киевская старина. 1891. № 8. С.478-493; № 9. С.455-465.

20. Малороссийское ополчение 1812 года //Чтения исторического общества Нестора-Летописца. 1891. Кн.5. Отд.2. С.103-112.

1892

21. «Малорусские суеверия, коим мало кто верил», собранные в 1776 г. (рукопись А.И.Чепы) //Киевская старина. 1892. №1. С.119-130.

22. Мельницы в г. Козельце (универсалы XVII в.) //Киевская старина. 1892. №3. С.496-497.

23. Записка Иоасафа Кроковского митрополита Киевского (1712) //Киевская старина. 1892. №2. С.347-348.

1893

24. Два письма А.Стороженка к Л.Сапеге 1610 г. //Чтения исторического общества Нестора-летописца. 1893. Кн.7. Отд.3. С.69-72.

1898

25. К портрету князя Николая Григорьевича Репнина. К.: Тип. Имп. Университета Св. Владимира. 1898. 10 с. [Окрема відбитка з «Киевской старины»].

26. К истории декабристов //Исторический вестник. 1898. Т.72. №.5. С.675-677.

1902

27. Мое знакомство в П.А.Кулишем //Под знаменем науки: Юбилейный сборник в честь Н.И.Стороженка, изданный его учениками и почитателями. М., 1902. С.244-248.

1911

28. Н.И. Костомаров в Киевской I-гимназии // Чтения исторического общества Нестора-Летописца. 1911. Кн. 22. Вып.1/2. Отд.5. С.1-8.

29. Н.И.Костомаров в Киевской I-ой гимназии. Б.м., 1911. 8 с.

1912

30. Киевское главное народное училище (1 мая 1789 - 5 ноября 1809 г.) //Чтения исторического общества Нестора-Летописца. 1912. Кн.22. Вып.3. Отд.1. С.92, 95.

1919

31. Осаждения м. Крилова //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1919. Кн.1. С.116-119.

1923

32. До біографії П.Куліша. Куліш у києво-печерській школі //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1923. Кн.2/3. С.198-202.

33. До біографії П.Куліша. Листи Куліша до М.В.Стороженка //Записки історично-філологічного відділу ВУАН. К., 1923. Кн.2/3. С.202-215.

1942

34. [Уривки з спогадів М.В.Стороженка про В.Антоновича] //Дорошенко Д.І. Володимир Антонович, його життя, наукова та громадська діяльність. Прага: Вид-во Ю.Тищенко, 1942. С.87, 97.

¹ Стороженки: Семейный архив: В 8 т. К., 1902. Т.1. С.116-140.

² Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: В 41 т., в 82 кн. СПб., 1901. Т.31. Кн.62. С.710.

³ Стороженки: Семейный архив. Т.1. С.504.

⁴ Модзалевский В.Л. Стороженки: Родословная роспись. К., 1914.

⁵ Стороженки: Семейный архив. Т.1. С.5, 6.

⁶ Там же. С.11, 17, 18.

⁷ Там же. С.26, 30, 32.

⁸ Там же. Т.1.

⁹ Стороженки: Семейный архив. Т.6. С.1-2.

¹⁰ Стороженки: Семейный архив. Т.1. С.511; Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979. С.323-324; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.4. С.792-793; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. К., 1996. С.161.

¹¹ Столетие Первой Киевской гимназии: В 3 т. К., 1911. Т.1. С.182-184.

¹² Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (23 травня 1886 р., Київ) //Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі - ІР НБУВ). Ф.1. Спр.29805. Арк.1.

¹³ З невиданих листів В.Горленка до М.Стороженка //Україна (Париж). 1952. №8. С.665.

¹⁴ Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921: Нарис історії і діяльності. К., 1993. С.89, 114, 156, 176-177, 180.

¹⁵ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (4 квітня 1885 р., Київ) //ІР НБУВ. Ф.1. Спр.29794. Арк.2.

¹⁶ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (3 березня 1885 р., Київ) //ІР НБУВ. Ф.1. Спр.29792. Арк.1, 2.

¹⁷ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (25 квітня 1885 р. //Там же. Спр.29796. Арк.1, 2.

¹⁸ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (23 січня 1885 р., Київ) //Там же. Спр.29788. Арк.1.

¹⁹ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (6 березня 1885 р., Київ) //Там же. Спр.29793. Арк.1.

²⁰ Дорошенко Д. Володимир Антонович, його життя й наукова та громадська діяльність. Прага, 1942. С.87, 97.

²¹ Сборник клуба русских националистов. К., 1910. Вып.2. С.48-49.

²² Там же. С.56.

²³ Сборник клуба русских националистов. К., 1911. Вып.3. С.25.

²⁴ ІР НБУВ. Ф.3. Спр.6535-6541.

²⁵ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (8 грудня 1885 р., Київ) //Там же. Ф.1. Спр.29804. Арк.1.

²⁶ Стороженко М.В. - Кулішу П.О. (6 березня 1887 р., Київ) //Там же. Спр.29809. Арк.1.

²⁷ Оглоблин О. З невиданих листів Василя Горленка до Миколи Стороженка (1893-1905) //Україна (Париж). 1952. №7. С.556-569; №8. С.658-676.

КОСТОМАРОВОЗНАВСТВО

Татьяна Чалая

КРЕПОСТНОЙ «ПАНЫЧ» (Н.И.КОСТОМАРОВ)

Стараниями ученых, и прежде всего академика Международной славянской академии наук Юрия Анатольевича Пинчука, в Киеве вышла «Энциклопедия жизни и творчества Н.И.Костомарова». Книга посвящена нашему знаменитому историку - уроженцу воронежской слободы Юрасовки, ныне Ольховатского района. В Москве тоже напечатано самое полное собрание его сочинений в 17 книгах.

Возрастающий интерес к трудам Костомарова и его биографии не случаен. Сейчас, пожалуй, ни одна серьезная работа в мире по самому злободневному вопросу - национальному, не обходится без ссылок на взгляды историка.

Жизнь ученого, казалось бы, должна течь тихо и спокойно, как вода в речке его детства Ольховатке. Работа над документами в архивах, поездки по местам исторических событий, встречи и беседы с людьми, помнящими или знающими старину, запись народных песен, преданий, обычаев, в которых запечатлелось минувшее. Как итог этой деятельности - лекции и доклады, научные труды.

Все вроде бы так. Но в суровой действительности все складывалось иначе.

С детства и до самой старости Н.И.Костомарову сполна выпало взлетов и падений. Ученый профессор и арестант. Знаток русской истории, “первый после Карамзина” ее живописец. Блестящий оратор-лектор, которого восхищенные студенты выносили на руках из аудитории. Этими же учениками - отвергнутый, освищенный. Труды его знала вся читающая Россия. Одни их высоко ценили. Другие отвергали и пророчили, что будут они напрочь забытыми.

Несмотря на то, что есть самолично продиктованная и выверенная Н.И.Костомаровым довольно подробная автобиография, жизнь его полна загадок, неясностей, даже тайн, которые ждут своего исследователя.

Начинаются они, отказывается, со дня его рождения.

Выписывая “допуск” к работе со старинными документами в Воронежский областной архив и областной краеведческий музей, я особо не рассчитывала, что открою “секретные” или хотя бы неизвестные доселе материалы, касающиеся личности нашего именитого земляка. К счастью, ошиблась. В руки попало «Свидетельство о рождении Костомарова». Сохранился этот документ в областном архиве по случайности. Когда выпускник воронежской гимназии поступал в Харьковский университет, мать обратилась в Воронежскую Духовную Консисторию за подтверждением о рождении сына. Документ выписали, но он по какой-то причине остался не востребовавшимся просительницей. Так и остался лежать среди архивных бумаг, сохранившись благополучно до наших дней. (Я очень признательна ученому

А.Н.Акиньшину за помощь в поиске этого архивного дела). «Свидетельство» неизвестно биографам ученого, поэтому его стоит привести полностью.

“Свидетельство, 1833-го года февраля 6-го дня, поданным на Высочайшее имя, в Воронежскую Духовную Консисторию, Помещица Капитанша Татьяна Петровна дочь Костомарова, прошением просила, выдать ей из Метрической Острогжского уезда Слободы Юрасовки, Георгиевской церкви за 1817-ый год книги, о рождении ею до брака сына Николая Свидетельство, для представления его в Казенное учебное заведение. По справке ж в Воронежской Духовной Консистории, с Метрическою помянутой Георгиевской церкви, за тысяча восемьсот семнадцатый год книгою, в 1-й части о родившихся, под № 42-м оказалось: Слободой Юрасовки Помещика Капитана Ивана Петрова сына Костомарова, у подданого малороссиянина Петра Андреева сына Мыльниковова, дочь девица Татьяна родила сына Николая незаконнорожденного пятого мая, который и крещен шестого дня того ж месяца Священником Василием Реполовским. Восприемниками были: того ж Помещика Поданный малороссиянин Стефан Андреев сын Мыльников и Подданого малороссиянина Петра Андреева сына Мыльниковова дочь Настасия. Почему, во исполнение утвержденного Его Высочайшим Священством Антонием, Архиепископом Воронежским и Задонским, и ордена Св. Анны 1-й Степени Кавалером, Воронежской Духовной консистории заключения, из оной сие свидетельство, на основании указа из Святейшаго Правительствующаго Синода, от 6-го Июня 1809 года сие свидетельство, ей Костомаровой и выдано. Мая 10-го дня 1833-го года...”¹.

Далее следуют подписи протоиерея Василия Скрябина, секретаря Степана Устинова и канцеляриста Николая Михайлова, а также - печать Воронежской Духовной Консистории. Есть штамп о пошлине за свидетельство ценою в “одинь рубль”.

Этот документ называет иную дату рождения историка - 5-го мая, а не 4-го, как считал сам Костомаров.

Подтверждается тот факт, что Николай Иванович был незаконнорожденным сыном помещика и принадлежащей ему крепостной малороссийской “девицы”. Сообщается, при каких обстоятельствах совершался обряд крепощения младенца.

Крестили будущего историка в купели перед алтарем Георгиевского храма - деревянной церквушки, украшавшей слободу. Нашлись сведения поподробней о тогдашних священниках Юрасовки. Воронежский архив хранит, к сожалению, частично “ревизские сказки” - переписи населения, проводившиеся с 1719 года. По указу Петра I примерно через каждые 20 лет вплоть до 1858 года выявлялось количество мужского населения, подлежащего налоговому подушному обложению. Так вот, по данным за 1815 года при “Воронежской Епархии Острогжского уезда слободы Юрасовки одноприходной Георгиевской церкви” “правили” службу священник отец Василий Реполовский, возраст 51 год, дьякон Максим Семенов сын Довгополь, 30 лет, и только определенный к храму пономарь Василий Иванов сын Киндинов². Вот эти-то священнослужители и творили молитвы во здравие младенца, нареченного Николаем.

В «Свидетельстве» есть и другие интересные детали, непосредственно касающиеся биографии Костомарова, но о них скажем чуть позже.

Что известно нам о родителях Костомарова, их фамильных корнях?

Сам историк родословную по отцу выводит из глубины веков. «Фамильное прозвище, которое я ношу, - говорит он в «Автобиографии», - принадлежит к старым великорусским родам дворян или детей боярских. Оно упоминается в XVI веке»³.

Вотчина предков - Костомаровский крутояр в Москве - располагалась на берегу реки Яузы напротив Спасо-Андрониева монастыря. Этот факт оставил след в топонимике Москвы: «Костомаровский переулок, Крутоярский переулок, Костомаровская набережная, Костомаровский мост»⁴.

Фамилия Костомаров, как утверждает в популярном этимологическом словаре Ю.Федосюка, произошла от слова «костомара - большая кость». Очевидно, в старину слово имело и переносное значение - крупнокостный человек⁵.

Историк в «Автобиографии» сообщает, что один из его предков Самсон Мартынович Костомаров служил у царя Иоанна IV в опричнине. Из Московского государства бежал в Литву. Как и более известный в истории перебежчик князь Курбский, получил от польского короля поместье на Волыни. А его внук Петр Костомаров уже сражался с поляками в казацких войнах под предводительством Богдана Хмельницкого. После поражений с отрядом казаков ушел в пределы Московского государства. Здесь он охранял границы в составе первого по времени из слободских полков - Острогожского - по притоку Дона реке Тихой Сосне. Потомки волынского Костомарова укоренились в краю привольном и плодородном. Один из них женился на «воспитаннице и наследнице» казацкого чиновника Юрия Блюма и получил его имение в слободе Юрасовке Острогожского уезда. «Это было в первой половине XVIII столетия... К этой ветви принадлежал мой отец»⁶.

Костомаров утверждает так без ссылки на исторические источники. Можно лишь предполагать, что отцовская родословная стала ему известна из архивных материалов Острогожского слободского полка. Над ними Николай Иванович работал в 1837 году после окончания Харьковского университета, когда короткое время находился на военной службе в Острогожске. К сожалению, рукопись «Описание Острогожского слободского полка» пропала в 1848 году при аресте ученого по делу о Кирилло-Мефодиевском обществе и числится пока утраченной. А говорить об этом приходится потому, что «дети боярские» Костомаровы еще с начала XVII века «государеву службу служили в городе» Воронеже⁷. Возможно, что от первостроителей Воронежской крепости идет род Костомаровых.

Отец историка Иван Петрович «родился в 1769 году, служил с молодых лет в армии, участвовал в войне Суворова при взятии Измаила». Когда вышел в отставку, поселился в Юрасовке, стал состоятельным помещиком. Недостаточное образование восполнял самостоятельно. Читал книги даже на французском языке - «Вольтера, Даламбера, Дидро и других энциклопедистов XVIII века». Откуда и заразился модным в ту пору в России поветрием - «вольтерианством-вольнодумством». Своим безбожием барин удивлял, а скорее всего и ужасал дворовых крестьян.

Семьей обзавелся довольно поздно - в 48 лет. Суженую себе избрал из крепостных. Причем, до женитьбы отправил девушку на воспитание в частный московский пансион. Только Отечественная война 1812 года прервала ее учебу⁸.

И вот как заявлено в уже названном «Свидетельстве»: «до брака» дочь крепостного малороссиянина Петра Андреева сына «Мельникова» «родила сына Николая незаконнорожденного». С его отцом помещиком капитаном Иваном Петровичем Костомаровым спустя месяцы будет «оним приходским священником Реполовским в той же Юрасовской церкви венчана 1827 года, в сентябре»⁹.

О родовых корнях матери Костомарова, к сожалению, мало что известно. По ревизии-переписи 1795 года среди крепостных жителей Юрасовки во владении «помещика капитана Ивана Петрова сына Костомарова» семья Мельниковых (Мыльниковых) не числится¹⁰. Записаны они в седьмой ревизской сказке 1816 года. Сами списки в архиве к настоящему времени утрачены. Но есть выписка из них в «Каталоге III очередной юбилейной выставки в память Н.И.Костомарова: 1885-1910». «Под №3 значится Петр Андреев сын Мыльников, 31 год, у него жена Авдотья, 33 лет и дети: Татьяна 16 лет, Иван 10 лет, Наталья 4 лет»¹¹.

Так что - семью Татьяны Петровны помещик капитан «купил» после 1795 года, потому пока не ясно - в Юрасовке ли родилась его жена и мать историка. Найденное «Свидетельство», к сожалению, не называет нам точную девичью фамилию барыни-крестьянки Татьяны Петровны: в первом случае пишется через отсутствующую в современном алфавите букву «ять» и читается «Мельникова», строками ниже четко прописано «Мыльникова». Кстати, спустя два столетия Мельниковы на юге Воронежской области встречаются, есть они и в нынешней Юрасовке, а вот Мыльниковых нет.

Родня помещика Костомарова, прежде всего его единственная родная сестра «помещица Коротояцкой округи Варвара Петровна Ровнева»¹² и ее взрослые дети были против женитьбы Ивана Петровича на крестьянке. Ведь «старый Костомар» очень любил сына, считая его своим наследником. Об этом не раз говорил соседям-приятелям помещикам Николаю и Ивану Рахминым, Владимиру Станкевичу, Николаю Чехурских. Говорить говорил, но не поторопился усыновить Коленьку. Рожденный «до венца» сын оставался бесправным крепостным, собственностью отца, что вскоре обернулось бедой¹³.

Детство маленького «паныча» четко ограничено временными рамкам: 1817 год рождения и 1828 года - год трагической гибели отца.

Жил и воспитывался мальчик в отеческом барском доме, рос без завозных гувернеров, больше под опекой отца и матери. Иван Петрович старался приучить сына, вспоминает Николай Иванович, «к жизни, близкой с природою: он не дозволял меня купать, умышленно посылал меня бегать в сырую погоду, даже промачивать ноги, и вообще приучал не бояться простуды и перемен температуры». Научил читать и с «нежных» лет стал внушать сыну «вольтерянское» неверие. Но именно этому всячески противодействовала мать, как женщина верующая.

На всю жизнь запомнятся Николаю Ивановичу родные места. Много позже он тепло будет воссоздавать их в слове. «За рекою, текшею возле самой усадьбы,

усеянную зелеными островками и поросшею камышами, возвышались живописные меловые горы, испещренные черными и зелеными полосами; от них рядом тянулись черноземные горы, покрытые зелеными нивами, и под ними расстилался обширный луг, усеянный весною цветами и казавшийся мне неизмеримым живописным ковром”¹⁴.

В доме Костомарова читали и любили сочинения русских писателей, прежде всего - поэта Жуковского. Имя Пушкина, по признанию историка, стало для него “священным на всю жизнь”¹⁵.

Отец охотно встречался со своими соседями-помещиками, брал с собой сына. Так что можно смело предположить: бывал в соседней Удеревке (ныне Алексеевский район Белгородской области). Коленька играл со своим тезкой Станкевичем, который в своей короткой жизни откроет поэтический дар Алексея Кольцова, поможет издать первый сборник его стихов.

В возрасте свои литературные вещи Костомаров станет подписывать именем-псевдонимом Богучаров. Видимо, уездный городок на юге Воронежской губернии тоже запомнился ему в детстве. Дело в том, что там жил родственник помещик “Иван Григорьев сын Ровнев”¹⁶.

В десятилетнем возрасте Коля попадает в Москву. Отец повел его в театр. Спектакль «Коварство и любовь» Шиллера, в котором играл знаменитый Мочалов, очень понравился - “отец мой был тронут до слез, глядя на него, и я принялся плакать”.

Отец определил сына на воспитание в частный пансион.

Учится в Москве Николаю Костомарову выпало недолго. Он заболел, его на время забрали домой в деревню. “...между тем над головой моего отца готовился роковой удар, долженствовавший лишить его жизни и изменить всю мою последующую жизнь”¹⁷.

14 июля 1828 г. сын осиротел. Этот день отмечен внезапной трагической кончиной его отца.

В одиннадцатилетнем возрасте детство для мальчика, по сути, кончилось.

И здесь уместно сказать о взглядах Костомарова, которые сложились в его характере в молодые годы и сохранились на всю жизнь. Есть свидетельство его близкой знакомой Надежды Белозерской, записанное уже в шестидесятые годы, услышанное от профессора Костомарова: “...были две стороны в характере Николая Ивановича, где он неизменно оставался одним и тем же, а именно: отвращение от всякого насилия, откуда бы оно не исходило, и глубокая религиозность. Особенно не терпел он того, что называл “либеральным деспотизмом”. И объясняя это впечатлениями детства, когда ему (а вероятно, и Татьяне Петровне) немало приходилось терпеть от деспотического самодурства отца, судя по тому раздражению, с каким он говорил об этом...”

Впечатлениям детства, быть может, следует приписать и неизменную религиозность Николая Ивановича. Религия уже в ранние годы получила такое большое значение, что представляла прелесть запрещенного плода. Еще восьмилетним мальчиком он бегал тайком от отца к заутрене. В религии находил он утешение

в своих детских, а впоследствии в более серьезных невзгодах жизни. Она удовлетворяла его художественному чувству. Церковное пение, зажженные свечи, молящаяся толпа, торжественность богослужения, православные обряды были для него полны поэзии¹⁸.

По первоначальной версии, отец погиб вроде бы случайно. На прогуле в лесу лошади напугались и понеслись с дрожками вниз по крутогору, перевернулись. От удара копытом, так что в голову “впечаталась” лошадиная подкова, пан погиб.

Случилось это поздним вечером. И в эту же страшную для семьи ночь в доме пропали большие деньги. Отец собирался узаконить усыновление Коленки. А раз он не успел это сделать, то вскоре появились иные законные наследники — племянники Ровневы, потеснившие Татьяну Петровну. Они взяли ее в судебный оборот, пригрозили, что не дадут “вольную” ее сыну, оставят его крепостным.

Один из Ровневых сразу повелел Николаю “быть на своем месте, в прихожей”. Бедный мальчик не понимал, почему он из барчука превращается в “казачка”. Лакеи злорадствовали: “Полно барствовать, Николашка, - ты ведь такой же холоп, как и мы”. А Ровнев крича: “Не отпущу на волю, поверну в лакеи: пусть будет на своем месте”.

Новые совладельцы имения предложили Татьяне Петровне не мечтать о выдаче ей законной вдовой доли имущества, если хочет выкупить Коленку. Участь сына могла бы быть облегчена при одном условии: бери из наследства, что дают. Грабеж среди бела дня, а пришлось соглашаться “безприкословно”. Покойный имел 609 крепостных и около 7 тысяч десятин (по другим источникам до 14 тысяч десятин, это больше 14 тысяч гектаров) прекрасной земли с богатыми сенокосами и лесами, да “два билета сохранной казны на 75 тысяч рублей ассигнациями”¹⁹. Татьяне Петровне досталась ничтожная доля из богатства мужа - всего 50 тысяч рублей ассигнациями.

Так что матери Николай Иванович обязан своим вторым рождением.

Татьяна Петровна была не только любящей матерью, но, говоря по-нынешнему, деловой женщиной с хозяйской хваткой. Она не добивалась законного раздела наследства не потому, что звалась барыней-крестьянкой. Таким было то время. Тому свидетельство - докладная записка генерал-губернатора пяти центральных губерний (в том числе и Воронежской) России Александра Балашева царю Александру I в 1819 г.: “Отеческое сердце ваше, государь, содрогнется... Не только воровство в городах, не только частые и никогда почти не открывающиеся грабежи по дорогам, но целые шайки разбойников приезжали в усадьбы, связывали помещиков и слуг, разграбляли дома и пожитки и потом скрывались... В селениях власть помещиков не ограничена, права крепостных не утверждены, а слухами повиновение последних к первым поколеблено и ослушаний тьма. Недоимок - миллионы. Полиция уничтожена. Дел в присутственных местах без счета, решают их по выбору и произволу. Судилища и судьи в неуважении, подозреваются в мздоимстве. Волокиты отчаянно утомительные...”²⁰.

Татьяна Петровна в несчастьях и невзгодах не опустит руки. Она надежно обеспечит будущее своего единственного сына. Хоть и ограбленная родичами мужа,

не растеряется, а даже приумножит доставшееся наследство “капитана Костомарова”. Выселится из господского дома, купит другую усадьбу на окраине Юрасовки и обустроит ее.

Прежде всего, она хотела дать сыну образование. Мать везет Николая в Воронеж в частный пансион. Учился он в нем два с половиною года и “к счастью для себя, был из него изгнан за знакомство с винным погребом”. Здесь готовили детей помещиков к военной службе, а Костомарова тянуло в университетские науки. Матушка самолично четырнадцатилетнего недоросля “высекла и долго сердилась”²¹.

Вскоре в 1831 г. сын попросился на учебу в Воронежскую гимназию. Его приняли сразу в предпоследний третий класс. Вспоминая то время, об обучении Костомаров отзывался нелестно, как и другой известный воронежец Александр Афанасьев, собиратель и первоиздатель русских народных сказок, автор знаменитого труда «Поэтические воззрения славян на природу». Афанасьев заканчивал гимназию годами позже.

1833 г. в выпускном четвертом классе на гимназическом собрании шестнадцатилетний Костомаров читает по памяти на латыни Овидия.

На зимних святках - еще беда. Вновь ограблен дом Костомаровых. Мать лишилась своих сбережений.

И в этот же год открылась истинная причина гибели отца. Кучер у церкви на могиле пана принародно покаялся, что убил барина и забрал вместе с двумя лакеями его деньги. Звали кучера Савелий Иванов, он был занесен в “ревисские сказки” за 1795 г. “Савва Иванов сын Лазаря, 24 лет, у него жена Елена Иванова дочь, 26 лет, взята у крестьянина моего Алексея Иванова”²². Так что кучеру уже было за 60 лет. Носит человек в себе грех годы. Не выдержал. Попросил священника ударить в колокола и прилюдно у могильного креста признался, рассказал о случившемся всю правду.

Есть еще одна версия преступления. Помещик был убит за унижения, на которые был щедр в отношении к крестьянам, за жестокость и наказание без вины виноватых. Это утверждает современный украинский писатель Роман Иванычук в книге «Четвертое измерение»²³. Об этом же писал и Беляев в брошюре «Как жили крестьяне Воронежской губернии до Великой Октябрьской социалистической революции»²⁴.

Сам же Костомаров, будучи уже в возрасте, вспоминала его жена, рассказывал, что мальчиком он часто плакал об отце и додумался: мученическая смерть послана ему в наказание от Господа за то, что Иван Петрович сам никогда не ходил в церковь и сына не пускал, запрещал молиться, а дворовым своим крепостным внушал, что понятие о Боге и страшном суде - ерунда, сказка, никакой души человека после смерти нет нигде, никаких адских мучений тоже нет, нужно лишь старательно устроить свою жизнь на этом свете как можно лучше для себя и своих близких. Потому дворовые “смело отделались от своего господина... Николай Иванович не перестал молиться о душе своего отца до конца своих дней; молился он также и о матери.

Чем больше он входил в возраст, тем... посещение церкви становилось для него душевной потребностью... Свои дни Николай Иванович начинал и кончал чтением Евангелия²⁵.

Эти факты еще раз свидетельствуют о том, что религиозность у Костомарова была искренней с детских лет.

Итак, в шестнадцать лет Костомаров заканчивает Воронежскую гимназию. Куда идти дальше? В Москву или Петербург из-за недостатка средств мать не могла отправить сына на учебу. Ближайшим к Юрасовке в ту пору культурным центром был Харьков со своим университетом.

“В половине августа 1833 года со страхом и трепетом я отправился в Харьков с матерью. Вступительный экзамен сошел как нельзя более благополучно... Радость моя была непомерная²⁶”.

Костомаров стал студентом.

¹ Государственный архив Воронежской области (далее — ГАВО). Ф. И-84. Оп.2. Д.1-а.

² Там же. Ф. И-18. Оп.1. Д.89. С.97.

³ Костомаров Н.И. Автобиография. К., 1992. С.78.

⁴ Костомаров Д. Костомаровы //Новый мир. 2000. №7. С.136.

⁵ Федосюк Ю. Русские фамилии. М., 1972. С.100.

⁶ Костомаров Н.И. Указ. соч. С.78-79.

⁷ Воронежское дворянство 17 века. Воронеж, 1894. Вып.1. С.13-14.

⁸ Костомаров Н.И. Указ. соч. С.79.

⁹ Вашкевич Г. К биографии Костомарова //Киевская старина. 1898. №11. С.211.

¹⁰ ГАВО. Ф. И-18. Оп.1. Д.81. Л.305-307.

¹¹ Каталог III очередной юбилейной выставки: в память Н.И.Костомарова. 1885-1910. Воронеж, 1910. С.18.

¹² ГАВО. Ф. И-18. Оп.1. Д.81. Л.306.

¹³ Вашкевич Г. Указ. соч. С.214.

¹⁴ Цит. по книге: Костомаров Н.И. Автобиография. К., 1992. С.81.

¹⁵ «Голос», газета (О Пушкине). 1870, №259.

¹⁶ ГАВО. Ф. И-18. Оп.1. Д.81. Л.491.

¹⁷ Цит. по книге Костомарова Н.И. Автобиография. К., 1992. С.82-83.

¹⁸ Белозерская Н.А. Н.И.Костомаров, 1857-1875 гг. //Русская старина. 1886. №3. С.623.

¹⁹ Костомарова А.Л. Воспоминания //Костомаров Н.И. Автобиография. М., 1922. С.95.

²⁰ Цит. по книге: Воронежские губернаторы и вице-губернаторы. 1710-1917 //Акиншин А.Н. Генерал-губернатор Балашев Александр Дмитриевич. Воронеж, 2000. С.159.

²¹ Костомаров Н.И. Указ. соч. С.85.

²² ГАВО. Ф. И-18. Оп.1. Д.81. С.306.

²³ Иваницук Р. Четвертое измерение //Дружба народов. 1986. №12. С.21.

²⁴ Беляев. Как жили крестьяне... Воронеж, 1949. С.10.

²⁵ Костомарова А.Л. Указ. соч. С.96-97.

²⁶ Костомаров Н.И. Указ. соч. С.91-92.

У ПОШУКАХ ІСТИНИ (з епістолярної спадщини М.І.Костомарова)

Кожна епоха має своє обличчя. Воно залежить від різних факторів, серед яких визначальним є стан розвитку цивілізації. Сьогоднішня – це епоха шалених швидкостей. Ми стали очевидцями того, як Інтернет заповнив сучасний інформаційний простір і зайняв у ньому пануюче положення. Зрозуміло, що засоби комунікації, популярні в минулому, відходять у забуття. Це стосується, насамперед, листування. Епістолярна культура занепадає, а разом з тим поступово зникає старомодний спосіб спілкування, особливістю якого є безпосередній контакт людини з пером і папером, де першочергового значення набуває особистість, її психологічний і фізіологічний стан в момент написання листа. Натомість, можливість моментального спілкування з адресатом забирає у нас насолоду поступового вираження своїх почуттів, обдумування кожного слова та очікування відповіді.

Цікавим і необхідним стає вивчення епістолярної спадщини визначних діячів минулого як призабутого засобу комунікації та цінного історичного джерела. Своєрідність його полягає у тому, що з листів перед нами людина відкривається не у традиційному ракурсі, а значно глибше і зрозуміліше. Серед великої кількості історичних джерел листування вирізняється тим, що, всупереч руйнівній дії часу, воно наповнене теплом минувшини і зберігає її серцебиття. Листи, незважаючи на вік, залишаються живими свідками минулого в усіх тонкощах і відтінках. Епістолярій містить інформацію, позбавлену цензури і сторонньої редакції, зате сповнену почуттями людини, теплом її душі. Ми довідуємося про жагучі потреби автора, його оцінку подій, про бажані шляхи і способи вирішення колізій дійсності, а також можемо відчувати настрій діалогу двох особистостей, кожна з яких має свій погляд на життя.

Микола Іванович Костомаров, як слушно відзначив Ю.А.Пінчук, “посідає чільне місце в сузір’ї визначних мислителів, учених, політичних і культурних діячів ХІХ ст.”¹ Уся творча спадщина вченого пронизана полум’яною любов’ю до України. І хоч він також досліджував історію Росії та Польщі, а все ж більшість його робіт присвячена Україні, а душа його завше була “душею малоросіянина”.

Творчість М.І.Костомарова разом з надбаннями Т.Г.Шевченка, П.О.Куліша, М.П.Драгоманова, М.О.Максимовича та ін. справила великий вплив на духовний розвиток кількох поколінь. З огляду на це науковці не раз зверталися до епістолярію вченого.

Цілком погоджуємося з думкою Л.Зашкільняка, що “сьогодні вже не можна вивчати розвиток історичної науки виключно через “зовнішню оболонку” текстів, без врахування життєвого досвіду й обставин життя творців”². І це особливо стосується М.І.Костомарова, оскільки його осягнення історії України базуються на

рідкісному поєднанні глибокого аналізу першоджерел з таким же глибоким власним психологізмом, релігійністю та емоційністю.

Аналіз епістолярію вченого дає можливість розглянути його не тільки як “велетня науки і духу”, але і як звичайну людину зі своїми проблемами, сумнівами, пріоритетами і навіть страхами. Прикметно, що від цього він не програє, а навпаки – наближається до нас, стає ближчим і зрозумілішим, не дивлячись на часовий бар’єр.

Епістолярій – надзвичайно індивідуальні тексти, не призначені для стороннього ока. Вдаючись до нових методик, дослідник може “домалювати” нові штрихи до портрета широко знаної людини у науковому світі.

Листування будь-якого діяча є найціннішим матеріалом для відтворення його духовного обличчя, яке нерідко дуже глибоко заховане у публіцистичних, літературних та наукових працях. Це автопортрет, створений мимоволі, а тому вірогіднішими є факти і деталі, які важче знайти у мемуарній літературі або офіційних документах.

Надзвичайно широке коло людей, з якими спілкувався Микола Іванович шляхом листування. Це видатні вчені, письменники, державні і громадські діячі, церковнослужителі, видавці тощо. Досить лише згадати кількох з них, а саме: Т.Г.Шевченко, М.П.Погодін, М.О.Максимович, П.О.Куліш, А.М.Лазаревський, М.Г.Чернишевський, О.О.Гатцук, В.І.Ламанський, Ф.Г.Лебединцев, О.М.Семеновський, Д.Л.Мордовцев, О.О.Котляревський, Д.І.Іловайський, О.О.Корсун, П.І.Житецький та багато ін. Крім того його адресатами були звичайні люди – добрі друзі та знайомі або навіть рядові громадяни.

Публікація листування Костомарова почалася зразу ж після його смерті переважно у періодичних виданнях, зокрема у журналах “Киевская Старина”, “Русская Старина”, “Україна”, “Записки наукового товариства ім.Шевченка”, “Русский Архив” та ін. Не вщухав інтерес до листування вченого і на початку ХХ ст. І.П.Житецький, М.С.Грушевський, В.В.Міяковський, С.О.Єфремов та ін. періодично публікували деякі архівні матеріали, серед яких були і листи. На жаль, у цій статті ми не маємо можливості докладно описати, в яких виданнях публікувався епістолярій вченого, та дати йому характеристику.

У радянські часи вчені намагалися оцінити видатного історика, використовуючи його листування. Зрозуміло, що далеко не завжди їх оцінка була адекватною, а швидше перекрученою та заідеологізованою. Костомарова здебільшого змальовували як людину, яка плідно працювала з матеріальною вигоди. Так, Л.К.Полухін у своїй монографії “Формування історичних поглядів М.І.Костомарова” намагався зробити підрахунки доходів від маєтку вченого для підтвердження тези, що Микола Іванович був далеко не бідною людиною, тобто заможним поміщиком, а звідси як науковець не міг не стати захисником буржуазних інтересів і представником буржуазного націоналізму³. З цим не можна погодитись, адже, як нам відомо, заради науки він відмовився від управління маєтком і продав його при першій можливості.

Вивчаючи листування вченого, ми з впевненістю можемо стверджувати, що йому деколи приходилось відвойовувати зароблені кошти, керуючись не буржуаз-

ною ідеологією, а з метою здійснення наукових подорожей, без яких він не зміг би відкрити доти невідомі сторінки історії України. І нині будь-якому науковцю зрозуміло, що без роботи в архівах, музеях, які часто розкидані по різних країнах, не можливо створити якісне дослідження. Тим більш, що архіви, опрацьовані в свій час М.І.Костомаровим, були абсолютно нерозробленими. Він підняв пласти цінних документів, якими і сьогодні користуються вчені-історики.

Характеризуючи життя і творчість М.І.Костомарова після відмови від викладацької діяльності, дослідники називають його “кабінетним вченим”. На нашу думку, таке твердження є не зовсім точним, оскільки він завжди був активним громадянином, який не міг стояти осторонь подій, що відбувалися навколо, як політичних, так і суспільних або культурних. Ще Д.І.Дорошенко відмічав, що “...Костомаров, працюючи коло науки, ніколи не замикався, не тікав від життя з його пекучими, настирливими питаннями, ніколи за науковими інтересами не занедбував своїх обов’язків громадянина перед рідним краєм. Він був одним з самих вірних і випробуваних лицарів науки”⁴.

Висуваючи звинувачення М.І.Костомарову у нестійкості поглядів, вчені не врахували те, що його творчість припадає на період “бездержавної” форми буття українського народу. В умовах жорсткого політичного режиму йому вдавалося відстоювати свою точку зору на історію України. Його розумовий потенціал був спрямований на оборону права історичного існування та національного самовизначення українського народу.

Епістолярна спадщина М.І.Костомарова ніколи не ставала об’єктом комплексного дослідження. Сьогодні виникла потреба у цілісному науковому аналізі саме цієї частини творчого доробку вченого. Але це не можливо без публікації невідомого та маловідомого архівного матеріалу.

Листування вченого можна поділити на дві найважливіші групи – ділове та особисте. До уваги читача пропонується 19 листів до професора Новоросійського університету І.У.Палімпсестова, які є приватними. Досі у науковому вжитку були лише шість з них: чотири опублікував І.У.Палімпсестов у мемуарах⁵; два листи згадує у своїй монографії Ю.А.Пінчук⁶ (перший із них повністю опублікований у статті В.О.Замлинського⁷).

Варто зазначити, що стосунки між Костомаровим і Палімпсестовим беруть початок від періоду заслання вченого, де вони спілкувалися протягом трьох років (40-50-ті рр. XIX ст.). До кінця життя вони зберегли свою теплоту, щирість і відвертість. Це була сімейна дружба, а листування - не просто данина культурі, а й турбота про побут, здоров’я та щоденні проблеми один одного. Крім того, це одночасно і суспільно-політичні, національні та наукові дискусії між двома представниками науки в різних галузях. Листування розкриває горизонт світогляду вчених, їх особисті погляди на минуле і сучасне Російської імперії. Не завжди вони збігалися, тому в листах розгортається полеміка щодо політичних переконань. Але це не завадило їм залишатись друзями на довгі роки.

І.У.Палімпсестов у своїх мемуарах згадує, що їх познайомила в Саратові відома письменниця М.С.Жукова, яка зблизила Миколу Івановича і з губернатором

Фадесвим. У цьому колі вчений неодноразово захоплено читав уривки з “Богдана Хмельницького” (до речі, напам’ять, тому що рукопис був конфіскований разом з іншими паперами під час арешту)⁸.

Коли І.У.Палімпсестову довелося переїхати до Одеси, Костомаров зблизився з його братом, Петром Устиновичем, професором Казанського університету. На той час останній був редактором “Саратовских Губернских Ведомостей” і публікував у них твори Миколи Івановича.

За браком інформації важко сказати як розвивалися стосунки Костомарова з Палімпсестовими протягом 60-х років XIX ст. Пропоноване до уваги читача листування дає можливість відтворити характер стосунків між вченими у 70-80-х рр. Перший з листів датований 9 липня 1870 р., другий – 2 травня 1876 р., всі інші написані з меншим інтервалом і стосуються 1876-1883 рр.

З досліджень життя і творчості М.І.Костомарова нам відомо, що за цей період Микола Іванович подарував людству багато цікавих праць, серед яких чільне місце належить творам “Последние годы Речи Посполитой”, “Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей”, “Мазепа”, перероблене і доповнене третє видання “Богдана Хмельницького” та ін. Крім того, в його житті сталося багато різних подій, які, безумовно, вплинули на його подальше життя. Мова йде, звичайно, про втрату найближчого друга – матері і одруження з колишньою нареченою Аліною Крагельською-Кисіль. Як свідчать мемуари самого Костомарова, спогади сучасників та листування вченого з Палімпсестовим, з 1875 р. Аліна Леонтіївна стала ангелом-охоронцем, другом, порадником та помічником. Стан здоров’я Миколи Івановича з кожним днем погіршувався, він втрачав найдорожче для своєї праці – зір. Будучи людиною закоханою у свою роботу, Костомаров, періодично відчуваючи безсилля, нервував і впадав у відчай. Про це він пише в автобіографії⁹.

Згадуючи останні роки життя вченого, І.У.Палімпсестов у своїх мемуарах підкреслює, що Миколу Івановича найбільше хвилювало те, що за станом здоров’я він не зможе повноцінно працювати¹⁰. У цей період Аліна Леонтіївна стала йому очима, а часом і руками. Вона брала участь у всіх починаннях чоловіка, витримуючи перепади настрою Миколи Івановича. Звичайно, тільки людина віддана і любляча так терпляче могла ставитись до Костомарова. А.Л.Костомарова, оповідаючи в листах про чоловіка, з теплотою і повагою описувала його витівки, називаючи “мое старье”. Це воістину героїчна жінка, адже вона і сама часто хворіла. Проте, розуміючи важливість праці чоловіка і його величезну любов до історії, дружина була надійною опорою вченому. У 1882 р. вона захворіла на запалення легенів, потім її переслідувала екзема. Втративши багато часу на лікування, Аліна Леонтіївна по суті зупинила наукову діяльність чоловіка. Про це вона з болем пише у листі № 14 до І.У.Палімпсестова.

Загальною рисою усіх послань є надзвичайно поважне ставлення Костомарових до Палімпсестова та його сім’ї, про що свідчать звертання типу «многоуважаемый, добрейший Иван Устинович», «достопочтенный, незабвенный Уван Устинович», «драгоценнейший Иван Устинович», «добрейший, сердечнейший, возлюбленнейший Иван Устинович» тощо. Це засвідчують і підписи листів, як-от: «ваш искренне

преданный Н.Костомаров», «ваш неизменно преданный всей душой и сердцем...», «ваш неизменно весь...» і т.д. Усі листи наповнені особливим психологізмом, тобто відображають душевний стан обох респондентів, особливо Костомарова. Відчувається, що в останні роки життя він перебував у різних емоційних станах. Микола Іванович постає перед читачем то веселим та активним, як у молодості, то суворим мудрим «старцем».

Перший лист відноситься до періоду, коли поряд з М.І.Костомаровим була його подруга і однодумець Н.О.Білозерська. Разом з нею у червні 1870 р. він відвідав Крим, спочатку Феодосію, потім Ялту, Алупку, Севастополь і Євпаторію¹¹. Прикметно, що перебуваючи у Феодосії він не зміг відвідати Палімпсестова через відсутність запрошення, яке було відіслане Костомарову, але, очевидно, запізнилось. Алупка залишила найкращі враження, особливо місячна ніч на терасі замку, де він бачив привидів. Відвідування Севастополя не було настільки ж приємним, оскільки Микола Іванович бачив його до і після Кримської війни 1853-1856 рр. Перед вченим постає картина, де переважають сумні фарби руїн, пекучого сонця і густого пилу. Але й у таких обставинах його приваблювали історичні місця, які так чи інакше розповідали про події минулого. Крізь призму листа чітко проступає романтизм Костомарова. Севастополь для нього - це місто-привид. З особливим теплом згадує вчений поїздку до Судака.

З Севастополя Костомаров поїхав у Бахчисарай, потім в Чуфут-Кале, знову у Бахчисарай і повернувся до Севастополя. Пробувши всього десять днів у цьому донедавна чудовому місті, вчений став свідком кількох подій, характерних для післявоєнного часу, зокрема підняття з морського дна тіл загиблих під час воєнних дій. Це справило на Миколу Івановича яскраве враження. Але незручні побутові умови змусили його відправитись до Євпаторії.

Кожне послання до І.У.Палімпсестова доповнює новими штрихами портрет М.І.Костомарова як людини вдячної, коректної, вірної дружбі. Стан здоров'я вченого з часом погіршувався, а втрата зору була для нього «Божою карою за гріхи». Але це не тільки не змусило його покинути наукову ниву. Зменшення часу, коли він міг працювати, збільшувало його бажання служити науці, і Микола Іванович, здавалось, працював ще натхненніше, ніж у молодості. В одному з листів він так пише про свій стан: «О мои золотые лета! Когда я просиживал за работою ночи, прошли эти лета безвозвратно. Старость и слепота – о горе, горе!» (лист № 6).

Зрозуміло, що Санкт-Петербург з його кліматом не був найкращим місцем для проживання Костомарова. Він міг би переїхати, наприклад, до тієї ж Феодосії, яку називає благословенним краєм. Морський клімат був би йому на користь. Тут таки знову проступає його героїчна відданість науці. Санкт-Петербург – місто, де перетинались шляхи багатьох визначних діячів. Але більш за все Миколу Івановича приваблювала можливість працювати у численних архівах. Це і було відправним пунктом останніх років його життя. До речі, він схвально поставився до бажання Палімпсестова переїхати до Харкова чи Москви і радив йому зробити це якнайшвидше, щоб мати змогу бути ближче до «вченого світу».

Крім втрати зору, Костомарова переслідувала ще низка хвороб. Зокрема, примітки на листах, зроблені його дружиною, свідчать про погіршення пам'яті. Про це також підтверджують і деякі мемуарні матеріали. Наприклад, Д.Л.Мордовцев зазначає, що після 1870 р., коли вперше Костомарова почав турбувати головний біль, і пізніше після серйозної хвороби 1875 р. Микола Іванович був уже не той, що раніше¹².

І хоч недуги постійно переслідували вченого, але це не зменшувало його бажання удосконалювати свою працю. У кінці 1877 – на початку 1878 р. Костомаров “два раза был нездоров и был призван к должности присяжного заседателя, которыя однако не дотянул по случаю болезни, и надобно правду сказать, к большому сожалению, так как эта повинность доставляет много возможности изучать людей, их пороки, хитрости, глупости и прочие свойства” (лист № 7).

У кінці 70-х рр. до всіх хвороб приєдналась остання, яка і стала основною причиною його смерті. Спочатку це був страшний біль у грудній порожнині, який не давав Костомарову ні говорити, ні нормально харчуватись, ні спокійно спати. У 1881 р. відкрилось так зване “кровохаркание” після трагічного випадку, коли Миколу Івановича збив вантажний візник. До того ж у 1884 р. при переході вулиці на Костомарова наїхала пара коней і протягла його через площу. Все це підірвало останні сили вченого і призвело до передчасної смерті.

Не дивлячись на стан здоров'я, “Костомаров любив, коли бував у гуморі писати до приятелів жартівливі листи старослов'янською мовою, якою він володів артистично. Такі листи він писав до Куліша, а в останні роки писав їх до Мордовця...”¹³ До цього списку можна додати і пропонувані до уваги листи, оскільки декілька з них також написані старослов'янською повністю або уривками. Крім того, Микола Іванович любив висловлювати свої думки за допомогою українських народних приказок, які вважав розумними і дотепними. Ця риса надає його листуванню особливий присмак. Взагалі відчувається, що будь-які згадки про Україну надзвичайно приємні вченому. Він навіть вірить, що сама природа України з своєю особливою красою може мати позитивний вплив на стан його здоров'я. Тому й від'їжджає у маєток своєї дружини з надією ожити на сільському повітрі.

Очевидно, що й Аліна Леонтіївна теж була пройнята любов'ю до українського народу, бо навіть свою дочку Соню вона називає “моя хохлушка” (лист №7).

Особисто звертаючись до І.У.Палімпсестова у листах, вона з насолодою описує роботу чоловіка над українською темою. Так, розповідаючи про титанічну працю Миколи Івановича в Московському архіві Міністерства закордонних справ, вона пише: “...Мое старье совсем омазепилось в Москве. Теперь начинает подумывать о планах будущего своего большого сочинения о Мазепе” (лист №6). До речі, заради цього Костомаров мав бажання переїхати до Москви. Його зупиняли тільки матеріальні нестатки.

Епоха, відображена у листуванні М.І.Костомарова з І.У.Палімпсестовим, - це час, коли соціально-визвольний рух 50-60-х рр. XIX ст. переріс у кризу самодержавно-кріпосницької системи після буржуазних реформ 60-70-х рр. Заборона

українства болем відгукнулася у серці вченого. Як крик душі можна розцінювати останній лист, який, на жаль, зберігся не повністю.

М.І.Костомаров належить до тієї когорти українських вчених, які всім своїм життям прагнули національного відродження України. “А під усіма науковими працями Костомарова, навіть такими, котрі, здається, далекі од України, чується завше серце українського народовця”¹⁴. Для зрілого вченого наукова діяльність стала своєрідним способом індивідуального протистояння соціально-політичному деспотизмові Російської імперії. Мета його як науковця – знайти істину, не обтяжену політикою. Але це не означає, що він відокремлювався від громадських проблем.

Пропоновані до уваги читача листи розкривають точку зору Костомарова щодо російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Він вважає її великим горем для Російської імперії і всього слов'янства. З цього приводу і засуджує туркофілів, а саме відомого російського художника С.К.Айвазовського, який “співав на туркофільський лад” (лист № 7).

Цікаво, як І.У.Палімпсестов зі свого боку дає оцінку дискусії Костомарова і Айвазовського. У мемуарах він відзначив, що Микола Іванович познайомився з художником у Феодосії. Айвазовський незабаром запросив історика до себе. Під час розмови за столом Степан Кирилович висловився, що турецьким слов'янам живеться непогано, а у росіян є багато інших проблем, які потрібно вирішити в першу чергу, аніж займатися східним питанням, штучно перебільшеним слов'янофілами. Костомаров розцінив це як виступ проти ідеї об'єднання слов'ян і вирішив на знак протесту покинути будинок Айвазовського. Ледве його вдалося вгамувати. Отже, ідея слов'янської федерації була глибоким переконанням вченого, а його “всеслов'янське серце сколихнули слова художника”¹⁵.

Цікаві думки Миколи Івановича про долю слов'янських народів, зокрема Нової і Старої Сербії, а також Боснії і Герцоговини, які, на його думку, не отримали повної свободи і тому знаходяться в підвішеному стані. Очевидно, що ця проблема не вирішена до сьогодні, а її розв'язання не втратило актуальності.

Червоною ниткою через усе листування в даному випадку проходить думка про необхідність повної свободи для вільного розвитку як окремої особистості, так і цілих народів. Зокрема, Микола Іванович гаряче виступає на захист відомого філософа В.С.Соловйова, праці якого критикує Палімпсестов. Костомаров відстоює думку про необхідність розкриття недоліків у нашому житті з метою боротьби з ними. Мова йде про проблеми православ'я, а саме про відступ від церковних канонів, існування сект, деспотизм духовенства та ін. Засуджувати вченого за бажання розповісти суспільству про негативні сторони життя не можна. Адже, як стверджує Микола Іванович, “односторонність – всегда ложь” (лист № 14). Взагалі, Костомарова завжди дратувала відсутність правди, прямоти і відвертості як у наукових дослідженнях, так і у звичайному спілкуванні з людьми. Він не любив, коли хвалили його твори. Навпаки, вченому більше подобалась критика і дискусії.

Микола Іванович піднімає також проблему розколу православ'я. Він говорить, що поряд з появою сект і течій, які по-різному трактують християнську ідею, серед

молоді є багато істинно віруючих людей. Для боротьби з ворогом християнства потрібно об'єднуватись, а “не подставлять бревна один другому под ноги” (лист № 16). Він відстоює В.С.Соловйова як оборонця християнства, протиставляючи його “безбожникам”-матеріалістам, які сіють серед молоді безвір'я, яке ніколи не приносило і не принесе користі. Звичайно, думки Костомарова не втратили своєї актуальності, адже наслідки атеїстичного виховання очевидні і нині. Нам сьогодні необхідна віра як глибоке переконання для успішної боротьби з негативними явищами в суспільстві, які заважають розбудові незалежності України.

Прикметно, що через призму епістолярію Костомарова виразно проступає його глибока релігійність. У більшості листів Микола Іванович звертається до Бога. Віра для Костомарова – це ґрунт, на якому базується все його єство. Інколи він дуже гостро виступає на захист християнства, позбавленого міжконфесійної боротьби, вважаючи, що не так важливо кому підпорядковується церква. Головне, що віра – це рушійна сила, яка має направляти людину для служіння високій меті. І.У.Палімпсестов у спогадах називає вченого справжнім християнином, який ходив до церкви не тільки послухати церковний спів, а й саме богослужіння. Під час служби з Миколою Івановичем ні в якому разі не можна було розмовляти¹⁶.

Погоджуємося з Ю.Пінчуком, який слушно відмітив, що “і на схилі літ вже визнаний вчений постає перед нами як борець за ідеї республіканського федералізму й суверенітету України”¹⁷. Яскравий доказ тому останній з пропонуванних листів. Хоч він зберігся не повністю (частина вирізана), але те, що збереглося, містить ідеї гарячого українського патріотизму Костомарова, який здатен був відстоювати свої переконання як перед друзями, так і в подвижницькій творчості. А останнє речення – найкраща характеристика самого автора послань : “Впрочем, я думаю, Вы, как великорусс, не можете чувствовать насилий над малорусским словом, как чувствует их малорусс, не успевший оподлеть из-за личных выгод, оподлеть и обезличиться».

Аналізуючи психологічний стан вченого протягом вказаного періоду, необхідно відзначити, що втрата здоров'я часто вибивала його з колії, на якій він впевнено стояв довгий час. Крім того, жорстокий тиск на українство з боку властей змушував маскувати свої наукові погляди під висловлюваннями, які дехто з вчених трактує як відступ від позицій українського народовця. Поданий епістолярій підтверджує, що все ж таки М.І.Костомаров до кінця залишався вірним і люблячим сином своєї батьківщини.

Загалом ми погоджуємося з думкою Д.І.Дорошенка, що “і наукові, й публіцистичні, й художні твори Костомарова, ріжносторонність і інтенсивність його науково-громадської діяльності свідчать про дуже складну його психічну організацію, про світлий, широкий розум і гаряче серце. Все це було віддано на службу рідному народові, і за це ім'я Костомарова займає одно з перших місць в пантеоні великих синів українського народу”¹⁸. Пропоноване до уваги читача листування – яскравий тому доказ.

Сподіваємося, що публікація нового архівного матеріалу приверне увагу науковців, які так чи інакше пов'язані з костомаровознавством та історією України взагалі.

***

Матеріал зберігається в особистому фонді М.І.Костомарова Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського¹⁹. Він стосується останнього періоду життя вченого (1870-1883 рр.). Листи розподіляються за роками так: 1870 - 1, 1876 -3, 1877 - 2, 1878 - 2, 1879 -2, 1880 - 1, 1881 - 2 , 1882 - 4, 1883 - 1. Останній подається без дати, але він, ймовірно, написаний не пізніше 1881 року – виходу в світ твору М.І.Костомарова “Сорок лет”.

Листи подані мовою оригіналу зі збереженням тогочасних правил правопису. У квадратних дужках подається склади, які пропущені автором при написанні листа. Датування вказане за старим стилем згідно з оригіналами. Особливі примітки, зроблені дружиною Костомарова, подаються у підрядкових посиланнях. Останній лист не містить дати та адреси. Листи збереглися без конвертів, а тому не містять поштових штемпелів або цензурних відміток.

Листи написані на поштовому папері. Крім того, деякі оригінали частково писалися Аліною Леонтіївною Костомаровою під диктовку Миколи Івановича. Деякі листи містять лише підписи вченого.

Прикметно, що сам Палімпсестов згадує про існування 28 листів, які він особисто передав до збірника на честь Костомарова у 1886 р. Але з певних невідомих йому причин збірник так і не вийшов, а листи мали повернути на його прохання. Проте лише чотири з них отримав Іван Устинович та опублікував їх разом зі своїми спогадами у 1895 р.²⁰

Копії згаданих листів зроблені рукою А.Л.Костомарової. На останньому аркуші є примітка: “Эти четыре письма отосланы 15 дек. 1886 г. Ивану Устиновичу Палимпсестову”. Вони зберігаються у згаданому фонді (спр. 56, арк. 8-9 зв.).

№ 1

Алупка - Феодосія

Июля 9, 1870

Многоуважаемый Иван Устинович!

Письмо Ваше доставлено мне в Алупку. Я не мог уже воспользоваться Вашим предложением, потому что письмо получил поздно. Теперь я в Севастополе. Еду в Бахчисарай. Проезжая по южному берегу, как часто вспоминал я короткое, но до чрезвычайности приятное путешествие вместе с Вами в Судак. Согласится следует, что восточный берег богаче естественною растительностию. В Алупке превосходно, хотя искусственно. Всего великолепно лунная ночь на террасе замка: по истине, что-то волшебное. Замечательно, что в Алупке разгуливают привидения, которых, кажется нигде не встречается. Есть в Верхнем Саду место, где является ночью тень

татарки, которой могила тут же видна. Ходят еще какие-то человеческие огромные ноги, а головы не видно, да еще что-то похожее на медведя. В Севастополе не говорили о приведениях, но за то он сам привидение. Хуже и грустнее ничего и вообразить нельзя – тень ужасная, жар нестерпимый, дождя не было с Троицы, нет земли, одни развалины: эти развалины были бы живописны и поэтичны, если бы пыли и жару было меньше.

Надежда Александровна²¹ усердно кланяется Вам и супруге Вашей и благодарит за внимание. Мой усердный поклон Петру Устиновичу²².

До свидания. Вам преданный
Н.Костомаров

Из Питера напишу.

РНБУВ. – Ф.22, спр.35, арк.1-1 зв. Автограф.

№2

Санкт-Петербург - Феодосія

Май 1876 г.

Многоуважаемый Иван Устинович!

Достопочтеннейший брат Ваш Петр Устинович, собираясь переселиться на дачу, был у нас и от Вашего имени повторял Ваше обязательное предложение, сделанное нам зимою, прибавя, что во всяком случае Вы сами напишете ко мне о том же. Я собираюсь посетить знаменитый Валаамский монастырь, а по возвращении отправимся в южный путь. В настоящее время я счел долгом отозваться к Вам и сообщить, что в начале июля мы приедем в Феодосию, а между тем будьте столько любезны, потрудитесь, если можно, написать нам, можно ли сообразно Вашим обстоятельствам, нам надеяться найти помещение у Вас или, при Вашем содействии у Беккариуса, как мы предполагали зимой. Жена моя посылает Вам свой поклон и глубочайшее уважение. Пребываю навсегда глубокоуважающим Вас и душевно Вам преданным

Николай Костомаров
Васил.Остр.
IX линия
д.4. кв.8

РНБУВ. – Ф.22, спр.38, арк. 1-1 зв. Автограф.

№3

Одеса - Феодосія

Многоуважаемый, добрейший Иван Устинович,

Мы, прибывши в Одессу, намеревались немедленно ехать к Вам в Феодосию, но мою жену задержало здесь принятие нескольких ванн в Лимане, которые она предпринять должна была по совету и предписанию петербургского профессора Богдановского. Но, как обычно бывает, на месте оказывается не так, как предполагается в отдалении: здесь ее принудили после шести ванн покупаться в Лимане несколько времени и потому мы к сожалению не можем прибыть в Феодосию раньше половины августа, впрочем, Вы писали, что от 1 по 8 будет у Вас Владыка: оно и кстати. Ваша супруга здесь, но мы ее не видели и не знаем, где ее сыскать, разве напишете ее адрес. Жена моя усердно кланяется Вам. Мы в Петербургской гостинице, № 7. Жар невыносимый.

Ваш Н.Костомаров.

21 июля 1876 г.

Одесса.

ІРНБУВ. - Ф.22, спр.36, спр.1. Автограф.

№ 4

Москва - Санкт-Петербург

Многоуважаемый Иван Устинович!

Возвращающимся нам от полуденных стран в отечестве свое притекохом в славный царствующий град Москву и ее абие посети главу мою таковая мысль: остановлю шествие своя и поселюся на некое малое время в граде сем и потеку в палату рекомую «архив иностранных дел» и тамо откряю древние хартии бытописания времен прошедших, еже о гетмане Мазепе. Помыслих и сотворих тако и се ныне уже близко месяца прибываем в Москве, в Лоскутной странноприемнице № 50 – и ежедневно разве субботы и недели, а такожде праздничных дней посещаю архив и там пребываю четыре часа якоже дозволено есть. Тако творить имали долндеже не оскудеет хотение мое. Тако ради в Петрограде еще не бых, но прислыху ко мне в небытности моей, а с ними купно и месты иже писал еси ко мне, чая меня суца в Петрограде.

О бедствиях, постигших славянщину после нашей с Вами разлуки, Вы уже, конечно знаете. Что нам, ничтожным людям, остается как не разыгрывать пророка Иеремию? Кроме слез и вздыханий, совершенно бесполезных для несчастных словян, что можем мы принести в дар в то время, когда их спасти может только вооруженная сила, которая лучше их самих могла бы разделаться с турками; но такой нет и кто знает придет ли она к ним. Все темно и веет чем-то зловещим.

Нужно ли распространяться о том, что месячное пребывание у Вас останется в моем воспоминании как одни из лучших минут жизни? Я думаю не нужно. Я надеюсь, Вы верите вполне в искренность моего дружеского расположения к Вам, которое никогда не изменится.

Мой глубокий поклон Вашей супруге и Вашему семейству. Поклонитесь от меня Степану Кирилловичу Айвазовскому²³, Рукавишникову²⁴ и Лапшину²⁵. Сообщите нам об успехах Вашего гимназиста. У Вашего брата я побываю тотчас по

приезде в Петербург и передам ему присланный фунт табаку и, конечно, сообщу о Вашем житье-бытье.

Ваш преданный всем сердцем
Глубокоуважающий
Николай Костомаров
смирный старец, паче всех человек грешнейший...

21 октября 1876 г.
Г.Москва

P.S. За присылку табаку благодарю Вас, я поручил Вам только 30 рублей, а не 38.

Свидетельствую Вам, дорогой Иван Устинович, глубочайшее уважение и сердечный привет. Вы прочли послание моего благоверного, - теперь очередь Вашей милейшей барыни – читать мое: иногда необходимо было давать мальчишкам особо, а девочкам – особо. Жму дружески Вашу руку. Искренно преданная и уважающая Вас

Алина К...

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.37, арк. 1. Автограф.

№ 5

Санкт-Петербург - Феодосія

1 января 1877 г. С.Петербург

Многоуважаемый, сердечный Иван Устинович!

Новый 1877 год! Поздравляю с оным. Да даст Вам Бог начать его в добром здравьи и в таком же положении окончить и дождать 1878-го, а моя к Вам дружба столько лет пребывания не смотря на пропасти, прорываемая и судьбою и расстояниями пространства, не до 1878, а до последнего издыхания моего останется неизменною. Вашей супруге и чадам глубокий мой поклон и желание всех благ. Извините, что не писал к Вам с ноября. надо бы Вам сознаться, что мои глаза в отчаянном состоянии, темнота зимних дней суживает и без того не многое время, когда я могу что-нибудь делать. В день лишь дается таких не более 3-х часов да и то не всегда, потому что иной день небо заволакивается снежными тучами. Поймите как я дорожу временем, а если что и остается, то употребляю его на занятия, а побеседовать с добрыми друзьями, находящимися в отсутствии, некогда.

Жена моя подробности Вам напишет. Ваш Н.Костомаров *.

---

* Далі йде примітка А.Костомарової: «Николай Ив. позабыл, что писал в октябре, а не в ноябре». Вона ж і продовжує написання листа до кінця.

Поздравляю Вас, многолюбимые и глубокоуважаемые Елена Константиновна и Иван Устинович, с Новым годом и сердечно желаю, чтобы Господь обновил жизнь Вашу ниспосланием Вам здоровья и утешения в детках такого, какого сами желаете. Ваш достопочтеннейший братец посетил нас сегодня и, хорошенько прозябши, охотно присоединился к нашему чайному столику, за которым сообщил Ваше, дорогой Иван Устинович, неудовлетворение по поводу замедления ответа на Ваше милейшее послание. Повторю Вам то, что объяснила я в своем оправдании Петру Устиновичу. Николай Иванович, с наступлением темных ноябрьских и декабрьских дней, отличающих своею мрачностью петербургскую зиму, более чем в прежние годы ощущает упадок зрения и приходит в полное отчаяние: наша квартира не на солнечной стороне и не только за своим письменным столом, который, как Вы знаете, отодвинут на середину кабинета, но и у самых окон, он, бедняга, раньше одиннадцати часов дня не в силах ни прочесть, ни написать ни строчки. Поработает час – нужно отвлечься чтобы напиться ему чаю и принять глазную душу, после чего садиться снова за дело, которое к 2-м часам пополудни уже должен прекратить по наступающей темноте. Если же кто-либо пожалует в утро, то не поработает он и полчаса, так что едва только успеет вынимать из шкапов необходимые материалы и разложить их на стол – и тем кончается дневной труд. Да и самое вынимание книг из шкапов не легко достается: Ник. Ив. не видит заглавий и номеров на томах, стоящих в шкапах, а я не отыщу скоро той или другой книги – вот и начинаются вопли, что приходится бросить занятия по причине слепости – а разстаться со своими любимыми занятиями по русской истории, для Ник. Ив. тяжелее, чем разстаться с жизнью. Здесь самую меньшую роль играет недостаточность средств к жизни в дорогой столице, ибо хотя Ник. Ив. очень трудно отказывать себе, например, в путешествиях с ученою целью, которые составляют его любимое развлечение, но стоят очень дорого, все же он с большим смирением готов перенести такое лишение, чтобы лишение возможности порыться в архивах и поработать над тем или другим вопросом, относящимся к истории. При таком упадке зрения, явно влияющем на состояние его духа, не мудрено, дорогой Иван Устинович, не быть аккуратным в переписке с добрейшими друзьями; он так потрясен нравственно, что имеет нравственное право рассчитывать на снисходительность своих друзей – и я с глубокою благодарностию гляжу на тех из них, которые не считаются с Ник. Ив. ни визитами, ни письмами. Если и Вы, многоуважаемый Иван Устинович, не ожидая ответа на письмо, пришлете моему бедному другу второе и третье, то доставлением такого удовольствия докажете только искреннюю кротость, доставляющую отраду и поддержку сердечно-преданному Вам страдающему человеку. В свое оправдание скажу Вам, что при полном удовольствии побеседовать с Вами, я не в силах рассчитывать, что мое послание заменит Вам строки Николая Ивановича. Я со дня получения последнего письма Вашего, не меньше десяти раз заявляла Ник. Ив. о желании моем поскорее написать к Вам, вместе с ним (підкр. - А.К.) и всякий раз получала в ответ, что напишем вместе: наконец, в одно далеко не прекрасное по темноте утро, Н.И. написал к Вам и, не позвавши меня для вручения мне этого письма, увлекся разложенными на столе

историческими бумагами и книгами и все же за тем, я вновь спросила его будет ли написано к милейшим обитателям Феодосии, он ответил мне, что написал и вот начинается разыскивание в бумагах этого письма. На другой, на третий день тоже искание бесплодное и когда я прошу написать другое, Ник. Ив. замечает мне, что нужно поискать, что писать ему трудно, а написать две строчки грустно и как бы казенно, дескать хотя две строчки, да ответить на письмо, а затерянное было длинно. В таком виде дело с письмами и оставалось до сегодняшнего посещения Петра Устиновича, который разрешил мне одной (підкр. – А.К.) писать к Вам за себя и за бедного моего Ник.Ив., лишь бы не затягивать на другое время вестей о нашем житье-бытье. По выходе от нас Петра Устиновича, Ник. Ив. поехал с поздравлением к Министру нар.пр. и к Председателю Археогр. Комиссии, а возвратившись, нашел снова темноту – однако же с трудом нацарапал к Вам страницу и я з живейшим удовольствием присовокупляю свои. Что же сказать Вам, наши дорогие, милые Иван Устинович и Елена Константиновна? Новаго ничего нет по части восточных дел, более всего нас интересующих: сидя в столице, мы знаем только то, что сообщают газеты и что Вами, конечно, перечитывается. Трудно предвидеть разрешение этого животрепещущего вопроса, дорогого для всех или для большей массы русских людей, а для Вас, кроме того, и интересного по Вашей оседлости у черноморского берега. Бог милостив и устроит все к лучшему; кстати мы уже пережили высокосный год, считающийся почему-то неблагоприятным. О себе не могу сказать ничего хорошаго: ревматизм мой распространяется, руки начинают обезображиваться отложениями, а ноги, в коленях, отказываются сгибаться. Все же еще двигаюсь, помогаю Ник. Ив. в каратании длиннейших вечеров: у нас зажигают огни с 3-х часов по полудни, но вот уже несколько более ясных дней и позже зажигаем лампы и свечи, а сидим по вечерам все же до 12-ти, а то и до часу по полуночи. Бываем в опере, редко выезжаем с утренним визитом, зато нас посещают добрые знакомые по вторникам в обильном числе²⁶, а в другие дни меньшими партиями. Что подельваете Вы с милейшею барынею, да юная дева Лидочка – и бойкий гимназист? Хорошо ли идут уроки? Усердно прошу передать Лидии и Володе мой сердечный привет. Сегодня уже опоздали на почту, а все же отошлю в ящик письмо. До свидания, бесценные Иван Устинович и Елена Константиновна. Я не теряю надежды встретиться с Вами когда-нибудь в Петербурге – и это будет приятнейшим днем. Вам искренно любящей и глубокоуважающей

А.Костомаровой

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.39, арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 6

Санкт-Петербург - Феодосія

17 ноября 1877 г.

С.Петербург

Незабвенный Иван Устинович!*

Лучше поздно, нежели никогда: это обычная с давнего времени употребительная поговорка лентяев, забывайл, а также и занятых другими делами людей приводимая в извинении долгого молчания в переписках с друзьями! Эту поговорку привожу и я в надежде на Вашу снисходительность. В сентябре месяце, вскоре после Вашего отъезда из Питера до 5-го ноября мы пробыли в Москве, где я каждый день от 9 часов утра до сумерек пребывая в бездне архивной, занимаясь собранием и изучением исторических источников эпохи Мазепы, и оттого был душою оторван от всего существующего в мире сем, жил не с живыми, а с давно отжившими. Наконец, возвратились мы в Петербург, и теперь настало время опять обратиться к живым, пока мы сами пребываем в сей земной жизни. И вот к первому обращаемся к Вам. Здравствуйте и благоденствуйте! После нашего приезда мы видали Вашего брата и услышали от него приятную весть, что дочь Ваша исцелилась от своей болезни: дай Господь, чтобы это мимолетное напущение больше никогда не повторялось и Вы были бы избавлены от всяких подобных потрясений. Говорят, что Вы пребываете еще в Симферополе и не смеее возвращаться в Вашу прекрасную Феодосийскую обитель, ради страха турецка. Дай Бог, чтобы этот страх оказался суетным, впрочем, я думаю, что едва ли в настоящее время турки решаться делать нам визиты по малороссийской пословице: «тогда свинье не до поросят, когда свинью смалят». По крайней мере в последнее время дела, кажется, повернулись так, что есть надежда на благополучный исход войны в нашу пользу, если, разумеется, мы сами не учиним каких-нибудь непростительных промахов.

Пишите, что Вы теперь подделываете, чем занимаетесь, как проводите время и как учится и преуспевает Ваш Володя? Я же о себе скажу, что наступившие темные и короткие дни осуждают меня на бездействие и я нахожусь в мучительном положении человека, незнающего что с собой делать. Настоящего дня наберется каких-нибудь часа четыре, если и того не меньше: при свечах ни читать, ни писать я не могу, а в короткое время, когда по положению, должен быть дневной свет, онаго так мало в кабинете моей квартиры, что я решительно не в состоянии ничего сделать; чуть только разложишь книги, соберешься думать, а уже наступают сумерки. В квартире темнота, только и свету, что у окна, да и то слабо: солнца мы не видели уже давно, и с тех пор как воротились мы из Москвы, ни разу еще не сияло оно над крышами петербуржских домов – и так будет, вероятно, до половины января, если еще не дольше того. Я думаю у Вас в Крыму совсем иное. При таком отсутствии света в нашем петербуржском краю, что можно делать? А ничего не делая, нападает безумная злость и подсердечная тоска. Блажен тот, чьи глаза вполне здоровы и могут спокойно выносить свечи и лампы и работать при них. О мои золотые лета! Когда я просиживал за работою ночи, прошли эти лета безвозвратно. Старость и слепота – о горе, горе! По крайней мере благодарю Бога, что хотя поганое зрение, да осталось лишь на столько, что выходя из дому не ударишься о фонарный столб! Чувство, что есть хуже меня, есть совсем незрячие и благодарю

---

* Лист написаний рукою А.Костомарової.

Бога за то, что я по грехам своим не потерпел еще такого жестокого бедствия. Вашей супруге Елене Константиновне и детям Вашим посылаю мой усердный поклон и желание всякого блага.

Ваш глубокоуважающий и душевно-преданный
Николай Костомаров*

Примите и от меня, дорогие многоуважаемые Елена Константиновна и Иван Устинович, сердечный привет! О себе Вам скажу, что я схватила флюс, не посещавший меня уже 20 лет и пишу к Вам обвязанная платками и с распухшей обратиной. Как поглядываю на свои руки, замечаю, что они становятся похожими на изболевшие ручки Елены Константиновны: артритизм гуляет и подчиняет своему влиянию все мои косточки, все членки; но я мужаюсь и не лечусь, зная впереди, что медицина бессильна в отношении к артритизму. Что делать – думаю – и решаю, что терпеть пока сможет. Если бы Господь дал чтобы ломота не усиливалась, то еще можно терпеть, и даже по временам быть веселой, в особенности, когда мое старье весело и не грустит. В Москве он был так занят, что нельзя было желать лучшего – и он уже подумывал о переезде на жительство в Москву, чтобы окончательно погрузнуть в архивах. Словом, мое старье совсем омазепилось (підкр. - А.К.) в Москве; теперь начинает подумывать о планах будущего своего большого сочинения о Мазепе.

Пожалуйста сообщите о себе, бывает ли где Лидочка и как вообще все поживаете. У нас война занимает все сердца и головы, - все жаждем скорейшаго ея окончания с успехом для нас и для тех, за кого принесены такие жертвы!

У нас в доме, по возвращении с дачи в конце августа, случился некий казус: нас обокрал человек, Александр, котораго вы видели у нас служившаго. Хорошо, что не более как рублей на сто, нахватав белья Ник. Ив. из запертого на ключ комода. Он уличен и отослан, а на место покраденного белья шью теперь новое. Вот снова наняли человека: Бог его знает какой окажется, хотя и рекомендован знакомою особою. А без нас, когда мы были в Москве, только заболела моя хохлушка девушка Ульяна: к ней призвали доктора и пролечили до 50 рублей, но слава Богу поправляется моя хохлушка, хотя весьма медленно.

В заключении скажу, что не все же болеем: Сонька моя, слава Богу здорова и процветая в Смольном, часто спрашивает здорова ли Лидочка – чего ей все искренно желаем, да еще желаем дождать весточки, что она избрала себе суженого!

От сердца обнимаю всех Вас, милых, дорогих, всегда любимых Вашею, Вас искренноуважающею Алиною К...

РНБУВ. – Ф.22, спр.40, арк. 1-3 зв.

№ 7
Санкт-Петербург - Феодосія

---

* Автограф М.И.Костомарова.

Достопочтеннейший, незабвенный Иван Устинович!*

Здравствуйте! Лучше поздно, чем никогда. Кладем повинные головы на плаху: простите, что скоро не отвечали. Никакой уважительной причины вымыслить не в состоянии, разве кроме того, что два раза был нездоров и был призван к должности присяжного заседателя, которыхя однако не дотянул по случаю болезни, и надобно правду сказать, к большому сожалению, так как эта повинность доставляет много возможности изучать людей, их пороки, хитрости, глупости и прочие свойства. С большим страхом услышали мы, что турки побезпокоили Вашу благословенную Феодосию: видно вспомнили они какую важную роль играла Кафа в эпоху их могущества и как много русского народа перепродано было на Кафинских рынках, но праведная судьба устроила так, что потомки заплатили за страдания и слезы предков, можно сказать, с процентами. Увидавши Петра Устиновича, с удовольствием услышали мы, что Ваш прекрасный уголок, где нам было так приятно, остался невредим. Жаль, что соседу Вашему Айвазовскому немного досталось, но это пусть будет ему за турколюбие: помните ли, как он, движимый чувствами признательности за ласки Абдул-Азис²⁷, пел на туркофильский лад? Вот ему за это и красное яичко, только не на Пасху! Ничего, даст Бог поправит изъяз; его талант вытащит его и не из такой беды. Не знаю говорить ли Слава Богу, что заключен мир, потому что нам еще неизвестны доподлинно условия мирного договора. Боюсь, чтобы не оставлен был какой-нибудь хвостик, за который со временем противники нам могли бы уцепиться. Во всяком случае мне жаль недоделанной судьбы Сербского народа: все таки они первые начали великое дело, а выиграли в нем, как должно думать, немного; по крайней мере не достигли желанной конечной цели полного освобождения и объеди[не]ния своей национальности, так как Старая Сербия осталась неприсоединенною к княжеству, а Босния и Герцоговина торчат в каком-то межеумочном положении: кто его знает, что они теперь такое? Кажется, материал для всяких вопросов и недоразумений, которыхя пожелают поставить на вид враги словянства, а за такими врагами дело не стоит!

Премного благодарны за Ваше любезное предложение посетить Вас снова. Воспользуемся этой любезностью, если только Вы сами не измените Ваших видов и предложений в будущем: слыхали мы от Петра Устиновича будто Вы подумываете предавать Ваш благословенный уголок и переезжать в Одессу. Если это будет, то конечно, само собой разумеется, и речи о нашем к Вам приезде в Феодосию – быть не может. Если же это только так себе, мечтание, то сочтем за особенное удовольствие, если позволите к Вам приехать в половине августа. Думаю, что мысли о продаже дачи и переезде куда-то Вы сами со временем отнесете к области мечтаний, возникших под влиянием разных житейских невзгод и неприятностей, какими усеивается стезя нашей жизни вообще. Я думаю это отчасти по опыту. Помню, и у меня было когда-то имение – и от нечего делать, под влиянием то того, то другого, неприятно мозолившего мне путь жизни, я решился сбыть его продажей, но с тех пор осталось одно сожаление, что я это сделал, хотя быть может я бывши в

* Лист написаний рукою А.Костомарової.

это время в молодых летах и направляясь к своей деятельности в края более или менее отдаленных от того края, где было мое имение, имея гораздо более оснований так поступить; Вы же могли бы кажется так сделать в то время как переселялись из Саратова в Одессу, лет назад тому почти тридцать, если бы у Вас в то время было имение для продажи. Теперь же вы находитесь в таких летах, когда уже надобно думать не об устремлении жизненного пути, а о тихом пристанище, где бы можно спокойно провести остаток дней. Какого же лучше тихого пристанища, как Ваше Феодосийское, чего там нет! И лазурное море, и теплый климат, и святая церковь Вами же сооруженная и поддерживаемая, и, наконец, что всего важнее близость Вашего имения, приносящая Вам средства к жизни. Все это мне кажется располагали бы не отчуждать, а приобретать подобный уголок. Что же касается до воспитания детей, то не Вы одни, а многие отцы, им же имя легион, принуждены бывало держать детей своих, ради их воспитания или по другим условиям вдалеке от себя. Вы пишете, что сын Ваш учится, а дочь, хотя и поправилась в своем здоровьи, но по временам одолевают ее прежние припадки болезненной задумчивости. Что же? Смотря совершенно безпристрастно, ни то ни другое не влечет Вас к неизбежности совершенного разрыва с Феодосией, Ваш Володя может учиться и должен учиться где бы то ни было – в Феодосии ли или в Симферополе, или в ином каком-то месте – тут все равно, правду сказать, что постоянное пребывание в отеческом доме в период учения скорее имеет вредные чем полезные последствия для юношей: они обыкновенно в родительском доме балуются и отвлекаются, а маменьки, от излишней нежности, сообщают им мимо собственной воли такие свойства, которые делают их похожими более на девочек, чем на мальчиков. Что же касается Вашей Лидии, то я позволю себе откровенно Вам сказать: ее поправить могло бы не родительское попечение, а напротив удаление на некоторое время от таких попечений, столкновение с чужими людьми, необходимость находиться одной среди нового мира и вытекающая отсюда забота о самой себе. Поверьте, почтеннейший Иван Устинович, что это так. В Вашем родительском доме ее томила не Феодосия, а неизбежность пребывания в обществе старцев, тогда как природа ее возраста требовала иных впечатлений. Где бы Вы ни жили, в Одессе ли, в Петербурге или в Париже – Вы все таки, вопреки Вашим собственным желаниям, создадите для нея ту же Феодосию. Человеческая природа ищет свободы и ей надобно предоставить свободу; иначе она или закорюзнет, или разобьется, как сосуд переполненный, когда ему нет возможности вылиться. Ей нужно сообщество лиц полных жизни, молодых сил, развивающихся, а не таких как мы с Вами, совершивших уже все, что в свое время совершить могли и не имеющих будущности! Нам с Вами что нужно? Разговоры о будущей жизни и о бессмертии души, под плеск моря, да под тихий свет луны, а их манит к жизни что-то иное, – такое, чего может быть они сами не знают, но что покажет и устроит им сама жизнь. Вы хотите знать что за болезнь у Вашей дочери. Я Вам назову ее, потому что как помню сам в молодости не чужд был этой болезни. Эта болезнь – избыток сил жизни, неудовлетворяемый жизненными условиями. Тут, мне кажется, один выход: помолитесь Богу, руководствующему нами всеми, постараться поставить ее, дочь

Вашу, в условия как можно более независимыя от Вас самих, а для этого найти возможность удалить ее на некоторое время из родительского дома: тогда само собой склеится и сложится такое, чего Вы теперь и предвидеть не можете. Если же Вы думаете поправить ее здоровье переселением Вашим то в то, то в другое место – очень заблуждаетесь. Разставшись с Феодосией, Вы потащите за своею дочерью всю тоску и скуку, которая надломила ее в Феодосии: все, что в Феодосии было хорошаго, там и останется, а все, что было в ней дурного, пойдет за нею как тень. Заботы родителей самыя нежныя и добросовестныя принесут только вред. Вы знаете истину может быть неприятную да верную: взрослыя дети не любят родителей, если живут вместе; таков закон природы; родители их взростившыя привыкают относиться к ним как к малолетним, а этого-то взрослыя дети более всего не любят. Напротив, если поживут они в разлуке с родителями, то естественная любовь вступает во все свои права. От этого сплошь и рядом Вы увидите такое явление. Детям невыносимо жить под родительским кровом, а как разойдутся, тогда словно невидимая сила их тянет к родительскому крову. Этот закон применим и к Вашей Лидии. Дайте ей возможность пожить годик, другой в разлуке с Вами и Вы увидите, как она будет стремиться в Ваши объятия. Вот ей и лечение.

О себе скажу, что меня очень беспокоят глаза мои и кроме того стали беспрестанно возобновляться припадки всеобщаго каторра, выражающиеся кашлем с сильными мокротами и время от времени лихорадочными схватками, с порчею пищеварения, головными болями, зевотою и проч., до такой степени, что по приезде с Москвы в половине ноября, я уже два раза приглашал медика, а я их приглашать никогда не любил без особой крайности. Предполагали мы ехать на зиму в Италию, но едва ли это может исполниться скоро по причине крайнего упадка нашего курса, вынуждающего тратить на путешествие вдвое больше того, чем бы стоило.

Многоуважаемой Елене Константиновне и Вашим детям мой сердечный поклон и желание всего доброго.

Ваш Н.Костомаров*

23 февр. 1878 г.
С.Петербург

Милейшыя, дорогие, многоуважаемыя
Елена Константиновна и Иван Устинович!

Мое старье продиктовало мне чуть не целую к Вам, Иван Устинович, диссертацию – и мне остается только присовокупить мои искренние поцелуи целому Вашему семейству, начиная, разумеется, с Елены Константиновны. Всегдашних сердечных желаний передать невозможно: исчислить трудно, а потому ограничусь уверением, что все земные блага, которыми Господу Богу угодно было бы одарить Вашу семью, радовали бы меня душевно, и мы оба с Николаем Ив. надеемся, что Вы всегда поделитесь с нами всем, что до Вас касается. О нашем житье-бытье уже

---

* Автограф М.И.Костомарова.

сказано на предыдущих страницах; оно не ахти как радужно: все больше горюем то об упадающем зрении Н.Ив., то возимся с хинином, ревенем, каплями Датского Короля, словом со всем тем, что унимает лихорадочное и катарральное состояние дыхательных и пищеварительных органов Н.И., - подбавляя к этому разные успокоительныя снадобья для обуздания нервов, а иногда и некоего капризно-тоскливого состояния моего избалованного друга. О себе – не стоит говорить: живется изо дня в день и если какой из дней выпадет поспокойнее, то, ложась, благодарю Бога за этот день, а остальные – предаю на Его святую волю. Так и толпятся из дней годы – вот и все. Николай Иванович все еще занимается понемногу, пишет историю Малороссии во времена гетмана Брюховецкаго, Сагайдачнаго, Самойловича, чтобы за тем уже приступить к истории Мазепинского времени²⁸. Читаете ли Вы повесть историческую Н.И. под заглавием «Холоп» печатаемую с Новаго года в Новом Времени²⁹? Недавно были мы вечером у Петра Устиновича, много о Вашей семье говорили, Мария Александровна сказала мне, что посылала узоры Лидочке для малорусской рубашки – и все мы сожалели, что Вы не с нами в Питере.

До свидания, мои дорогие! Вам сердечно преданная Алина Костомарова.

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.41, арк. 1- 6.

№ 8

Санкт-Петербург - Феодосія

Многоуважаемый бесценный Иван Устинович!

Отвечаю Вам по возвращении в Питер на Ваше дорогое письмо. К величайшему, могу сказать буквально к крайнему сожалению, должен я отречься от удовольствия ехать к Вам и видеть Вас этот год. Вот почему, я только что воротился из продолжительного отпуска и если б ехать к Вам, то надобно мне опять брать отпуск и отказаться от командировки в Москву, где я буду осенью заниматься для истории Малороссии. Кроме того я надеюсь, если достанет средств, ехать зимой за границу и тогда надобно брать снова отпуск. Я же по службе и получаю жалование: могу ли так нагло пользоваться снисходительностью? Вы, как служивый, поймете это как нельзя лучше. Очень жаль, что не пришло Ваше любезное письмо тогда еще, когда мы не уезжали в Малороссию: тогда иначе бы распорядился я заранее всем летом.

Пишите, ради Бога о Вашем здоровьи и о Ваших делах да поскорее. Хорошо сделали, что дали возможность больной Лидии Ивановне переменить хотя на время жизненную атмосферу, как предвидя Вам и советовали когда-то!. Надеюсь, она поправится. Благодать Христова с Вами пребудет. Да не смущает сердце Ваше, веруйте в Бога и его бесконечное милосердие. Пишите, по случаю и об Володе. Как он учится, добрый, хороший мальчик?

Елене Константиновне от меня и от жены моей сердечный поклон.

Ваш неизменно преданный

Н.Костомаров

5 авг. 1878

С.П.б.

IX л. д.4., кв.8.

Искренно сердечно разделяю Вашу скорбь, дорогие мои Елена Константиновна и Иван Устинович: горе Вам лютое с бедной Лидочкой, но Господь милосерд будем все надеяться только брать ее домой: перемена места, лиц и всей жизненной обстановки на продолжительное время исцеляют вернее всяких припасов латинской кухни. Напишите нам приехал ли к Вам кто-либо из родственников: неужели Вы один в Вашем большом доме?

ИРНБУВ. – Ф.22, спр.42, арк.1- 1 зв. Автограф.

№ 9

Прилуки - Феодосія

Драгоценнейший Иван Устинович,

Я получил Ваше письмо, очень приятное тем, что Вы помните обо мне, человеке вполне дружески к Вам привязанном, но очень неприятное по своему содержанию, так как не сообщает оно утешительных известий о бедной Вашей дочери. Воистину часто вспоминаю Вас и всегда приходит мне мысль: за что, за что этому человеку такой крест тяжелый, когда он, наверное можно сказать, ни на кого не накладывал крестного бремени во всю свою жизнь, напротив был всегда воплощенное добродушие, честность, трудолюбие и прямота! Но при этом слышу тайный голос, говорящий к моей душе: не здесь на земле конечно край нашего бытия и кто указчик тому, кто таинственно разными путями ведет нас к этой цели?

Так стараюсь я успокоить чувство, которое нередко возбуждает к суетным мыслям при воспоминании о вашем горе!

Слава Богу, однако, что судьба добрейшей Марии Александровны устроилась порядочно: это хоть слышать утешительно. Что касается до незаменимой потери ея, то опять пока приходится сказать: кто указчик Тому, кто ведет нас всех к невидимой для нас конечной цели?

Во всяком случае что бы ни было с человеком, если он верует в Бога, ничто не дурно, что с ним случается: оно только временно неприятно, но само в себе не дурно, потому что Бог благ и всемогущ.

Я пребываю в деревенском уединении, но в июне поеду в Чернигов для осмотра исторических памятников и достопримечательностей. Думаю также попробовать разрыть курганчик: сегодня договорился с гробарями; надобно еще съездить к владельцу, попросить дозволения.

Жена моя кланяется Вам и Елене Константиновне самым усердным образом.

А что же Вы не написали ничего о Володе? Где же он и как идет его учение? При Вашей страннической передвижной жизни неужели и воспитание подвергается передвижениям?

Возверзите на Господа скорбь Вашу, пролейте пред ним молитву Вашу, и предайтесь на волю Его, принимайте безропотно чашу, поднесенную Вам, будьте всегда готовы к большим ударам, как Иов, помните, что сколько бы мы ни философствовали с Вами – ни до чего не додумаемся и так же суетны будут наши измышления, как мудрствования друзей Иова, а истинная мудрость будет в терпении и смирении и уверенности, что Бог руководит нашей жизнью и все что бы ни случилось с нами – все хорошо исходя от него, от которого ничто дурное исходить не должно. Да будет с Вами воля Божия! Да утешит Вас мудрость Иова многострадального!

Напишите, долго ли будете жить в Сокольниках, чтобы мы знали где искать Вас, когда проездом через Москву, возвращаясь обратно в Петербург, потому что надеемся в Москве пробыть дня три а может быть и четыре.

Ваш глубокоуважающий и сердечно преданный

Н.Костомаров

Прилуки мая 27. 1879.

С.Дедовцы

РНБУВ. – Ф.22, спр.43, арк.1-2 зв. Автограф.

№ 10

Санкт-Петербург - Москва

Добрейший, сердечнейший, возлюбленнейший Иван Устинович!

Как и где поживаете? Здоровы ли и Ваша достопочтеннейшая супруга? Поправилась ли Ваша дочь и облегчилось ли скольконибудь ее страдание после того, как мы имели от Вас извещение? Где и как учится и преуспевает в мудрости Ваш Володя? Вот сколько вопросов интересуют людей близко сердцем к Вам преданных и желающих Вам всевозможного благополучия. О себе же скажу: живу отшельником и работаю над монографией Мазепы. Жатва! Зело многа!. Времени мало потому что заниматься мне можно только при дневном свете. Надобно же трудиться сколько сможешь даже не ради хлеба насущного материального хлеба, а ради того, что без дела быть и гнусно и до невыразимости тяжело и болезненно. Дожидаюсь более ясных дней, долженствующих наступить с января, тогда занятия пойдут спешнее. Теперь же ужасно – вот настоящую минуту 1 час по полудни, а темно так, что в пору зажигать свечи. Я думаю, у Вас в Москве не доходит до такого помрачения.

Вы когда-то много писали и ратовали по вопросу об истреблении лесов в России, но все это печаталось более всего в специальных изданиях, между тем вопрос сей так важен и касается всего общества, что не худо было бы заговорить о нем не в специальном, а в общераспространяемом каком-нибудь органе. И кому же лучше, как не Вам? Загremите, Иван Устинович!

У Вас в Москве кстати появляется новый орган Русская Мысль³⁰. Редактор пресимпатичная личность. Познакомились бы с ним!

Это письмо было не дописано, потому что меня перебили, вскоре затем начало темнеть. Оно лежало недописанным, пока получено Ваше письмо с книгою. Тотчас же бросился и стал просматривать. Превосходны Ваши советы печальникам о Земле Русской и о русском народе. Вы указываете им на черепицу и на приготовление для обывателей черепичных крыш: мысль, по истине свежая. Как будто каким-то вдохновением навеяна! Хвала Вам за нее! А ларчик просто кажется открывался! Да здравствует черепица и да покроется ею все Царство русское! Да здравствует Иван Устинович, ему же и подобает честь первого заявления о сем! Кое-что встретил я и такое, чего бы не желал встретить: так, например, о построение храма в Феодосии: хотя там написана сущая правда, но мне кажется, лучше было бы, чтобы эта правда высказана была бы о Вас кем-нибудь другим, а не Вами! Но сами Вы заранее произнесите: еже писахъ, писахъ! Когда вчитаюсь более, может быть еще вступлю с Вами в беседу по поводу Ваших воспоминаний.

Теперь же приношу сердечную благодарность за внимание мне оказанное присылкою этих воспоминаний. Алина Леонтиевна усердно Вам и супруге Вашей кланяется и извиняется, что не пишет сама, потому что в настоящее время она нездорова: страдает иногда зубной болью.

Супруге Вашей и детям от меня поклон, привет и поздравления с наступающими праздниками.

Ваш неизменно преданный всем сердцем
Н.Костомаров

21 декабря 1879 года

С.П.б.

В.О. № л.4. кв.8

Мордовцеву³¹ передам экземпляр, когда его увижу. Впрочем, это будет на первый день праздника.

РНБУВ. – Ф.22, спр.44, арк.1- 2. Автограф.

№ 11

Санкт-Петербург - Москва

Пишу к Вам, достопочтеннейший, милейший, незабвенный Иван Устинович, может быть немного поздно, но лучше поздно, чем никогда.

Вы скорбите о временах и нравах и напоминаете древняго оратора восклицавшаго: *o tempoга o mores!** Но это сходство показывает на самую тщету подобных сетований по крайней мере в том отношении, что человек едва ли в состоянии привести себя и своих ближних в такое состояние, когда бы уже подобные восклицания стали невозможны. Не вижу я, чтоб наше время чем было хуже предшество-

---

* (Від латинського - марнування часу) – марна витрата сил і часу.

вавших: в наше время есть побуждение, прощедяние, нежелательные явления, каких прежде не бывало, но за то прежде было много иного такого, чего в наше время нет и что никогда желательным быть не могло и не может. Суета сует и всяческая суета!

Вы советуете – отдохнуть и ничего не делать, но мне, а надеюсь и Вам, когда Вы серьезно относитесь к себе, то, что для иных отдых – есть труд и болезнь! Именно только тогда и чувствуешь в себе полноту жизни, когда чем-нибудь занимаешься, над чем-нибудь трудишься, что-нибудь хочешь добиться, что-нибудь хочешь окончить. Не думаешь, для чего это нужно, будут ли другие мое хвалить и находить его полезным, не думаешь об этом, когда работаешь: работа для работы, как говорили когда-то: искусство для искусства. Вот и Вы я вижу из Вашего письма с любовью обратились к Вашим лесам, да поможет Вам проходить сквозь дебри добрый Ваш гений! Негода вы говорили о сбережении лесов с таким сердечным жаром, как может говорить только аскет-фанатик об иноческих похвалах и таинственных откровениях, музыкант об органной оркестровке нового произведения, любитель женского естества о прелестях красавицы или нежная мать об успехах в науках своего милого детища. Так и в оное еще время восторженно относились к любимым лесам своим, и сколько тут было поэзии. Поэтому и теперь если Вы подарите нас чем-нибудь о лесах, то не в суете будет Ваш труд, только мне кажется, статья в 20 листов (печатных), которую предлагали Вы Юрьеву³², едва ли не слишком обширную окажется для общедоступного органа периодической печати. Такому трактату место в каких-нибудь записках общества сельскохозяйственного, но для публики необходимо знать спасительные результаты ученых исследований и сообщать публике надлежит в более доступной форме, а более доступная форма есть та, которая требует для прочтения статьи времени столько, сколько можно уделить человеку не посвятившему себя специально изучению предмета. Тоже испытывал и еще испытываю я, занимаясь другим, хоть бы русской историей. Начнешь писать о какой-нибудь эпохе, и то и другое кажется важным и необходимым, выйдет много написанного, предложишь кому-нибудь в журнал, находят через-чур обширным. Подумаешь, найдешь, что говорящие так правы: читателю не может быть интересным все, что интересно пишущему и в такой степени, в какой интересно последнему. И выйдет, что надобно сократить, обкарнать, из двадцати печатных листов сделать каких-нибудь семь.

Что состояние дочери Вашей Лидии Ивановны? Лучше ли ей? Отправивши ее в Берлин, Вы имеете об ней вести? Господи! Господи! Сердце от боли подрывается, когда вспомнишь и подумаешь какой тяжелый крест возложил Бог на Вас и достопочтеннейшую Вашу супругу! Да снимет его с Вас обоих святые руки Его! А Володя? Как он учится, как теперь его успехи? Алина Леонтиевна свидетельствует Вам и многоуважаемой супруге Вашей свое глубочайшее искреннейшее уважение и посылает свой дружеский поклон равно Вам обоим. Она теперь занята приготовлением ко взятию домой оканчивающую через две недели курс учения в Смольном дочь свою.

Да поможет Вам Бог во всем, всегда ныне и присно: сие есть искренне желание преданного Вам неизменно во веки веков Николая Костомарова. Аминь. (Підкр. - Авт).

14 мая 1880 г.*

Хотя мое старье и написало Вам от меня почтение и привет, как я его о том просила, уходя из дома за покупками для дочки, но, воротившись, я застала письмо еще неотправленным и охотно прикладываю к нему руку, чтобы она, эта рука моя, выразила Вам, дорогие и многолюбимые Елена Константиновна и Иван Устинович, наше и Ник. Ив. поздравление с Прошедшим Великим Праздником Воскресения Христова – и пожелание – да воскреснете Вы оба духом, Господь Всемилосердный да ниспошлет Вам радость и покой в детях Ваших! Поверьте, мы оба принимаем близко к сердцу все что до Вас касается и потому, будьте добры, делитесь с нами всем, что Вам посылает господь. Где Вы проведете лето? А мы не едем никуда и просидим это лето на даче в окрестностях Питера. Мы оба очень хворали зимою: Ник. Ив. – кашлем с лихорадкой, а я ревматизмом и женскими недугами, да еще и зубами. Теперь понемногу поправляем. Обнимаю Вас обоих всею душою.

Вам преданная Алина К.

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.45, арк. 1 – 2 зв. Автограф.

№ 12

Санкт-Петербург - Москва

Добрейший, многоуважаемый Иоанн Устинович!

Завтра мы выезжаем и остановимся на день отдыхать в Москве. Я очень слаб. Мне хотелось бы Вас увидеть, но воспользоваться несколькими часами отдыха вечером, да еще слепому, отыскивать Вас, а если Вы не побрезгуете и навестите нас в Лоскутной Гостинице, куда мы приедем в понедельник, то очень и очень большое удовольствие мне доставите и жене моей, к тому Вам и Вашей супруге усердно кланяемся.

Ваш Н. Костомаров

1881 года

Апр.25

Суббота

Впрочем во всяком случае примите от нас изъявление глубочайшего уважения и желание иметь удовольствие [встреч]аться хотя бы коротко и беседовать с Вами.

---

* Дописано рукою А.Костомарової.

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.46, арк. 1. Автограф.

№ 13

Прилуки - Москва

Здравствуйте, добрейший, милейший

Иван Устинович и да будет над Вами благословение Божие за доброе ко мне расположение. Скажу Вам с полною откровенностью, что я очень скорблю о том, что Вы увлекаетесь полицействующими взглядами и не смотря на то, что признаете справедливость наших доводов о необходимости предоставить свободное право говорить и писать на своем наречии каждому из народов, входящих в русскую державу, в то же время никак не можете забыть слышанных Вами в Харькове когда-то соображений, которые Вам не понравились. Ведь если бы все в унисон одинаково думали, тогда не было бы никакого прогресса в искании истины, которое есть главная задача нашего бытия на земле! Вы находите неверным мысль или желание – что же спорьте против этого, но как же можно оправдывать повальное насилие ради того, что некоторые думают так, как Вам кажется неправильным? А ведь оно выходит именно так! Вы допускаете сами свободную деятельность малорусского слова, но хотите, чтобы на этом слове и об этом слове говорили не иначе, как по известному символу веры, какой Вы сами принимаете! Что же это? Не говорите о свободе в таком случае; выражайтесь прямо. Вы допускаете существование той, но потому что Вам нравится, а по что не нравится осуждать готовы на истребление. Это ли свобода? Ведь свобода есть терпимость того, что с Вами не согласно, чего вы не любите, а не того, что Вам самим по душе и по сердцу!

Сіе и языцы такотое творят

Вы слышали в Харькове по поводу малорусской народности что с Вашими взглядами не согласное. Спорьте с ним, старайтесь убедить в истине Вашего воззрения, но у Вас выходит так, что за слышанное Вами в Харькове от каких-то малороссиян. Вы уже ко всему малорусскому готовы отнести с тоном угрозы. Иначе – зачем же по поводу моих статей и Пыпина³³, с которыми, как Вы пишете, в принципе соглашаетесь, Вы припоминаете тот час слышанное Вами в Харькове. То, что вы там слыхали – само по себе, а наши статьи сами по себе! С тем, что там слыхали в Харькове, быть может и мы, писаемые статьи, также не согласны будем, как и вы хотя быть может и не так взглянем на это, как Вы глядите. Вы почему-то нападаете на ученых наших профессоров, упрекаете их в том, будто они проповедуют какую-то ложность. Не понимаю! На кого Вы это метите! Если такие есть, обличите их, не бросайте тени на все сословие из-за одного или двух.

Мне кажется, Вы под увлечением произносите, вслед за некоторыми такое, что противно Вашим постоянным воззрениям и Вашей натуре доброй, честной и умной! Вот что скажу Вам от души, достопочтенный Иван Устинович.

В деревне очень хорошо. Весна этот год прекраснейшая, благодатнейшая, по началу года можно ожидать благодати, если за грехи наши накажет нас Бог чем-нибудь неожиданным.

Жена моя свидетельствует Вам и Елене Константиновне очень усердное желание всякого благополучия и посылает свой искренний поклон.

Ваш неизменно весь Н.Костомаров

1881 года
мая 14
с.Дедовцы
близ г.Прилук

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.48, арк.1 – 2. Автограф.

№ 14

Санкт-Петербург - Москва

21 февраля [1882]

Дражайший, незабвеннейший
Иван Устинович!*

Давно уже не беседовал я с Вами, но это ни на волос не умалило во мне дружеского расположения, с которым неизменно надеюсь пребыть к Вам до конца живота моего. После свидания с Вами, прибыл я благополучно в Малороссию и ничто не возмущало моего спокойного жития до половины июля; как вдруг Богу угодно было посетить нас несчастьем: Алина Леонтиевна внезапно заболела и вскоре дошло до того, что не могла ни есть, ни пить, ни двигаться. После неудачных попыток прибегать к пособию уездных врачей сведущих в медицинской науке почти столько же сколько мы в китайском языке, пришлось нам отвезти ее в Киев и поручить вниманию ученых профессоров, которые нашли ее болезнь очень опасною, а именно – хроническое воспаление легких. Так как наступило время археологического съезда в Тифлисе³⁴, куда я заранее наметил отправиться, то сообразно ее желанию, она осталась в Киеве, а я вместе с ее дочерью поехал в Тифлис. Новая впечатления в краю чрезвычайно интересном и занятие наукою в постоянном общении с ученою братиею, съехавшеюся со всей России могла бы сделать эту поездку самою приятнейшею, но, к сожалению, там преследовало меня новое горе: я постоянно страдал мучительными припадками, причинявшими мне ужаснейшую боль в груди и во всем организме, так что не раз приходилось против собственной воли уходить из заседания, потому что сидеть, от боли, не было никакой возможности, и я сколько-нибудь облегчал себя только тем, что ложился навзнич. Уже при самом окончании съезда припадки мои становились как будто

* Лист написаний рукою А.Костомарової.

менее мучительными и я имел возможность покойнее возвратиться в Петербург, болезнь все таки не прошла совершенно. С Алиной Леонтиевной я съехался уже в Петербурге, куда она прибыла тремя днями раньше меня. Это обстоятельство было причиною, что мы не виделись с Вами, как то мы предполагали прежде; я, проездом через Москву, видался только с доктором Боковым и вечером в тот же день отправился на железную дорогу. Осень, казалось, прошла благополучно и для меня и для Алины Леонтиевны, но в половине декабря на Алину Леонтиевну напал новый недуг экзема (підкр. - Авт)., то есть сыпь, сначала на ноге, потом по всему телу. Обратились мы к врачу специалисту Шпирку, а тот дал ей такую примочку, что у ней сошла вся кожа на ноге и слава Богу, что она не послушалась доселе этого эскулапа, а он намеревался делать ей из этой же примочки ванны на все тело. В ужасном отчаянии она не знала что делать, но на счастье обратились к врачу вовсе незнаменитому, хотя порекомендованному одним из лучших профессоров. В то же время написала она в Киев к профессору, который лечил ея осенью от воспаления в легких и к величайшему ея удовольствию киевский профессор, знавший ея натуру, прислал ей рецепты буквально схожая с теми, которые прописывал ей здешний, приглашенный нами доктор, вовсе не сносившийся с киевским доктором. После долгого колебания и упорного лечения державшаго несчастную женщину почти два месяца в постели, болезнь начала уступать, теперь Алина Леонтиевна хотя еще не совсем здорова, но сие, по совету доктора, каждый день проезжается и пользуется воздухом. Таким образом над бедною Алиною Леонтиевною как будто исполнились евангельския слова о том, как нечистый дух, выходя из человека, найдешь семь горшак духов и снова вселяется и делает человеку этому хуже прежняго. Вот такие горести простигали нас – и мне на душе было очень нелегко.

В Закавказье я случайно виделся со Степаном Кирилловичем^{*}, но к сожалению на самое короткое время. Мы, все члены съезда, ехали из Тифлиса в Кутаис и остановились обедать в Гори. Вдруг является Степан Кириллович, нарочно выехавший на станцию, чтоб видеться со мною. Свидание с ним продолжилось не более получаса, но припомнило мне незабвенныя минуты, проведенныя у Вас в Феодосии. Он, кажется, доволен своим положением.

Известите, как Вы поживаете, здоровы ли Вы и все Ваше семейство. Где теперь дочь Ваша? Обо всем напишите, так как, будьте уверены, моему сердцу знать о Вас приятно как бы о родных. Передайте поклон и почтение мое Вашей супруге. До свидания!

Ваш неизменно преданный Николай Костомаров^{**}

Примите и от меня сердечный привет, дорогие Елена Константиновна и Иван Устинович! Прочитавши письмо Николая Ив. знаете как измучена я всякими недугами, а на выезде из Киева в конце сентября я еще похоронила мою матушку!

---

* Айвазовским.

** Автограф М.И.Костомарова.

Теперь я все еще очень слаба и слава Богу, что при мне теперь есть дочь моя Соня, которую Вы знаете: она старается заменить меня и в занятиях и по хозяйству, так как я положительно никуда не гожусь. Если Бог даст что к весне поправлюсь, то постараюсь доставить моей Соне развлечение – найду случай с кем бы она могла поехать в Москву на выставку, о которой что-то Москва молчит. Будете ли во время выставки в Москве или на даче? Пожалуйста, сообщите о себе подробнее, чем доставите искреннее сердечное удовольствие Николаю Ивановичу и Вас многолюбящей и глубокоуважающей Алине Костомаровой! Дочка моя свидетельствует почтение.

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.49, арк. 1- 2 зв.

№ 15

Милейший драгоценнейший Иван Устинович!

Благодарю Вас за присылку «Голоса мирянина»³⁵. В письме Вашем Вы заметили, что в книге этой найдется нечто не согласное с моими убеждениями. Вы угадали. Я склоняюсь защищать Соловьева³⁶, хотя я не богослов, не специалист и выступлю с толками о таких возвышенных вопросах публично. Вот что. Вы негодуете вообще за то, что изображают темные стороны; Вам бы хотелось одних восхвалений, акафистов – Вам не нравится, что «описывают серенькую будничную жизнь, «пересыпая ее солью и прахом зеленым»; Вы предпочитаете «образы величавые народа, глубокий тайник его духа, идеальную сторону»... Вы даже говорите, что, если большинству писателей не под силу высшее миросозерцание, то не честнее было бы оставить в покое писательские силы». Это значит: выставляйте нам одно светлое, а что есть темного, о том молчите! Но ведь это будет односторонность, а односторонность – всегда ложь. В действительности в жизни светлое всегда перепутывается с темным; и в литературе должно являться и то и другое лишь бы было сказано искренно, с желанием сказать правду, без задних мыслей. Сатира и насмешка над дурным такая же почтенные и полезные вещи, как и всякая похвала хорошему. Справедливо говорит малорусская поговорка: з посміху люди бувають!

Все Ваши опровержения, направленные против избранных Вами отзывов в сочинении Соловьева легко могут подвергнуться более или менее опасным для их состоятельности опровержениям. Возьмем для примера, на стр.11. Вы находите, что «доктор философии тяжко грешит против логики», сопоставляя слова п. Иоакима: «Мы за крест и молитву не тяжем и не пытаем, жжем за то, что нас еретиками называют и не повинuemся св. церкви, а креститесь как хотите», - со словами иезуитов: «живите и веруйте как и во что хотите, только признайте папу». По-моему, «доктор философии» здесь прав. Одно на другое очень походит, хотя, быть может не одно и тоже. И та и другая сторона заявляет тем, которые не подчиняется ей, что она дозволит уклонения от религиозной нормы, с условием быть покорными духовной власти. Вот где точки, устанавливающие подобие одного заявления на другое.

Вы обвиняете Соловьева за его ссылку на «бесчисленных раскольников». Вы находите, что он выразился на подобие фельетониста, который бы сказал: безбрежное море. А мне кажется, что названия бесчисленным, данное раскольниками, совершенно точно и правильно. Их числа никто не знает, тем более трудно его узнать, что множество есть раскольников тайных, числящихся не раскольниками. «Что подумают – пишете, - раскольники, которых так желательно возвратить в лоно церкви, когда услышат голос православного сына церкви мыслителя с докторским дипломом по философии, утверждающего, что в ней бесчисленное множество сектантов»... Это, почтеннейший Иван Устинович, старая песня: скрывать горькую правду и замазывать ее сверху полицействующей ложью в известном, даже избитом выражении: все обстоит благополучно. Что отщепенцев от православия много – в этом уже нет тайны, отнюдь не от Соловьева мы это слышали, а читали во множестве газет и журналов и притом со слов самого духовенства православного. Всех писавших о них Вы, значит, не станете порицать. Не следует, значит, открывать публике, что есть у нас сектанты, а говорить, что все исповедуют православную веру, все чрезвычайно благочестивы и проч. и проч.? Раскол следует сохранить в кацелярском секрете?! Но значит ли это: о больном человеке говорить, что он здоров и не позволять применять меры против болезни, а болезни давать ход развиваться? Вы недовольны и тем, что Соловьев указывает на деспотизм, допускаемый духовными властями над подчиненными. Но картины этого деспотизма нагляднее и живее изображены в записках сельского священника Вашего земляка, напечатанных в Русской Старине³⁷. Порицаете Вы Соловьева и за то, что он находит раздвоение между черным, начальствующим и белым подчиненным? Но подобная мысль то и дело слышится из уст белаго духовенства членов, людей, очень почтенных, и в записках сельского священника видим то же. Все, что было говорено самими духовными и что повторяется лучшими из нас пастырями, Вы находите у Соловьева и взводите в вину за все сказанное на него как на козла отпущения. Бедный Соловьев! С двух сторон его порят: с одной стороны либералы и материалисты, клеймят его именем отсталого, сердятся на него за то, что он верует Христу, а с другой, охранители формального православия им недовольны. Не угодил никому! По неволе вспомнишь Николая Гавриловича³⁸, котрый бывало в спорах со мной говорил: ведь Ваше христианство не то, какого хотят монахи и попы, Вы им все таки не угодите, а люди прогрессивныя скажут, что это было когда-то хорошо да ныне уже устарело как пшеница, найденная в мумиях, которая никак не могла принести плодов и распространиться чрез попытки завести ее породу на современной почве».

Поздравляю Вас с грядущими праздниками Воскресения Христова. Алина Леонтиевна Вам и Вашей супруге посылает свой сердечный поклон и поздравление.

Ваш неизменно преданный
Н.Костомаров

1882
марта 17
С.П.б.
IX л. Вас. Остр. д.4. кв.8

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.50, арк.1 – 2 зв. Автограф.

№ 16

Санкт-Петербург - Москва

Добрейший, многоуважаемый Иван Устинович.

Отвечаю Вам на письмо ваше. Во первых, благодарю за такое дружеское ко мне расположение, котораго, быть может, я стою только по равносильному такому же к Вам, а не по своим качествам, какая Вы мне придаете. Во вторых, позволяю себе таки сказать некое слово по поводу Вашего «Голоса мирянина».

Соловьева лично я не знаю и даже близко не видал его, разве быть может, в детстве давно у отца, где когда-то я видал детей, мальчиков... но я слышал о нем много, и вот что узнал: это человек с необыкновенным даром слова и способностью увлекать слушателей. Молодежь обоего пола очень полюбила его. Он направления вполне христианского и настолько силен, что мог возыметь на эту молодежь влияние в то время, когда материализм и безверие, как Вам известно, в большом ходу. От этаго так называемые прогрессисты с материалистическою закваскою зело против него вооружены, хотят представить его бездарным, глупым, но выходят из себя за то, что, как они выражаются, он возвращает, юношество, возвращая его к отжившему по их мнению, устаревшему, выдохшемуся христианству и притом к православному. Таким образом этот апостол нашего времени и нашей земли на одной стороне встречает горячих последователей и почитателей, на другой врагов. Его враги – люди отрицательного направления, безбожники, материалисты, из которых многие сами себя назовут настоящим своим наименованием. И что же, если люди православные, люди, искренно верующие, как вы, станут глумиться над ним, из-за каких-нибудь второстепенных несогласий во взглядах! Вам, например, не понравилось, что он отзывается о духовенстве не с благорасположением. Мне кажется, что в виду сильного врага – отрицания и безверия, врага все более и более подрывающего в корне благочестие в кругу юношества – люди верующие, истинные поклонники Христовы, должны становиться со своими взаимными несогласиями не только такими, которые возникают от различных взглядов на кратковременные веяния, но даже и с древними и закоченелыми, как толки о главенстве папы или о *f i l i o q u e* * и проч. В виду борьбы с врагом всего христианства в его коренной основе надобно соединиться дружно всем, а не подставлять бревна один другому под ноги. Вот почему я нахожу немислимыми и безтактными Ваши походы на Владимира Соловьева, особенно еще с тоном глумления, которое резко выказывается в частом насмешливом напоминании о его философском докторате.

Впрочем – я не специалист, Вам и карты в руки. Поход Ваш против Соловьева едва ли умалит к нему уважение его ценителей, а только доставит развлечение материалистам, презирающим и ненавидящим равно как Соловьева так и Вас и всех

---

* (Від латинського – родинний зв'язок) - наступність поколінь.

подобно Вам мыслящих: вот свои загрызлись; будут говорить они, насмехаясь над обоими.

Еще раз поздравляю Вас и Елену Константиновну с праздниками Светлого Воскресения Христова и от жены моей таковое же поздравление, по ее приказанию, Вам передать честь имею.

Всегда неизменно сердечно Вам преданный
Н.Костомаров

1882
марта 24
С.П.б. В.О. IX л. д.4. к.8.

Я виновата пред Вами, дорогие, многоуважаемые Елена Константиновна и Иван Устинович, что не поспешила поблагодарить Вас за радушное, родственное предложение приютить у себя мою Соню, когда она приедет в Москву. Но у меня так много теперь дела, запущенного по причине посетившаго меня недуга, что слабые нервы не выносят даже такого усиленного напряжения внимания, которое я должна употребить при чтении и письме – и вот, наверстывая упущенное время, я чуть не целый день с пером в руках и очками на носу. Простите, ради Бога, и не сочтите за неблагодарность. От всего сердца благодарю за дружеское отворение объятий и дверей Вашего гостеприимного дома, предлагаемое моей хохлушке – дочке, как и никогда не забудем того же оказанного нам в 1876 г. в Феодосии. Но вряд ли моей Соне удастся воспользоваться Вашим задушевным предложением поместить ее у себя, накормить, напоить, спать уложить, и хоть не свести в баню, зато приласкать по родительски, что для нас всего важнее. Дело в том, что Соня поедет в Москву для обозрения выставки не одна, а с некой госпожею Киркор, старинною знакомой Николая Ивановича, и эта дама, обреченная волею судьбы стать из хорошаго финансового положения в плохое, очутиться в убытке, если моя Соня не поместится с нею в каком-либо крошечном номерке гостиницы, чтобы быть с нею на половинных издержках. Дама эта обязывает нас многим и между прочим увидевши меня больную в эту зиму, посвятила себя раз в неделю читать громко для Н.И. с 5 до 12 ч. вечера, хотя сама существует службой в конторе одной на железной дороге.

РНБУВ . – Ф.22, спр.51, арк. 1 – 2 зв. Автограф.

№ 17

Санкт-Петербург - Москва

Добрейший, милейший незабвенный Иван Устинович,

Поздравляю Вас с наступающим праздником Рождества Христова и с приближающимся новым 1883 годом. Желаю Вам всякаго благополучия, а более всего здоровья, без котораго никакое благополучие не мыслимо. Что подельваете? Что

пишете? Над чем трудитесь? В область ли точных знаний погружаете, или на поверхности общественных вопросов витаете? Что дочь Ваша? Лучше ли ей, дал ли Бог ей выздоровление, а родителям ее просто утешение. О себе скажу, что Бог посещает меня гневом за грехи мои: летом я сильно проболел, а потом стало мне лучше, но в октябре открылось кровохаркание, признанное врачом профессором Кошлаковым болезнью серьезною и опасною, в конце ноября оно прошло, а вот вчера снова открылось: не знаю что дальше будет. Алина Леонтиевна также нездорова, никак не может разстаться со своею экземою, которая есть часто хуже не только татарина, но даже моего кровохаркания, потому что промучила ее прошлый год на святках, а в этом году хочет в то же время снова ее мучить. Она, то есть Алина Леонтиевна, а не болезнь ее, Вам и Вашей супруге посылает свой усердный поклон, сердечное поздравление и желание Вам со всею семьею Вашею всего добраго.

Бог молитвами своей Пречистой Матери и всем святым своим да сохранит Вас со всеми Вашими присными. Писать больше не смогу потому что нечего: мало такого интереснаго, чтобы можно поделиться, потому что жить теперь скучно и однообразно.

Ваш неизменно преданный всей душою и сердцем
Н.Костомаров

1882 г. декабря 23
С.П.бург Вас. Остр. IX л., д.4. кв.2.

ІРНБУВ. – Ф.22, спр.52, арк. 1. Автограф.

№ 18

Санкт-Петербург - Москва

Добрейший Иван Устинович,

Зело обрадовался я получив от Вас письмо. Вы пишете, что не получили письма моего прошлаго. Может быть я и не посылал его, хотя знаю наверное, что писал. Благодарю за внимание, оказанное присылкою ловли рыб птицами, которая доставила мне большое удовольствие, как новостию для меня самого предмета, так и прекрасным изложением, которым Вы владеете, в чем я убедился также случайно заглянувши в Ваши старые произведения. Я занимаюсь в настоящее время эпохою императриц Анны и Елизаветы, отыскивая в нумерах «Русского Слова»³⁹ статьи Семевскаго⁴⁰ о Елизавете, неожиданно наткнулся на паралели, написанные неким моим давним знакомым и приятелем Иваном Устиновичем Палимпсестовым. Я пробежал эти паралели и убедился, что этот Палимпсестов отлично ладит с языком и слогом в предметах, касающихся естествоведения и сельскаго хозяйства. Гораздо более мне показались, чем даже последующие произведения того же автора богословско-философского содержания, его сочинения по части точных наук, хотя

нельзя не отдать должного и другим. Очень жаль, что здоровье бедной дочери Лидии мало представляет утешительного. Мой усердный поклон Вашей достоуважаемой супруге. Алина Леонтьевна Вам и ей посылает свой искренний привет. Ужасные дни, темные: для занятий чтением и письмом едва удастся три с половиной часа в сутки без огней, при которых работать я не могу.

Ваш искренне преданный
Н.Костомаров

Декабря 6. 1883 г.
Вас. Остр. IX л. д. № 6, кв. 3.

РНБУВ. – Ф.22, спр.53, арк.1 – 1 зв. Автограф.

№ 19

Многоуважаемый Иван Устинович,^{*}

Будьте здоровы и благополучны. Благодать Господа над Вами и всем семейством Вашим. Христос Воскресе! Христос Воскресе! Христос Воскресе!

Вера в бытие божие в загробную жизнь всегда сохранялась у меня как и у Вас, и если когда-нибудь вступали в мою голову сомнения, то скоро исчезали, потому что тотчас чувствовалась непрочность почвы подо мною. Что без этой веры все человечество проливал бы потоки крови и слез – в этом Вы правы, но общая наша учительница история указывает нам, что и с этой верою, даже нередко именно ради этой веры проливались такие же потоки. Это также несомненно. Не думаю, что наше время было хуже Смутного Времени; не дай только Бог, чтобы впредь не пришлось нам переживать в самом деле чего-нибудь похожего на оное, но теперь, хотя можно сказать на многое дурное среди нас совершающееся – мы все таки еще не дожили до такой эпохи, какую испытывала Россия в начале XVIII века. Вы скорбите о безверии и говорите, что крепкая вера предков сохраняла нашу отчизну в годы бед. Правда. Но разве, думаете Вы, теперь уже нет у нас веры? Нет, нет: и теперь есть люди верующие также, как были и тогда, но, быть может, они теперь с другими приемами благочестия, и если что у них оскудело, то разве эти приемы, а не самая вера. В оное время то есть в пост молоко считалось таким же грехом, как отрицать бытие божее. Теперь люди благочестивые позволяют себе отступление от таких старинных обычаев, но вера их от этого не умаляется. С другой стороны, если теперь есть безбожники, то разве их в старину не бывало? Конечно, не заявляли они о себе никакими вольнодумными словесами там, где люди вообще мало размышляли о таких отвлеченных предметах как о Божием промысле и о бессмертии души, и тогда многие оставались в сущности практическими атеистами, то есть просто жили себе не думая соотносить свои слова и поступки с волею Божию. А что безверие не

---

^{*} На полях зроблена примітка А.Костомаровою «Это письмо печатать нельзя».

есть какая-нибудь новость, оно существовало в незапамятную старину, то на это указывает Ваш праотец Давид, восклицая: рече безумен в сердце своем: несть Бог! Очень рад, что Вы так отнеслись к моему чорту. Но я не признаю за собой ни вольного ни невольного греха, если воззрения его «чертовски-мастерски», хотя бы то выходило, как выражаетесь Вы, к соблазну людей незрелых.. В моей легенде ясно указывается, что речи Придыбалки и сына Яшникова, образчика современных нам материалистических мыслителей, есть веяния духа лжи, влекущего человека к гибели вечной. Думаю, что это может служить к соблазну людей не то что незрелых, но вполне глупых, которые не умеют понимать не только того, что им приходится подвергаться приговору собственного ума, но даже и того, что заранее разжевано и в рот им положено.

За совет написать нечто в обратном смысле благодарю: воспользуюсь им при удобном случае.

О Даниле Лукиче Вы упоминаете, имея в виду не Данила Лукича, а меня, потому что не его, а меня есть у Вас основание упрекать в так называемой хохломании, заимствовав этот термин из Московских Ведомостей⁴¹ или аксаковской «Руси»⁴².

Вы, как великорусс, не сочувствуете тому, что прилегло к сердцу малорусса (хотя многие мне известные развитые великоруссы сочувствуют этому), и потому повторяете истинно дьявольские диатрибы* о единстве языка и вооружаетесь против какого-то стремления дробить с целию, чтоб вышло слабое. Дьявольския, говорю, потому что дьявол всегда старается покрывать ложь благовидною истиною, как делает мой черт в «Сорока летах»*, как проповедают и наши революционеры, уверяющие, что цель их – всеобщее благо народа, но прибегающие к гнусным средствам обманов и убийств.

(Далі лист відрізаний)

... и ложь, такая же, как признавать господствующею церковью православие и не хотеть слышать о существовании множества сект. Да и какое заблуждение: насильно подводить под ранжир веры, а тем паче одного языка многомиллионное население? Сочинять язык неодобрительно, но и невозможно, а преследовать существующий язык гнусно, хотя бы это совершалось ради каких-то политических, вернее полицейских, соображений. Впрочем, я думаю, Вы, как великорусс, не можете чувствовать насилий над малорусским словом, как чувствует их малорусс, не успевший оподлеть из-за личных выгод, оподлеть и обезличиться.

Вы обращаетесь ко мне как к историку...

(На цьому лист обривається).

ІРНБУ. – Ф.22, спр55, арк.1-2 зв. Автограф.

¹ Пінчук Ю.А..Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – С.3.

* (Від грецького – бесіда) – різка, сувора критика.

* Легенда, опублікована М.І.Костомаровим у 1881 р.

- ² Зашкільняк Л. Новий погляд на українську історіографію XIX – початку XX ст. //Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Вип.1. – С.14-15.
- ³ Полухін Л.К. Формування історичних поглядів Костомарова. – К., 1959. – С.40.
- ⁴ Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров: Його громадська й літературно-наукова діяльність. – К., 1920. – С.76.
- ⁵ Палимпсестов И.У. Из воспоминаний о Николае Ивановиче Костомарове // Сборник о малорусских писателях. – К., 1895. – С.187-190.
- ⁶ Пинчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И.Костомарова. – К., 1984. – С.66.
- ⁷ Замлинський В. Апостол кращої долі України (Невідомі листи М.І.Костомарова) // Вісник АН України. – 1992. - №6. – С.77-78.
- ⁸ Палимпсестов И.У. Указ.соч. – С.158.
- ⁹ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.630.
- ¹⁰ Палимпсестов И.У. Указ.соч. – С.177.
- ¹¹ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С.616.
- ¹² Мордовцев Д.Л. Н.И.Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875-1885 //Русская Старина. – 1885. – Т.48. – С.637.
- ¹³ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.76-77.
- ¹⁴ Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці. – К., 1970. – Т.2. – С.141.
- ¹⁵ Палимпсестов И.У. Указ.соч. – С.182.
- ¹⁶ Там же. - С.164.
- ¹⁷ Пінчук Ю.А. Вказ. праця. – С.195.
- ¹⁸ Дорошенко Д. Вказ. праця. – С.90.
- ¹⁹ НБУ ім.В.Вернадського. Інститут рукопису (далі ІРНБУВ). - Ф.22, спр.35-56.
- ²⁰ Палимпсестов И.У. Указ. соч. – С.186.
- ²¹ Мова йде про Н.О.Білозерську, друга і соратника М.І.Костомарова з 1857 р., автора спогадів про нього.
- ²² Рідний брат І.У.Палимпсестова.
- ²³ Айвазовський Степан Кирилович – відомий російський художник, приятель і сусід І.У.Палимпсестова, познайомився з М.І.Костомаровим у Феодосії.
- ²⁴ Рукавишніков Микола Васильович (27.11.1845 – 8.08.1875) – директор Московського виправного притулку з 1870 р., заснованого «Спілкою розповсюдження корисних книг». Можливо, остання і була об'єктом спільних інтересів Рукавишнікова і Костомарова.
- ²⁵ Лапшин Василь Іванович (1809 – 23.09.1888) – професор фізики Харківського і Новоросійського університетів. Познайомився з М.І.Костомаровим у Феодосії.
- ²⁶ Мова йде про знамениті «вівторки». Докладніше див.: Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К., 1992. – С.176.
- ²⁷ Абдул-Азис (1830-1876) – турецький султан, внутрішня політика якого визначалася симпатіями до російського самодержавства. Під час його правління відбулося ряд національно-визвольних повстань, в т.ч. у Боснії і Герцоговині.
- ²⁸ Мова йде про написання монографії «Мазепа. Историческая монография», роботу над якою він продовжував протягом семи років (1875-1882), та «Мазепа и мазепинцы».
- ²⁹ «Новое Время» – російська газета, виходила у Петербурзі у 1868-1917 рр. З 1876 по 1912 рр. її видавав О.С.Суворін.
- ³⁰ «Русская Мысль» - щомісячний літературно-науковий та політичний журнал, виходив у Москві у 1879-1918 рр., заснований В.М.Лавровим.

³¹ Мордовцев Данило Лукич ((1830-1905) – історик, український письменник, автор романів «Дві долі», «Семен Палій», «Сагайдачний», «Царь и гетман» та мемуарів про М.І.Костомарова, друг сім'ї Костомарових.

³² Юр'єв Сергій Андрійович (13.05.1821 – 26.12.1888) – редактор журналу «Русская Мысль» з 1879 до 1885 рр., літератор, голова «Общества любителей российской словестности», Московського психологічного товариства та ін.

³³ Пипін Олександр Миколайович (1883-1910) – російський літературознавець, фольклорист, у співавторстві з М.І.Костомаровим опублікував «Памятники старинной русской письменности».

³⁴ Мова йде про V Археологічний з'їзд, який відбувся в Тифлісі 1881 р. Там М.І.Костомаров, як відомо, зустрівся з кирило-мефодіївцем М.Гулаком та В.Антоновичем.

³⁵ «Голос мирянина» - російський журнал природничого змісту, в якому друкував свої праці І.У.Палімпсестов.

³⁶ Соловійов Володимир Сергійович (1853-1900) – релігійний філософ, син історика С.М.Соловійова.

³⁷ «Русская Старина» – щомісячний історичний журнал, виходив в Санкт-Петербурзі в 1870-1918 рр. Заснований, видався і редагувався (1870-1892) М.І.Семевським. Костомаров активно друкувався у цьому журналі.

³⁸ Мова йде про Миколу Гавриловича Чернишевського – російського письменника, критика, представника революційної демократії Росії XIX ст.

³⁹ «Русское Слово» – літературно-науковий (з 1863 р. літературно-політичний) щомісячний журнал. Виходив у Санкт-Петербурзі 1856-1866 рр. під редакцією Г.О.Кушелева-Безбородька (до 1863 р.), потім Г.Є.Благовєстова. М.І.Костомаров регулярно читав журнал і друкував у ньому свої праці.

⁴⁰ Семевський Василь Іванович (1848-1916) – російський історик, громадський діяч, автор дослідження про Кирило-мефодіївське товариство, передмови до «Автобіографії» та нарису про Костомарова, надрукованих в журналі «Русская Мысль» (1885, №6).

⁴¹ «Московские Ведомости» – російська газета, виходила в Москві 1795-1917 рр. Але з 1863 р. під керівництвом М.Н.Каткова газета стала реакційною. Її кореспонденти виступали з нападами на Костомарова.

⁴² Йдеться про твір К.С.Аксакова (1817-1860) «Об основных началах русской истории» (М., 1861). Костомаров користувався творами К.Аксакова і написав працю «О значении критических трудов Константина Аксакова по русской истории» (М., 1861).

Євгенія Степанович

КРИМ В ЖИТТІ М.І. КОСТОМАРОВА

Величність історика М.І.Костомарова прослідковується не тільки напрямком його визначних творів, громадськими переконаннями, а й його відношенням до природи, історичних пам'яток, живопису, переказів. Його подорожі по Криму - яскраве цьому свідчення. Про це він детально описує в своїй "Автобіографії"¹: розділи "Студенчество и юность. Первая литературная деятельность", "Жизнь в Саратове", "Поездка в Крым. Учено-литературные труды. Поездки с археологической и этнографической целью" - містять цікаві деталі трьох подорожей по Криму. Крім

того, у 1886 році його друг та секретар Надія Білозерська видала в "Русской старине" спогади про М.І.Костомарова, де у десятий розділ їх цілком присвячений опису їх подорожі по Криму².

На Понті Евксінському, якби назвав Микола Іванович Чорне море, він побував тричі. Вперше він був вражений його красою у 1841 році, коли після сумлінної підготовки та здачі екзаменів на ступінь магістра, написання дисертації на тему, яку сам обрав - про значення унії в історії Західної Русі, підірвав здоров'я і вирішив полікуватися на узбережжі моря. Він відвідав різні історичні місця - Феодосію, Севастополь, Ялту, Алушту, Сімферополь, Керч.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського товариства, арешту та ув'язнення його членів, М.І.Костомаров, відсидівши рік у Петропавлівській фортеці, змучений головними болями, нервовими припадками, що супроводжувалися галюцинаціями слуху, з 1848 року перебував на засланні в Саратові. На його прохання та при сприянні губернатора, який подав лист до імператора Миколи I, коли той був у відпустці, і його син Олександр Миколайович, який управляв державою в цей час, дозволив М.Костомарову поїздки для лікування в Крим. Тоді, у 1852 році історик відвідав Керч, Феодосію, Ялту, Алушку, Балаклаву, Севастополь, Бахчисарай, Феодосію, Алушту та інші прибережні поселення. Втретє, у 1870 році Микола Іванович побував у Криму разом з своїм секретарем, другом Надією Олександрівною Білозерською. Вони відвідали Феодосію, Ялту, Алушту, Євпаторію, Керч.

Подорожі М.Костомарова по Криму цікаві для нас тим, що характеризують відомого історика як "багатогранну, глибоко поетичну натуру", який вмів вивчати і насолоджуватися природою і розумів її внутрішню красу. Як згадує Н.Білозерська, він міг годинами насолоджуватися тим чи іншим прекрасним видом, сидіти на морському березі і вслухатися до мирного прибою хвиль чи слідкувати за химерними окресленнями хмар, що проходили мимо³. Крім того, М.Костомаров один з перших вітчизняних істориків, які детально вивчали історичні пам'ятки на місцевості, порівнювали їх з описами в літературі та історичних джерелах й використовували ці відомості в своїх публічних лекціях та історичних працях.

М.І.Костомаров вперше побачив море у 1841 році, любуючись його синьою далечню. Кара-Денчіз (Чорне море - турецькою) вразив його своєю величчю і безмежністю. Він піднявся тоді ж на Чотирдаг - гірський масив у головній гряді Кримських гір, поблизу Алушти і звідти любувався морем. Це сходження на гору сильно подіяло на емоційного історика - він оглядав з Чотирдагу гірські вершини Яйли, безмісне плато Кримських гір, де влітку випасалася скотина. Звернув він увагу і на рослинність на схилах гір - бук, граб, сосна, а на вершині - унікальна ксерофітна рослинність (жаростійка).

У всі свої приїзди до Криму Микола Іванович деякий час проживав у Феодосії, де купався у морі. Цей приморський кліматобальнеологічний курорт лікарі рекомендували хворому з його лікувальними грядками та мінеральними джерелами. Давня Кафа приваблювала М.Костомарова своїм історичним минулим.

Прогулюючись берегом Феодосії, історик пригадував історію заснування міста в VI ст. до н.е. вихідцями з малоазійського міста Мілета. Згодом тут виникло місто-

держава, що торгувало з Малою Азією, Грецією, Афінами. О.Пушкін писав про Феодосію: "Ни кустика, ни деревца в городе нет, ветер сухой и жесткий, как переплет, и только море нежное и волнующее, на котором можно прожить тысячу лет и не соскучиться"⁴. М.Костомаров безумовно розповідав своїм супутникам про зруйнування міста в I V ст. гунами, про работоргівлю в XIII-XV ст., про героїчні походи запорожців по Чорному морю, до Кафи, в околиці Константинополя; про морські бої звияжних лицарів під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного у 1614 році, коли козаки переплили Чорне море і напали на Синоп, звільнивши з неволі християн-невільників⁵. У 1616, 1628, 1675 роках запорізькі козаки здобували Феодосію й визволяли невольників-українців.

Тричі історик оглядав визначні пам'ятки Керчі - давнього Пантікапея, колишньої столиці Боспорської держави, відомої з часів Київської Русі як Корчев. Протягом наступних століть місто мало різні назви - Корчев, Карх, Чернію, Карчю, тут жили хозари, печеніги, татари, турки, візантійці. В 1841 році Микола Іванович оглядав могили VI ст. до н.е. боспорських царів, музей, основою якого стала збірка одного з перших дослідників Криму - П.Дюбрюкса. В ньому представлені знаряддя праці кам'яного та бронзового віків, скіфська та сарматська зброя та прикраси, ремісничі вироби, скульптура та архітектурні деталі. На час огляду істориком музею він же зберігав унікальні речі, що згодом перевезли до Ермітажу⁶.

Відвідини давнього Пантікапея сильно вразили поетичну натуру М.Костомарова. Він написав вірш українською мовою "Пантікапей", де зобразив тінь блукаючого боспорського царя, прах якого викинули з могили давні шукачі скарбів і тінь не знаходить собі спокою. Він хотів нагадати відповідне античне повір'я про неспокійно блукаючих померлих, яких не поховали.

У 1852 році, подорожуючи по Криму, історик познайомився з харківським професором-медиком Альбрехтом, французом-пансіонером-держателем та поміщиком з Харківської губернії, а також вчителем французької мови з катеринославської гімназії Аморетті. Їх усіх в Керчі було запрошено на розкопки давнього кургану. Розкопками тоді завідував художник Бегичев; туди ж приїхав і одеський професор М.М.Мурзакевич. Історик згадує, що "коли розкопаний був один курган і відкрився в глибину його склепу вузький хід, через який можна було тільки пролізти плазом, я разом з М.Мурзакевичем спустився туди. Ми опинилися в підземному склепі, настільки вузькому, що можна було безпечно стояти в ньому; ми побачили гору палених кісток, розкладених на земляному прилавку; в головах скелету була глиняна амфора, яку ми винесли з собою і передали Бегичеву для музею"⁷.

Щороку перебуваючи в давньому Пантікапеї, історик відвідував "Царський курган" IV ст. до н.е., висота якого доходила до 17 м, довжина обводу 260 м. Його почали розкопувати в 1837 р. Він являє собою великий насип над кам'яною галереєю та усипальницею із склепінням. Навколо нього була кам'яна огорожа (крепіда). Всередину можна пройти по кам'яному коридору - дромосу - 36 м завдовжки і 7 м у висоту. Стіни дромосу майстерно оброблені рустом, утворюють величезне стрімчає склепіння. Дромос веде до поховальної камери, де були зібрані кам'яні речі, віднайдені в різних місцях.

В 1841 р. історик відвідав "Золотий курган" - склеп одного з представників боспорської знаті IV ст. Висота насипу сягала 21 м, довжина кола 240 м. Курган було облицьовано кромлехом - огорожею, що збудована з великих кам'яних блоків. У 1832 р. там виявлено три кам'яні склепи. Найбільший - діаметром до 6 м з обтесаних вапнякових блоків, що піднімаються в 17 рядів. Вони вкладалися уступами і завершувалися 9 метровою плитою. До поховальної камери можна було пройти коридором - дромосом, з кам'яними стінами. В 1852 р. М.Костомаров уже не зміг відвідати "Золотий курган", який тоді завалився. Йому в попередній приїзд розповідали про зловживання, що були при розкопках керченських курганів.

Вражений такими варварством він може через 40 років записав про це у своїй "Автобіографії". Так при розкопках "Золотого кургану" не було поставлено на ніч біля нього караулу і всі речі, що ще були в ньому жителі пограбували. Він записав, "що опісля Іудеї продавали уламки прикрас, шматки розрубаного золотого царського скіпетра і багато золотих монет"⁸. У 1870 р. М.Костомаров з жалем почув, що "Золотого кургану" вже не існувало - каміння з нього пішло на міське будівництво⁹. Через багато років його відреставрували.

Тоді ж історик з Н.Білозерською оглянули щойно розкопаний курган. Директор керченського музею О.Ю.Люценко познайомив їх з результатами розкопок. Н.Білозерська згадує: "взобрались на гору и увидели распластанный начетверо огромный курган; середина была вся снята и представляла гладкую площадку". Там було знайдено багато дрібних золотих і бронзових речей чудової грецької роботи та ін. Повертаючись з кургану, Костомаров з Білозерською зупинилися на кілька хвилин: вдалині, скільки можна було сягнути оком, тяглася нескінченна низка курганів і пагорбів, перерізаних в двох місцях морем; вдалечині виднілося місто з маківками церков, що блистали на захід сонця і з красивими групами дерев¹⁰.

Микола Іванович довго розмовляв з директором музею Олександром Юхимовичем Люценко про розкопки давніх курганів та міст Пантікапея та Херсонеса, що серед інших тоді дуже цікавили історика. Виділення ремесла з сільськогосподарського укладу життя давніх міст привело до створення полісів. В Пантікапеї було розвинене виробництво покрівельної черепиці, суднобудівництво. Гончарство, обробка дерева та кістки, виготовлення теракот - скульптур з випаленої глини - коропластика, так називалося таке виробництво мистецьких творів. Художня обробка металу досягли в містах Боспорської держави дуже високого рівня й називалася торевтика. В Пантікапеї було знайдено багато архітектурних деталей та зображень будинків, що свідчило про розвинене містобудівництво. На боспорських монетах були відбитки архітектурних споруд. За згадками Демосфена, Страбона, Птоломея, Плінія Старшого та ін. Пантікапей був найбільшим ремісничим та торговим центром Північного Причорномор'я, площа якого дорівнювала 100 га. Розташовувалося місто на схилах та біля підніжжя гори Мітрідат. На вершині гори був акрополь з храмами Аполлона, Кібели та палацами правителів Боспору. На березі моря розташовувалася агора - так звана ринкова площа та порт. З Боспорської держави вивозили хліб, рибу, шкіру, вино. Очевидно, предметом обговорення було й повстання під проводом Савмака, що вибухнуло в 107 році до н.е. Вже народні рухи

викликаються посиленням експлуатації та визиску місцевого населення. Відомо, що скіфи вбили в Пантікапеї раба Савмака, який виріс при дворі царя. Рух невдоволених і боротьба за свої мізерні права на життя поширився на Феодосію та інші боспорські володіння в Криму. Лише об'єднані понтійські війська після тривалої боротьби змогли придушити повстання.

Подорожуючи по Криму, історик відвідав неодноразово Сімферополь. Дорогою в місто він відзначив, що в Криму завжди зустрічають фонтани для подорожуючих з холодною приємною водою. З Сімферополя М.Костомаров здійснив кілька екскурсій і серед них в Бахчисарай - місто, що було відоме з X V ст., розташоване в долині річки Чуруксу. Відвідуючи цю історичну пам'ятку вперше, Микола Іванович з цікавістю оглядав "тамошний дворець", який утримувався тоді з любов'ю, кімнати були умебльовані на східний манер. Як він сам згадує у своїй "Автобіографії", його особливо привабив великий зал з трьома фонтанами сліз, про який писав О.Пушкін. Поряд з цим залом - павільйон з різнокольорового скла з великим фонтаном посередині, а з павільйону - вихід до кам'яного басейну - як згадував історик - покрита виноградом, що її обвивав, а по берегу басейну посаджені мирти¹¹. Костомаров з задоволенням викупався в цьому басейні, що була колись ханською купальнею. Дводенне перебування в Бахчисарай дуже подіяло на емоційного історика, він написав кілька віршів українською мовою, з них два "До Марії Потоцької" і "Аглае-Чесме", було надруковано в збірнику "Молодик", що його видав І.Є.Бецький в Харкові.

Відвідуючи Бахчисарай у 1870 р. Микола Іванович був дуже незадоволений. Йому не вдалося оглянути житло ханів, так як хотілося. Ключі були, як згадувала Н.Білозерська, у грубого напів'яного солдата, який не дозволяв ніде зупинитися і, вигукнувши "кімната така-то! була те-то!" поспішав далі і швидко провів по палацу. Там було дуже брудно, може через те, що під час кримської війни там розташовувався лазарет". Історик тоді зазначив, що "зовнішній вигляд Бахчисарайського палацу, крім фонтанів, ... нагадував московські будови XVI і XVII ст."¹². Історик вбачав в цьому те, що "московська старовина прониклася азіатичною". Детальніше Костомаров з Білозерською оглянули могили ханів і ханш в мечеті на кладовищі, що було поряд обсажене плодовими деревами. Надія Олександрівна писала, що татарин, наглядач кладовища, зірвав два яблука і просив її їх взяти "в дар від усопших". Звичайно, М.Костомаров оглянув велику мечеть Хан-Джамі - старовинну прямокутну будову XVI ст. з двома мінаретами. Західний бік мечеті було розписано іранським майстром Омером.

Історик побував в 1841 і 1870 р. в середньовічному місті Чуфут-Кале, що в історичних джерелах згадується як Джуфт-Кале. Верхи відвідав він старовинне печерне місто, що виникло в X ст., оглянувши старе аланське і нове караїмське місто, яке населяли алани-християни. Нове місто укріплено було ровом і стіною з воротами у вигляді арки. Його у 1299 р. захопили татари і з того часу воно називалося Кирк-Ера. Збереглися залишки кам'яних огорож і стіни житлових і господарських будівель, кам'яні тротуари. В XIV ст. там поселилися караїми - нащадки давніх тюркських племен, що були в VIII-X ст. в складі Хазарського каганату, які

в основу своєї віри поклали "Старий заповіт". У XIV ст. місто мало свій огорожений ремісничо-торговий посад, де чеканили срібну монету кримські хани. Там тримали ув'язнених полонених воєначальників. З 1648 р. там утримувався польський гетьман М.Потоцький, 1660-80 рр. - російський воєвода В.Б.Шереметьєв. Н.Білозерська згадує, що вид мертвого міста вразив їх - воно мало вигляд зруйнованого ворогом, хоч в дійсності населення просто переселилося в Бахчисарай. Відвідали давню синагогу з караїмським равіном і пам'ятку, що називалася "могила ханської дочки" або мавзолей Дженіке-ханім¹³. Він являв собою восьмигранник з шатровим перекриттям. Фасад його оздоблює великий, прикрашений портал. Зберігся надгробок з арабським написом: "Це гробниця знаменитої государині Джанике-ханім, дочки хана Тохтамиша, яка померла у 1437 року". Н.Білозерська в спогадах наводить легенду, де говориться, що дочка Тохтамиша закохалася в християнина і втікла з ним, але того вбили під час погоні; з відчаю вона покінчила з собою і її батько наказав поховати її на місці смерті.

Залишали печерне місто відвідувачі через своєрідну дорогу-укріплення. По обидва боки дороги - штучні печерні каземати, з яких захисники фортеці влучали стрілами і дротиками ворога, який проникав на територію міста. Звичайно, М.Костомаров звернув увагу на печерний Успенський християнський монастир, що розташований поблизу печерного міста, виникнення якого стосується VIII - початку IX ст. - часу поширення християнства в Криму. Всередині і зовні церкви Успіння зберігається наскельний поліхромний живопис середини XIX ст.

Цікавою та пізнавальною була для М.Костомарова та Н.Білозерської подорож до давнього міста Судак - поселення таврів, які перебували там у

IV ст. до н.е. VIII - на початку XIII ст. н.е. там знаходилося грецьке місто Сугдач, відомий східним слов'янам як Сурож, значний центр міжнародної торгівлі. Жвавий співбесідник, справжній ерудит Микола Іванович швидко знаходив собі товариство - в Судак його супроводжували голова земської управи - колишній одеський професор П. з своїм братом - петербуржцем. Усі вони верхом через міжгір'я Коктебель, Кизпяташ, Отузьку долину доїхали до судацької долини. Завдяки знайомим вони розташувалися на ніч в будинку Капністів, яких тоді не було в місті, як згадувала Н.Білозерська. Будинок був великий, але дуже затишний та вишуканий за внутрішнім розташуванням й усією обстановкою. Перед будинком до самого моря простирався сад, з розкішними південними деревами та квітами. На той час там не було і "подобія города"¹⁴. Кілька дач і два великі татарські села з мінаретами, пласкими дахами і типовим населенням, а судацька долина вся майоріла квітами під щедрим південним сонцем. Наступного ранку історик з своїми супутниками оглянули Сугдею або Судак, давнє селище. За припущеннями вчених Судак являє собою відозміною назви Сугдач (Сугдач), пов'язаного з країною Согд в Середній Азії. Вважають, що ця назва принесена в III ст.н.е. аланами, які ніби його заснували у I-II ст. Перша письмова звістка про це селище датується 212 р. У грецькому рукописі - Синак-Сарі, що нині зберігається в одному з архівів Туреччини, - записано, що у Судаку збудоване військове укріплення. Дорогою, очевидно, вони обговорювали, як це любив історик, той час і події давньої давнини, коли Судак-

Сурож згадувався у "Слові о полку Ігоревім", як і Тмутаракань і Корсунь - Херсонес. Слава про Сугдею, можливо послужила причиною нападу на неї одного з князів русів на початку IX ст. З "Житія Стефана Сурожського", єпископа сугдейського, відомо, що князь "пограбиша" все узбережжя Криму і Херсонес до Керчі, напав на Сурож... Руси взяли велику здобив - золото, дорогоцінності, товари. Багатства торгового міста привабили туди татаро-монголів, які напали і пограбували його у 1223 році, запанувавши там на цілі десять років. Після відновлення у 1261 р. Візантійської імперії, генуезці захопили торгівлю на Чорному морі в свої руки. З 13 липня 1365 р. - генуезці в Судаку, який зробили опорним пунктом колоніального панування в Криму. Кораблям заборонялося заходити туди, місто стало центром сільськогосподарського району, що здавалося солдайським консульством, де займалися виноградарством та виноробством. Це консульство об'єднувало вісімнадцять сіл. Консул призначався з Генуї, він визнавав над собою зверхність консула з Кафи¹⁵. З XIII ст. Судак належав Венеціанській республіці, яка управлялася на основі "Уставу для генуезьких колоній на Чорному морі", що був виданий в Генуї у 1449 р.¹⁶

Генуезці за 110 років свого перебування в Судаку збудували там багато оборонних споруд. М.Костомаров оглянув Генуезьку фортецю, яка була вигідно розташована на горі, що піднімається на 150 м над рівнем моря. З півдня частина гори стрімко обривається, з іншого боку - глибока балка природного походження, яка була використана під кріпосний рів. Видно було, що генуезці частково використали будівельні матеріали й залишки фундаментів ранніх укріплень. Відвідувачі помітили, що фортеця займає близько 300 га. і побудована в два яруси: нижній та верхній. У нижньому ярусі було добре видно 12 бойових башт, залишки стін, воріт. Споруди збудовані з місцевого вапняку на розчині, в який додавали для міцності біту кераміку. Башти були до 15 м висотою, стіни - 6-8 м, товщина їх до 1,5-2 м. Кожний з консулів будував якусь частину фортеці, про що свідчать вмуровані в стіни плити з написами. Так головні ворота прикривалися двома триповерховими баштами: Бернеабо ді Франки ді Пагано (1414) та Якобо Торселло (1385). Історик оглянув башту Пасквале Джудіче - триярусну оборонну споруду, де у стінах збереглося цілий ряд бійниць. На стіні він напевне прочитав напис, 1392 р., у перший день серпня, ця споруда зроблена під час управління відмінного та могутнього мужа, пана Пасквале Джудіче, високоповажного консула Солдайї. Під латинським текстом вибито три герби: консула Кафи, всередині - герб Генуезької республіки і праворуч - консула Солдайї Пасквале Джудіче¹⁷.

Допитливий Микола Іванович звернув увагу на водяну цистерну та її влаштування, склад для товарів, круглу башту, башту Лукіні де Фліско Лавані, збудовану у 1409 р, квадратну триповерхову башту Коррадо Чикало, що призначалася для кругової оборони, де добре збереглися амбразура. Він, очевидно, як і всі відвідувачі, звернув увагу на мечеть, або як її ще називають "Храм з аркадою", що була споруджена у XIII ст. і має форму прямокутника. На виступах аркади збереглися залишки фрескового живопису за релігійними мотивами. В стіні мечеті розташована молитовна ніша - міхраб, де вмонтовано плиту з визолоченим написом, в якому йдеться

про перебудову мечеті: "у 1423 р. ... цю будову звелів спорудити ... консул Талано Кристіано Мондіано..."

Звичайно, помітною разом з Дозорною баштою є консульський замок, що утворює другу лінію оборони. За середньовічним звичаєм основною спорудою консульської башти є донжон, до якого прилягає закритий дворик, у кутку якого розташована Кутова башта. М.Костомаров оглянув Георгіївську башту, дозорну (дівочу) та ін. Він обійшов всі залишки стін і тільки до "самої верхньої костриці - широкої башти не наважився пройти з вигляду дуже крутого урвища.

Історик, перебуваючи в Криму, відвідав всі генуезькі колонії Північного Причорномор'я - Судак, Керч - давній Боспор, Феодосію - Кафу, Чимбало - Балаклаву, Яліту - Ялту, Євпаторію - Керкинітиду.

Відомо, що в цих колоніях були розвинені різні ремесла, зокрема суднобудування. В них проходила жвава торгівля. Генуезці продавали шовк, прянощі, ароматичні речовини з країн Сходу, а з України, Польщі, Росії вивозили хутро, віск, мед, ліс. З Причорномор'я вивозили сіль, рибу, ікру, шкіри, хліб.

Двічі М.Костомаров побував у Балаклаві - у 1858 і 1870 рр. Його, звичайно, як історика вабила сива давнина і він, вивчаючи історію розселення народів, знайшов відомості Геродота про таврів і Потійське царство. Намагаючись співставити дані літератури з археологічними пам'ятками, що збереглися на місцевості, Микола Іванович відвідав давнє поселення. В середині I тис. до н.е. там селилися таври. В II ст. таври потрапили під владу Потійського царства. Він оглянув залишки колишнього укріплення, коли в 1357 р. місто завоювали генуезці і збудували в ньому торгову колонію і фортецю - Чимбало; у 1475 р. його захопили турки і перейменували в Балаклаву - "гніздо риб". Під час Кримської війни 1853-56 рр. в цьому районі проходили сильні бойові дії. У 1870 р. він з Н.Білозерською, щоб краще оглянути залишки генуезьких будов, подорожували по морю човном. В бухті він розпитував очевидців-греків про хід кримської війни Росії з коаліцією Франції і Туреччини за панування на Близькому Сході. Вони оглянули бухту, де тоді ще збереглися три французьких бараки. Стара Балаклава була повністю спалена; як згадувала Н.Білозерська, на її місці було тоді бідне грецьке поселення, що розташовувалося вздовж бухти, де стояв з'єднаний ворожий флот. Микола Іванович розговорився з одним греком, який утримував щось на зразок готелю, і детально розпитував його про кримську війну, яку він добре пам'ятав, так як, дякуючи їй, доведений був до повного спустошення¹⁸. Оглядаючи берег з човна, М.Костомаров побачив на скалах та уламках генуезької фортеці написи назв ворожих суден, що базувалися тут під час війни.

Вражені спустошенням, що панувало після війни в кримських містах, історик та його секретар відзначили і спустошення в природі. Шлях від Балаклави до Севастополя був тоді надзвичайно одноманітним; навкруги був великий, сірий, запорошений простір; ніде ні деревця, ні зеленої трави.

Ще більше вразив Миколу Івановича Севастополь. Як пише Н.Білозерська: "Мы въехали в него длинной безмолвной улицей, состоящей из полуразрушенных домов без крыш, окон и дверей, и только у взморья стали заметны признаки жизни.

В то время обстраивалась только западная сторона, но и тут рядом с возобновленными домами лежали развалины, кучи камня и щебня. Улицы были покрыты белой каменной пылью, которая при малейшем ветре поднималась целыми облаками"¹⁹. М.Костомаров пригадав, що перебуваючи там у 1852 році, тоді він бачив місто, що кипіло життям з багатьма кораблями і судами, оточене садами й галями, тепер же у 1870 р. в'їхав у суцільні руїни²⁰. Йому було що порівнювати, бо в попередній приїзд він познайомився з лейтенантом Варницьким, який був убитий під час війни - син одного з адміралів - він організував істориком з супутниками екскурсію на деякі кораблі, як згадував історик, на кожному їх вітало товариство флотських офіцерів, які виявляли до них надзвичайну увагу і гостинність. Згодом він оглянув бібліотеку та обсерваторію, сухі доки і все місто.

Разом з Н.Білозерською у 1870 р. історик відвідав Малахов курган, віддаючи данину поваги воїнам, які загинули під час Кримської війни 1853-1856 рр. Тоді ж історик був присутнім при перших спробах підводної археології. Під час війни для захисту підступів до Севастополя з моря на рейді було затоплено кілька кораблів. М.Костомаров згадував в "Автобіографії" як добували речі з затоплених кораблів. "Занимающиеся этим промыслом опускают одного из товарищей на дно моря под воздушным колоколом, образующим чехол или род шапки на его голове. Опущенный на дно видит там все, что может вытащить, а когда воздух, выдыхаемый или через трубку, проведенную на поверхность воды, начинает портиться, дает знать движением и тогда его поспешно поднимают вверх"²¹. Тоді було піднято кілька мідних і залізних речей з затоплених кораблів.

Лікуючись морськими купаннями, М.Костомаров надзвичайно цікавився давниною. Він кілька разів відвідував генуезьку колонію Ялту, що у арабського географа Ібн-Едрізі відома з XII ст. як Джеаліта, а з кінця XIV ст. - Яліта, Калліта, Гіаліта, Джаліта, Сталіта. Тоді Ялту заселяли комани і половці. У XV ст. вона знаходилася в руках генуезців. З часу заволодіння Кримом татар позначена на італійських географічних картах XIV ст. під назвою Кауйта, Геоліта.

Історик був дуже чутливим та емоційним в сприйнятті навколишньої природи і тонко відчував її зміни. Захоплювався гомоном хвиль, їх нечутним подихом. Н.Білозерська записала, що їх вразила подорож морем до Ялти: "Была теплая, южная ночь. Далеко за полночь сидели на палубе пассажиры; их говор сливался в одно с шумом воды и пароводных колес. Наконец, пассажиры стали удаляться в каюты, один за другим. Н.Ив. был в числе немногих, оставшихся на палубе. Еще долго светилось звездами темное небо над черным морем; но вот звезды начали пропадать, небо становилось все бледнее, стало бледнеть и море; обозначился берег, хотя разглядеть его издали не было возможным: все сливалось в массу неясных очертаний"²². В Ялті Микола Іванович зустрічався з К.Д.Ушинським, розмовляв з ним про виховання молоді, музику, театр, медицину. Там він багато подорожував і оглядав узбережжя та історичні місцевості, навколишні дачі.

Майже у всі свої приїзди історик відвідував Алупку - ця місцевість дуже подобалась йому. Він вважав її кращим місцем в Криму і переконував, що за кількістю, різноманітністю і свіжістю зелені вона має перевагу над найуславлені-

шими місцевостями Італії²³. Він захоплювався Алупкінським палацом, що був побудований у мавританському стилі, з багатими мінаретами і галереями, обвитими до даху густим плющем, білими трояндами та іншими повзучими рослинами. Від фасаду до моря збудована тераса, з білими мармуровими сходами і лавами, такими ж білими левами і вазами. Щовечора історик, перебуваючи там, виходив на терасу і просиджував годинами, вслуховуючись в шум моря. Він у 1870 р. проживав в будинку садівника князя Воронцова, який "надав у розпорядження" Миколи Івановича свою бібліотеку, що знаходилася в палаці. Там він щодня працював з своїм секретарем Н.Білозерською. Завжди намагаючись спілкуватися з простими людьми, він познайомився з українцем Карпом, з яким обговорювали місцеві пригоди та повір'я.

Звичайно, М.Костомаров відвідав усі найвизначніші місця Криму - побував у Лівадії, Оріанді, Масандрі, Нікітінському ботанічному саду, Херсонесі. Як згадує сам історик в "Автобіографії", давнє місто-держава, заснована наприкінці V ст. до н.е. переселенцями з Гераклеї Потійської - грецького міста. Він був політичним, воєнно-стратегічним й культурним форпостом римської, а потім Візантійської імперії. Місто, тобто його залишки і розкопана його частина надзвичайно сподобалися історичному. Він з захопленням оглядав нещодавно знайдені мармурові фундаменти давніх будинків та православних церков. Микола Іванович оглянув античні пам'ятки мармурових колон, капітелів, п'єдесталів - від заснування аж до кінця IV ст. Як відомо, основою економіки міста були сільське господарство, виноградарство, різноманітні ремесла. В античний період місто оточували клери - сільськогосподарські ділянки землі, якими володіли громадяни міста. Загальною площею понад 10 тис. га й числом до 550. На таких ділянках вирощували виноград та городину. Він дуже скрупульозно, крок за кроком оглядав усі залишки давнього міста, його садиби й могильники, "цікавився усілякою мармуровою плитою, шматком давньої колони і висловлював з цього приводу свої думки. Його зацікавили залишки оборонних стін та веж, планування житлових кварталів, ремісничі майстерні, базіліки, театр. Тут було до 30 брукованих каменем вулиць, а головна з них завершувалася, як в більшості подібних міст - центральною площею - агорою, де відбувалися громадські збори - вищий законодавчий орган Херсонесу. Вивчення архітектури міста давало можливість відтворити умови його політичного життя. Адже в тогочасній республіці повноправними громадянами були тільки чоловіки, які склали демос - "народ херсонітів". Раби, як відомо, не брали участі в народних зборах. Між різними групами рабовласників, як завжди, за владу велася боротьба, яку намагалися врегулювати відповідними ритуалами: присягою громадян, яка збереглася на мармуровій колоні²⁴.

М.Костомаров відзначав, що в залишках пам'яток, взаємовпливи культур жителів міста-держави та їх сусідів - таврів, скіфів, аланів, готів, хозар, половців та ін. Ці взаємовпливи виявилися в різних областях життя та діяльності. Із сплаву грецьких та місцевих елементів складалася своєрідна культура.

Детально було оглянуто ним круглу стіну від старої церкви, де, з пояснень монаха, що супроводжував, відбулося хрещення св.Володимира, коли він здобув з

військом місто у 989 році. Він звернув увагу, що в закладеній церкві було зроблене місце в вигляді басейну: тут, як можна було б здогадатися, відбувалося хрещення князя.

Недалеко від Херсонесу знаходилися дуже давні й дивні пам'ятки історії, які його приваблювали. Туди М.Костомаров направився човном, спочатку бухтою, а потім Чорною річкою. Правив човном моряк, учасник Кримської війни і, звичайно, історик завів з ним розмову про недавнє минуле, дізнавшись про деякі подробиці, про бої на цій легендарній річці. З обох її боків в горах були печери. Миколу Івановича, який вивчав побут давніх народів, дуже зацікавили залишки давнього грецького міста, яке в давнину називалося Дорас, а потім Федори. Заснування печерної фортеці приписували готам, коли ті заволоділи Таврійським півостровом в половині II ст. до н.е. В 679 р. Дорасом заволоділи хозари. У XII ст. ним правили грецькі князі. З 1475 р. він був під владою турок і був перейменований в Інкерман (татарською - печерна фортеця). Історик наказав причалити до берега і став детально оглядати печери, серед яких були влаштовані в два яруси, в деякі доводилося вповзати. Їх тоді налічувалося більше 300. На вершині гори виднілися руїни давнього укріплення. Між печерами знаходилася церква з фресками, склепінням, хорами і саркофагами. Миколу Івановича тоді сильно стурбувала доля печерного міста, так як багато з них були вже наполовину знищені місцевим населенням, які брали тут камінь для будівництва. Він обговорював з Надією Олександрівною питання збереження унікальних пам'яток історії й залишок давніх каменоломень, з яких мрамур доставляли в Херсонес.

Доля унікальних пам'яток минулого - печерне місто й церкви - стурбувала не тільки відомого вченого, а й інших визначних вітчизняних діячів. Це, очевидно, змусило видати "височайше повеління", за яким художник Д.М.Струков, який служив при Московській Оружейній палаті у 1868-1871 рр., "открыл, раскопал или очистил на южном берегу Крыма свыше двадцати долбленных пещерных и строенных на земле древних христианских храмов и других памятников и сделал с них гипсовые модели, которые на московской политехнической выставке удостоены были золотой медали. Затем эти слепки приобретены были императорской академией художеств"²⁵. Таке, повідомлення було опубліковане в журналі "Киевская старина" за 1882 рік. Всі замітки було передано в Київський церковно-археологічний музей. Серед пам'яток було багато храмів-макетів з Інкерману, Ялти, храм з гори Агі-Дач, з скал поблизу Алушти, з Судака - всього 35 гіпсових макетів, що їх у 1882 році можна було оглядати в церковно-археологічному музеї в Києві.

Таким чином бачимо, що видатний історик, представник народницького напрямку вітчизняної історіографії, надавав вагомому значення у вивченні історичних пам'яток - витворів людських рук - що допомагають скласти уявлення про життя та діяльність давніх народів, їх політичний, соціально-економічний устрій, культурні надбання.

Це все давало можливість творчо використати досвід попередніх поколінь. Так, М.Костомаров, звичайно, при обговоренні та написанні основного документу "Кирило-Мефодіївського товариства" "Закону Божого" ("Книги буття українського

народу") використав досвід державотворення елліністичних держав, Боспорської держави, багатьох елементів державотворення українського народу, попередніх історичних епох, інших слов'янських народів. Вивчення історії Криму в 1841 році, ознайомлення з пам'ятками давніх міст-держав сприяло виробленню його підходу до виголошення основного кредо уславленого товариства: жити всьому слов'янському світові "нерозділимо й несмісимо".

¹ Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. К., 1992.

² Белозерская Н. Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг. Воспоминания //Русская старина. 1886. № 6.

³ Белозерская Н. Там же. С.632.

⁴ Силенко А. Феодосия - земля богов //Вечерние вести. 8 сентября 2000г.

⁵ Античные города Северного Причерноморья. М.-Л., 1955; Барсамов Н. Феодосия. 1957; Силенко А. Феодосия - земля богов //Вечерние вести. 8 сентября 2000 г.

⁶ Случанко-Поплавський Б. Керч. Сімферополь, 1967;

⁷ Костомаров Н.И. Там же. С.151.

⁸ Там же. С.108.

⁹ Белозерская Н. Там же. С.634.

¹⁰ Там же.

¹¹ Костомаров Н.И. Там же. С.107-108.

¹² Белозерская Н. Там же. С.642.

¹³ Там же. С.643.

¹⁴ Там же. С.637.

¹⁵ Якобсон А.Л. Средневековый Крым. М.-Л., 1964.

¹⁶ Полканов А.И., Полканов Ю.А. Судак. Путеводитель. Симферополь, 1985.

¹⁷ Висоцький С.О. Генуезька фортеця в Судаку. К., 1972.

¹⁸ Белозерская Н. Там же. С.640-641.

¹⁹ Там же. С.641.

²⁰ Костомаров Н.И. Там же. С.289.

²¹ Там же. С.291.

²² Белозерская Н. Там же. С.637.

²³ Белозерская Н. Там же. С.638.

²⁴ Антонова И.А., Зедгенидзе А.Л., Колесникова Л.Г., Рыжов С.Г., Бедарев Г.Я., Филипченко В.Ф. Херсонес. Путеводитель. Симферополь, 1985.

²⁵ Н.П. Подарок Киевскому церковно-археологическому музею //Киевская старина. 1882. № 5. С.327-329.

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ

Ярослава Верменич

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ: ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ

Подолання кризи сучасного історичного знання неможливе без вироблення нових методологічних підходів до осмислення й узагальнення зробленого, нових методик “мікроісторичного” аналізу. Принципи міждисциплінарності та компаративістські підходи відкривають тут справді неосяжні обрії. Очевидною є, зокрема, потреба в науковому впорядкуванні широкого кола категорій і понять, що входять у структуру нового міждисциплінарного наукового напрямку — регіоналістики. Це стосується і поняття “регіональна історіографія”, одного з основоположних в системі історичного регіонознавства.

Часто вживане поняття “регіональна історіографія” допускає так багато тлумачень, що інколи неможливо зрозуміти, про що конкретно йдеться. Про всю історіографічну продукцію, створену в регіонах? (в регіонах якого рівня - міждержавних, внутрідержавних?) Чи про певний напрям історичного дослідження, що має предметом вивчення регіональної специфіки? Кого вважати істориком - регіоналістом: того, хто живе і працює у даному регіоні, чи того, хто, незалежно від місця проживання і діяльності, досліджує певний регіон? Таких запитань можна поставити безліч, і відповіді на них, ймовірно, будуть різні.

Неусталеність категорії “регіональна історіографія” зумовлюється відсутністю чітких дефініцій обох складових, на основі яких воно утворене - понять “регіон” та “історіографія”. Регіоналістика як науковий напрям щойно створюється, і навіть на питання “що таке регіон” не має однозначної відповіді. Очевидно, що звуження поняття “регіон” до рівня адміністративної одиниці, яке допускається у політичній практиці, у науковому відношенні некоректне. Найширші визначення регіону як певної території в рамках однієї держави чи групи держав, яка є однорідною за певними критеріями (економічними, демографічними, екологічними, етнічними, соціальними, культурними та іншими) і саме за цими критеріями відрізняється від інших¹, залишають поза увагою головне питання - про критерії районування. Під нього не так легко підвести не тільки усталені в міжнародній практиці поняття “проблемних регіонів”, але й складну регіональну конфігурацію, що історично склалася в Україні.

Поліваріантні визначення регіону і практична відсутність історичної регіоналістики в нашій країні гальмують не тільки ринкові реформи, але й наукове осмислення складного й неоднозначного історичного процесу. Головна причина актуальності регіональних проблем для України полягає в тому, що процес об’єднання українських земель у сучасних кордонах завершився зовсім недавно, менш як півстоліття тому. Розвиваючись у складі різних держав, український етнос зазнав значних асиміляційних впливів - російських, польських, австрійських, угорських та інших. Тільки соціогуманітарним наукам під силу дати виважену відповідь на питання про те, чому кордони держави Україна не збігаються з ареалом етнічного

розселення українців, чому потребує корективів система територіальної організації державної влади і місцевого самоврядування. Тільки засобами науки можливо дослідити, наскільки сучасна конфігурація регіонів, регіональна ідентичність відповідають історичним традиціям і водночас - національним інтересам і потребам формування української політичної нації.

Щодо поняття “історіографія”, то тут чіткості й визначеності також не більше. Як і термін “регіон”, воно є полісемантичним. Ним позначають і історичну науку в цілому, і науку про розвиток історичної думки, і історію історичної науки, і ступінь наукової розробки тієї чи іншої проблеми.

Варто звернути увагу на те, як змінювалося “наповнення” терміну “історіографія” в міру розвитку наук про суспільство. Спочатку воно буквально означало “історієписання”; “історіографами” називали придворних істориків, які діставали завдання писати історію держави, а потім зрештою і всіх істориків. З появою історичної критики терміном “історіографія” почали позначати сукупність історичних праць, присвячених певній проблемі, або ж літератури, створеної за певний історичний період. Пізніше на перший план вийшло розуміння історіографії як процесу накопичення історичних знань і його осмислення у різних часових і територіальних рамках, у тому числі процесу створення історичних шкіл, зміни методологічних напрямів тощо.

У найбільш загальному вигляді історіографія відбиває як загальний рівень цивілізованості й культури суспільства, так і ступінь його самопізнання й самоствердження. Відтворюючи історичне минуле, вона дає змогу простежити основні закономірності розвитку тих чи інших країн чи регіонів і водночас реконструювати процес їх “освоєння наукою”, “внутрішню логіку” історичного знання. Процес наукового пізнання тут відбувається у двох рівнях: предметному (знання про предмет) та рефлексивному (знання про знання). Рефлексивний рівень - це своєрідний “блок керування” процесом пізнавальної діяльності². На цьому рівні відбувається осмислення не лише історії об’єкта дослідження, але й історії пов’язаних з нею наукових пошуків.

Поняття “рефлексія”, введене в широкий науковий обіг в ході критичного переосмислення марксистських парадигм представниками Франкфуртської школи, нині виступає в ролі структурного елемента, покликаного долати розрив між теорією та емпірією, оскільки сама теорія стає об’єктом вивчення. Історіографія займає гідне місце в ряду таких “рефлексивних” дисциплін як гносеологія, наукознавство, історіософія, логіка, психологія творчості. Спираючись на історичний досвід, у тому числі і на досвід історичного пізнання, вона не тільки виконує критичну функцію щодо домінуючих у минулому концепцій і підходів, але й пропонує власні моделі бачення минувшини, створює нові різновиди наукових досліджень, а, отже, виконує важливу парадигмальну функцію.

Ще починаючи з XVIII ст. в історичних працях намітилася тенденція розрізняти “історію” і “історіку” — приблизно за тим же принципом, за яким розрізняється “поезія” і “поетика”. Надалі поняття “історика” застосовувалося як синонім евристики, критики, історіології, методології, теорії історичного знання. В інтерпретації

відомого російського вченого М.Карєєва “історика” (історіологія) означала науку про те, “як добувається пізнання минулого і за яких умов воно може бути справді науковим”³. Якщо в історії домінував описово-фактографічний, то в “історичній” - теоретико-пізнавальний аспект.

Надалі в ужитку була безліч понять, якими передавалася рефлексивна складова історіографії - “історія історії”, “історія історіографії”, “історія другого (і навіть третього) ступеня” (О.Лаппо-Данилевський), “критичне вивчення джерел і літератури в їх поступовому розвитку” (В.Іконников), “історична критика” (О.Маркевич), “виклад історії вивчення певного питання в його генетичному розвитку” (П.Голубовський). Проте оскільки домовленості у застосуванні якогось з цих понять досягти так і не вдалося, старий невизначений термін “історіографія” зберіг свої позиції. Як зауважує Т.Попова, “слово “історіографія”, множачи своє обличчя, поширювалося у співтоваристві істориків (і не тільки !); ним жонгливали дилетанти, його перетворювали у титулатуру... “Вузьке” й “широке” смислове начиння набивало оскому, ставало предметом безкінечних дискусій...”⁴.

На наш погляд, зарадити справі могло б введення в науковий обіг понять “метаісторіографія” чи “рефлексивна історіографія”. Адже вже майже усталилося поняття “метасоціологія” на означення соціологічного знання про соціологічне знання⁵. Термін “метаісторіографія” міг би зняти напругу пристрастей навколо багатозначності поняття “історіографія” і водночас забезпечити рефлексивному зрізу історіографії (“історії історіографії”) термінологічну нішу. Зрозуміло, без нових наукових дискусій тут не обійтися.

Поняття “українська історіографія”, “регіональна історіографія” багатозначні такою ж мірою, як і загальне поняття “історіографія”. За І.Колесник, “під українською історіографією розуміють водночас: 1) сукупність літератури з проблем історії України; 2) процес виникнення і розвитку історичної науки в Україні; 3) наукову дисципліну, яка вивчає стан та розвиток історичної науки в Україні”⁶. Регіональний зріз української історіографії багатоплановий не в меншій мірі. Розглядаючи історіографію як самодостатню підсистему історичної науки, Я.Калакура виділяє в ній загальну, регіональну, галузеву, проблемно-тематичну та інші підрозділи. Регіональну історіографію він вважає найближчою до загальної (яка вивчає історію світової історичної думки). Предметом регіональної історіографії, за Я.Калакурою, є “розвиток історичних знань у регіонах, окремих країнах”. Поняття “регіональна історіографія” у такому трактуванні є родовим по відношенню до поняття “історіографія історії України”.

Виходячи з такої структури історіографії і з такого розуміння регіональності, Я.Калакура розглядає історіографію історії України як таку, що функціонує на межі регіональної, галузевої та проблемно-тематичної історіографії та вивчає провідні тенденції розвитку знань про Україну, повноту і достовірність висвітлення тих чи інших проблем, тем і періодів української історії. Це поняття він чітко відмежовує від поняття “українська історіографія”, яка розглядається як спеціальна галузь чи дисципліна історичної науки, що вивчає історію і тенденції розвитку української

історичної думки, діяльність українських історичних установ і видань, наукових шкіл, творчу спадщину і вклад українських істориків у світову та вітчизняну науку⁷.

Правомірність такого підходу важко оспорювати, якщо виходити із розширених трактувань регіону як просторової сукупності ряду країн. Якщо ж мати на увазі більш вузьке, найчастіше вживане тлумачення поняття “регіон” (як частини країни), то поняття “регіональна історіографія” виступатиме вже як підсистема країнознавства. В поняття “регіональна історіографія України” найчастіше вкладаються: а) закономірності зародження, становлення і розвитку історичної думки в певних регіонах; б) процес дослідження регіональної специфіки; в) аналіз ступеня історіографічної розробки локальних, місцевих проблем; г) осмислення здобутків краєзнавства.

Отже, регіональна історіографія України - це науковий напрям, який предметно досліджує закономірності становлення і розвитку історичної думки в певних, усталених регіонах і процес дослідження регіональної специфічності. Але таке, найбільш загальне визначення все ж не дає відповіді на головне питання, що стосується об'єкта дослідження. Регіональна історіографія - це наука “в регіонах” чи наука “про регіони”? Чи і те і друге?

Очевидно, що в найширшому тлумаченні це й справді і те, й інше. Але для практичних потреб науки важливе максимальне розмежування сфер наукового пошуку. Інакше кажучи, від регіональної історіографії слід відмежувати, з одного боку, історіографію регіональних досліджень, а з другого - проблемну історіографію регіонів. Перша займатиметься узагальненням прирощення наукового знання, здобутого в регіонах. Зразком такого підходу до розуміння регіональної історіографії може бути, приміром, виданий у 1891 р. солідний курс “малоросійської етнографії” прихильного до українства росіянина О.Піпіна - це персоналізований огляд всього зробленого на той час на ниві українознавства⁸. У такому ж ключі подавався матеріал в історіографічних працях М.Василенка, О.Лазаревського, І.Франка⁹.

Другий підхід - дослідження в історичному розрізі регіональної специфіки і узагальнення знань про регіони. Це саме те, що М.Грушевський вкладав у поняття “горизонтального”, “порайонного” дослідження історії України. Щорічні звіти, що їх публікував журнал «Україна», дають уявлення про цілі і завдання, які вкладалися Грушевським у поняття “порайонні дослідження”. Насамперед, вони мали дати відповідь на такі питання:

- як у даних фізико-географічних умовах, господарських і комунікаційних обставинах ішло заселення районів, яких форм набувало, як змінювалося в залежності від колонізаційних течій;

- як формувалися економічні і популяційні осередки, перетворюючись у культурні, соціальні, політичні центри;

- як складались відносини між ними і аналогічними осередками сусідніх регіонів і яких змін вони зазнавали;

- якою була роль даного району - пасивною чи активною - у цих змінах;

- які були його соціальні і культурні досягнення в цьому процесі і як ці досягнення впливали на загальний фон народного життя¹⁰.

Таке розуміння М.Грушевським завдань “порайонного дослідження” історії близько підходило до того визначення “крайової історії”, яке дав у кінці 20-х рр. відомий російський історик С.Бахрушин. Предметом “крайової історії”, на його думку, було: 1) вивчення історії населення краю (міграція населення, заселення, соціальний склад); 2) історія окремих населених пунктів (міст, сіл, поселень, садиб, монастирів); 3) історія фабрик, заводів, місцевого кустарного виробництва; 4) історія місцевих ринків¹¹. Проте межі поняття “порайонне дослідження історії” у М.Грушевського ширші, оскільки включають також культурний компонент.

Використовуючи напрацювання попередників, об’єктно-предметну сферу історіографії регіональних досліджень можна визначити як вивчення одночасно в двох вимірах - хронологічному і хорологічному (просторовому) — доробку істориків та представників суміжних галузей наукового знання, які жили і працювали у даному регіоні і своїми працями істотно збагатили уявлення про історичний процес і його специфічні регіональні особливості. Важливо, щоб при цьому з поля зору не випали краєзнавчі розвідки, оскільки саме в них найчастіше відтворюються деталі, які прояснюють регіональну специфіку.

Щодо об’єктно-предметної сфери проблемної історіографії регіонів, то її можна приблизно окреслити так:

- питання локалізації населення і територіальних зв’язків;
- регіональні відмінності в типах і формах розселення людності і її відтворення на різних історичних етапах;
- історія регіонів і їх специфічних природних, історичних, культурних, демографічних та інших особливостей;
- історія міських і сільських поселень;
- історія колонізаційних процесів, міграцій;
- історія виробничої діяльності в регіональному розрізі (фабрик, заводів, торгівлі, транспорту);
- історія будівництва та архітектури;
- історія єпархій, монастирів тощо.

Оскільки розселення людності, її виробнича та інша діяльність - субстанція динамічна і мінлива, більшість дослідників розглядає її не як стан, а як процес, як потік існування людей у часі і в просторі. Хорологічні підходи в аналізі суспільних явищ передбачають розгляд як предмету досліджень особливостей різного роду територіальних одиниць, виділених на основі фізико-географічних, адміністративних, історико-політичних та інших критеріїв. Об’єктом дослідження при цьому виступають “місця”, тобто територіальні одиниці як цілісності.

З точки зору таксономії визначити “місце” як постійну, найменшу і повторювану одиницю часто буває важко, тому класифікаційною одиницею частіше виступають ареали, кордони яких проводяться більш-менш довільно¹². Такий ареал як природно-історично-соціально-територіальний комплекс “становить систему, що характеризується матерією (природними, виробничими об’єктами, людиною, похід-

ними її соціальної функції), часом (фіксація видимих змін стану матеріальних об'єктів) і простором (територією, на якій відбуваються фіксовані зміни стану матеріальних об'єктів)"¹³.

Величезний обсяг роботи, здійсненої багатьма поколіннями дослідників регіональної і локальної історії, потребує серйозного осмислення і наукового узагальнення. Адже сама внутрішня логіка саморозвитку історичного знання, "технологія" його виготовлення становить неабиякий інтерес. На це, зокрема, звертає увагу П.Тронько. Він вважає однаково важливими як дослідження витоків і особливостей регіональної історіографії, так і аналіз форм громадського краєзнавчого руху на різних етапах і в різних регіонах. "Адже започаткована В.Антоновичем і Д.Багалієм традиція вивчення історії України в розрізі окремих "земель" чи "областей" по суті ще ніким серйозно не досліджувалася. Не вивчалися у цілісному вигляді і інфраструктура історичного краєзнавства, наукова культура на різних історичних етапах"¹⁴.

Регіональний зріз історичної науки дає дуже багато не тільки для прояснення специфічних особливостей її розвитку, але й для розуміння своєрідності культурної ідентичності, яка у своїй основі є регіональною. Специфічні особливості такого різновиду історичного знання, яким є регіоналістика, визначаються поміж іншим і тим рівнем регіональної самосвідомості, яка існує практично у кожному суспільстві, але не завжди належним чином усвідомлюється і осмислюється. Йдеться, насамперед, про специфічні особливості ментальності, які виникають під впливом особливих географічних, економічних, політичних умов і згодом перетворюються у стійку домінуючу світосприймання і ціннісних орієнтацій. Регіональна історіографія - у широкому розумінні цього терміну - тісно пов'язана не лише з історичною географією, але і з соціальною психологією. Особливості останньої на регіональному рівні заслуговують на найуважливіше вивчення хоча б тому, що їх ігнорування здатне жити такі негативні явища, як регіональний сепаратизм.

"Регіоналізацію" сучасної історичної науки в Україні І.Колесник вважає однією з її суттєвих особливостей. Вона виявляється насамперед у розширенні "географії" історичних досліджень: Київ більше не відтягує на себе кращі сили і не тримає у своїх руках монополію у сфері методологічних та концептуальних проблем української історії¹⁵. Інтенсивний процес створення різнопрофільних регіональних навчально-дослідницьких центрів уже дав вагомі результати: добре зарекомендували себе осередки історичної регіоналістики у Харкові, Львові, Дніпропетровську, Одесі, Ужгороді тощо.

Ці, так би мовити, зовнішні прояви регіоналізації сполучаються з внутрішніми - підвищенням питомої ваги проблемної регіоналістики і краєзнавства. Тут останнім часом намітилися нові підходи, засновані на виділенні в історіографічному процесі трьох системних рівнів, кожний з яких має свої "підсистеми". На першому рівні - когнітивна (внутрішня) система історичної науки: теорія і методологія історичного пізнання, дослідницька проблематика, джерельна база, методика і техніка дослідження, спрямована на виокремлення специфічних ("земельних", "порайонних") підходів, аналіз детермінованості історіографічного процесу місцевими умовами. Другий

рівень передбачає аналіз інфраструктури історичної науки - складання і функціонування регіональних наукових шкіл, створення наукових товариств, системи архівота книгосховищ, історичної періодики, видавничої бази, системи фінансування. Третій рівень - соціокультурний - включає в себе аналіз відносин між історичною наукою і суспільством і спрямований на виявлення інтересу до історії у місцевому соціокультурному середовищі, дослідження полеміки у суспільстві щодо спрямованості наукового пошуку, форм залучення населення до краєзнавчої роботи, "регіонального меценатства" тощо¹⁶.

Досліднику історичного процесу доводиться враховувати той об'єктивний історичний контекст, в якому відбувалося нагромадження знань про дане суспільство. У кожному об'єкті свого дослідження він повинен бачити як мінімум два рівні: відображення реального історичного факту і рефлексію, що її цей факт викликав у певного історика. Тому історіографія за самою своєю суттю є найбільш критична і аналітична галузь історичної науки. Історіограф повинен бачити кожний історичний факт у політичному і ідеологічному контексті двох епох: тієї, на тлі якої цей факт мав місце, і тієї, до якої належав дослідник, чия спадщина вивчається. При цьому для нього надзвичайно важливо не зійти з позицій наукової об'єктивності, не збитися на манівці упереджень і гіперболізацій.

В історико-регіональних дослідженнях, отже, методологічний та фактографічний аспекти тісно переплітаються з наукознавчим. Тільки на основі уважного вивчення регіональної специфіки історіографії під силу прояснити не лише загальну картину наукової активності у розробці тієї чи іншої проблеми (загальну кількість і результативність діяльності установ історичного профілю, наукових товариств, відповідної періодики, рівень наукових публікацій тощо), але й ступінь політичної чи якоїсь іншої заангажованості того або іншого дослідника. Реалізація критичної функції доповнюється виясненням "білих плям" і "туманностей", передбачає розробку відповідних рекомендацій щодо дослідження маловивчених та перспективних напрямів та аспектів.

Історіограф оперує, головним чином, "вторинними" джерелами — для нього основним об'єктом дослідження є факти, препаровані у свідомості його попередника. Однак він має бути ґрунтовно обізнаним і з величезним масивом первинних джерел, документів доби, що її вивчав попередній дослідник. Такий підхід створює умови не лише для перевірки достовірності тих або інших відомостей у "вторинному" джерелі, але й для розуміння того "проблемного надзавдання", яке ставив перед собою попередник. Адже у кожній історичній епохи - свої уявлення про актуальність і наукову новизну дослідження, свої дослідницькі методи.

За слушним зауваженням відомого французького фізика Луї де Бройля, "кожна нова відкрита земля дає змогу передбачити існування ще невідомих нам неозорих континентів"¹⁷. Точно так само історіографічне дослідження кожної нової "землі" відкриває простір для нових, ще масштабніших праць, для нових висновків і узагальнень.

Сучасні інформаційні можливості відкривають широкий простір для застосування методів просопографії, що дають змогу одержання "колективного

портрету” істориків регіону на основі створення комп'ютерних баз даних, а також підготовки різних біоісторіографічних та біобібліографічних видань. Дослідження регіональної історіографії “в особах” в Україні уявляється особливо важливим для відтворення повнокровної картини українського національного відродження, роль у якому істориків неможливо переоцінити.

Ретроспективне вивчення українських регіонів має велике майбутнє. Політиці незалежної держави чимало може дати осмислення діалектики загального і особливого в економічному, політичному, культурному розвитку регіонів, аналіз того, як виникли в його ході ті чи інші диспропорції, етнокультурні, демографічні проблеми, особливості побуту, обрядовості тощо. Тільки на такій основі можливе економічне, соціальне, етнонаціональне і демографічне прогнозування.

---

¹ Керецман В. Проблеми формування регіональної політики та регіонального управління в Україні //Регіональні студії. Науковий збірник. Ужгород. 2001. Вип.1. С.10.

² Див.: Колесник І.І. Курс української історіографії у вищій школі: нова модель викладання //Дніпропетровський історико-археологічний збірник. Дніпропетровськ, 1997. Вип.І. С.310.

³ Кареев Н. Историология. Пг., 1915. С.17.

⁴ Попова Т. Лики историографии: имена и смыслы //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Ч.5 / Історіографічні дослідження в Україні. Вип.10. К., 2000. Ч.2. С.416.

⁵ Городяненко В. Історіографія соціології: рефлексивна соціологія чи галузь знання? //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2001. № 2. С.171.

⁶ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ ст) .К.,2000. С.15.

⁷ Калакура Я. Українська історіографія в структурі історичної науки //Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. Ч.5 / Історіографічні дослідження в Україні. Вип.10. Ч.2. С.402-404

⁸ Пыпин А.Н. История русской этнографии. Т.3: Этнография Малорусская. СПб., 1891.

⁹ Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя //Киевская старина. 1894. №11. С.243-270; № 12.С.202-424; Лазаревский Ал. Прегние изыскатели малорусской старины //Киевская старина. 1894. №12. С.349-387; 1985. №1. С.170-186; 1897. №1. С.92-111; №2. С.275-303; Южнорусская литература // Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза, И.Ф.Эфрона: В 82 кн. СПб., 1904. Кн.81. С.309-319.

¹⁰Україна. 1927. №5. С.174.

¹¹Бахрушин С.В. Задачи исторического изучения края //Краеведение. 1928. №3. С.129-140.

¹²Див.: Ягельский А. География населения. М., 1980. С.10.

¹³Жупанський Я., Круль В. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства //Краєзнавство. 1994. №1-2. С.3-4.

¹⁴Тронько П.Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття.К.,2000. С.170-171.

¹⁵ Колесник І.І. Українська історіографія. С.11.

¹⁶ Див.: Попова Т.Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) //VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». К., 1997. Ч.І. С.199-200.

¹⁷Бройль Луи де. По тропам науки. М., 1962. С.317.

ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕЖИГІР'Я

В умовах національного і культурного відродження України, становлення її державності все більше уваги приділяється дослідженню регіональної історії України¹. Важливе місце в ній займає історія Межигір'я, місцевості, розташованої в 20 км від Києва між містечком Вишгородом і селом Новими Петрівцями, що має багатовікову історію.

Історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників. Перші розвідки про цю місцевість з'явилися на початку XIX ст., коли діючий на її території Києво-Межигірський монастир, був у 1786 р. закритий, а в його будівлях розмістилася в кінці XVIII ст. одна з перших на Україні фаянсових фабрик. В 1816 р. її відвідав відомий російський журналіст П.Свиньїн і опублікував нарис про історію монастиря та стан фабрики².

Значну увагу автор приділив історії зв'язків межигірських ченців із запорожцями, показав їх роль у стриманні міжусобної війни під час ліквідації у 1775 р. Запорізької Січі і подальшу їх роль після закриття монастиря у 1786 р.³

У нарисі описано тогочасний стан Києво-Межигірської фаянсової фабрики: умови та оплата праці робітників, характер виробництва та заходи по його удосконаленню⁴.

1830 р. опублікована розвідка, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря. Автор виклав її з часу заснування і до ліквідації у 1786 р. Він описав діючі церкви, зазначив, коли і на чий кошти вони побудовані, ким освячені. У праці подано опис монастирського подвір'я, зведеного межигірськими ченцями в Києві, на Подолі⁵.

Автор розвідки побажав залишитися невідомим. Проте М.Максимович вважав, що її автором був священик межигірських церков, які продовжували діяти на території фабрики після закриття монастиря, Симеон Лободовський⁶.

Історії однієї з межигірських церков - Спасо-Преображенському собору та заснуванню монастиря присвячена розвідка М.Ф.Берлінського⁷.

Коротку історичну розвідку про історію монастиря опублікував у газеті «Санкт-Петербургские ведомости» російський журналіст Д.Мальцев, відвідавши у 1854 р. Межигір'я⁸.

Більш ґрунтовне вивчення історії Межигір'я почалося в 60-ті роки XIX ст. У 1863 р. вийшла праця анонітного автора, в якій на основі значної джерельної бази досліджена історія монастиря до 1787 р.⁹ Автор вперше звернув увагу, що документальні джерела щодо історії монастиря відомі з XVI ст., але в них йдеться про відновлення монастиря. Отже, це підтверджує його давню історію¹⁰.

На думку автора, межигірські ченці не приймали участі в боротьбі між уніатами і православними, яка розгорнулася на українських землях після Берестейської унії 1596 р. Проте, це не зовсім відповідає дійсності. Адже за участь в ній 31 березня

1613 р. межигірський ігумен Афанасій був викликаний на церковний суд уніатським митрополитом Іпатієм Потієм. Але монастир, як зазначив автор, дійсно залишився православним і, перебуваючи вдалині від населених пунктів, став притулком для людей, які шукали усамітнення¹¹.

У праці оцінена діяльність ігумена Афанасія (1599-1613), яка, на думку автора, сприяла розквіту монастиря. Досліджено його стан в період національно-визвольної війни українського народу та в період Руїни. Значну увагу автор приділив зв'язкам монастиря із Запорозькою Січчю, характеристиці його економічного стану та оцінці діяльності деяких межигірських ігуменів та архімандритів, які стояли на чолі монастиря з кінця XVII та в XVIII століттях¹².

Відомості до історії Межигір'я подав у своїй праці про населені місцевості Київської губернії Л.Похилевич¹³. У ній викладена коротка історія монастиря до його закриття у 1786 р., зазначено, що у 1796 р. біля Межигір'я була знайдена фарфорова і фаянсова глина, тому імператриця прийняла рішення відкрити в цій місцевості фабрику і підпорядкувати її Київському магістрату. В дійсності ж великі родовища глини були знайдені в 1795 р. у Києво-Печерських горах, а Міська дума м. Києва запропонувала імператриці розмістити фабрику у будівлях бувшого монастиря¹⁴.

Автор зазначає також, що 1858 р. фабрика була здана в оренду купцю Барському. Точніше ж фабрику строком на 30 років взяли в оренду купці 3-ої гільдії брати Микола та Василь Барські¹⁵.

Похилевич досить критично оцінив стан фабрики в другій половині XIX ст. Він вважав, що головною причиною нерентабельності фабрики було засилля на ній іноземних майстрів¹⁶. Це, звичайно, не відповідало дійсності. Бо причини упадку, нерентабельності фабрики були у відсталій технічній оснащеності, що було характерно для промисловості Російської імперії.

Автор приділив увагу і тогочасному стану межигірських церков. Він зазначив, що до передачі фабрики в оренду на її території діяли дві церкви, на ремонт яких щорічно з казни відпускалося 219 руб. 54 коп. Після передачі в оренду кошти перестали надходити. Тому за наказом Синоду від 31 грудня 1861 р. для священнослужіння в межигірських церквах із штату Києво-Печерської лаври призначено одного ієромонаха і одного послушника¹⁷.

Вагомий вклад в дослідження історії Межигір'я вніс відомий вчений, перший ректор Київського університету Михайло Максимович. 1864 р. вийшла його невелика розвідка про Межигір'я, а наступного року було опубліковано ґрунтовне дослідження «Сказание о Межигорском монастыре». Обидві праці, а також невелика розвідка «Слухи о Межигорье» увійшли до другого тому 3-томної збірки досліджень, виданої після смерті вченого у 1878-1880 рр. під редакцією В.Антоновича коштом Південно-Західного відділу імператорського російського географічного товариства. 1890 р. «Сказание о Межигорском монастыре» було видано окремою брошурою¹⁸.

У своїх працях, на основі значної джерельної бази, М.Максимович дослідив історію монастиря з давніх часів до його закриття у 1786 р. та діяльність деяких межигірських ігуменів та архімандритів. Значну увагу вчений звернув на вклад у розбудову монастиря відомого церковного діяча, межигірського ігумена Афанасія.

У цей період Києво-Межигірський монастир, на думку вченого, досяг значного розквіту, став знаний у православному світі і одержав грамоту та ставропігію, за якою межигірські ченці підпорядковувалися безпосередньо константинопольському патріарху¹⁹.

Максимович проаналізував економічний стан монастиря у другій половині XVII ст., звернув увагу на значну підтримку, яку надав монастирю патріарх Іоакім, в пам'ять про прийняття у ньому постригу у ченці. У праці наведені його біографічні дані²⁰.

Вчений дослідив зв'язки межигірських ченців і запорозьких козаків, встановлені з кінця XVII ст., пов'язавши їх із занепадом бувшого "військового" Запорізької Січі Терехтемирівського монастиря. Крім того, вчений згадав і про передачу у підпорядкування Києво-Межигірському монастирю Січового Самарського "військового" монастиря²¹.

Критичний погляд на висвітлення історії Києво-Межигірського монастиря у працях своїх попередників висловив дослідник історії Києва М.В.Закревський²². Він проаналізував погляди вчених на заснування монастиря і прийшов до висновку, що відомості про причетність до цього суздальського князя Андрія Боголюбського були поширені із межигірського синодика, підготовленого у 1625 р. за повелінням межигірського ігумена Коментарія. Автор вважав їх сумнівними, зважаючи на те, що в Іпатівському літопису під 1161 р., коли за даними межигірських ченців церква Білого Спаса була побудована, поруч із Вишгородом знаходилася божниця, а їх будували там, де не було церков. Тому, на його думку, Андрій Боголюбський не мав відношення до зведення церкви Білого Спаса²³.

Заснування Києво-Межигірського монастиря відбулося, на думку Закревського, у XVI ст. Монастир був бідним із-за постійного розорення і спустошення спочатку від татар, а потім із-за введення в 1596 р. унії на українських землях Речі Посполитої і переслідування православних²⁴.

Значний інтерес представляє здійснений вченим опис межигірських церков, особливо церкви в Пекарницькій печері, її відновлення в 1700 р. та в XIX ст.²⁵

Закревський охарактеризував діяльність настоятелів монастиря, заперечивши думку Є.М.Крижанівського, що межигірські ченці та їх ігумени і архімандрити були люди малограмотні. Вчений зазначив, що з їх лав вийшли відомі церковні діячі, які згодом стали єпископами, митрополитами і навіть патріархом московським²⁶.

У праці подано короткий опис Києво-Межигірської фаянсової фабрики²⁷.

Історії монастиря присвячена розвідка наглядача межигірських церков, які діяли на території фабрики після закриття монастиря, Г.Шиманського²⁸. Автор виклав його історію з давніх часів до закриття у 1786 р., користуючись переважно опублікованими раніше працями та розповідями старожилів. Тому його свідчення, в тому числі і найбільш цінна частина праці: списки настоятелів монастиря, межигірських церков після його ліквідації та директорів і наглядачів фаянсової фабрики, потребують уточнень, джерелознавчого аналізу²⁹.

Складному періоду в історії Києво-Межигірського монастиря після знищення у 1775 р. Запорізької Січі і до ліквідації монастиря у 1786 р. присвячена стаття

відомого дослідника історії церкви П.О.Терновського³⁰. У статті проаналізовано економічний стан монастиря, відмічені значні матеріальні проблеми, які виникали у межигірських ченців із ліквідацією Запорозької Січі та їх боротьба за земельні володіння підпорядкованого Межигірському Самарського монастиря³¹.

У 1884 р. опублікована розвідка анонімного автора, присвячена аналізу двох поминальників монастиря³². На їх основі автора склав таблицю часу правління межигірських ігуменів та архимандритів³³.

З відновленням монастиря у 1885 р. значно зростає кількість публікацій з його історії. Її дослідженню присвячена розвідка О.Андрієвського, яка з'явилася напередодні його відкриття³⁴. Автор вказав на значення монастиря в історії України і на необхідність підготовки його повної історії. Свою ж статтю автор присвятив дослідженню діяльності межигірського архимандрита Никанора, встановивши, що він управляв монастирем десь з 1759 до 1768 р., коли трагічно загинув по дорозі у Межигір'я³⁵.

Аналізу зв'язків Києво-Межигірського монастиря із Запорозькою Січчю присвячено один з розділів дослідження А.О.Скальковського із історії Нової Січі³⁶. Автор наводить лист запорозького кошового І.Сірка до межигірського ігумена про направлення на Січ "уставника" та рішення січового товариства, прийняте 4 жовтня 1683 р., про направлення священників на Січ тільки з Києво-Межигірського монастиря і визнання його "військовим" монастирем Запорозької Січі³⁷.

Він повідомляє про спробу київського митрополита Гедеона Четвертинського підпорядкувати монастир київській митрополії, про незадоволення запорожців відкликанням із Січі ченців та надання московським патріархом Іоакімом грамоти монастирю на ставропігію. Вона опублікована у додатках³⁸.

Після повернення у 1734 р. запорожців у межі Російської імперії і заснування Нової Січі, як зазначає Скальковський, взаємовідносини січових козаків і межигірських ченців були відновлені. Першим начальником січових церков став Павло Маркевич. Автор справедливо зауважує, що найважливіші рішення щодо діяльності церков і Самарського монастиря приймало січове керівництво³⁹.

1890 р. опубліковано 2-томний збірник праць відомого дослідника історії церкви, викладача духовної академії і члена Вченого комітету при Синоді Є.М.Крижанівського. До першого тому збірника увійшла його стаття, присвячена історії Києво-Межигірського монастиря⁴⁰. Назва, зміст статті повністю співпадають зі статтею анонімного автора, яка була опублікована 1863 р. в "Киевских епархиальных ведомостях". Тому можна приєднатися до думки М.Максимовича і М.Закревського, що автором останньої теж був Є.М.Крижанівський⁴¹.

Досліджуючи історію Запорозької Січі, відомий вчений Д.І.Яворницький в першому томі відомої праці "Історія запорізьких козаків", виданої вперше в Санкт-Петербурзі у 1892 р., звернув увагу на її зв'язки з Києво-Межигірським монастирем. Вчений показав глибоку релігійність запорожців. Він відмітив певну етичну і духовну залежність запорізьких церков десь з 1576 р. від Терехтемирівського, а з 1676 р. від Києво-Межигірського монастиря. На думку вченого, останній користу-

вався особливою довірою у запорожців, оскільки мав статус ставропігійності, тобто був у безпосередній залежності від патріаршого престолу⁴².

Д.Яворницький показав боротьбу запорожців проти спроб київського митрополита Гедеона підкорити у 1686 р. запорізькі церкви своїй владі. Хоч Києво-Межигірський монастир змушений був відізвати із Січі своїх церковнослужителів, проте запорожці домоглися відміни рішення київського митрополита і залишили свої церкви у його підпорядкуванні. В свою чергу межигірські ченці домоглися у 1688 р. від московського патріарха Іоакіма грамоти на ставропігію⁴³.

Зв'язок Січі і монастиря, як показав вчений, перервався на деякий час із-за зруйнування за наказом царського уряду Запорозького Коша і переселення запорожців під протекцію Кримського хана, де вони проживали до 1734 р. У той час духовенство для служіння в запорозьких церквах прибувало до них із Константинополя і Афона. З поверненням у 1734 р. січовиків під протекцію Російської імперії, їх зв'язок з межигірськими ченцями, як вірно зазначив Д.Яворницький, знову було відновлено. Він функціонував аж до падіння Січі у 1775 р.⁴⁴

Дослідженню однієї з найменш відомих сторінок історії Києво-Межигірського монастиря присвятив свою розвідку відомий дослідник історії церкви С.Голубев⁴⁵. Він встановив, що сподвижник київського митрополита Петра Могили, єпископ мстиславський, оршанський і могилівський Йосип Бобрикович не був межигірським ігуменом, як зазначали деякі дослідники історії монастиря. На початку XVII ст., приблизно з 1619 р. по 1 вересня 1621 р., настоятелем монастиря був не він, а ігумен Ісайя Копинський⁴⁶.

Відновленню монастиря у 1884 р. присвячена розвідка анонімного автора, опублікована у 1895 р. Автор зазначає, що на чолі відновленого чоловічого монастиря було поставлено архімандрита Іону. У його віданні залишався і очолюваний ним раніше Троїцький монастир, приєднаний до Києво-Межигірського. Однак із-за віку і хвороб архімандрита монастир на протязі 3 років так і не було відновлено. Тому, на думку автора розвідки, монастир було перетворено у жіночий. І за декілька місяців чорниці зробили більше для упорядкування монастиря, ніж ченці за 9 років⁴⁷.

1895 р. вийшла ще одна розвідка, в якій йшлося про історію побудови на межигірському подвір'ї на Подолі церкви св.Пантелеймона⁴⁸.

Про один з епізодів в історії Києво-Межигірського монастиря як "військового" Запорізької Січі йшлося в розвідці протоієрея Петра Орловського⁴⁹. Автор вказав на існування давніх зв'язків між монастирем і Січчю та описав події, які відбулися на Січі в 1758 р., куди з Греції для збору пожертвувань прибув мелетинський єпископ Анатолій⁵⁰. Останній, як зазначено в розвідці, спробував заснувати на Січі власну єпархію і став призначити в січових церквах ченців із Греції і Молдавії. Такі дії єпископа викликали стурбованість у межигірського архімандрита, який повідомив про його дії Синод. На пропозицію останнього Сенат Російської імперії та гетьман К.Розумовський прийняли укази про його вигнання із Січі. Коли ж запорожці не виконали укази, то Синод наказав заарештувати єпископа. Довідавшись про це, єпископ залишив Січ і від'їхав за кордон⁵¹.

П.Орловський показав процес встановлення в Січі архимандрії, який завершився царським указом Синоду від 21 червня 1774 р. Першим архимандритом, як вірно зазначив автор, було призначено ієромонаха Києво-Межигірського монастиря Володимира Сокальського, який залишався і начальником січових церков на військовому утриманні з підпорядкуванням Київській єпархії⁵².

Автор описав реакцію межигірських ченців на новий статус монастиря, їх скарги до Синоду про неможливість функціонування монастиря без Січі. Про листування з цього питання з консисторією, а також про те, що київський митрополит Гавриїл Кременецький не встиг прийняти рішення щодо нього, бо 4 червня 1775 р. за указом імператриці Катерини II Запорізька Січ була ліквідована⁵³.

Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря приділив у своїй праці з історії і топографії древнього Києва відомий дослідник М.Петров⁵⁴. На думку автора, монастир було засновано не пізніше XII ст. Під час нападу татар в XII ст. монастир було зруйновано, а ченці сховалися в навколишніх лісах і викопаній ними печері. Відновлення монастиря відбулося при київському князі Михайлі Всеволодовичу, який побудував дерев'яну церкву св.Миколи, при якій був монастир⁵⁵.

Автор відзначив допомогу монастирю з боку московського патріарха Іоакіма, який прийняв у монастирі постриг в ченці. В пам'ять про це він допоміг в будівництві кам'яної Спасо-Преображенської церкви, а також відновив у монастирі ставропігію, тобто підпорядкував безпосередньо своїй владі⁵⁶. Петров навів відомості про відновлення церкви св.Онуфрія у скиту на Пекарницькій горі та про закриття монастиря у 1786 р.⁵⁷

Дослідник завершує свою розповідь відновленням Києво-Межигірського монастиря у 1880 р., його діяльністю у 80-90 рр. та зміною статусу монастиря: з чоловічого на жіночий. Останній було підпорядковано Києво-Покровському жіночому монастирю. З того часу, за даними М.Петрова, він став швидко розбудовуватися і прикрашатися⁵⁸.

Дослідження історії Межигір'я продовжувалося і на початку ХХ ст. 23 листопада 1903 р. Л.Добровольський виступив в Київському реальному училищі з доповіддю про історію Межигір'я. Пізніше її опубліковано в журналі «Киевлянин»⁵⁹.

Автор самокритично визнав, що виклав "не повне" минуле Межигір'я і не на основі першоджерел. Проте публікація доповіді Добровольського мала не тільки пізнавальне значення, адже в ній описано тогочасний стан монастиря. В результаті аналізу давнього минулого і тогочасного стану монастиря автор прийшов до висновку, що історія Межигір'я не строкатий калейдоскоп подій, а мікрокосм української історії, яка має свою оригінальну історію, тісно пов'язану з Україною. Крім того, на думку автора, ця місцевість являється пантеоном багатьох в той час вже забутих знаменитостей⁶⁰.

1903 р. було опубліковано звіт М.П.Істоміна про поїздку до Межигір'я, яку він здійснив у 1902 р.⁶¹ Автор описує архітектуру і іконопис Києво-Межигірського монастиря і відносить їх до періоду піднесення українського мистецтва. Він порівнює тип архітектури, внутрішнє розташування і іконопис церкви св.Миколи в Києво-Печерській лаврі і Спасо-Преображенської в Києво-Межигірському монастирі і

встановлює їх ідентичність, хоч в лаврі іконопис більший за розміром і оригінальніший по іконографічним темам⁶².

Істомін описує тогочасний стан межигірських церков, міру їх збереженості, звертає увагу на портрети, які висіли у храмах та іконостас Спасо-Преображенської церкви і вказує на їх місцеве українське походження. Автор оцінює проведену в церкві реставрацію стінопису, яка, на його думку, зроблена не досить професійно. Він описав також стан Петропавлівської церкви, зазначивши, що вона побудована на кошти останнього кошового Запорізької Січі П.Кальнишевського. Її іконостас, як зазначив Істомін, схожий на іконостас Спасо-Преображенської церкви, але іконографічний розпис простіше і бідніше, що, на його думку, пояснюється більшим обмеженням в коштах з ефектною і величавою головною церквою, яку в народі іменували Білим Спасом⁶³.

Опису церковного посуду та портретів, які знаходилися в Києво-Межигірському монастирі, на основі монастирських документів 1776-1777 рр. та їх мистецтвознавчій оцінці присвячені дві розвідки В.Н.Перетца⁶⁴.

У 1907 р. опублікована розвідка А.Хребтова, в якій розглянута історія Межигір'я⁶⁵. Автор зазначає нову дату заснування монастиря - 1008 р. та подає історію монастиря до його закриття у 1786 р. і фаянсової фабрики, відкритої у його приміщеннях. Після закриття останньої у 1860 р., причиною чого була, на думку автора, неефективність виробництва і перевищення видатків над прибутками, монастир було відновлено. Але архімандрит Іона, призначений настоятелем, був поганим організатором і замість відродження монастиря, привів до занепаду⁶⁶.

Значну увагу автор приділив печері на Пекарницькій горі, яку відкрили у 1903 р. У ній подано загальний вигляд печери, вказані її розміри, зазначено, що стіни печери викладені глиною, яка не піддається атмосферним впливам і руйнуванню. В печері, як встановив А.Хребтов, за даними старовинного євангелія, у 1555 р. ігуменом Онуфрієм було покладено початок церкви, а під час її відновлення 1723 р. було знайдено срібний напрестольний хрест⁶⁷.

Відомості щодо історії Києво-Межигірського монастиря наведені в дослідженнях відомого історика церкви В.О.Біднова. Так, вивчаючи архів Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря, що був підпорядкований Києво-Межигірському, автор знайшов і опублікував у праці опис останнього за 1769 р.⁶⁸

Малодослідженій проблемі в історії Києво-Межигірського монастиря, діяльності січового архімандрита, межигірського ієромонаха Володимира Сокальського, присвячена ще одна розвідка В.О.Біднова⁶⁹.

На початку ХХ ст. вийшов ряд праць, присвячених як історії монастиря, так і фабрики⁷⁰.

Історії Межигір'я присвячено ряд досліджень О.Оглоблина. Очоливши роботу по систематизації архіву Києво-Межигірської фабрики, автор опублікував про нього ряд статей⁷¹. Історії фабрики був присвячений розділ монографії вченого «Кріпацька фабрика», що мала вийти в світ 1931 р. у видавництві ВУАН-ДВОУ «Пролетар», обсягом 284 сторінки. Майже закінчена друком, вона була знищена за рішенням цензури⁷².

Неопублікованим залишився і нарис про історію Києво-Межигірської фаянсової фабрики Н.Д.Полонської-Василенко. Значна увага у дослідженні приділена безпосередньо технічному оснащенню і технології виробництва, умовам праці на фабриці, опису її виробів. В додатках автор подала список головних майстрів і помічників майстрів на фабриці⁷³.

Відомості про вироби Києво-Межигірської фаянсової фабрики наведені у праці Ф.С.Петрякової, присвяченій українському фаянсу кінця XVIII - початку XX ст.⁷⁴

Стан межигірської фаянсової фабрики в період передачі її в оренду досліджено Е.Д.Нестеровою⁷⁵.

Деякі відомості про межигірську фабрику наведені у праці О.О.Нестеренка, присвяченої розвитку промисловості на Україні⁷⁶.

У 90-х рр. у зв'язку з національним і культурним відродженням України почався новий етап в дослідженні історії Межигір'я. Ряд статей було присвячено історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики⁷⁷. Значну увагу історії Києво-Межигірського монастиря, насамперед його місцю в духовному житті Межигір'я приділив І.Лиман в дослідженні про церковний устрій Запорозької Січі⁷⁸.

Автор проаналізував характер взаємовідносин межигірських ченців і запорізьких козаків і прийшов до висновку, що монастир одержував від Січі "матеріальні вигоди", а Запоріжжя було зацікавлене в тісних стосунках з межигірською обителлю, насамперед "з причини її ставропігіальності", а в період Нової Січі "з огляду на традицію" і на надання межигірським ченцям різноманітних послуг⁷⁹.

Опису збірки межигірського фаянсу, яка зберігається в Національному музеї історії України, присвячена стаття А.Федчук⁸⁰.

Таким чином, історія Межигір'я здавна привертала увагу дослідників, написані як окремі розвідки, так і узагальнюючі праці з окремих проблем. Особлива увага приділялася в них історії Києво-Межигірського монастиря і фаянсової фабрики в переломні для них часи: закриття монастиря і відкриття фабрики, зміні ігуменів, або архимандритів, а також в часи політичних та економічних змін в українському суспільстві, які впливали і на стан монастиря, або фабрики. В деяких дослідженнях висловлювалася необхідність, враховуючи значення Межигір'я в історії України, у підготовці узагальнюючої праці з його історії.

¹ Тронько П., Данилюк Ю. Українське краєзнавство: Історія, традиції, сучасність // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. К., 1997. С.29-36.

² Свиньин П. Києво-Межигорская фаянсовая фабрика // Сын Отечества. 1816. №7. С.3-14.

³ Там само. С.5-7.

⁴ Там само. С.8-12.

⁵ Историческое сведение о бывшем ставропигиальном Киево-Межигорском монастыре. К., 1830. 17 с.

⁶ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре. Собр.соч. К., 1877. Т.2. С.257. То же. // Вестник Западной России. 1869. № 8. Т.3. С.163.

- ⁷ Берлинский М.Ф. Известия о межигорской церкви //Труды и летописи Общества истории и древностей российских. 1830. Ч.5. Кн.1. С.126-130.
- ⁸ Д.М. (Мальцев). Санкт-Петербургские ведомости. 1854, 20 ноября. №260.
- ⁹ Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) // Киевские епархальные ведомости. 1863. № 23. С.702-715; №24. С.740-750.
- ¹⁰ Там само. №23. С.702-705.
- ¹¹ Там само. №23. С.706.
- ¹² Там само. №23. С.709-710; № 24. С.740-743, 745-746, 749.
- ¹³ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. К., 1864. С.5-9.
- ¹⁴ Там само. С.5-8; ЦДІАКУ. Ф.581. Оп.1. Спр.2546. Арк.3.
- ¹⁵ Похилевич Л. Указ. соч. С.5-8; ЦДІАКУ. Ф.581. Оп.1. Спр.2555-в. Арк.16; Оп.2. Спр.86. Арк.8, 8 зв.
- ¹⁶ Похилевич Л. Указ. соч. С.8-9.
- ¹⁷ Там само. С.8-9.
- ¹⁸ Максимович М.А. Нечто о Межигорье //КЕВ. 1864. №20. С.630-631; Его же. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. 1865. №6. С.227-236; №7. С.263-286; Его же. Сказание о Межигорском монастыре //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.255-271; Его же. Нечто о Межигорье //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.286-288; Его же. Слухи о Межигорье //Собр. соч. К., 1877. Т.2. С.289-291; Его же. Сказание о Межигорском монастыре. К., 1890. 40 с.
- ¹⁹ Максимович М.А. Сказание о Межигорском монастыре. К., 1890. С.12.
- ²⁰ Там само. С.18-19.
- ²¹ Там само. С.27-28.
- ²² Закревский Н.В. Описание Киева. М., 1868. Т.2. С.455-501.
- ²³ Там само. С.455-456, 458-459.
- ²⁴ Там само. С.457, 460, 462, 465.
- ²⁵ Там само. С.464-496, 499-500.
- ²⁶ Там само. С.496.
- ²⁷ Там само. С.497-499.
- ²⁸ Шиманский Г. Некоторые сведения о Межигорском бывшем ставропигиальном монастыре //КЕВ. 1872. №13. С.298-311.
- ²⁹ Там само. С.308-311.
- ³⁰ Терновский Ф.А. Очерки из истории иевской епархии в XVIII ст.: Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //ЧИОНЛ. 1879. Кн.1. С.215-220; Последние судьбы Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. 1877. №21. С.565-573.
- ³¹ Терновский Ф.А. Очерки из истории Киевской епархии в XVIII ст. С.215-217.
- ³² О двух древних помянниках упраздненного Киево-Межигорского монастыря //КЕВ. 1884. № 6. С.261-270; № 7. С.302-312.
- ³³ Там само. №6. С.270; №7. С.303.
- ³⁴ Андриевский А. По поводу восстановления Киево-Межигорского монастыря, несколько сведений к его истории //Киевская старина. 1885. №9. С.178-183 (Известия и заметки).
- ³⁵ Там само. С.180.
- ³⁶ Скальковский А.А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского: На основании подлинных документов Запорожского Сечевого архива. 3-е изд. Одесса, 1885-1886; Перевидано і перекладено на українську мову: Скальковський А.О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорожського. Дніпропетровськ, 1994. С.108-122.
- ³⁷ Скальковський А.О. Назв. праця. С.110-111.

- ³⁸ Там само. С.111-113, 618-621.
- ³⁹ Там само. С.113-114.
- ⁴⁰ Крыжановский Е.М. Киево-Межигорский монастырь (упраздненный в 1787 г.) //Собр. соч. К., 1890. Т.1. С.241-266.
- ⁴¹ М.Максимович. Сказание о Межигорском монастыре //КЕВ. 1864. С.282; Закревский Н. Описание Киева. Т.2. С.458.
- ⁴² Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. К., 1990. Т.1. С.292-293.
- ⁴³ Там само. С.293-294.
- ⁴⁴ Там само. С.294.
- ⁴⁵ Голубев С. Объяснительные параграфы по истории Западно-русской церкви. К., 1893. 56 с. (Отдельный оттиск из КЕВ за 1893 г.).
- ⁴⁶ Там само. С.26-28.
- ⁴⁷ Межигорский монастырь прежде и теперь //КЕВ. 1895. №8. С.344-350.
- ⁴⁸ К истории Межигорского монастыря //КЕВ. 1895. №8. С.344-350.
- ⁴⁹ Орловский П. Киево-Межигорский ставропигиальный монастырь в 1774 г. во время учреждения архимандрии в Запорожской Сечи // КЕВ. 1895. №18. С.840-855.
- ⁵⁰ Там само. С.840.
- ⁵¹ Там само. С.840.
- ⁵² Там само. С.840-841.
- ⁵³ Там само. С.847-855.
- ⁵⁴ Петров Н.И. Историко-топографические очерки древнего Киева. К., 1897. 267 с.
- ⁵⁵ Там само. С.241.
- ⁵⁶ Там само. С.244.
- ⁵⁷ Там само. С.245, 248-250.
- ⁵⁸ Там само. С.251.
- ⁵⁹ Добровольский Л. Межигорье (из актов речи в Киевском реальном училище 24 ноября 1903 года). К., 1903. 39 с. (оттиск из №328, №329 «Киевлянина» за 1903 г.)
- ⁶⁰ Там само. С.34.
- ⁶¹ Истомин М.П. Отчет о поездке в Межигорье и Киевское Полесье //ЧИОНЛ. К., 1903. Кн.17. Вып.1. С.16-33.
- ⁶² Там само. С.17.
- ⁶³ Там само. С.19-23.
- ⁶⁴ Перетц В.Н. Потыри Киево-Межигорского монастыря по данным 1777 г. //Археологическая летопись Южной России. 1905. № 1/2. С.24-29; Его ж. Былая старина Межигорского монастыря //Археологическая летопись Южной России. 1905. №1/2. С.40-42.
- ⁶⁵ Хребтов А. Межигорье //Исторический вестник. 1907. Т.108. №6. С.965-971.
- ⁶⁶ Там само. С.967.
- ⁶⁷ Там само. С.970.
- ⁶⁸ Беднов В.А. Из прошлого Екатеринославской епархии. Краткие сведения об архиве Самарского Пустынно-Николаевского монастыря. Екатеринославль, 1907. С.64-84.
- ⁶⁹ Біднов В. Січовий архимандрит Володимир Сокальський в народній пам'яті та освітленні історичних джерел //ЗНТШ. 1927. Т.147. С.80-102.
- ⁷⁰ Кузьмин Е. Межигорский фаянс //Искусство. 1911. № 6/7; Древние сведения о Межигорском монастыре //Известия общества любителей изучения Кубанской области. Екатеринодар, 1913. Вып.6; Яремич С.П. Строения Киево-Межигорской фаянсовой фабрики

//Киевлянин. 1927. №36; Шамрай С. Хвилювання робітників Києво-Межигірської фаянсової фабрики //Червоний шлях. 1925. № 9.

⁷¹ Оглоблін О. Архів Києво-Межигірської фабрики //Записки історично-філологічного відділу УАН. К., 1926. Кн.ІХ (1926). С. ; Його ж. Фабрично-заводські архіви за кріпацької доби //Архівна справа. 1928. №7. С.3-15.

⁷² Винар Л. О.Оглоблін: Біобібліографічні матеріали. Рим, 1958; Його ж. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина //Український історик. 1970. №4-3 (25-27). С.11.

⁷³ ЦДАВО України. Ф.3806. Оп.2. Спр.3. С.1-88.

⁷⁴ Петрякова Ф.С, Украинский художественный фарфор (конец XVIII - начала XX ст.). К., 1985. 221 с.

⁷⁵ Нестерова Е.Д. З історії українського керамічного виробництва XIX ст. //УІЖ. 1968. №5. С.99-101.

⁷⁶ Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. К., 19 . Ч.1. Ремесло і мануфактура. 495 с.

⁷⁷ Герасименко Н.О. До історії Межигір'я //УІЖ. 1990. № 12. С.90-99; Її ж. Києво-Межигірська фаянсова фабрика: сторінки історії //Праці центру пам'яткознавства. К., 1993. Вип.2. С.143-159; Її ж. Межигірський в'язень //Київська старовина. 1994. №5. С.104. Її ж. Межигір'я: сторінки історії //Київська старовина. 1996. №4/5. С.35-48.

⁷⁸ Лиман І. Церковний устрій Запорозьких вольностей (1734-1775). Запоріжжя, 1998. С.41-57.

⁷⁹ Там само. С.56.

⁸⁰ Федчук А. Порцеляна і фаянс у збірці Національного музею історії України //Київська старовина. 1999. №4. С.89-99.

Анатолій Михненко

ДОНБАС 1921 - 1941 РОКІВ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

20-ті та 30-ті роки в історії Донбасу ознаменувалися як великими досягненнями, так і страшними, кривавими трагедіями. З одного боку – це час нової економічної політики більшовиків, період українізації, створення могутньої індустріальної бази, час, названий О.Субтельним “золотим віком українців під владою Рад”¹. З іншого боку – це доба голодоморів, організованих у 1921-1923 і 1932-1933 рр., розкуркулювання і масового терору, а в цілому - побудова засад тоталітарної держави. Значення і суперечливість подій, що відбулися в 20-30-і роки, зумовили підвищений інтерес до них істориків. Уже в 20-і роки в СРСР видається значна кількість монографій, статей і джерел з історії Донбасу зазначеного періоду.

Національні аспекти історії Донбасу 1920-х років, процес українізації суспільства глибоко розкриваються у працях українських радянських вчених і політичних діячів В.Затонського, М.Попова, М.Скрипника, М.Волобуєва, та ін.² Досить широко подані джерела з історії промисловості Донбасу 1920-1930 рр.³ Важливе місце серед них займають довідники ЦСУ УРСР, щорічники ВСНГХ з промисловості. Проте, враховуючи посилення ідеологічного тиску і терору щодо вчених у 30-і роки,

статистичні матеріали того періоду потребують критичного осмислення та відповідної оцінки⁴.

Цікаві матеріали про кількісні і якісні зміни у складі промислових і сільськогосподарських робітників регіону опубліковані у працях А.Рашина, В.Ренке, П.Ширая, І.Дубинської, О.Цукерника, Я.Кваші та інших дослідників⁵. Авторами книг і статей були головним чином економісти, соціологи, статисти, тому переважна більшість їх робіт відноситься радше до категорії інформативних матеріалів, а не наукових досліджень. Для сучасних учених ретельне вивчення цієї літератури необхідне, бо джерела з деяких інших важливих питань фрагментарні. Певний інтерес у цьому плані викликає видана у 1941 р. «Історія Донецького індустріального інституту за 20 років (1921-1941 рр.)» (м. Сталіно).

У працях, опублікованих протягом 20-30-х років, доволі широко подана і мемуарна література. Але головною метою видання спогадів М.Ізотова, О.Стаханова, М.Мазая та інших відомих робітників Донбасу, як і величезної кількості праць про стахановський рух, була підтримка пропагандистських заходів⁶. Цю ж мету переслідували видавці цілої серії публікацій з питань запровадження жіночої праці у металургійну і вугільну промисловість Донбасу⁷. Характерними рисами зазначених праць є недостатня джерельна база, аргументація та відсутній критичний аналіз описуваних подій. З урахуванням поверховості викладу матеріалу, його пропагандистського характеру, вони не мають серйозної наукової цінності.

Після закінчення Другої світової війни зарубіжні дослідники стали активно видавати праці, пов'язані з міжвоєнним розвитком як Донбасу, так і України в цілому. Зокрема, треба відзначити монографії К.Меннінга, Г.Костюка, У.Коларжа, Б.Дмитришина, З.Мельника та інших авторів, які, завдяки можливості працювати без тиску влади, критично аналізують різноманітні аспекти історії 1921-1941 рр.⁸

До опрацювання цих проблем вчені, в тому числі і історики народного господарства, приступили у післявоєнний період. Поряд із статистичними даними і матеріалами до дослідження стали залучатися архівні матеріали. Багато статей, брошур за ступенем використання джерел, за широтою і аргументованістю узагальнень вигідно відрізняються від наукових праць, виданих у попередні роки. Одночасно виходить ціла низка монографій О.Кучера, К.Шияна, Ф.Мартинюка, П.Бакуменка, Л.Скобцова, Г.Діденко та інших дослідників, що порушують проблеми розвитку важкої промисловості країни в 1921-1925 рр.⁹

У другій половині 60-х - початку 70-х років публікується студія О.Єпштейна, в якій розглядається період непу і відновлення "всеросійської кочегарки"¹⁰. Особливо потрібно відзначити праці М.Запорожця і Р.Ляха¹¹, в яких розроблялися проблеми аграрної політики непу. Одним із спеціальних досліджень історії непу в регіоні є, видана 1976 р., праця О.Курдюмової¹². Хоча в даному історичному нарисі узагальнений фактичний матеріал, автору не вдалося уникнути тенденційності в тлумаченні характеру Непу.

У 70-і - початку 80-х років ХХ ст. українські дослідники публікують ряд статей щодо окремих аспектів історії Донбасу 1921-1941 рр.¹³ Вихваляючи успіхи у відновленні промисловості Донбасу і "ударництво", автори не вказують на багато

негативних фактів цього періоду. Останній, на думку В.Верстюка, характеризується інтенсивним процесом “декласації робітників, втрати інтересу до промислового виробництва, застосуванням позаекономічного примусу, аж до створення концтаборів”¹⁴.

Значна кількість праць зазначеного періоду не містить нових матеріалів, а лише констатує окремі епізоди діяльності організацій КП(б)У в краї¹⁵. Про рівень наукового аналізу процесів, що відбувалися в Донбасі у 1929 р., можна, зокрема, судити з тези одного з авторів про те, що “діяльність Комуністичної партії з практичного втілення ленінського кооперативного плану посилила потяг селян до колективних форм господарювання”¹⁶.

До чергової “червоної дати” в 1970 р. донецькі історики і краєзнавці випустили низку збірників і статей про роль В.Леніна в процесах, що відбувалися в Донбасі в досліджуваній період¹⁷. Певний інтерес з точки зору зазначених проблем мають праці О.Великотруб і П.Сидоренко¹⁸.

Значна частина праць радянських дослідників присвячена проблемам внутрішньопартійної боротьби початку 20-х років в Донецькому басейні. Автори підходять до висвітлення цього питання надзвичайно однобоко, поверхово, у дусі сталінської інтерпретації тогочасних подій¹⁹. У низці важливих досліджень з історії індустріалізації Донбасу, основні положення і висновки зроблені на догоду підтримання традиційного уявлення про “героїчний час перших п’ятирічок”²⁰. Замовчування реальних процесів індустріалізації в Донбасі є основним недоліком цілої низки статей, опублікованих у зазначений період²¹.

Вагоме місце у працях істориків України посідають проблеми робітничого класу. Їм присвячена ціла низка досліджень З.Лихолобової²², в яких дослідниця аналізує кількісні і якісні зміни у даній соціальній групі населення Донбасу в 20-30-і роки. Питанням історії робітничого класу Донбасу в 1921-1941 рр. присвячені чотири розділи «Історії робітників Донбасу» Київ, 1981р.), написані В.Песковим, Е.Курдюмовою, С.Кульчицьким, З.Лихолобовою, Г.Пономаренко, А.Климовою і С.Сирцовою. Образи відомих промислових і сільськогосподарських робітників Донбасу (О.Стаханова, П.Кривоноса, П.Ангеліної і інших), висвітлені істориками у зазначений період, на жаль, позбавлені реальності та критичного аналізу в контексті епохи²³. Автори багатьох праць про стахановський рух прагнули довести, що робітники Донбасу, відчуваючи гордість і ентузіазм, охоче віддавали себе виконанню завдань, які перед ними ставила більшовицька партія²⁴.

Перелом у працях українських дослідників, присвячених подіям 1921-1941 років в Донбасі, спостерігаємо з кінця 1980-х років. Саме в цей час дослідники почали поступово позбавлятися від пануючої більшовицької методології і догматизму. З’являється ряд досліджень, присвячених закритим раніше темам в історії Донбасу і України в цілому. Уже в 1989 р. публікуються статті М.Трояна і М.Мокрищева, в яких авторами вперше робляться спроби аналізу голоду 1932-1933 рр. та реальної оцінки стахановського руху²⁵. Донецький дослідник М.Троян на підставі архівних документів, вперше введених у науковий обіг, висвітлив трагічні події голодомору 1933 р. в Донбасі. Так, наприклад, в селі Шапарському у березні

1933 р. з 212 колгоспних та 18 одноосібних господарств 190, тобто 82,6 % абсолютно не мали продовольства...500 чоловік лежали у лікарні хворі від голоду, а 74 особи померли за січень і двадцять днів лютого. Смертність в окремі дні досягала 8-10 чоловік. Понад половину померлих склали діти віком до десяти років²⁶. Доведені до відчаю голодуючі люди, підкреслює автор, йшли на найтяжчі злочини. Наприклад, у селі Шапарському “Колгоспниця Хрипун Домна разом із своєю 16-літньою донькою 19.02.1933 р. зарізали одинадцятирічну дівчинку для вживання в їжу”²⁷.

Таким чином, навіть сухе викладення фактів, на підставі документів дозволили автору красномовно показати трагічне становище селян Донбасу. Беручи до уваги викладене, підкреслює М.Троян, виглядає блюзнірством Й.В.Сталіна, що колективізація “знищила бідняцтво на селі. Вона підняла бідноту та нижчі прошарки середняків у колгоспах на становище людей забезпечених, знищивши тим самим процес розорення та зубожіння селянства... Тепер селянин – забезпечений господар, член колгоспу, має у своєму розпорядженні трактори, сільгоспмашини, насінні фонди, запасні фонди і т.д. і т.п.”²⁸.

У іншій своїй праці М.Троян, досліджуючи стахановський рух, основним критерієм для оцінювання різноманітних форм соціалістичного змагання, зокрема, і стахановського руху, вважає економічні показники. У вугільній промисловості Донбасу найбільший приріст продуктивності праці припадає на 1934 р. Одночасно знижується і собівартість вугілля. У 1937 р. вугільна промисловість не виконала план за всіма показниками. Із 292 шахт “Донбасвугілля” із завданням впоралися лише 33²⁹. На підставі аналізу фактів історик приходять до висновку, що у 30-і роки більш ефективними були такі форми змагання, як ізотовський рух в поєднанні з ударництвом, виробничими конкурсами і рухом за рентабельність. А ось повсюдне впровадження стахановських методів в якості єдиноправильних, не виправдало себе³⁰.

В 1990 р. виходить ціла низка цікавих праць українських та російських дослідників, присвячених сфальсифікованим чи прихованим сторінкам історії Донбасу 1920-1930-х рр.: непу, політиці українізації, голодомору 1932-1933 рр., стахановському рухові, сталінському терору³¹. Так, М.Примуш на великому фактичному матеріалі показує як починалося масове змагання, яким шляхом йшов пошук форм та методів організації праці, які допускалися прорахунки. З першої п’ятирічки до нас прийшло поняття “ударники”, “ударна праця”. Протягом десятиріч їх висували як приклад для наслідування і перетворили на легенду. У нашій свідомості вона втратила реальні обриси і набула рис абстрактного взірця³². Дослідник дійшов до висновку, що на заключному етапі реконструкції основну ставку було зроблено на випробуваний засіб матеріальної винагороди праці – індивідуальний підряд (мається на увазі підрядна оплата праці). Саме він став одним з наріжних каменів стахановського руху. На думку автора, ліквідація середніх планок заробітної плати, використання стимулюючих можливостей необмеженого підряду дозволили підняти продуктивність праці робітників-новаторів і провести на цій підставі масовий перегляд норм виробітку³³.

У 90-і роки інтерес до історії Донбасу 1921-1941 рр., якість наукового аналізу подій і процесів в регіоні, а також обсяг джерельної бази досліджень значно зростають. Публікуються раніше неприступні документальні матеріали і статистичні дані, серед яких необхідно виділити книгу-меморіал про голодомор 1932-1933 рр., з науковим коментарем М.Трояна, і “репресованого” всесоюзного перепису населення 1937 р., а також збірника документів про голод 1921-1923 рр. за редакцією канадського історика Р.Сербина³⁴. Книга Сербина написана з нагоди сторіччя українського поселення в Канаді та в сімдесяті роковини першого великого голоду в “підсовітській” Україні. Значний інтерес становлять зібрані та опубліковані автором 819 документів про голод в Україні з літа 1921 р. до весни 1923 р., у тому числі про допомогу голодуючим. Наприклад, повідомлення з канадської газети «Українські робітничі вісті»: 21 січня [1922 р.] – в Донеччині... голодує понад 400.000 осіб. Голоднеча поширюється і на дальші повіти. Наслідком нужди вибухла епідемія тифу, а крім того лютує шкорбут. Для голодуючих Донеччини створено рятунковий комітет. Ця область потребує 6000 вагонів збіжа на насінє. В Мариупольському повіті зорганізовано прохарчувальну акцію для 10.000 осіб. Однак та допомога є зовсім недостаточною³⁵. А ось уривок звернення «До українського громадянства», опублікованого 28 серпня 1922 р. в газеті «Канадійський Українець»: ”В 1921 р. впало страшне нещастє – посуха, особливо на губернії Запоріжську, Катеринославську, Миколаївську і Донецьку. Всі посіви, трави, ярина – вигоріли, на деревах посохло листя і осипалося. Богата земля, що годувала населення своє і чуже, перетворилася у випалену – порепану пустелю, а на цій пустелі лишилось майже десять мільонів людей!.. Над краєм, над Україною повис жах і божевілля... Громадяне України!.. не забувайте тих мільонів, що вже цілий рік не бачили шматка справжнього хліба печеного, не їдять зовсім вареного, ходять голі і босі. Прийдіть як найскоріше з допомогою, подайте руку тим, що вже конають. Поможіть їм побороти страшну голодну смерть!”³⁶.

Велику зацікавленість в українських учених викликають проблеми соціально-економічного розвитку Донбасу і України в цілому в період нової економічної політики і українізації. Серед виданих у 1990-і рр. праць, що порушували окреслену проблематику, необхідно відзначити фундаментальну працю С.Кульчицького, в якій автор вперше в українській історіографії висунув концептуальну конструкцію реальної історії комунізму в країні в 1919-1928 рр.³⁷ Значне місце займають події 1920-1930 рр. в Донбасі у праці Б.Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття».

У числі праць з історії непу, виданих донецькими вченими в 1990-і роки, необхідно відзначити праці В.Нікольського, в яких автор порушує раніше практично недосліджене питання формування і діяльності Донецької трудармії, проблеми репресій в регіоні, а також різноманітні аспекти соціально-економічного і суспільного життя тих років³⁸.

У цей час виходить велика кількість праць, присвячених соціальним, культурним і демографічним проблемам Донбасу 1921-1941 рр. Серед них роботи З.Лихолобової, С.Гнітько, Ю.Красноносова та ін.³⁹ Українські історики видають

цілу низку монографій, статей, присвячених періоду кривавого терору і репресій 1920-1930-х років у Донбасі і Україні. Серед них студії В.Даниленка, Г.Касьянова, С.Кульчицького, Р.Ляха, Т.Гунчака, Я.Хонігсмана та І.Біласа⁴⁰.

З новітніх досліджень з проблем тоталітаризму в Донбасі необхідно виділити праці З.Лихолобової, в яких автор, ґрунтуючись на широкій базі джерел, уперше введених у науковий обіг матеріалах, розкриває специфіку функціонування тоталітарної системи на регіональному рівні⁴¹.

Підводячи підсумки проведеного історіографічного огляду матеріалів з історії Донбасу 1921-1941 рр. потрібно зазначити, що, не зважаючи на значну кількість праць, у межах зазначеної проблематики, а також нові наукові публікації 1990-х років існує необхідність проведення глибокого та об'єктивного дослідження історії робітничого класу, інтелігенції, економічних та соціальних процесів, що відбувалися як у місті, так і на селі. Недостатньо вивчені демографічні зміни населення регіону, питання розвитку культури, мистецтва. Практично немає досліджень, присвячених розвитку фізкультури та спорту в Донбасі. Важко назвати вагомі праці, що висвітлюють питання екології та охорони здоров'я. Актуальним й до сьогодні залишається питання про створення нової концептуальної студії про так званий реконструктивний період в історії Донбасу.

¹ Субтельний О. Україна: історія. К., 1990. С.332.

² Затонський В. Національна проблема на Україні. Харків, 1926; Попов Н.Н. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, 1928; Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. Харків, 1928; Він же. Національне питання: Ст. і промови. Харків, 1929-1931. Т.1-4; Волобуєв М. До проблеми української економіки //Більшовик України. 1928. Ч.2/3; Будівництво Радянської України: Зб. Харків, 1929. Т.1-2.

³ Довідник. Харків, 1925; Україна: Стат. щорічник. Харків, 1926; Народне господарство України в 1924-1925 рр. Харків, 1926. Кн.1-4; Праця в промислових закладах України в 1925 р. Харків, 1927; Україна: Стат. щорічник на 1928 р. Харків, 1928; Труд и профсоюзы на Украине: Стат. справочник за 1921-1928 гг. Харьков, 1928; Промышленность в СССР в 1926/27 гг.: Ежегодник ВСНХ. М., 1928; Промышленность в СССР в 1927/28 гг.: Ежегодник ВСНХ. М., 1929; Україна: Стат. щорічник, 1928 р. Харків, 1929; Бюджети промислових робітників України в 1926/27-1928/29 рр. Харків, 1930; Всесоюзная перепись населения 1926 г. М., 1930. Т.ХХХ.

⁴ Див наприклад: Фабрики та заводи України: Стат. довідник. Харків, 1931; Народне господарство УСРР: Стат. довідник. К., 1935; УСРР в цифрах: Стат. довідник. К., 1936; Праця в УРСР: Стат. довідник. К., 1937; Народне господарство УРСР: Стат. довідник. К., 1940 та інші.

⁵ Див.: Рашин А.Г. Состав фабричного-заводского пролетариата СССР: Предварительные итоги переписи металлистов, горнорабочих и текстильщиков в 1929 г. М., 1930; Ренке В.П., Ширай П.А. Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля: По материалам переписей 1923 и 1929 гг. Харьков, 1929; Дубинская И.Н. Рабочие кадры каменноугольной промышленности Донбасса: Итоги переписи 1929 г. Харьков, 1930; Металлисты СССР: Стат. материалы /Текст А.Г.Рашина. М., 1930. Т.1; Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. Харьков,

1940; Кваша Я. Механизация каменноугольной промышленности: Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. М., 1936.

⁶ Див.: На форпостах індустріалізації: Молодь Донбасу в боях за вугілля. Харків, 1929; Изотов Н. Моя жизнь, моя работа. Харьков, 1936; Комсомол в стахановском движении: Очерки, речи, факты и документы. М., 1936; 300 мастеров угля о своем опыте /Под ред. Б.Б.Товаровского. Харьков, 1936; Стахановское движение и производительность труда. М.; Л., 1936; Стаханов А.Г. Рассказ о моей жизни. М., 1938; Мазай М. Записки сталевара. М., 1940; Кабалкін А.С. Стахановський рух і продуктивність праці у вугільному Донбасі. К., 1940; Шевченко А.О. Стахановський рух і ріст продуктивності праці в чорній металургії. К., 1940; Кузьминов И.И. Стахановское движение высший этап социалистического соревнования М., 1940; Ерманский О.А. Стахановское движение и стахановские методы работы. М., 1940; Обобщение стахановских методов работы на шахтах Донецкого бассейна. Харьков, 1940. Вып.1; Бердников Д. От коммунистических субботников к стахановскому движению //Борьба пролетариата. 1941. №1; Нефедов Н. История возникновения стахановского движения //Истор. журн. 1941. №1 та інші.

⁷ Нюрина Ф. Женщина в борьбе за новое общество. Харьков, 1930; Орман А.І. Робітниця у важкій промисловості: (Досвід застосування жіночої праці на заводі ім. Ілліча). Харків, 1931; Козуйок Г., Гайліт К. Жінки Донбасу в боротьбі за промфінплан. Харків, 1931; Балд Л. Робітниця на соціалістичній будові. Харків, 1931; Гаско В. Жіноча праця на Україні. Харків, 1932; Серінна Е.Нові жіночі кадри для народного господарства. Харків, 1934; Ландау А.М., Батшава М.М. О внедрении женского труда в каменно-угольную промышленность. Харьков, 1934.

⁸ Manning C. The History of the Ukraine. New York, 1947; (Меннінг К. Історія України. Нью-Йорк, 1947); Manning C. Twentieth Century Ukraine. New York, 1951; (Він же. Україна ХХ століття. Нью-Йорк, 1951); Manning C. Ukraine under the Soviets. New York, 1953; (Він же. Україна під Советами. Нью-Йорк, 1953); Kostiuk H. Stalinist rule in the Ukraine, 1929-1939. Munich, 1953; (Костюк Г. Сталінське правління в Україні. 1929-1939 рр. Мюнхен, 1953); Kostiuk H. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939). London; New York, 1960; (Він же. Сталінське правління в Україні. Вивчаючи десятиліття масового терору (1929-1939 гг.). Лондон; Нью-Йорк, 1960); Kolarz W. Russia and Her Colonies. New York, 1955; (Коларж У. Росія і її колонії. Нью-Йорк, 1955); Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918-1953. New York, 1956; (Дмитришин В. Москва і Україна. 1918-1953 гг. Нью-Йорк, 1956); Sullivant R. Soviet Politics and the Ukraine. 1917-1959. New York, 1962; (Саллівант Р. Радянська політика і Україна. 1917-1959 гг. Нью-Йорк, 1962); Melnyk Z. Soviet Capital Formation: Ukraine, 1928/29-1932. Munich, 1965; (Мельник З. Утворення радянського капіталу, 1928/29-1932. Мюнхен, 1965).

⁹ Кучер О.О.Боротьба робітників України за відбудову важкої промисловості після громадянської війни. Харків, 1959; Шиян К.К. Боротьба робітничого класу України за відбудову промисловості (1921-1925 рр.). К., 1959; Черненко Н.В. Борьба Коммунистической партии за восстановление промышленности и консолидацию рабочего класса Украины в 1921-1925 гг. К., 1959; Мартинюк Ф.М. Соціалістична індустріалізація України. К., 1959; Скобцов Л.Я. Партийная организация Донбасса в борьбе за осуществление ленинского плана индустриализации страны, 1926-1929 гг. К., 1959; Бакуменко П.І Українська РСР в період відбудови народного господарства, 1921-1925 рр. К., 1960; Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства (1921-1925). К., 1962;

Самофалов В.М. Комуністична партія України в боротьбі за відбудову народного господарства (1921-1925 рр.). К., 1963.

¹⁰ Епштейн А.І. Робітники України в боротьбі за створення матеріально-технічної бази соціалізму (1928-1932). Харків, 1968.

¹¹ Запорожец М.Я. Истоки великих свершений. В.И.Ленин и партийные организации Донбасса. Донецк, 1972; Лях Р.Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917-1923 рр.). Донецьк, 1974; Він же. Розв'язання аграрного питання на Україні. 1917-1923. К., 1975.

¹² Курдюмова Е.А. Донбасс на подъёме (1921-1925). Донецк, 1976.

¹³ Павленко М. Комуністичний вексель (Зобов'язання металургів Донбасу В.І.Леніну 1921 р.) //Під прапором ленінізму. 1970. №8; Першак Д.А. Перші ударні рудники, заводи й бригади в Донбасі (1920 р.) //Питання історії СРСР. 1974. Вип.18; Сырцова С.М. Социалистическая индустриализация и изменения в составе рабочего класса Украины //Рабочий класс и индустриальное развитие СССР. М., 1975. С.153-158; Бабко Ю.В. Развитие трудовой активности рабочего класса УССР в годы второй пятилетки (Состояние и задачи изучения проблемы) //Там же. С.203-208; Першак Д.А., Масальський В.І. Відбудова і розвиток важкої промисловості Донбасу як бази соціалістичної індустріалізації країни (1920-1928) //Питання історії СРСР. 1978. Вип.23; Мединцев А.Г. Изменение национального состава рабочего класса Украины в период социалистического строительства (1917-1937 гг.) //Рабочий класс - решающая сила интернационального единства советского народа. М., 1981. С.46-58; Троян Н.П. К вопросу о национальном составе рабочих Донбасса. 1926-1937 гг. //Там же. С.59-64; Лихолобова З.Г. Творческое сотрудничество рабочих братских республик в период социалистической индустриализации //Там же. С.150-162; Канунников В.Н. Торговая смычка рабочего класса с крестьянством в 1926-1937 годах: (На материалах Донбасса) //Рабочий класс СССР - ведущая сила советского общества. Донецк, 1987. Ч.1. С.78-79.

¹⁴ Верстюк В.Ф. Военний комунізм на Україні //Маршрутами історії. К., 1990. С.113.

¹⁵ Див.: Гайдуков Л.Ф., Тихомиров Б.О. Борьба партии за відбудову і подальший розвиток вугільної промисловості Донбасу (1921-1925) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Носков В.А. Удосконалення організаційної структури партійних організацій вугільних підприємств Донбасу у 1921-1925 рр. //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Гвоздирькова З.І. Діяльність Горлівської партійної організації по розвитку політичної і трудової активності робітничого класу (1921-1922) //Наук. праці з іст. КПРС. 1972. Вип.51; Гулий М.С. Комуністична партія - організатор відродження Донбасу на заключному етапі громадянської війни //Наук. праці з іст. КПРС. 1972. Вип.54; Зимогляд Ф.Р. Коммунистическая партия Советского Союза во главе трудовой активности масс 1928-1941 гг. (Из опыта работы партийных организаций Донбасса). Донецк, 1973.

¹⁶ Конопля А.Н. Усиление шефской помощи рабочих Донбасса селу в 1929 г. //Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС ДонГУ. Донецк, 1970. С.54.

¹⁷ Бурнос В.Ф. В.І.Ленін і трудящі Донбасу (До історії відбудови Донецького басейну) 1921-1925 рр. //Архіви України. 1970. №1; Пономаренко Г.Я. В.І.Ленін і відбудова Донбасу //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.41; Синенко П.С. Роль В.І.Леніна у відбудові Донбасу у 1922 р. //Укр. істор. журн. 1970. №6; Донецкой ордена Ленина областной комсомольской организации - пятьдесят: Хроника комсомольской жизни /Сост. И.Д.Лепша и др. Донецк, 1970; Поступь Донбасса: Сб. Донецк, 1970.

¹⁸ Великотруб А.А. Деятельность комиссий Центрального комитета партии в Донецком каменноугольном бассейне в 1923 г. //Вестник МГУ. Сер.9. История. 1971. №2; Сидоренко

П.О. Діяльність КП(б)У по здійсненню ленінського плану ГОЕРЛО в Донбасі у відбудовний період (1921- 1925) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39.

¹⁹ Див.: Берлін Л.І. Зміцнення робітничого ядра партійних організацій Донбасу (1926-1929) //існик Харків. політ. ін-ту. Сер. Історія КПРС. 1973. №82. Вип.4; Антонов П.О. Участь партійних організацій Донбасу у розгромі троцькістсько-зінов'євського опозиційного блоку //Наук. праці з іст. КПРС. 1974. Вип.67; Він же. Борьба коммунистов Донбасса с троцкизмом в период внутрипартийной дискуссии накануне XIII конференции РКП(б). // Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС Донецк,1970; Гвоздирькова З.І. Ідейний і політичний розгром правого ухилу (1928-1929) //Наук. праці з іст. КПРС. 1976. Вип.82; Борьба коммунистов Донбасса с "левым" оппортунизмом (1926-1927): Метод. рекоменд /Под. ред. И.Н.Банько. Ворошиловград, 1977; Гулий М.С. Боротьба партійних організацій Донбасу за єдність партійних рядів у період переходу на мирну роботу (листопад 1920 - березень 1921) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Пономаренко Г.Я. Боротьба парторганізацій Донбасу проти троцькізму за ленінську єдність партійних рядів (1926-1927)) //Наук. праці з іст. КПРС. 1970. Вип.39; Литвиненко В.Ф. Банько И.Н. Коммунисты Донбасса в борьбе против троцкистско-зиновьевского блока (1926-1927) //Науч. труды по ист.КПСС. 1978. Вып.92 та інші.

²⁰ Пономаренко Г.Я. Во главе трудового подъема: Коммунисты Донбасса - организаторы коммунистического соревнования рабочего класса в годы первой пятилетки. К., 1971; Він же. Курсом индустриализации: Исторический очерк. Донецк, 1974; Він же. Коммунисты Донбасса в борьбе за социалистическую индустриализацию. 1926-1929. К.; Донецк, 1979.

²¹ Див.: Лихолобова З.Г. Боротьба робітників Донбасу за піднесення вугільної промисловості Донбасу на початку другої п'ятирічки //Питання історії СРСР. 1974. Вип.17; Першак Д.А. З історії боротьби за розв'язання проблеми механізації вугільної промисловості Донбасу. 1917-1940 рр. //Питання історії СРСР. 1975. Вип.20; Бурлакова Г.В. Виробничі наради на підприємствах Донбасу в перші роки соц. індустріалізації (1926-1928) //Питання історії СРСР. 1976. Вип. 20; Федорова Л.А. Укрепление профсоюзных организаций Донбасса (1928- 1932) //Вопросы истории СССР. 1984. Вып.29.

²² Лихолобова З.Г. Из истории интернациональных связей рабочих Донбасса (1925- 1928) //Докл. науч. конф. каф. ист. КПСС ДонГУ. Донецк, 1970; Вона ж. До історії ліквідації безробіття в Донбасі (1926- 1930) //Укр. істор. журн. 1971. №5; Вона ж. Поповнення робітничих кадрів Донбасу на початку реконструктивного періоду (1926-1928) //Питання історії народів СРСР. 1972. №13; Вона ж. Источники пополнения и рост численности рабочих Донбасса в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926-1937) // История СССР. 1973. №2; Вона ж. Зростання і згуртування робітничих рядів Донбасу в роки другої п'ятирічки //Укр. істор. журн. 1973. №12; Вона ж. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). Донецк, 1973; Вона ж. Поступь новаторов. Донецк, 1976; Вона ж. Поступь новаторов //Страною возвеличенный Донбасс: Очерки /Сост. З.Г.Лихолобова. Донецк. 1987. С.47-72.

²³ Потапова А. "Наш паровоз в комуноу мчить!" (Про М.Ф.Кривоноса) //Під прапором ленінізму. 1971. №22; Петров К.Г. Живые силы. Записки бывшего парторга ЦК ВКП(б) на шахте "Центр. Ирмино" о зарождении стахановского движения. Донецк, 1971; Стаханов А.Г. Труд - Родине. //Вопросы истории. 1971. №3; Жихарев Г. Марш ударных бригад //Донбас. 1976. №4; Стеценко Г. Там на шахті вугільній... //Прапор. 1971. №3; Ангелина П.Н. Нива юности. К., 1981 та інші.

- ²⁴ Див.: Пахарев А.Д. Участь комсомольців Донбасу у стахановському русі (1935-1941) //Наукові праці з іст. КПРС. 1970. Вип. 39; Кузьменко М.М. Участь молодих шахтарів Донбасу у стахановському русі (1935-1941) //Укр. істор. журн. 1985. №7; Примуш Н.В. Профсоюз и стахановское движение в угольной промышленности во 2-ой пятилетке //Уголь Украины. 1985. №8; Захарченко Н.А. Зарождение стахановско-кривоносковского движения на железнодорожном транспорте Донбасса (июль-декабрь 1935) //Вопросы истории СССР. 1989. Вып.33.
- ²⁵ Троян Н. Голод //Донбас. 1989. №3; Мокрищев Н. Не померкнет никогда: А. Стаханов: портрет без лака //Донбас. 1989. №2.
- ²⁶ Троян М. Голод //Донбас. 1989. №3. С.80.
- ²⁷ Там же. С.81.
- ²⁸ Там же. С.85.
- ²⁹ Троян Н. “Мы покоряем время...”: стахановское движение: взгляд с порога 90-х //Донбас. 1990. №1. С.79-80.
- ³⁰ Там же. С.80.
- ³¹ Див.: Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів /Кер. кол. упоряд. Р.Я.Пиріг. К., 1990; Викторов Б.А. Без грифа “Секретно”: Записки военного прокурора. М., 1990. С.142-169; Троян Н. “Мы покоряем время...”. Стахановское движение: взгляд с порога 90-х //Донбас. 1990. №1; Примуш Н.В. Ударничество: миф и реальность. Донецк, 1990; Троян Н.П., Стуканов Е.Н., Михненко А.М. История развития народного образования в Донбассе в 30-е гг. //Народное образование Донецкой области: история и современность: Тез. докл. и выступ. Донецк, 1990. С.12-13; Лихолобова З.Г. Хозрасчет в металлургии и легкой промышленности //Возвращаясь к истокам: Науч.-популярные очерки. Донецк, 1990. С.37-48.
- ³² Примуш Н.В. Ударничество: миф или реальность. Донецк, 1990. С.4.
- ³³ Там же. С.45.
- ³⁴ Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ, 1992; 33-й: голод: Народна книга-меморіал /Упоряд.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. К., 1991; Всесоюзная перепись населения. 1937 г.: Краткие итоги /Сост.: Н.А. Араловец, В.Б. Жиромская, И.Н. Киселев. М., 1991.
- ³⁵ Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто; Київ, 1992. С.203.
- ³⁶ Там же. С.395.
- ³⁷ Див.: Кульчицький С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К., 1995; Він же. УСРР в добу НЕПу //Історія України: нове бачення: У 2 т. Т.2. С.173-213; Він же. “Великий перелом” //Там же. С.214-255; Він же. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). К., 1996 та інші.
- ³⁸ Никольский В.Н., Бурносков В.Ф. На культурной стройке 20-х годов //Возвращаясь к истокам: Науч.-популярные очерки. Донецк, 1990. С.49-60; Він же. Повторение пройденного: нэп во втором прочтении (в Донбассе) //Донбас. 1991. №2; Никольский В., Шевченко В. Молодежь Донбасса в годы нэпа. Донецк, 1991; Никольський В.М. Безробіття в Донбасі часів непу //Укр. іст. журн. 1992. №2. С.50-57; Він же. “Велика чистка” //Правда через роки. Донецьк, 1995. С.28-30; Він же. Українці Донеччини, репресовані в 1937-1939 рр.: соціологічний аналіз статистики //Схід. 1995. №3; Він же. Жертви 1939 року на Донеччині //Нові сторінки в історії Донбасу: Ст. Донецьк, 1997. Кн.5. С.120-129 та інші.
- ³⁹ Див.: Касьянов Г.В. Українська інтелегенція 1920-х - 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. К.; Едмонтон, 1992; Красноносков Ю.Н. Демографические изменения в

составе шахтеров Донбасса в 1926-1932 гг. //Літопис Донбасу: Краєзнавчий зб. Донецьк, 1992. Вип.1. С.44-46; Він же. Особенности становления шахтерских традиций на рубеже 20-30-х гг. в Донбассе //Материалы международного симпозиума. Мариуполь, 1992. С.192-195; Гнітько С.П. Становище інженерно-технічної інтелегенції Донбасу у 20-і роки //Сторінки історії: Бюл. Асоціації істориків Вищої школи України. К., 1993. С.50-57; Він же Технічна інтелегенція України в умовах формування тоталітарної системи в СРСР (20-ті роки ХХ ст.) //Сторінки історії. К., 1995. С.108-114; Мовчан О.М. Придушення меншовицької опозиції в профспілковому русі України (1920-1924 рр.) //Укр. іст. журн. 1993. №2. С.37-47; Лихолобова З.Г., Коваленко В.Л. Процессы урбанизации в Донбассе (1926-1939 гг.) //Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Донецк, 1994. Кн.3. С. 57-59; Соловей А.В. К вопросу о взаимоотношениях Донецкой Трудовой армии с местным населением. // Новые страницы в истории Донбасса: Ст. Донецк, 1997. Кн.5. С.72-78; Храповицкая О.Ю. Инженерно-технические кадры угольной промышленности в первые годы советской власти //Там же. С.78-83; Мартыничук И.И. Подготовка национальных педагогических кадров в 20-е годы //Там же. С.83-90; Богінська І.В. Учительські кадри Донбасу на початку 1920-х років //Там же. С.90-102; Хюренина И.Ю. Культурные процессы и формирование тоталитарного общественного сознания при сталинизме (1920-1930-е гг.) //Там же. С.102-113; Нагорняк Т.Л. Некоторые аспекты художественной литературы Донбасса в русле государственной политики “коренизации” //Там же. С.113-120 та інші.

⁴⁰ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. К., 1991; Касьянов Г. “Шахтинська справа” (Про жертви сталінських репресій у Донбасі 1928) //Під прапором ленінізму. 1989. №22; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелегенція (20-30-і роки). К., 1991; Лях Р.Д. Репресії за колективізації на Донеччині //V Всеукр. конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України”: Тез. допов. та повід. К.; Кам’янець-Подольський, 1991. С.278-280; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К., 1993; Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор і занепад єврейського землеробства на Україні //Укр. істор. журн. 1994. №2-3. С.66-75; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. К., 1994.

⁴¹ Лихолобова З. Найбільша “чистка” в Донбасі //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1995. №1-2. С.177-189; Вона ж. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні (Переважно на матеріалах Донбасу): Навч. посіб. Донецьк, 1996 та інші.

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ (УСТАНОВИ, ТОВАРИСТВА ТА ЧАСОПИСИ)

Ганна Пасещенко

"ЖУРНАЛ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ" (1834 -1843) ЯК ДЖЕРЕЛО З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Одним з завдань української історіографії є введення до наукового обігу нових джерел та їх неупереджений аналіз. Це завдання не втрачає своєї актуальності. Зокрема це стосується вивчення періодичних видань, які б могли бути джерелами

для розробки історії України. Одним з таких періодичних видань є, безперечно, "Журнал Міністерства народної освіти", який ще фактично не досліджувався українськими вченими.

Видається доречним проаналізувати на початку статті ситуацію, яка склалася навколо видавництва журналів у цілому на терені Російської імперії, щоб окреслити роль і місце "Журналу Міністерства народної освіти" в цьому процесі.

У першій половині XIX ст., незважаючи на зростання попиту на газети, головним типом періодичних видань в Росії залишалися журнали. Але вже не літературні чи сатиричні, а енциклопедичні. Особливістю розвитку журналістики цього періоду слід вважати її підцензурність, заборону на відкрите обговорення політичних питань та найважливіших проблем внутрішнього життя. Тому в журналістиці головними залишаються жанри критики, історичних та літературознавчих статей, біографічні нариси, що і стало, власне, предметом вивчення для історіографів.

Неабиякий вплив на розвиток журналістики цього періоду мала реструктуризація цензурної системи Російської імперії, викликана повстанням декабристів 1825 р. Новий цензурний Статут (1826 р.) замість попереднього (1806 р.) затверджував складну систему цензури: Головне управління цензури при Міністерстві народної освіти, Верховний цензурний комітет, який складався з трьох міністрів - освіти, внутрішніх та іноземних справ; Головний цензурний Комітет у С.-Петербурзі та три цензурні комітети у Москві, Вільно та Дерпті. Особливий контроль встановлювався за періодичними виданнями. 1828 р. було знов затверджено новий Статут, який також вніс деякі зміни до структури органів цензури: Головне управління цензури та цензурні комітети у С.-Петербурзі, Москві, Вільно, Одесі, Тифлісі. До складу Головного цензурного комітету крім трьох міністрів увійшов представник Третього відділення, а вся цензура опинилася під наглядом шефа жандармів О.Бенкендорфа. У зв'язку з цензурними заборонами журналістика в Російській імперії розвивалася у руслі науково-літературних інтересів. Після 1830 р. (революції у Франції та Бельгії, повстання у Польщі, хвилі невдоволень у Литві, Білорусії, на Кавказі, холерні бунти в Росії, повстання у Севастополі), цензурні установи діють особливо ретельно. 1832 р. закрито журнал І.Кірієвського "Європеець", 1834 р. - "Московський телеграф" М.Полевого, 1836 р. - журнал "Телескоп" М.Надеждіна. 1836 р. С.Уваров підписав указ, який забороняв створювати нові періодичні видання. Заборона діяла 20 років. Право випуску нових спеціалізованих, а не енциклопедичних газет та журналів міг дати тільки імператор. Заохочувались державні видання, наприклад, "Ученые записки Московского университета" (1833 р.), "Журнал Міністерства народної освіти", якому присвячена, власне, наша стаття. Отже, умови, в яких почав видаватися часопис, були досить складними з огляду на цензурні міркування. Взагалі, в 30-ті роки скорочується кількість суспільно - політичних, проте збільшується кількість економічних та науково-технічних видань.

Серед журналів першої половини XIX ст., які б могли скласти певну конкуренцію "Журналу Міністерства народної освіти" і відігравали значущу роль у розвитку популяризації наукових знань, виділимо, перш за все, журнал "Вестник

Европы" (1802-1830). Він був найбільш помітним виданням початку століття і відіграв велику роль у становленні журнальної справи в цілому. Серед його редакторів були відомі вчені та громадські діячі М.Карамзін, О.Сумароков, В.Жуковський, М.Каченовський. Серед інших видань, які заслуговують на увагу в контексті аналізу стану журнальної справи означеного часу, виділимо "Отечественные записки" (1818-1823), засновані П.Свін'їним, вже згадувані "Московский телеграф" (1825-1834) та "Телескоп" (1831-1836), "Московский вестник" (1827-1830) М.Погодіна, "Библиотеку для чтения" (1834-1865) О.Смірдіна, "Маяк" (1840-1845) П.Корсакова та С.Бурчака. Але, як бачимо, більшість з цих журналів на момент заснування "Журналу Міністерства народної освіти" (1834 р.), вже припинили своє існування. З огляду на вищесказане, відмітимо, що у вказаний період на терені Російської імперії "Журнал Міністерства народної освіти" лишається одним з небагатьох часописів, на сторінках якого могли бути вміщені наукові розвідки з історії та інших гуманітарних дисциплін. Тому дослідження матеріалів цього часопису видається вкрай важливим.

"Журнал Міністерства народної освіти" (далі - ЖМНО), заснований за ініціативою С.Уварова, видавався протягом 1834 - 1917 рр. у Санкт-Петербурзі, з періодичністю один раз на місяць. До 1834 р. називався "Журнал департамента министерства народного просвещения". Редактором журналу в означений період був О.Никитенко (1804 - 1877), письменник, професор С.-Петербурзького університету.

Часопис мав чітку структуру і складався з семи відділів :

I. Дії уряду.

У відділі вміщувалися постанови та накази по Міністерству народної освіти, найважливіші розпорядження, а також відомості про призначення, звільнення, нагородження різних осіб. Цей відділ поділяється на два розділи :

1. Імператорські веління.
2. Міністерські розпорядження.

На початку року в цьому відділі вміщувалися звіти про роботу Міністерства протягом минулого року.

II. Словесність і науки (з 1839 р. - словесність, науки та художества).

У розділі містилися статті, присвячені різним галузям знань, у т.ч. історії.

III. Відомості про вітчизняних вчених та навчальні заклади.

Друкувалися відомості про стан Академій, університетів та вчених товариств, а також діяльність окремих вчених.

IV. Відомості про іноземних вчених та іноземні навчальні заклади.

Публікувалися відомості про дії вчених та стан навчальних закладів у різних країнах, у т.ч. повідомлення російських вчених із-за кордону.

V. Історія освіти.

Друкувалися історичні відомості про стан освіти в різних країнах. Біографії особистостей, які сприяли розвиткові освіти.

VI. Огляд книг та журналів.

У цьому розділі подавалися переліки книг, що виходили в Росії та за кордоном, рецензії на окремі видання, а також відомості про вітчизняні та зарубіжні журнали, в т.ч. окремі статті, що містилися в них.

VII. Новини та суміш.

В останньому підрозділі вміщувалися відомості про пам'ятки старовини, різноманітні винаходи, а також некрологи.

До окремих номерів додавалися карти, ілюстрації, сторінки рукописів тощо.

Три книги складали одну частину, а чотири частини - повне річне видання. Кожна частина (три місяці) мала свій порядковий номер, який продовжувався з року в рік. Так, частина № I містить випуски за січень, лютий та березень 1834 р., а остання частина десятиліття має порядковий номер XL і містить, відповідно, номери за жовтень, листопад та грудень 1843 р.

Починаючи з 1839 р. до журналу видавалися додатки .

Офіційно - учбові. Містили відомості про дії та розпорядження уряду, репортажі з публічних актів у навчальних закладах та новини, які стосуються навчальних закладів.

Літературні. Включали літературні твори різних жанрів, літературні новини.

Бібліографічні. Являли собою переліки всіх книг, які виходили в Росії, а також покажчики статей, які були вміщено у вітчизняних журналах.

Праці вихованців навчальних закладів. Публікувалися кращі твори вихованців навчальних закладів з різних галузей знань.

Було видано також покажчик до ЖМНО та додатків до нього з 1803 по 1864 рр. (СПб.: типографія Ф.С.Сушицького, 1865).

Завдання нашої розвідки полягає в тому, щоб виокремити ті матеріали ЖМНО, які можуть бути використані дослідниками історії України, класифікувати та визначити сферу їх ймовірного застосування.

Відомча належність часопису зумовила характер матеріалів, які побачили світ на сторінках ЖМНО протягом означеного періоду. Це, перш за все, офіційні документи, пов'язані з діяльністю Міністерства народної освіти, окремих навчальних округів та навчальних закладів. Не дивлячись на відверто офіційний характер більшості документів, вони являють собою цінні джерела для вивчення історії народної освіти на території Київського, Харківського та Одеського навчальних округів [73-86] , окремих навчальних закладів і заслуговують на детальне вивчення істориками освіти. Багато важливої інформації містили щорічні звіти Міністерства освіти імператору, в яких подавався детальний аналіз діяльності різних установ Міністерства освіти [58-65]. Викликають інтерес і порівняльні відомості про стан навчальних закладів Міністерства, в яких вміщувалася інформація про загальну кількість навчальних закладів, студентів та викладачів, а також осіб, які отримали вчений ступінь тощо [66-70]. Надзвичайно важливими джерелами для дослідження історії навчальних закладів є також статистичні таблиці, в яких зосереджено велику кількість найрізноманітніших матеріалів [71-72].

Тут і далі посилаємося на порядковий номер бібліографічної позиції нашого додатку.

Цінними джерелами є документи офіційного діловодства, пов'язані з діяльністю окремих навчальних закладів, серед яких помітне місце займає Університет св.Володимира, відкриття якого співпало з початком видання часопису. Саме цим зумовлений той факт, що на сторінках ЖМНО простежується досить детально історія славетного навчального закладу за перші 10 років існування. Загальна кількість документів, пов'язаних з діяльністю Університету та його професорсько-викладацького складу, налічує 50 позицій [87-131]. На сторінках часопису друкувалися наукові праці викладачів Університету, а також відомості про їх наукову діяльність. Зокрема, в часописі вміщено велику кількість статей та промов М.Максимовича [122-125], магістра фізико-математичних наук, ординарного професора кафедри російської словесності, першого ректора Київського університету. М.Максимович по праву "посідає одне з чільних місць серед видатних мислителів, учених і просвітителів України. Завдяки енциклопедичній освіченості сучасники називали його "українським Ломоносовим"¹. На сторінках ЖМНО було представлено також науковий доробок наступника М.Максимовича на посаді ректора В.Циха [131], магістра історичних наук, ординарного професора кафедри всесвітньої історії. Особливий інтерес викликають наукові студії майбутніх ректорів Університету св. Володимира М.Іванішева [120, 121], доктора юридичних наук, заслуженого ординарного професора кафедри законів державного устрою, декана юридичного факультету, видатного вченого свого часу, віце-президента знаменитої Київської археографічної комісії, який плідно працював в галузі міжнародного юридичного права та К.Неволіна [126], доктора права, ординарного професора кафедри енциклопедій права та державних установ, юриста, відомого далеко за межами Російської імперії, автора хрестоматійних "Энциклопедии законоведения" (1839-1840), "Истории российских гражданских законов" (1851) тощо. Важливими джерелами для вивчення не тільки історії Університету, але й окремих персоналій української історії є статті інших викладачів, у т.ч. І.Даниловича [118], магістра права, ординарного професора кафедри законів поліцейських та кримінальних, який уславився також як історик польсько-литовського права; О.Новицького [127,128], магістра Київської духовної академії, ординарного професора кафедри філософії; В.Федорова [129,130], доктора математичних наук, ординарного професора астрономії, який в свій час вважався одним з кращих викладачів Університету²; В.Домбровського [119], екстраординарного професора кафедри російської історії, автора нарисів з історії Чернігівщини.

Велика кількість матеріалів ЖМНО присвячена першому в Наддніпрянській Україні університету - Харківському [132-152]. Серед них вагоме місце займає науковий доробок викладачів, у т.ч. ректора І.Кронеберга [145-147], відомого філолога, а також І.Срезневського [140-144], "славіста, філолога, одного з найавторитетніших знавців старослов'янської і давньоруської писемності, лексикографа, фольклориста, етнографа, видатного педагога і методиста"³. Серед інших виділимо також праці І.Калініченка [148], професора фізіології кафедри мінералогії, професора астрономії А.Шагіна [149-151], екстраординарного професора кафедри фізики та фізичної географії В.Лапшина [152] тощо.

Велике місце в часописі відведено аналізу діяльності гімназій. Окремо виділимо документи, присвячені Першій Київській Гімназії [153-161], Рішел'євському Ліцею в Одесі [162-175], Ліцею князя Безбородька у Ніжині [176-180]. Ці навчальні заклади по праву вважаються найпрестижнішими й найавторитетнішими на території України в ХІХ ст. У часописі вміщено також документи офіційного діловодства, які можуть бути джерелами для вивчення історії інших навчальних закладів, котрі діяли на території України, зокрема повітових та дворянських училищ в Умані, Херсоні, Полтаві, Немирові, Сімферополі; Гімназій - Другої Київської, Рівненської, Вінницької, Чернігівської, Волинської, Подільської [181-207].

Незважаючи на велику кількість матеріалів, присвячених розвитку освіти, що зумовлено відомчим характером журналу, зазначимо, що на сторінках ЖМНО друкувалося багато студій, присвячених історії України, а також наукові розвідки відомих українських істориків. В основному вони вміщувалися у другому відділі часопису "Словесність і науки".

Цікавим видається дослідження В.Григор'єва "О древних походах руссов на Восток" [5]. В статті розглядаються два неописаних у Руських літописах походи (913 та 943 рр.), робиться спроба дослідити причини та шляхи вторгнень. Автор намагається пояснити причини відсутності в Руських літописах, зокрема у "Повісті минулих літ", згадок про ці події.

Ціла добірка статей, присвячена Давній Русі, належить перу ординарного професора Дерптського Університету Г.Крузе. І хоча свої висновки автор базує на норманській теорії походження Русі, науковий доробок історика є важливим для різнобічного історіографічного аналізу вказаного періоду історії України. За десять років в ЖМНО було надруковано дев'ять статей історика [10-18].

Неабиякий інтерес викликає наукова розвідка Ю.Венеліна, карпатського русина за походженням, відомого історика Закарпаття. В ЖМНО було вміщено уривок з II тому "Истории десятилетней войны Южной Руси с поляками" [1]. Вказаний уривок взято автором з книги *Historia belli Cosacoo "Polonici authore Samuele Grondshy"*, який було перекладено російською мовою. Цікаво, що сам Грондський двічі був послом у Б.Хмельницького, від польського короля Яна Казимира та шведського Карла Густава. Рукопис було знайдено і надруковано 1789 р.

З огляду на становлення самостійних досліджень з історії Малоросії, а також розвитку романтичного напрямку в українській історіографії цікавим є уривок з дослідження М.Гоголя "Історія Малоросії" [3]. Взагалі, мало відомий той факт, що видатний український письменник мріяв працювати на кафедрі загальної історії у Київському університеті, готувався до написання історії України, уривки з якої і були вміщені на сторінках часопису. Автор обрав для публікації в журналі першу главу свого твору, так як вона є своєрідним узагальнюючим вступом до історії Малоросії і дає уявлення про епоху ХІІІ - ХV ст. в цілому. Перу цього ж автора належить розвідка "О малороссийских песнях" [4]. Автор акцентує увагу на значенні пісень для розуміння побуту народу, його духу. Робота на ниві історії дуже захопила М.Гоголя. Наприкінці 1833 р. він писав О.Пушкіну: "Я вирішив, однак, не гавити й замість словесних уявлень накидати на папір мої думки і плани

викладання... Я захоплююсь задалегідь, уявляючи, як закипають мої труди у Києві. ... Там я закінчу історію України і півдня Росії і напишу загальну історію, якої у справжньому її вигляді досі, на жаль, не тільки на Русі, а й навіть в Європі нема. А скільки назбираю там переказів, повір'їв, пісень та ін!"⁴

Досить вагомим є творчий доробок А.Скальковського, представлений у часописі. Член Одеського товариства історії та старожитностей, вчений відомий перш за все завдяки працям, присвяченим історії Запоріжжя та південних губерній Росії. Протягом означеного періоду в ЖМНО були надруковані 6 статей вченого [24-29].

Низка статей присвячена релігійному аспекту історії Русі. До них віднесемо розвідки "О Патерике Печерском" О.Кубарева [19], його ж "Описание Харатейного списка Патерика Печерского"[20], С.Сабініна "Волос, языческое божество славяно-руссов, сравненное с Одним скандинавов"[22], його ж "Купало"[23], стаття без підпису "Воссоединение униатов с православной Церковью в Российской империи" [30], "Медаль в память о воссоединении Униатов с православной церковью в России" [32]. Вміщено зображення медалі.

Серед інших праць, присвячених історії України, виділимо наступні:

"Изъяснение некоторых слов Правды Русской" І.Деєва [6].

"Влияние Каролинской династи на славянские племена" М.Касторського [9].

"Называются ли славяне от славы или от слова". Ця замітка І.Добровського, написана за матеріалами латинського літопису, складеного за наказом Карла IV "Casopis společnosti vlastenskeho museum Chcach.1827.Swazek IV." З чеської переклав П.Дубровський [7]. Його ж "О влиянии Греции на развитие гражданского образования Древней Руси" [8].

"О старшинстве между Великими Князьями Древней Руси" М.Погодіна [21].

"О русской летописи, с 1498 по 1649 год писанной в Галиции" Г.Войцицького [2].

Завершують цикл статей, присвячених історії України, роботи без підпису:

"Древнее известие об Анне Ярославне и Славянское Евангелие в Реймсе" [31]. Йдеться про Євангеліє, яке дочка Ярослава Мудрого привезла з собою до Франції і на якому 19.05.1051 присягала на вірність Франції у Реймському Соборі. Саме на цьому Євангелії присягалися потім всі королі Франції.

"Троянов вал в Южной Руси" [35].

"О древней Киевской церкви св.Ирины, созданной Великим князем Киевским Ярославом Владимировичем" [33]. До статті додається план фундаменту церкви.

"О трёх проповедниках Петрова времени: Феофане Прокоповиче, Стефане Яворском и Гаврииле Бужинском". Стаття без підпису [34]. В статті робиться акцент на характеристиці, порівнянні та аналізі ораторських здібностей трьох відомих діячів.

Важливе наукове значення мають вміщені на сторінках часопису рецензії та бібліографічні описи праць українських та зарубіжних вчених, а також уривки з них, які можуть стати в нагоді для написання історіографічних оглядів, тематично пов'язаних з історією України. Взагалі, однією з характерних ознак ЖМНО є велика

кількість рецензій, яка публікувалася на сторінках часопису, в більшості своїй на праці в галузі гуманітарних дисциплін, головним чином, історії. Явище це цілком закономірне, враховуючи відсутність в той час фахового історичного журналу.

Так, в часописі було надруковано уривок "Большого Исторического словаря Российского государства" М.Маркевича з коментарями відомого журналіста, помічника редактора ЖМНО, А.Краєвського [41]. До речі, немає підстав говорити, що ця рецензія використовувалася дослідниками творчості М.Маркевича, бо навіть у найгрунтовнішій монографії⁵, присвяченій життю та діяльності вченого, посилань на цю працю нема.

В ЖМНО була надрукована і рецензія на найбільш відому працю М.Маркевича "Історія Малоросії" [42], яка по праву вважається візитною карткою вченого. Автор рецензії М.Савельєв подає ґрунтовний аналіз роботи М.Маркевича. Отже, матеріали, надруковані на сторінках ЖМНО, дають можливість розширити джерельну базу досліджень творчості українського історика.

Неабияке наукове значення має також стаття М.Коркунова, присвячена роботі "Словарь достопамятных людей русской земли" Д.Бантис-Каменського [36], наукові студії якого заклали підвалини для зародження національної української історіографії. Ця студія є унікальним явищем для свого часу, до цього видання Д.Бантис-Каменський пише біографічні нариси про засновника Ніжинської гімназії вищих наук графа І.Безбородька, монаха Києво-Печерського монастиря, автора "Жизнеописания святых" Д.Туптала, полтавського полковника Ф.Жученка, полковника Іскру, сім'ю Кочубеїв, сотника Полтавського полку П.Ковіньку, митрополита київського Іларіона, ректора Києво-Могилянської академії І.Краковського, гетьмана П.Полуботка тощо. Відомий історик, професор Київського Університету В.Іконников зазначав, що на той час довідник був "незамінним посібником для ознайомлення переважно з новітнім періодом руської історії, яка зовсім не мала дослідників..."⁶

Для вивчення наукової діяльності українських вчених мають велике значення відгуки сучасників на їх наукові праці, в цьому аспекті цікавою видається рецензія на "Лекции статистики, читанные в Императорском Харьковском Университете адъюнктом Рославским" [45]. О.Рославський, відомий історик, статистик, педагог, вважається засновником статистики як наукової дисципліни у Харківському Університеті. Саме при ньому 1841 р. було відкрито перший окремий факультет статистики. З часом О.Рославський стане деканом історико-філологічного факультету, а згодом і ректором Університету.

Для поширення джерельної бази регіональних досліджень важливою є розгорнута анотація книги М.Мурзакевича "История Генуэзских поселений в Крыму"[43]. Цікаво, що М.Мурзакевич, відомий історик та археолог, дійсний член Московського товариства історії та старожитностей російських, був пов'язаний з Україною не тільки завдяки предмету своїх наукових досліджень, а й завдяки тому, що обіймав посаду директора Рішел'євського ліцею, висвітлення історії якого зайняло чільне місце на сторінках ЖМНО [162-175]. Продовжуючи тему регіональних досліджень, відзначимо рецензію І.Тургенева на книгу " Путешествие по святым местам"[44]. Дослідження містить багато відомостей про всесвітньо видатні

православні святині, в т.ч. Печерську Лавру. Для поширення джерельної бази регіональних досліджень може бути використана також ціла група документів, присвячених окремим регіонам України у складі Російської імперії [53-57]. До цього ж блоку матеріалів віднесемо збірку "Галицкие приповедки и загадки, собранные Григорием Илькевичем"[39]. У книзі зібрано і розташовано у хронологічному порядку близько 2400 галицьких приказок.

Серед інших публікацій виділимо статтю Г.Крузе "Новый русский историк в Германии"[40]. Розвідка присвячена книзі доктора Ф.Страля, ординарного професора допоміжних історичних дисциплін в Боннському Університеті "История Российского государства", Т.1. Охоплює період від найдавніших часів до вторгнення татар у 1224 р.; рецензію Ф.Менцова на книгу П.Буткова "Оборона Летописи Русской, Нестеровой, от навета скептиков" [38]; рецензію М.Коркунова на працю І.Бистрова "Опыт Алфавитного Указателя к Русским периодическим изданиям", частина історіографічна, випуск 1 [37].

Важливим джерелом може слугувати також "Хронологическое указание материалов Отечественной истории, литературы, правоведения до начала XVIII ст.", які на підставі матеріалів Археографічної експедиції підготував С.Строев [46].

Слід зазначити, що в часописі систематично вміщувалися переліки нових книг, які видавалися в Росії та за кордоном (відділ VI кожної частини). Більш ґрунтовні переліки подавалися у спеціальних бібліографічних додатках до журналу, які виходили протягом 1839 - 1843 рр. і містили переліки всіх книг, які видавалися на території Російської імперії.

Окремо виділимо серії статей, які також систематично друкувалися в журналі і були присвячені огляду статей з усіх галузей знань, у т.ч. всесвітньої історії та історії Росії. Ці статті вміщувалися у відділі VI. Їх авторами здебільшого були С.Строев та А.Краєвський.

Неабияке значення для розвитку бібліографічних досліджень мали також переліки російських газет та журналів, які періодично друкувалися на сторінках журналу (відділ VI).

Варто звернути увагу також на те, що окремі документи, вміщені на сторінках ЖМНО [46-52], певною мірою розкривають систему діяльності уряду щодо організації наукових досліджень в галузі історичної науки. Таким чином, історики науки мають можливість скористатися цима джерелами для висвітлення певних аспектів діяльності наукових установ та позиції уряду щодо них.

Отже, виходячи з аналізу матеріалів, вміщених у Журналі за перші 10 років видання (1834 - 1843), можна зробити наступні висновки:

в означений період часу ЖМНО був одним з небагатьох часописів, на сторінках якого друкувалися статті наукового характеру в галузі гуманітарних дисциплін;

суворі цензурні рамки зумовили суто наукову спрямованість журналу, його відстороненість від подій суспільно-політичного життя;

чільне місце в часописі займав блок документів офіційного характеру, які можуть бути джерелами для вивчення історії освіти в Україні, зокрема Київського та Харківського університетів, гімназій, повітових училищ тощо;

незважаючи на відомчий характер журналу, в ньому вміщувалося багато студій з історії України;

важливим історіографічним джерелом для вивчення історії України є рецензії, які вміщувалися на сторінках журналу, в т.ч на праці М.Маркевича, Д.Бантиша - Каменського тощо;

в ЖМНО друкувалися статті, які можуть слугувати джерелами для вивчення регіональної історії;

окремо слід виділити документи, які певною мірою розкривають історію організаційної діяльності уряду щодо популяризації наукових знань та розвитку історичної науки в цілому;

в часописі систематично вміщувалися переліки книг, періодичних видань, статей з різних галузей знань, які також є джерелами, особливо для складання різноманітних бібліографій.

Отже, не дивлячись на значну перевагу на сторінках ЖМНО документів офіційного характеру, можна говорити про багатоплановість журналу. На нашу думку, подальше вивчення та систематизація матеріалів, вміщених у часописі, матиме практичне застосування та сприятиме розширенню джерельної бази української історіографії.

Додаток

Вибрана бібліографія публікацій в "Журналі Міністерства народної освіти".

І.Студії з історії України.

1.Венелин Ю. Уривок з II тому "Истории десятилетней войны Южной Руси с поляками" (1836. Ч.ХІ. відділ II. С.125-148).

2.Войцицкий Г. О русской летописи, с 1498 по 1649 год писанной в Галиции (1838. Ч.ХVIII. відділ II. С.1-22).

3.Гоголь Н. Уривок з "Исторії Малоросії" (1834. Ч.II. відділ II. С.1-15).

4.Его же. О малороссийских песнях (1834. Ч.II. відділ II. С.16-26).

5.Григорьев В. О древних походах руссов на восток (1835. Ч.V. відділ II. С.229-287).

6.Деев И. Изъяснение некоторых слов Правды Русской (1839. Ч.ХХII. відділ II. С.47-80).

7.Добровский И. Называются ли славяне от славы или от слова. Переклад з чеської (1839. Ч.ХХIV. відділ VII. С.1-6).

8.Его же. О влиянии Греции на развитие гражданского образования Древней Руси (1841. Ч.ХХIX. відділ II. С.1-20).

9.Касторский М. Влияние Каролинской династии на славянские племена (1839. Ч.ХХIV. відділ II. С.17-60).

10.Крузе Г. О происхождении Рюрика (1836. Ч.IX. відділ II. С.43-73).

11.Его же. О первом вторжении Южных Ютландцев в Россию (1836. Ч.Х. відділ II. С.513-517).

12.Его же. Объяснение Черниговской медали (там само. С.336-354).

13.Его же. Известие о России во времена Владимира Мономаха, извлеченное из Померанской летописи Фомы Канцова (1836. Ч.Х. відділ II. С.268-274).

14.Его же. О древнейшем существовании Русских в России и Византии, под названием готов, варягов, федератов и руссов, до основания Российского государства (1838. Ч.ХVII. відділ II. С.499-532).

15.Его же. О пределах Нормании и названии Норманов и Русов (1839. Ч.ХХ. відділ II. С.13-77).

16.Его же. Об отношениях Руссов, вторгнувшихся в 844 году в Испанию и опустошивших Севеллу, и о связях их с Россией (1839. Ч.ХХI. відділ II. С.159-170).

17.Его же. Два первые вторжения руссов в Византию (1840. Ч.ХХVIII. відділ II. С.116-170).

18.Его же. Происходят ли руссы от Венедов и именно от Ругов, обитавших в Северной Германии (1843. Ч.ХХХIX. відділ II. С.3-64).

19.Кубарев А. О Патерике Печерском (1838. Ч.II. відділ II. С.1-34).

20.Его же. Описание Харатейного списка Патерика Печерского (1840. Ч.ХХVI. відділ II. С.121-146).

21.Погодин М. О старшинстве между Великими Князьями Древней Руси (1841. Ч.ХХIX. відділ II. С.79 - 101).

22.Сабинин С. Волос, языческое божество славяно-руссов, сравненное с Одним скандинавов (1843. Ч.XL. відділ II. С.17-52).

23.Его же. Купало (1841. Ч.ХХХI. відділ II. С.1-26).

24.Скальковский А. Устные предания о Новороссийском крае. Законы, нравы и обычаи запорожцев (1839. Ч.ХХI. відділ II. С.171-202).

25.Его же. Устные предания о Новороссийском крае. Отрывки из рассказов столетнего козака Никиты Коржа, посвященных Запорожской Сечи (1838. Ч.ХVIII. відділ II. С.487 - 513).

26.Его же. Очерки Запорожья (1840. Ч.ХХV. відділ II. С.191 - 226; 1840. Ч.ХХV. відділ II. С.27 - 42).

27.Его же. Занятие Крыма в 1783 г. Материалы для истории Малороссийского края (1841. Ч.ХХХ. відділ II. С.1-44).

28.Его же. О ногайских татарах, живущих в Таврической губернии (1843. Ч.XL. відділ II. С.105-130; 147-190).

29.Его же. Херсон. Отрывок из Хронологического обозрения Новороссийского края (1836. Ч.Х. відділ II. С.275-306).

Статті без підпису

30.Воссоединение униатов с православной Церковью в Российской империи (1839. Ч.ХХIII. відділ II. С.129- 168).

31.Древнее известие об Анне Ярославне и Славянское Евангелие в Реймсе (1836. Ч.IX. відділ VI. С.229-230).

32. Медаль в память о воссоединении Униатов с православной церковью в России (1841. Ч. XXXIII. відділ VII. С.1).

33. О древней Киевской церкви св. Ирины, созданной Великим князем Киевским Ярославом Владимировичем (1836. Ч. XII. відділ II. С. 423-453).

34. О трёх проповедниках Петрова времени: Феофане Прокоповиче, Стефане Яворском и Гаврииле Бужинском (1835. Ч. VII. відділ II. С. 1-41).

35. Троянов вал в Южной Руси (1838. Ч. XVII. відділ II. С. 496-497).

II. Рецензії.

36. Бантыш-Каменский Д. Словарь достопамятных людей Русской земли. Рец. М. Коркунова (1837. Ч. XIII. відділ V. С. 426).

37. Быстров И. Опыт Алфавитного Указателя к Русским периодическим изданиям. Рец. М. Коркунова (1841. Ч. XXX. відділ VI. С. 131-137).

38. Бутков П. Оборона летописи Русской, Нестеровой, от навета скептиков. Рец. Ф. Менцова (1840. Ч. XXVII. відділ VI. С. 1-19).

39. Галицкие приповедки и загадки. Зібрані Г. Ількевичем. Вена, 1841. 142 с. (1842. Ч. XXIII. відділ VI. С. 100-111).

40. Крузе Г. Новый русский историк в Германии. Рецензия на книгу Ф. Страла "История Российского государства", Т. 1. (1834. Ч. II. відділ II. С. 27-51).

41. Маркевич Н. Отрывок из "Большого Исторического словаря Российского государства". Рец. А. Краевского (1836. Ч. XI. відділ VI. С. 410-419).

42. Маркевич Н. История Малороссии. Рец. Н. Савельева (1843. Ч. XXXIX. відділ VI. С. 156-195).

43. Мурзакевич Н. История Генуэзских поселений в Крыму. Поширена анотація книги. Без підпису (1838. Ч. XVIII. відділ VI. С. 613-616).

44. Путешествие по святым местам русским. 1836. Рец. И. Тургенева (1836. Ч. XI. відділ VI. С. 391-419).

45. Рославский А. Лекции по статистике, читанные в Императорском Харьковском Университете. Рец. Без підпису (1841. Ч. XXXII. відділ VI. С. 95-101).

III. Довідникові матеріали. Відомості про діяльність уряду по популяризації історичних знань.

46. Хронологическое указание материалов Отечественной истории, литературы, правоведения до начала XVIII ст. Подготовил С. Строев (1834. Ч. I. відділ II. С. 152-188).

47. Выписка из доклада Министра народного просвещения об учреждении Комиссии для издания актов, собранных Археографической экспедицией от 24.12.1834 (1835. Ч. V. відділ I. С. VII-VIII).

48. Высочайше утвержденные Правила Комиссии для издания собранных археографической экспедицией актов от 24.12.1834 (там само. С. VIII - XI).

49. О принятии Одесского общества Истории и Древностей под покровительство Государя наследника Цесаревича и о назначении сему Обществу пособия от Казны (1840. Ч. XXV. відділ I. С. 5-6).

50. Отчет об Археографической экспедиции С. Строева (1835. Ч. V. відділ V. С. 95-99).

51. О ходе открытия древностей в Кievere до начала 1836 (1836. Ч. XII. відділ II. С. 61-279).

52. Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Кievere, в 1837 г. (1838. Ч. XVIII. відділ III. С. 79 - 89 ; 1839. Ч. XXI. відділ III. С. 67-84).

IV. Джерела для вивчення окремих регіонів України.

53. Археографическое путешествие по Южному Берегу Крыма (1834. Ч. I. відділ V. С. 290-291).

54. Общий взгляд на Таврический полуостров (отрывок из путешествия 1833 г.) экстраординарного профессора Санкт - Петербургского Университета Куторги (1834. Ч. II. відділ V. С. 484-494).

55. Одесское городское Девичье училище (1836. Ч. I. відділ VI. С. 447-449).

56. Мурзакевич Н. Поездка в Крым в 1836 году (1837. Ч. XIII. відділ V. С. 625-691).

57. Про древний каменный Замок в Хотынской крепости (1839. Ч. XXIII. відділ VII. С. 35-37).

V. Джерела для вивчення історії освіти на Україні.

58. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1835 рік (1836. Ч. X. відділ I. С. III - XXXVI).

59. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1836 рік (1837. Ч. XIV. відділ I. С. III - XXXVI).

60. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1837 рік (1838. Ч. XVIII. відділ I. С. I-CLXX).

61. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1838 рік (1839. Ч. XXII. відділ I. С. 1-116).

62. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1839 рік (1840. Ч. XXV. відділ I. С. 17-125).

63. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1840 рік (1841. Ч. XXX. відділ I. С. 17-136).

64. Звіт Міністерства Освіти Імператору за 1841 рік (1842. Ч. XXXIV. відділ I. С. 1-109).

65. Звіт Міністерства освіти за 1842 рік (1843. Ч. XXXVIII. відділ I. С. 21-128).

66. Порівняльні відомості про стан навчальних закладів Міністерства за 1834 - 1835 (1836. Ч. X. відділ III. С. 307-319).

67. Порівняльні відомості про стан навчальних закладів Міністерства за 1837 - 1838 (1839. Ч. XXII. відділ III. С. 71-89).

68. Порівняльні відомості про стан навчальних закладів за 1838 - 1839 (1840. Ч. XXVI. відділ III. С. 67-96).

69. Порівняльні відомості про стан навчальних закладів за 1840-1841 (1842. Ч. XXXIV. відділ III. С. 1-31).

70. Порівняльні відомості про стан навчальних закладів за 1841-1842 (1843. Ч. XXXVIII. відділ III. С. 39-72).

71. Детальні статистичні таблиці навчальних закладів в Росії за 1839 рік (1840. Ч. XXVIII. відділ III. С. 1-20; 1841. Ч. XXXI. відділ III. С. 1-45).

72. Детальні статистичні таблиці навчальних закладів в Росії за 1840 рік (1841. Ч. XXXII. відділ III. С. 31-50; 1841. Ч. XXXIII. відділ III. С. 53-74).

V.I. Загальні відомості про діяльність навчальних округів.

Імператорські веління.

73. Від 18.06.1840 р. "Об определении при попечителе Киевского округа Чиновника для особых поручений" (1840. Ч. XXVI. відділ I. С. 11).

74. Від 09.06.1842 р. "Устав и Штат Управления Киевским учебным округом" (1842. Ч. XXXV. відділ I. С. 37 - 66).

75. Від 09.01.1835р. "О назначении попечителю Харьковского Учебного округа прибавочной суммы на его канцелярию" (1835. Ч. V. відділ I. С. XXIII - XXIV).

76. Від 26.04.1839 "О перечислении учебных заведений Полтавской губернии из Харьковского в Киевский учебный округ" (1839. Ч. XXII. відділ II. С. 144).

77. Від 26.06.1840 "О преобразовании Цензурного Комитета в Одессе" (1840. Ч. XXVII. відділ I. С. 33-35).

Міністерські розпорядження

78. Від 07.01.1835 "О распространении на Киевский учебный округ распоряжения относительно должности учителя искусств в уездных училищах" (1835. Ч. V. відділ I. С. XXXII).

79. Від 17.01.1836 "О переименовании Слободско-Украинской гимназии и Дирекции училищ Харьковскими" (1836. Ч. IX. відділ I. С. LXXII).

80. Від 16.03.1840 "О введении преподавания Русской истории в учебных заведениях Киевского учебного округа" (1840. Ч. XXV. відділ I. С. 180).

Загальні відомості.

81. Подробный список учебных заведений, учрежденных во царствование Государя Императора Николая Павловича (1836. Ч. IX. відділ III. С. 594-608).

82. Известие о трудах преподавателей в Русских университетах (1836. Ч. IX. відділ III. С. 377-396).

83. Известия о трудах Профессоров и преподавателей в Учебных заведениях Министерства Народного Просвещения (1841. Ч. XXXIII. відділ III. С. 6-8).

84. Об ученых трудах Профессоров и прочих преподавателей в Университетах, лицеях, гимназиях (1839. Ч. XXI. відділ III. С. 1-26; 1840. Ч. XXV. відділ III. С. 8-28; 1841. Ч. XXIX. відділ III. С. 1-22).

85. Известие об ученых и литературных трудах профессоров и прочих преподавателей в учебных заведениях Министерства Народного Просвещения за 1841 год (1843. Ч. XXXVII. відділ III. С. 1-38).

86. Сравнительное состояние Русских университетов (1836. Ч. IX. відділ III. С. 130-140; 1836. Ч. XI. відділ III. С. 632-640).

V.II. Університет св. Володимира

Імператорські веління

87. Від 8.11.1833 "Об учреждении в Киеве Императорского Университета св. Владимира" (1834. частина I. відділ I. С. LXXXIX).

88. Від 3.05.1835 "Об освобождени от квартирной повинности домов, нанимаемых для университета св.Владимира и для учебных заведений, при Киевской гимназии состоящих " (1835. Ч. VI. відділ I. С. CLXXIX).

89. Від 28.06.1838 "Об оставлении Высочайше утвержденных в 1833 г. Устава и Штата Университета св.Владимира еще на 4 года (1838. Ч. XIX. відділ I. С. L-LI).

90. Від 23.11.1838 "О постройке Обсерватории в Киеве, отдельно от Университетского здания, и о приобретении для оной некоторых астрономических снарядов" (1838. Ч. XX. відділ I. С. XLLI - XLXI).

91. Від 9.01.1839 "О приостановлении на один год приема студентов в Университет св.Владимира" (1839. Ч. XXI. відділ I. С. 48-50).

92. Від 07.08.1839 "Об уступке Университету св.Владимира одной десятины земли из принадлежащего Киевскому Софийскому Собору места (1839. Ч. XX. відділ I. С. 65).

93. Від 26.04.1839 "О возобновлении с 1 будущего сентября приема студентов и чтения лекций в Университете св.Владимира" (1839. Ч. XXII. відділ II. С. 145).

94. Від 10.05.1839 "Об освобождении от квартирной повинности домов, нанимаемых в Киеве для Университета св.Владимира и других учебных заведений" (1839. Ч. XXII. відділ II. С. 157).

95. Від 13.11.1839 "Относительно отбывания рекрутской повинности крестьянами имений, принадлежащих Университету св.Владимира" (1839. Ч. XXV. відділ I. С. 4 -5).

96. Від 04.12.1840 "Об открытии медицинского курса в Университете св.Владимира" (1841. Ч. XXIX. відділ I. С. 22 -23).

97. Від 28.10.1841 "О порядке избрания Ректора и Деканов в Университетах: Дерптском и св.Владимира" (1841. Ч. XXXI. Ч. I. С. 32 -33).

98. Від 26.05.1842 "Об увольнении экстраординарного профессора Университета св.Владимира Караваева за границу, с ученой целью" (1842. Ч. XXXV. відділ I. С. 8).

99. Від 29.12.1842 "О продолжении срока пребывания за границей доктора медицины Цыбурина, предназначенного к занятию должности Преподавателя в Университете св.Владимира" (1842. Ч. XXXVII. відділ I. С. 28).

100. Від 17.08.1843 "Об отправлении в чужие края некоторых молодых ученых для приготовления к занятию мест преподавателей в Университетах Московском и св.Владимира" (1843. Ч. XL. відділ I. С. 35).

Міністерські розпорядження

101. Від 9.11.1835 "Об утверждении Инструкции Инспектору студентов Университета св.Владимира" (1836. Ч. IX. відділ I. С. XV).

102. Від 22.02.1836 "Штат типографии Университета св.Владимира" (1836. Ч. IX. відділ I. С. LXXXVIII - LXXXIX).

103. Від 29.02.1836 "Об учреждении про Университете св.Владимира Римско - католической каплицы" (там само. С. LXXXIX - XC).

104. Від 3.03.1836 "О прибавке к содержанию Профессоров Богословия в Университете св.Владимира" (1836. Ч. X. відділ I. С. XXXIX - CXL).

105. Від 19.08.1836 "Об определении в Университете св.Владимира третьего помощника Инспектора студентов" (1836. Ч.Х. відділ I. С.XLI - XLII).

106. Від 27.10.1837 "О дозволении принимать в Университет св.Владимира студентов Лицея Князя Безбородко без испытания " (1837. Ч.XVI. відділ I. С.XIII).

107. Від 23.02.1838 "О разрешении принимать в Университет св.Владимира учеников Первой Киевской гимназии без вторичного испытания" (1838. Ч.XVIII. відділ I. С.CLXX).

108. Від 15.05.1838 "О передаче типографии, находящейся при Витебской гимназии, в Университет св.Владимира (там само. С.CXСII).

109. Від 27.10.1838 "Об учреждении литографии при Университете св. Владимира" (1838. Ч.XX. відділ I. С.XXXVII).

110. Від 31.01.1840 "Об установлении сбора с своекоштых студентов и слушателей университета св.Владимира" (1840. Ч.XXV. відділ I. С.41).

111. Від 28.03.1840 "О разделении учебных предметов 2-го отделения философского факультета Университета св.Владимира на два разряда" (1840. Ч.XXVI. відділ I. С.181).

112. Від 10.06.1842 "Штат типографии Университета св.Владимира" (1842. Ч.XXV. відділ I. С.82-83).

113. Від 07.08.1842 "О допущении Аптекарских помощников к слушанию лекций в Университете св.Владимира" (1842. Ч.XXXVI. відділ I. С.7).

114. Від 06.04.1843 "О разделении окончательного испытания студентов в Университете св.Владимира" (1843. Ч.XXXXVIII. відділ I. С.158).

Відомості загального спрямування .

115. О числе учащихся в Университете св.Владимира (1836. Ч.IX. відділ III. С.321).

116. О заложении зданий для Университета св.Владимира в Киеве (1837. Ч.XV, відділ III. С.394-395).

117. Отчет о посещении Университета Министром народного просвещения 24 сентября 1837 г. (1837. Ч.XVI. відділ III. С.178-186).

Наукові студії викладачів Університету:

118. Данилович И. Училища и воспитание в средние века (1836. Ч.Х. відділ V. С.532-582)

119. Домбровский В. О ямах до конца XVIII века (1841. Ч.XXXI. відділ II. С.123-132).

120. Иванишев Н. Об идее личности в древних Правах Богемских и Скандинавском (1842. Ч.XXXVI. відділ II. С.1-18).

121. Его же. Письмо Иоанна Кобенцеля о России XVI века. Переклад з латини (1842. Ч.XXXV. відділ II. С.127 -153).

122. Максимович М. О значении и происхождении слова . [Вступна лекція] (1835. Ч.V. відділ II. С.14-27).

123. Его же. Песнь о Полку Игореве. [3 лекцій, прочитаних в університеті Св.Володимира] (1836. Ч.Х. відділ II. С.1-22, 439-470; 1837. Ч.XIII. відділ II. С. 25-58).

124.Его же. Критико-историческое исследование о русском языке (1838. Ч.XVII. відділ II. С.533-563).

125.Его же. Об участии и значении Киева в общей жизни России. Речь, произнесенная 2 октября 1837, на Торжественном собрании в Университете св.Владимира в честь награждения студентов медалями (1837. Ч.XVI. відділ II. С.1-29).

126.Неволин К. О соединении теории с практикой в изучении законов в делопроизводстве (1836. Ч.IX. відділ II. С.443-475).

127.Новицкий О. Об упрёках, делаемых философии в теоретическом и практическом отношении, их силе и важности. Речь, произнесенная на торжественном собрании в Университете св.Владимира 15 июля 1837 г. (1838. Ч.XVII. відділ II. С.229-329).

128.Его же. О разуме, как высшей познавательной способности (1840. Ч.XXVII. відділ II. С.125-142).

129.Федоров В. О мнимом противоречии между истинами, явствующими из познания неба видимого - вещественного и истинами, в которых открывается человеку небо невидимое - духовное (1840. Ч.XXV. відділ II. С.1-21).

130.Его же. О солнечном затмении, бывшем в Чернигове (1842. Ч.XXXV. відділ II. С.154-164).

131.Цых В. Взгляд на историческую жизнь народа Эллино - Македонского (1835. Ч.VI. відділ II. С.145).

V.III. Харківський університет

Імператорські веління

132.Від 8.02.1835 "О назначении дополнительной суммы на Канцелярию Харьковского университета" (1835. Ч.V. відділ I. С. LIX).

133.Від 28.05.1835 "Об отделении в Харьковском университете административной части от учебной " (1835. Ч.VI. відділ I. С.CCVII).

134.Від 06.06.1843 "Об определении в Университетах Санкт - Петербургском, Московском, Казанском, Харьковском особых преподавателей со званием Доцентов" (1843. Ч.XXXIX. відділ I. С.22).

Міністерські розпорядження

135.Від 12.06.1835 "Об утверждении Инструкции Инспектору студентов Харьковского университета" (1835. Ч.VII. відділ I. С.XXXVII).

136.Від 09.09.1838 "О том, чтобы для состоящих при Харьковском Университете Медицинского и Хирургического Клинического Институты были определены особые ординаторы" (1838. Ч.XX. відділ I. С.VII - VIII).

137.Від 20.01.1839 "Об учреждении при Харьковском университете Практической Ветеринарной школы" (1839. Ч.XX. відділ I. С.60).

138.Від 25.11.1839 "Об определении пятого Помощника Инспектору студентов при Харьковском Университете" (1840. Ч.XXV. відділ I. С.12).

139.Від 14.10.1841 "О поручении проректору Харьковского университета надзора за состоящим при Университете педагогическим институтом и о

предоставлении Министерству народного просвещения распространить эту меру и на другие университеты" (1841. Ч.XXXII. відділ I. С.21).

Наукові студії викладачів Університету.

140.Срезневский И. Вступительное слово в курс статистики государств европейской системы просвещения в их современном состоянии (1838. Ч.XX. відділ II. С.241-261).

141.Его же. Зближение религии Персидской с египетской (1839. Ч.XXII. відділ II. С.188-206).

142.Его же. Извлечения из Краледворской Рукописи касательно религиозных верований и обрядов (1840. Ч.XXVIII. відділ II. С.115 - 148).

143.Его же. О наречиях славянских (1841. Ч.XXXI. відділ II. С.133-164).

144.Отчеты о научной деятельности И.Срезневского во время его пребывания за границей (1841. Ч.XXXI. відділ IV. С.9-36; 1842. Ч.XXXIII. відділ IV. С.11-20).

145.Кронеберг И. О сообщении путей у Древних Римлян (1836. Ч.XI. відділ II. С.1-20).

146.Его же. Об изучении словесности (1836. Ч.IX. відділ II. С.253-289) .

147.Его же. Древняя география (1836. Ч.X. відділ II. С.246-267).

148.Калиниченко И. О зерне и прозябении. Отрывок из фитономии (1836. Ч.XI. відділ II. С.93-124).

149.Шагин А. Обзорение важнейших астрономических и геодезических способов, служащих к определению фигуры земли. Речь, произнесенная на торжественном собрании в Харьковском университете 30 августа 1837 г. (1837. Ч.XVI. відділ II. С.273-303).

150.Его же. О собственном движении звезд (1838. Ч.XVIII. відділ II. С.445-457).

151.Его же. Краткое обозрение Астрономии (1841. Ч.XXXIV. відділ II. С.17-30).

152.Лапшин В. Об электромагнитных телеграфах (1842. Ч.XXXVII. відділ II. С.30-44).

V.IV. Перша Київська Гімназія.

Імператорські веління

153.Від 23.06.1836 "Об обращении в ведение Первой Киевской Гимназии фондуша Коллежского Регистратора Гириловича" (1836. Ч.XI. відділ I. С.VI - VII).

154.Від 07.07.1836 "Об упразднении института Глухонемых, учрежденного графом Илинским в местечке Романов и о принятии от него 60,000 золотыми или 9,000 руб. серебром в пользу Благородного Пансиона при Первой Киевской Гимназии" (1836. Ч.XI. відділ I. С.XXXII).

155.Від 19.09.1836 "Об открытии при Первой Киевской Гимназии Второго Благородного пансиона " (1836. Ч.XII. відділ I. С.VIII).

156.Від 30.09.1836 "Образование Воспитательного заведения для малолетних при Первой Киевской гимназии " (1836. Ч.XII. відділ I. С.X-XIII).

Міністерські розпорядження

157. Від 30.01.1836 "О дозволеніи ученикам Первой Киевской Гимназии иметь особые собрания для упражнений в русской словесности " (1836. Ч. IX. відділ I. С. LXXII - LXXVI).

158. Від 22.09.1836 " Штат Второго Благородного Пансиона при Первой Киевской Гимназии на 60 человек " (1836. Ч. XII. відділ I. С. XX-XXI).

159. Від 05.02.1837 "Штат Третьего Благородного Пансиона при Первой Киевской Гимназии" (1837. Ч. XIII. відділ I. С. LXIX).

160. Від 21.09.1838 "О преобразовании Первой Киевской гимназии в шестиклассный состав и об учреждении при ней Полупансиона" (1838. Ч. XX. відділ II. С. XVIII - XXI).

161. Від 29.07.1841 "О закрытии существующего при Киевской Первой Гимназии полупансиона" (1841. Ч. XXXI. відділ I. С. 41 -42).

V. V. Ришельевский Лицей в Одессе.

Імператорські веління

162. Від 04.10.1838 "Об учреждении в Ришельевском Лицее кафедры сельского хозяйства" (1838. Ч. XVIII. відділ I. С. XXIX - XXX).

163. Від 18.10.1838 "О производстве Архитектору Строителю зданий Ришельевского Лицея по 1000 рублей в замен квартиры, стола, отопления и освещения " (там само. С. XXX - XXXI).

164. Від 23.11.1838 "О медалях для награждения студентов Ришельевского Лицея " (1838. Ч. XX. відділ I. С. XLX - XLXI).

165. Від 04.04.1839 "Об определении помощника к Инспектору Ришельевского Лицея" (1839. Ч. XXII. відділ I. С. 142).

166. Від 11.04.1839 "О предоставлении некоторым Воспитанникам и ученикам состоящей в Одессе при Ришельевском Лицее гимназии, оказавшим на испытании совершенное знание русского языка, права на получение при вступлении в Гражданскую службу, чина 14 класса" (там само. С. 142-143).

167. Від 13.08.1840 "О дозволеніи студентам Ришельевского Лицея, окончившим полный курс учения, вступать в Домашние наставники"(1840. Ч. XXVIII. відділ I. С. 3 - 4).

168. Від 11.11.1841 "О новом распределении предметов в Ришельевском Лицее" (1841. Ч. XXXIII. відділ I. С. 4-6).

Міністерські розпорядження

169. Від 10.04.1834 "Об отпуске Ришельевскому Лицею из Крымско-татарского сбора и Бессарабского капитала 12,650 руб." (1834. Ч. II. відділ I. С. CXV).

170. Від 13.01.1838 "О считании преобразования Ришельевского лицея по новому Уставу и штату, Высочайше утверждѣнным 25.05 минувшего года, с 1 января сего года, а курса учения с 1сентября истекшего года" (1838. Ч. XVII. відділ I. С. XXXV).

171. Від 27.01.1838 "О разрешении адъюнктам и состоящим в сих должностях присутствовать в Совете Ришельевского Лицея " (там само. С. XXXVI).

Різні відомості :

172. Про відвідування Лицею бароном де Барантом, французьким послом в Росії (1838. Ч. XVIII. відділ V. С. 736-737).

Наукові студії викладачів.

173. Михневич Н. Задача философии (1842. Ч. XXXIV. відділ II. С. 67-86).

174. Его же. О достоинствах философии, её действительном бытии содержания и частях (1840. Ч. XXXVI. відділ II. С. 60-76).

175. Рафалович К. О предмете судебной медицины для юриста (1842. Ч. XXXVI. відділ II. С. 60-76).

V. VI. Лицей князя Безбородька у Ніжині.

Імператорські веління

176. Від 27.10.1837 "О дозволеніи принимать в Университет св. Владимира студентов Лицея Князя Безбородько без испытанія" (1837. Ч. XVI. відділ I. С. XIII).

177. Від 24.04.1840 "Об Уставе и штате лицея Князя Безбородко и о Штате Нежинской гимназии" (1840. Ч. XXVI. відділ II. С. 150-171).

178. Від 11.05.1843 "О медалях для награждения студентов лицея князя Безбородько" (1843. Ч. XXXIX. відділ I. С. 3-4).

Міністерські розпорядження

179. Від 10.09.1840 " О введении сбора за учение с учеников Нежинской гимназии" (1840. Ч. XXVIII. відділ I. С. 133).

Загальні відомості

180. Інформація про відвідування Ніжинської Гімназії Князя Безбородька государем - цесаревичем (1837. Ч. XVI. відділ I. С. 178-186).

V. VII. Інші навчальні заклади.

Імператорські веління.

181. Від 24.03.1836 "О разделении двух низших классов Житомирской гимназии, каждого на два отделения" (1836. Ч. X. відділ I. С. CLII).

182. Від 12.05.1836 "О переводе состоящей в Клевани Гимназии в Ровно" (1836. Ч. X. відділ I. С. LXXVII-CLXXVIII).

183. Від 21.07.1836 "О разделении трех низших классов в Винницкой и Клеванской гимназии на два отделения и об определении в них учителей" (1836. Ч. XI. відділ I. С. XXXIII-XXXIV).

184. Від 18.08.1836 "Об отмене открытия предполагаемого в городе Умани Дворянского уездного училища" (1836. Ч. XI. відділ I. С. XXXIX-XL).

185. Від 19.09.1836 "Об открытии в г. Киеве второго уездного училища вместо того, которое предполагалось учредить в г. Умани" (1836. Ч. XII. відділ I. С. VIII-IX).

186. Від 22.12.1837 "Об учреждении при Черниговской гимназии с 1.09.1837 двух параллельных классов" (1837. Ч. XIII. відділ I. С. IX).

187. Від 17.08.1837 "О разделении 4-х первых классов Второй Киевской Гимназии на два отделения каждый" (1837. Ч. XV. відділ I. С. XLIV-XLV).

188. Від 14.12.1837 "О разделении трех низших классов Полтавской гимназии, каждого на два отделения, с определением для обучения в них пяти дополнительных учителей" (1838. Ч. XVII. відділ I. С. III).

189. Від 22.02.1838 "Об определении при Второй Киевской и Волынской гимназии добавочных надзирателей" (1838. Ч.XVII. відділ I. С.XL-XLI).

190. Від 16.04.1838 "Об учреждении в м.Немиров Подольской гимназии, вместо существующего там Уездного для дворян училища гимназии" (1838. Ч.XVIII. відділ I. С.CLVI).

191. Від 03.05.1838 "Об отпуске добавочной суммы на содержание при Симферопольской гимназии Училищного отделения для образования татарских учителей" (1838. Ч.XVIII. відділ I. С.CLXXXI-CLXXXII).

192. Від 23.11.1838 "О присвоении в губернии Таврической и области Бессарабской воспитанникам гимназий, оказавшим совершенное знание русского языка, права на получение при вступлении на службу чина 14 класса" (1838. Ч.XX. відділ I. С.XLIV).

193. Від 16.04.1840 "О приведении в действие постановлений Черниговского Дворянства касательно пожертвований на Благородный пансион при Черниговской гимназии" (1840. Ч.XXVI. відділ I. С.137-139).

194. Від 07.01.1841 "Об определении в Ровенскую, Винницкую и Немировскую гимназию особых инспекторов" (1841. Ч.XXIX. відділ I. С.47).

195. Від 29.12.1843 "Об устройстве пансиона при Черниговской гимназии " (1843. Ч.XXXVII. відділ I. С.29-30).

Міністерські розпорядження.

196. Від 21.11.1836 "Утвержденная Г.Министром народного просвещения Инструкция Директору училищ Полтавской губернии" (1836. Ч.IX. відділ I. С.XV).

197. Від 20.08.1836 "Об определении бухгалтера при Каменец-Подольской Дирекции" (1836. Ч.X. відділ I. С.XLII).

198. Від 10.10.1836 "О разделении двух низших классов Немировского уездного для Дворян училища на два отделения и об определении в них учителей" (1836. Ч.XII. відділ I. С.XXXIX).

199. Від 22.12.1837 "Об определении врача при Житомирской губернской гимназии" (1837. Ч.XIII. відділ I. С.XIV).

200. Від 01.06.1837 "О разделении 4 класса Житомирской гимназии на два отделения" (1837. Ч.XV. відділ I. С.XXVI).

201. Від 12.07.1837 "О введении преподавания французского и латинского языков в Херсонском уездном училище" (1837. Ч.XV. відділ I. С.XXXVII).

202. Від 19.10.1837 "О введении преподавания немецкого языка в Херсонском уездном училище" (1837. Ч.XVI. відділ I. С.XIII).

203. Від 17.11.1837 "О введении в Полтавской уездном училище преподавания латинского и немецкого языка и алгебры" (1837. Ч.XV. відділ I. С.XXXVII-XXXVIII).

204. Від 05.01.1838 "Об определении при Симферопольской Гимназии Бухгалтера" (1838. Ч.XVII. відділ I. С.XXXV).

205. Від 15.05.1838 "Расписание предметов ежегодного содержания 20 воспитанников в Татарском Училищном отделе при Симферопольской гимназии" (1838. Ч. XVIII. відділ II. С. ССII - ССXI).

206. Від 21.07.1838 "Об увеличении числа своекоштных Пансионеров при Херсонской Гимназии" (1838. Ч. XIX. відділ I. С. LXX).

207. Від 21.10.1840 "О введении в Одесском уездном училище преподавания немецкого и французского языков" (1840. Ч. XXVIII. відділ I. С. 145-146).

¹ Пономаренко Н., Сергієнко Г. Михайло Максимович // Історія України в особах: XIX-XX ст. К., 1995. С. 43.

² Биографический словарь профессоров и преподавателей имп. Университета св. Владимира (1834-1884) / Под ред. В. Иконникова. К., 1884. С. 796

³ Киян О. Ізмаїл Срезневський // Історія України в особах: XIX-XX ст. К., 1995. С. 58.

⁴ Войцехівська І. Микола Гоголь // Там само. С. 51.

⁵ Косачевская Е. М. Н. А. Маркевич. Л., 1987

⁶ Замлинський В. Бантиш-Каменські // Історія України в особах: XIX-XX ст. К., 1995. С. 29.

Михайло Колесник

ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

(70-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр XX ст.)

У другій половині XIX ст. на Україні діяло декілька науково-історичних товариств (далі – НІТ), у діяльності яких проблеми слов'янознавства займали помітне місце. На Лівобережній Україні – це Історичне товариство Несторалітописця (далі – ІТНЛ) (1872-1931), яке спочатку перебувало при Київському університеті св. Володимира, а у роки радянської влади при Українській Академії наук, а також Ніжинське Історико-філологічне товариство при Інституті князя Безбородька (далі – НІФТ) (1894-1919). Серед членів цих товариств було чимало відомих вчених, які успішно досліджували різноманітні проблеми у галузі слов'янознавства, зокрема, історії південних та західних слов'ян. Найбільш плідно ці проблеми вивчали такі відомі фахівці, як О.О.Котляревський, М.П. Дашкевич, А.І.Степович, А.В.Добіаш, П.О.Заболотський, А.М.Ясинський та інші. Їхні праці здобули широке визнання, як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографії.

Головною формою діяльності ІТНЛ та НІФТ у дослідженні проблем історії зарубіжних слов'ян була організація та проведення засідань (читань), де заслуговувалися та обговорювалися спеціальні дослідження членів товариств. Пізніше вони здебільшого друкувалися на сторінках «Чтений в Историческом обществе Несторалітописця»¹ та «Сборника Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине»². Крім того вони організували читання публічних лекцій та проводили благодійні вечори відповідно для громадськості Києва та Ніжина, а

також приймали дійову участь у роботі Всеросійських та міжнародних з'їздів істориків.

Історія південних та західних слов'ян привертала підвищену увагу членів ІТНЛ та НІФТ. Це пояснюється перш за все тими важливими подіями, які супроводжували процес відродження державності на території зарубіжних слов'ян наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Показово, що в одному з проектів статуту ІТНЛ спеціально підкреслювалося, що до кола занять Товариства входить дослідження історії та літератури слов'янських народів³. Хоча це положення не увійшло до другого статуту ІТНЛ, інтерес членів Товариства до історії слов'ян в цілому був величезним. Теж саме стосується і НІФТ.

У центрі вивчення НІТ Лівобережної України історії південних та західних слов'ян знаходилися різноманітні проблеми історіографії, бібліографії, джерелознавства, історії деяких слов'янських держав і т.п. Висвітлювались вони дослідниками, які належали переважно до трьох течій у вітчизняній історичній славістиці: позитивістської, слов'янофільської та народницької, що було характерною рисою для тогочасної науки. В ІТНЛ та НІФТ домінували представники перших двох течій.

Історіографічні дослідження головним чином були присвячені біографіям та діяльності слов'янських вчених, а також аналізу спеціальної літератури. Крім того члени товариств О.О.Котляревський, М.П.Дашкевич, П.О.Заболотський, Т.Д.Флоринський, А.І.Степович та інші досить часто робили огляди поточної вітчизняної та зарубіжної літератури з історії південних та західних слов'ян, які служили їм робочим матеріалом для історіографічних досліджень. Так, на засіданні ІТНЛ 11 грудня 1877 р. О.О.Котляревський повідомив про книги з історії Польщі та Болгарії, а дійсний член НІФТ П.О.Заболотський 13 листопада 1911 р. у присутності понад 200 відвідувачів прочитав публічну лекцію про національне відродження Болгарії та нову болгарську літературу⁴.

Найактивніше у цьому напрямку працював учень О.О.Котляревського відомий літературознавець-славіст А.І.Степович (повне прізвище Дудка-Степович). Він понад 50 років (в ІТНЛ майже 45 років) працював на ниві вітчизняного слов'янознавства: опублікував велику кількість праць, перекладав твори слов'янських письменників, тривалий час викладав у Києві слов'янські літератури, підтримував наукові контакти та листувався з українськими та російськими діячами культури, видатними письменниками та вченими зарубіжних слов'янських країн⁵. На засіданнях ІТНЛ він прочитав цілу низку досліджень про відомих діячів слов'янської культури: Я.Неруду, Я.Коллара, С.Чеха, Л.Лазаревича, І.Вазова, Ф.Преширена та інших⁶. Йому ж належить ґрунтовне дослідження про видатного діяча словацького та чеського національного відродження П.Й.Шафарика (1795-1861)⁷. У ньому А.І.Степович відмічав: “В деле славянского возрождения Шафарик сыграл первостепенную роль: появление столь крупной гениальной личности, открывшей в науке новые пути, среди нации, которую немецкие шовинисты считали неспособною к более высокой умственной и научной деятельности, разбило все эти толки, придало вес, придало значение тому племени, которое произвело красу и гордость

ученого мира»⁸. Фундаментальну працю П.Й.Шафарика «Славянские древности» А.І.Степович вважав видатним явищем у науці. Ці оцінки А.І.Степовича в цілому співпадають з оцінками дійсного члена НІФТ професора А.В.Добіаша діяльності видатного вченого. Зокрема, А.В.Добіаш, до речі чех за походженням, вважав, що дослідження Шафарика склали «епоху не тільки в славянській науці, але й в науці взагалі»⁹. При аналізі цих та подібних досліджень членів ІГНЛ та НІФТ звертає на себе увагу певна ідеалізація діяльності представників слов'янської науки та культури. Вона виявилася у майже повній відсутності критичних зауважень та оцінок. Водночас, члени цих товариств використовували у своїх дослідженнях порівняльно-історичний, історико-критичний та інші методи, що значною мірою сприяло розробці багатьох важливих проблем історії слов'ян. Так, професор кафедри слов'янознавства Київського університету св. Володимира О.О.Котляревський обстоював нові методи дослідження, які були розроблені науковою школою відомого німецького дослідника Я.Гримма. О.Котляревський в галузі слов'янознавства вмів використати порівняльно-історичний метод для дослідження минулого європейських народів, дійшов висновку, що Захід та Схід мають єдину основу розвитку – європейське просвітництво, яке має стати спільним надбанням. Саме з його вступу на кафедру в Києві починається викладання та вивчення науки про слов'ян, яке повністю відповідало способам та вимогам того часу¹⁰.

Помітне місце у вивченні НІТ Лівобережної України історії зарубіжних слов'ян посідало питання про походження слов'янської писемності та діяльності перших слов'янських просвітителів Кирила та Мефодія. Цій проблемі присвятив декілька досліджень дійсний член ІГНЛ, професор Київської духовної академії А.Д.Воронов¹¹. На підставі нових джерел він ретельно проаналізував Паннонські життя братів-просвітителів та ввів до наукового обігу нові документи, що належали Британському музею. За його словами вони «подтверждают отрицаемый некоторыми рассказ пространного жития св. Мефодия о гонении против него со стороны латино-немецкого духовенства и его заточении в Швабии, обогащает этот рассказ новыми подробностями»¹². Воронов визнавав, що «Паннонські життя» належать одному автору. Однак, він вважав, що ці агіографії з'явилися спершу в грецькій редакції в Болгарії не раніше 2-ої чверті X ст. Але, це припущення відразу зустріло з боку вченої критики негативну оцінку та не знайшло підтримки в ІГНЛ. Маловідомі сторінки життя творців слов'янської писемності були досліджені дійсним членом ІГНЛ І.Г.Малишевським, автором книги «Святі Кирило та Мефодій, першовчителі слов'янські»¹³.

Проблема розвитку слов'янської писемності та книгодрукування була темою для досліджень багатьох членів ІГНЛ та НІФТ. Так, Т.Д.Флоринський студював знайдений у Македонії кириличний напис Самуїла 993 р. – одну з найдавніших датованих пам'яток слов'янського письма. М.Н.Сперанський розробляв історіографію початкової доби слов'янської писемності¹⁴.

Історії виникнення і поширення книгодрукування серед слов'янських народів присвятили свої доповіді дійсні члени ІГНЛ П.В.Володимиров¹⁵, С.Т.Голубев¹⁶ та

О.І. Соболевський¹⁷. В центрі їхньої уваги знаходилась особа слов'янського першодрукаря Швайпольта Фіоля. С.Т.Голубев і П.В.Володимиров вважали Ш.Фіоля німцем. Натомість О.І.Соболевський відстоював думку польського бібліографа та історика К.Естрейхера про двох типографів, один з яких був німець, а другий - слов'янин. Це питання викликало в ІТНЛ жваву дискусію. Сучасна наука відкинула думку К.Естрейхера та його послідовників. Архівні документи свідчать про німецьке походження Ш.Фіоля. Проте ця проблема лишається дискусійною й досі¹⁸.

Значну увагу члени ІТНЛ та НІФТ також приділяли вивченню історії деяких слов'янських держав. Історію середньовічної Чехії успішно опрацьовував визначний авторитет у цій галузі член ІТНЛ А.М.Ясинський¹⁹. Він вважається одним з найвідоміших, за межами Чехії, фахівцем з історії цієї країни. У 1906 р. його було обрано членом-кореспондентом Чеського товариства наук та членом Чеської академії наук та мистецтв²⁰. З позицій позитивізму А.М.Ясинський детально проаналізував соціально-економічну, аграрну та правову історію Чехії. При цьому головну увагу дослідник приділив питанню про ступінь та характер німецького впливу на долю Чехії XIII-XIV ст. Відзначимо, що висновки його досліджень спрямовані супроти ідеалізації цього впливу. Більш того, він вважав, що “немецкая колонизация привела к ухудшению положения народных масс Чехо-Моравии”²¹.

Помітний інтерес у членів НІТ Лівобережної України викликала історія середньовічної Сербії та Болгарії, яку вивчали визначний авторитет у цій галузі Т.Д.Флоринський та його учень дійсний член ІТНЛ та НІФТ К.Ф.Радченко²². Т.Д.Флоринський проводив також копітку роботу по розшуку та вивченню документів з історії південних слов'ян.

Поряд з різноманітною дослідницькою та видавничою діяльністю ІТНЛ та НІФТ також займалися культурно-просвітницькою роботою та благодійністю. Особливо пропагувалася ідея слов'янської єдності та братерства між східними, південними та західними слов'янами. Так, 25 листопада 1912 р., в актовій залі Інституту князя Безбородька відбувся Слов'янський благодійний вечір на користь поранених болгарських, сербських, чорногорських та грецьких воїнів, на якому, згідно вхідних білетів, були присутні 413 чоловік. Отримані кошти у розмірі 300 карбованців рівномірно поділили між 4 балканськими союзницькими державами та передали відповідним офіційним особам²³. Напередодні, 4 листопада, жвавий інтерес у громадськості Ніжина також викликала публічна лекція з історії слов'ян секретаря НІФТ П.О.Заболотського “Современное состояние, заветы прошлого и задачи будущего Славянских Балканских государств”, яка зібрала 431 слухача²⁴. У вигляді додатку до лекції хор студентів виконав болгарський, сербський, чорногорський та грецький гімни та пісню «Гей Славяне!». Слід відмітити, що П.О.Заболотський у НІФТ був одним з найбільш активних прибічників слов'янської єдності. Йому ж належить оригінальна промова у С.-Петербурзькому університеті «Возрождение идеи славянской взаимности и новые изучения славянского мира». Заболотський підкреслив, що ідея слов'янської єдності володіла Шевченком, Пушкіним, Міцкевичем, Колларом та іншими співцями слов'янства, які мріяли про ту добу, “когда народы, распри позабыв, в великую семью соединятся” та, щоб усі

слов'яни були великими та вільними. Слов'янська єдність, на думку вченого, передбачала перш за все культурне та літературне зближення, а також політичну незалежність слов'янських держав.

Поданий вище огляд дає підстави для висновку про вагомий внесок НІТ Лівобережної України у вивчення актуальних проблем історії зарубіжних слов'ян, а також популяризацію ідеї слов'янської єдності. На наш погляд, ІГНЛ та НІФТ були значними науковими центрами, в яких на рівні європейської науки успішно вивчалися різноманітні проблеми історії слов'янства. Більш того, можна стверджувати, що в ІГНЛ навколо О.О.Котляревського об'єднується група талановитих вчених, з числа провідних викладачів Київського університету св. Володимира, які створили "київську" школу слов'янознавців.

¹ Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца (далі - ЧИОНЛ). К., 1879-1914. Кн.1-24.

² Сборник Историко-филологического общества при Институте князя Безбородко в Нежине (далі - Сборник). К.; Нежин, 1896-1916. Т.1-10.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки ім.В.І.Вернадського НАН України (далі - ІР НБУ). Ф.8. Спр.3091. Арк.1.

⁴ Сведения о заседаниях Исторического общества Нестора-летописца в 1873-1877 гг. //ЧИОНЛ. 1879. Кн.1. С.307; Заболотский П.А. Национальное возрождение Болгарии, новая болгарская литература и культурная работа у болгар //Сборник. 1912/1913. Т.8. Отд.1. С.42-43.

⁵ Апанович Е.М. Архив А.И.Степовича //Советское славяноведение.1982. №5. С.95-105.

⁶ ІР НБУВ. Ф.179. Спр.260, 287-310.

⁷ Степович А.И. Характеристика личности и ученой деятельности Павла-Иосифа Шафарика по поводу столетней годовщины дня его рождения //ЧИОНЛ. 1896. Кн.10. Отд.1. С.40-43.

⁸ Там же. С.43.

⁹ Добиаш А.В. П.И.Шафарик //Сборник. 1899. Т.2. Отд.2. С.86.

¹⁰ Аландский П.И. А.А.Котляревский. Некролог //ЧИОНЛ. 1889. Кн.3: Приложение. С.15

¹¹ Воронов А.Д. О новооткрытом сборнике папских писем IX в., принадлежащем Британскому музею //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.154; Его же. О пространном или так называемом паннонском житии св.Кирилла //ЧИОНЛ. 1879. Кн.1. С.280.

¹² Там же. С.15. Мальшевский И.И. Рассказ жития Мефодия и свидании его с Угорским королем в придунайской стране //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.258.

¹³ Флоринский Т.Д. К вопросу о древности и взаимных отношениях кириллицы и глаголицы (Кирилловская надпись Самуила 993 г.) //ЧИОНЛ. 1900. Кн.14. Вып.2. Отд.2. С.73-84; Сперанский М.Н. Два вопроса из начальной эпохи славянской письменности (по поводу новых трудов) //Сборник. 1900. Т.3. Отд.1. С.4.

¹⁴ Владимиров П.В. Начало славянского и русского книгопечатания в XV и XVI веках (с приложениями) //ЧИОНЛ. 1894. Кн.8. Отд.2.С.11-34.

¹⁵ Голубев С.Т. О первопечатных церковно-славянских книгах, изданных в Кракове в 1491 г. //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.199.

¹⁶ Соболевский А.И. Заметка о языке печатных изданий Фиоля и Скорины //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.192-193.

¹⁷ Немировский Е.Л. Иван Федоров около 1510-1583 гг. М.,1985. С.41.

¹⁸ Ясинский А.Н. О городской организации X-XII вв. //ЧИОНЛ. 1895. Кн.9. Отд.1. С.35-37; Его же. О положении государя в Чехии в XII-XIII вв. //Там само. Кн.10. Отд.1. С.18-21; Его же. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. //Там само. С.3-8.

¹⁹ Лаптева Л.П. Ясинский Антон Никитич //Славяноведение в дореволюционной России: Библиографический словарь. М., 1979. С.383-384.

²⁰ Ясинский А.Н. О сельском населении Чехо-Моравии в X-XIII вв. С.8.

²¹ Флоринский Т.Д. Книга сербских царей по войне турецкой с цесарем христианским и о запустении земли Сербской //ЧИОНЛ. 1888. Кн.2. Отд.1. С.264-265; Радченко К.Ф. По вопросу об отношении апокрифов к богомилству //ЧИОНЛ. 1903. Кн.17. Вып.4. Отд.1. С.125-126.

²² Протоколы (№9-14) публичных лекций И.-Ф.Общества за 1912 г. //Сборник. 1912/1913. Т.8. Отд.1. С.79-80.

²³ Там же. С.78.

²⁴ Заболотский П.А. Возрождение идеи славянской взаимности и новые изучения славянского мира (речь перед диспутом в С.-Петербургском университете) //Сборник. 1912/1913. Т.8. Отд.2. С.30-31.

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРИЧНОЇ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Андрій Бовгура

“ІСТОРІЯ О КОЗАКАХ ЗАПОРОЖСКИХ” СЕМЕНА МИШЕЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Відновлення Запорізької Січі у 1734 р. зумовило зростання інтересу до історії запорізького козацтва, особливо до внутрішнього життя Січі, що позначилася появою в середині – другій половині XVIII ст. низки історико-етнографічних розвідок, дотичних різних сторін буття Запорозжя. На нашу думку, в 40-90 рр. XVIII ст. інтерес по відношенню до козацької тематики був спричинений двома факторами. Насамперед, цьому в деякій мірі сприяла атмосфера епохи Просвітництва, та пов'язаний з нею розвій науки та освіти в Російській імперії. Особливої популярності набувають історико-етнографічні розвідки. Академія наук та заснований в 1755 р. Московський університет підтримували і брали активну участь в розробках різних історичних і етнографічних описів. З 1726 р. виходить друкований орган Академії наук “Месяцеслов”, а з 1750 р. починається видання часопису “Ежемесячные сочинения к пользе и увеселению служащие”. В цих часописах друкуються нариси з історії та етнографії національних регіонів імперії, в тому числі й України і Запорозжя зокрема. Тенденція зацікавлення національною екзотикою проявляється на сторінках петербурзького часопису “Российский магазин”, редактором якого був нащадок українського старшинського роду Федір Туманський. Крім цього, друга половина XVIII ст. багата на так звані “путешественные записки”- результат

численних подорожей і експедицій по Україні, що містять в собі цінні етнографічні та історичні повідомлення¹.

Іншим фактором зростання інтересу до Січі може виступати саме існування в умовах абсолютистської імперії цього суспільно-політичного організму з його специфічним внутрішнім укладом. Особливо з огляду на процес трансформації відсталого московського царства в потужну імперію, який особливо широких розмахів набув в 2 п. XVIII ст. В ході його проводилась політика, спрямована на стирання всіляких меж та національних особливостей, що стояли на заваді централізації імперії, перетворенні її на “добререгульовану державу”². Результатом такої політики стали ліквідація або обмеження автономних прав національних окраїн – Прибалтики, Грузії, України. На перший погляд Запорозька Січ стояла осторонь цього процесу аж до 1775 р. Але з самого початку існування так званої Нової Січі (1734 -1775) її історія сповнена постійної боротьби за свої права і вольності, що суперечили державним інтересам імперії. Таке протистояння знайшло своє відображення у численних петиціях, “прошеннях”, депутаціях до столиці, а подекуди й збройних сутичках з сусідами, яких уряд селив на запорізькі землі³. Ця боротьба, як зазначала Полонська-Василенко, не пройшла безслідно і викликала додаткову увагу до Січі, сприяючи появі нових історичних праць про неї⁴.

Таким чином, можна виділити два основні чинники, що зумовлювали зростання історіографічної активності щодо запорозької тематики. Один з них пов’язаний з інтелектуальною атмосферою епохи, інший мав політичне підґрунтя. Нижче спробуємо визначити місце одного з історичних творів 40-х років XVIII ст. про Запорожжя в історіографії тієї доби а також прослідкувати на конкретних прикладах характер його використання в якості джерела авторами другої половини XVIII ст. Цим твором є “История о казаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком ныне состоянии находятся” Семена Мишецького. Біографічні відомості про цього історика досить обмежені. Відомо, що він представник старовинного збіднілого аристократичного роду князів Мишецьких. Народився в 1710 р. Після закінчення навчання в інженерному корпусі, Мишецький в 1733 році потрапляє в Україну для будівництва української лінії. В 1736 році його направлено в Запорозьку Січ для спорудження там фортеці. На Запоріжжі Семен Мишецький перебуває з перервами до травня 1741 року⁵. Враження від кількарічного перебування в Січі і були покладені Мишецьким до основи його “Истории о казаках запорожских”.

Ця пам’ятка не одразу повернула собі ім’я автора. Написана у 40-х рр. XVIII ст., вона довгий час перебувала в рукописному варіанті. “Историєю” користувались, привласнювали цілі розділи, часто без будь-яких посилань на автора. Це тривало до друку твору Осипом Бодянським у 1847 р. в “Чтениях общества истории и древностей российских”⁶. Проте, сам публікатор припустився помилки, вважаючи що авторство “Истории” належить Олександрю Рігельману – авторові відомого “Летописного повествования”⁷ один з розділів якого має назву “Историческое повествование. о казаках запорожских”⁸. В ньому з незначними змінами відтворено працю Мишецького. У передмові до видання Бодянський зауважує, що “такое

возможно только тогда, когда он (Ригельман - А.Б.) есть полный хозяин и виновник его или же какой-нибудь обирало достояния других, компилятор, но ни тем ни другим историк наш не был ...”⁹. Щоправда, через декілька місяців після написання цієї передмови, датованої 31 січня 1847 р., Бодянський виправив свою помилку вказавши, що автором виданої ним історії був інженер-поручик князь Семен Іванович Мишецький, який перебував на Січі в 1736-1740 рр., де брав участь у побудові військових укріплень¹⁰.

Нині відомо сім списків праці Мишецького. Два з них зберігаються в рукописному відділі бібліотеки АН Росії¹¹. Інші три – списки, знайдені О.Бодянським у документах Г.Ф.Міллера (1708-1781), російського історика німецького походження. Саме вони покладено Бодянським в основу видання 1847 року. Між списками Міллера їх видавцем різниці не помічено, тому доцільно їх вважати за один варіант. Ще два – це так званий список Сахарова і список, знайдений у бібліотеці князя Воронцова, видання якого здійснило Одеське товариство старожитностей у 1852 р.¹² Проаналізуємо тепер три останні списки. При уважному порівнянні міллерівського списку з текстом списку Сахарова¹³, помітно, що найбільш раннім є саме сахарівський список. Доказами такому твердженню є порівняння наступної, незначної на перший погляд, цитати зі списків Сахарова і Міллера, в якій йдеться про порядок богослужіння в Січовій церкві.

Список Сахарова	Список Міллера
молят о здравии Всероссийской императрицы и ея фамилии... ¹⁴	...молят о здравии Всероссийского императора и его фамилии... ¹⁵

Така різниця може пояснюватись тим, що твір першого списку писався в 40-х рр. XVIII ст. під час правління імператриці Анни, що додатково підтверджує наявність відсутнього в другому списку зверненні автора до читача датованого січнем 1740 р. Міллерівський список – це пізніша переробка, що здійснювалась, судячи з цитати, в роки правління імператора Петра III, а саме в 1761-1762 рр. Слід додати, що в сахарівському варіанті твір носить назву "История о козаках запорожских". В міллерівському до нього додано "сочинение от инженерной команды". Перероблення початкового тексту наклало певний відбиток на його наступний варіант і надало йому більшої офіційності. Хто ж автор такої переробки і з якою метою вона проводилась? Щоб пролити світло на це питання, слід звернути увагу на ще один компілятивний твір 60-х рр. XVIII ст., згадуваного вже Годфріда Фрідріха Міллера. Він є автором кількох розвідок з української історії та козацтва, серед яких – "Известия о козаках запорожских"¹⁶. Цей твір, подібно до "Исторического повествования" Ригельмана є, насправді, видозміненою “Историею” Мишецького. При порівнянні праці Мишецького (за міллерівським списком) і вказаною працею Міллера помічається їх суттєва подібність в деталях. Зокрема, в міллерівському списку знаходимо ті самі сюжети, що є і в "Известии" Міллера, але повністю відсутні в сахарівському списку твору Мишецького. Тут є сюжети про Орлика,

напади козаків на поляків, взаємні сутички між козаками й татарами, відомості про кошових отаманів, які знаходяться в писанні Міллера і в міллерівському списку, проте, відсутні в початковому списку Сахарова. Звичайно, напрошується висновок, що при написанні своєї праці Міллер користувався так званим міллерівським списком. Однак, як вже зазначалось – цей список датується 1761-1762 рр., а "Известия" Міллера написано не пізніше шістдесятого року, оскільки в цьому ж році були видрукувані в виданні Російської Академії Наук. Наведена вище цитата про порядок богослужіння в січовій церкві в Міллера звучить так: “молят за здравие Ея Императорское Величество и Их Высочеств”¹⁷. Очевидно, зваживши на рік видання – 1760 р. мова йде про імператрицю Єлизавету й “Их Высочества” молоді подружжя – майбутніх Петра III і Катерину II. Отже, неможливо говорити про використання істориком міллерівського списку. Можна припустити, що Міллер користувався ранішим сахарівським списком, який, ймовірно, є копією оригінального твору Мишецького. Міллер доповнив його своїми думками й новими фактами. А вже пізніше, в 1761-1762 рр. на основі твору Міллера була перероблена "История о козаках запорожских" Мишецького. Тоді ж цю назву було доповнено "Сочинение от инженерной команды". Можливо, це було зроблено самим Міллером, або, як це припускає Бодяньський, самим Мишецьким, “который пополнил свой опыт, подал свой труд в несколько ином виде”¹⁸. Якщо це було дійсно так, то свій “опыт” Мишецький або хто-небудь інший доповнював під впливом праці Міллера, а то й при безпосередній його вказівці і керівництві. Мета з якою це робилося, очевидно, полягає в існуванні офіційного замовлення на подібний опис в якості якого і були представлені дещо перетворені записи Мишецького, як безпосереднього очевидця описуваних подій. Наявність трьох списків, знайдених у документах Міллера, може свідчити про існування попиту на цей твір. Можливо, за вказівкою Міллера ці копії робились на замовлення приватних осіб.

Крім згаданих списків існує ще й так званий воронцовський список, надрукований в Одесі в 1851 р. При співставленні трьох списків спостерігаються цікаві деталі. З одного боку, список Воронцова це майже точна копія списку Міллера, що повністю повторює його структуру і сюжети¹⁹. При їх співставленні, помітні дрібні деталі, притаманні спискові Сахарова. Наведемо деякі з них.

Список Сахарова	Список Воронцова	Список Міллера
1. Вышел из Польши один человек (Прим.7. Бодяньського)	Вышел из Польши один человек (с.1)	Вышел из России один человек (с.3)

2. И сошлись они с поляками на р. Желтые Воды в 1640 году (Прим.25)	... в 1640 году (с. 7)	... в 1648 году (с.5)
3. А посреди оных рек оставливаны... (Пр.54)	оставливаны (с.4)	...оставлены... (с.7)
4. Российская корона	российская корона	российская империя (замінено по всьому тексту)
5. Оной остров длины 2 версты, ширины 2 ¹ / ₂ версты (Прим.41-43)	оной остров ... длины 2 версты, ширины 2 ¹ / ₂ версты	оной острог ... длины 12 верст, ширины в 2 ¹ / ₂ версты (с.5)
6. Отаман Гордяков (Прим.86)	отаман Гордяков (с.7)	отаман Гордеянков (с.9)
7. Закінчення прикметників на -ій	закінчення прикметників на -ій	закінчення прикметників на -ой

Така схожість списків Воронцова і Сахарова і разом з тим майже повна ідентичність списку Воронцова і міллерівського наштовхує на думку, що автор воронцовського списку користувався при його написанні і списком Міллера і Сахарова, або ж список Воронцова є проміжною ланкою між іншими двома списками і його можна вважати за чернетковий варіант міллерівського тексту, що писався, подібно останньому, в період 1761-1762 рр., але на деякий час раніше.

Зупинимось тепер детальніше на відмінностях між сахарівським списком і списком Міллера. Перший, як зазначає і сам Бодяньський, містить в собі багато українізмів, які в списку Міллера замінено російськими словами. В перерахуванні куренів початкового варіанту твору Мишецького (сахарівський список) збереглась коротенька характеристика його мешканців (подібна характеристика в списках Міллера відсутня). “Полтавский курень – в оном живет полковник Величко – доброго состава козак, за тяжести своей в коннице служить не может. Корсунский курень – в оном живет козак и наездник добрый в походах Максим Таран”²⁰. Така характеристика в списку Сахарова є по кожному з 38 куренів. Її міг дати очевидець подій, котрим був Семен Мишецький. Проте, це єдине, чим цей список може доповнити текст міллерівського списку, в якому до першопочаткового опису додані деякі сюжети. Так, додано розділ “Какие кошевые их памяти достойны”²¹, в якому подається перелік кошових отаманів від “Сошенка” до “Ивана Черевка” з короткою довідкою про кожного. При описі “измены Мазепиной” і участі в ній запорожців до початкового сахарівського тексту додається наступне: “и за оную измену король Швецкой пожаловал им бунчук, булаву и прочее”²². До епізоду виборів гетьмана Орлика додано: “по прошению его Турецкай султан учинил Мазепина Генерального Писаря Орлика над ними командиром”²³. Тут же дописано: “Орлик и доньне притом в Бендерской стороне своей житие производит, ибо оной Орлик принял махомецкой закон и женился на турчанке от которой уже и детей

много имеет”²⁴. Ще додано невеликий фрагмент про “обидаы и разорения которые оные козаки полякам чинили”²⁵.

Бодяньський подає 387 розбіжностей між текстами обох списків. Більшість з них переважно стосується виправлення в написанні слів, точності дат, імен, географічних назв, структури речень і тексту в цілому. Проте частина змін має ідеологічні риси, внесення яких було зумовлено соціальним замовленням.

Як вже зазначалося, твір Мишецького (його варіант за міллерівськими списками) став в майбутньому джерельною основою для наступних компіляцій Міллера і Рігельмана відповідно 1760 і 1787 рр., тобто до і після ліквідації Січі.

На відміну від попередніх писань, що так чи інакше торкалися запорізької проблеми, в творах Мишецького, Міллера, особливо Рігельмана та інших авторів другої половини XVIII ст. непомітно особливої пафосності та захоплення у висвітленні козацької тематики, властивої для історичних творів першої половини XVIII ст. Самовидця, Граб’янки, Величка. Тут дедалі сильніше відчувається відтінок зневажливого ставлення до “черни”, “своевольного народу”, – саме такими термінами частіше всього позначають запорізьке військо. Таке відношення, зрештою, характерне для офіційних кіл імперії, що виступали в більшості випадків замовниками подібних історичних творів. Причому, таке ставлення стає радикальнішим з наближенням 1775 р. Разом з тим змінюється у відповідний бік характер змісту історичних праць.

Особливо це помітно на прикладі творів Міллера та Рігельмана. При спробі їх порівняння проявляються цікаві закономірності, що зумовлені часом написання твору, цілями та особистістю його автора. Хоч вказані твори цих істориків носять компілятивний характер і в своїй основі мають “Историю о козаках запорожских” Мишецького, слід зазначити, що подібний “плагіат” був історіографічною нормою другої половини XVIII ст.²⁶, але те, як вони використали підставовий текст з огляду на різноманітні чинники, що супроводжували їх написання, безперечно, варте уваги.

Зміст кожного з трьох творів можна умовно поділити на дві частини. Оскільки їх центральною темою є описання внутрішнього побуту Січі, то цей опис займає основну частину кожного твору, включаючи в себе сюжети про січове судочинство, вибори, промисли тощо. В той час, як короткий екскурс в ранню історію козацтва, його походження, перебування під кримською протекцією – має характер вступу. Така специфіка цих творів пов’язана з тим, що автор джерельного твору – Мишецький, основну його частину написав безпосередньо під впливом своїх вражень від перебування на Січі, тоді як вступна частина запозичена ним з інших джерел²⁷. За Мишецьким структуру своїх праць повторили Міллер і Рігельман. Але для того, щоб порівняти між собою ці три тексти, слід спочатку дещо зупинитись на творі Мишецького. Починається він, подібно до козацьких літописів, з’ясуванням витоків козацтва, етимології слова “козак”. В цьому плані Мишецький притримується автохтонної теорії походження козацтва, поєднуючи її з хозарською в тлумаченні самого терміну “козак”. Згідно Мишецькому, засновником козацтва вважається виходець з Польщі Семен, що поселився в 948 р. в гирлі Бугу “для своих промыслов, а именно для бития диких коз, фазанов и прочей дичины”²⁸. Невдовзі до цього Семена приєднується інший люд, утворюючи таким чином своєрідну

військову общину “и тако произошли в великую славу, что славные стали быть стрельцы и прозвали их козарами”²⁹. Далі Мишецький оповідає сюжет про те, як грецький імператор запросив це військо для відбиття навали турків. З ними “козари” успішно впорались. “И после окончания оной баталии Его Величество своею милостию их пожаловал и назвал их козаками и писал об них королю полскому чтобы их за храбрую поступку под свою протекцию имел и велел их называть козаками, а не козарами”³⁰. Очевидно, основою для написання цієї версії походження козацтва для Мишецького були наративні джерела - оповіді самих запорожців, в середовищі яких в XVIII ст. продукувались подібні легендарні теорії³¹. Не виключено, що Мишецький запозичив цю теорію про походження козацтва з творів польської історіографії, особливо з огляду на польське походження згаданого родоначальника козацтва Семена. Після викладу версії походження козацтва Мишецький побіжно зупиняється на подіях від епохи Стефана Баторія до 1709 р. “по измену Мазепину” і зосереджує свою увагу на подіях 1709-1734 рр. тобто періоді перебування запорожців під кримським протекторатом і обставинах їхнього повернення в російське підданство. Тут до аналізу доцільно буде залучити твір Міллера, оскільки зазначений сюжет подій 1709-1734 рр. в цих двох творах має багато спільного. Перед тим, варто зауважити, що на початку “Известий о козаках запорожских” Міллер зазначає, що “основание сих известий получено от российского офицера, находившегося несколько времени между запорожскими козаками и я старался к оному присовокупить разные другие находящиеся при мне известия для лучшего изъяснения и дополнения”³². Дійсно, Міллер творчо підійшов до твору Мишецького, вилучивши з нього легенду про походження козацтва, натомість збагативши його новими фактами і даними. Розпочинаються “Известия о козаках запорожских” 1507 р. з утворенням реєстрового козацького війська при Сігізмунді I, “который учинил первую в розсуждении козацких жилищ отмену переведением значительнаго числа из сего народу на отведенную им же малую часть земли выше порогов не для иного того, как только для лучшей их защиты от турецких и татарских набегов”³³. Далі автор проводить детальний опис географічного положення Січі. При цьому, як він сам вказує, користувався “картой военных действий последней войны с турками”. Таких карт Міллер нараховує три - 1736, 1737 і 1738 рр. При описі місцеположення Січі та дніпровських порогів Міллер залучає також і усні джерела - оповіді самих запорожців “коих несколько человек из них видел я в Петербурге и спрашивать случай имел”³⁴. Опис Січі в Міллера переходить в сюжет її зруйнування в 1709 році, після переходу частини запорожців на бік Мазепи, основу якого взято в Мишецького.

Мишецький (ст. 9-10).	Міллер (ст. 401).
... россияне по то той виктории послали войска чтобы розорить Запорожскую Сечь за их измену. Притом россияне порубили и	Петр Великий не мог оставить без наказания такового преступления и послал он туда после виктория при Полтаве генерал-майора Яковлева с некоторыми

многих в полон взяли за их к себе измену, вешали, на плотах пушчали вниз по Днепру реки, а оставшие из них несколько тысяч человек бегством живот свой спасли, убежав, отделились в подданство крымскому хану.	полками, который оное место совсем разрушил, а найденных там козаков порубил без пощады. Огорченные сим поступком Петра Великого козаки поелику их ушло довольное число, соединилось с прочими, отделись крымскому хану под защищение.
--	--

Як бачимо, при всій подібності змісту обох текстів, фрагмент Міллера позбавлений деяких подробиць зруйнування Січі, проте збагачений іменами персоналій, що роблять його стиль більш науковим і офіційним.

Порівнюючи наступні уривки текстів про перебування Січі під 25-річним кримським протекторатом, помітна дуже близька їх схожість. Міллер майже дослівно переносить цілі епізоди з чужої праці (Мишецький: с.10-12 – Міллер: с.398-401), вилучаючи при цьому моменти, де йдеться про дотримання козаками християнської віри під час їхнього перебування під кримською зверхністю і їх відверто ворожі стосунки з татарами (Мишецький, с.12). Причиною такого вилучення було, очевидно, намагання створити ще більш непривабливий образ козака – “изменника”, котрий, перебуваючи під владою ханства, забув свою віру й покликання.

Продовжуючи писати про період запорізької історії між 1709 і 1734 рр., Міллер використовує невідомі нині джерела. Так, при датуванні спільного козацько-турецького походу на кабардинських черкес (Мишецький, с.11), він користується відомостями полковника Гербера 1728 р.: “Когда хан крымский пошел войною на кабардинских черкес, что кажется случилось в 1712 году, хотя полковник Гербер в своих известиях пишет, что оно делалось 20 лет назад считая от 1728 года”³⁵.

Своєрідно піддається трансформації епізод з "Истории" Мишецького про приїзд на Січ російського офіцера в 1734 р. для приведення козаків до присяги на вірність імператриці Анні Іванівні, що означало повернення Запорожжя в російське підданство

Мишецький (с.13)	Міллер (с.404)
И как оной офицер к ним приехал, отдали ему честь таким образом: вышли кошевой со всею старшиною и козаками в несколько тысяч человек и стали от Сечи на обе стороны дороги на 2 версты. И как он к ним приближался, то они его с великим учтивством и поздравлениями принесли и отдали ему честь пушечною пальбою и ружейною стрельбою. И как оной офицер вошел в их главное жилище	Не возможно довольно описать какую радость в запорожских козаках сие произвело. Отправленный к ним офицер, принят был как знатный посол. Кошевой со старшинами и несколько тысяч простых козаков вышли к нему на встречу и стали от Сечи на 2 версты рядом так, что офицер промеж. их проехал, они поздравили его ружейною и пушечною пальбою. Везде раздавался звук литавр, труб, барабанов и флейт, которыми больше нежели Всем прочим

и приблизился к церкви, то встретил его духовный чин с надлежащею церковною церемониею.	радость изъяслялася. Как офицер прибыл в Сечу и прежде всего пошел в церковь, то в белых одеждах его встретило духовенство с пением и благодарственный молебен отправился при пушечной пальбе.
---	--

В даному випадку, Міллер обрав досить стриманий текст-джерело більшою пафосністю і піднесенням. В цілому, якщо порівнювати тексти Мишецького і Міллера, то для останнього характерна офіційність стилю та доповнення додатковими історичними фактами. Особливо виразно це помітно в наступному фрагменті:

Мишецький (с.14)	Міллер (с.402)
В 1733 году зачалась у россиян з Польщею война, то поляки просили хана крымского помощи войск татарских и козацких против россиян.	В 1733 году во время войны в Польше произошло дело следующим образом в совершенство. Первый в Польше вельможа архиепископ Гнезенский и прочие сообщники короля Станислава при вступлении после смерти короля Августа II в их границы российского войска, просили татарского войска в споможенстве, а особливо, чтобы довольное число запорожских козаков приехали против России на помощь.

Дещо по іншому використовує джерельний текст Мишецького згадуваний вже Олександр Рігельман в "Историческом повествовании о козаках запорожских" 1785 р. До "Истории" Мишецького, яку він бере за основу, Рігельман додає фрагменти з праці Міллера та деякі елементи з маніфесту про ліквідацію Січі від 3 серпня 1775 р., що зрештою було типовим для багатьох історичних творів, що писались в період після його видання. На початку свого твору Рігельман описує епізод про походження козацтва, який він запозичив у Міллера, відкинувши при цьому теорію Мишецького. Він її в "Летописном повествовании" відносить до вигадок самих запорожців³⁶. Підсумовує Рігельман свою оповідь про витоки козацтва в дусі епохи: “сия собравшаяся холостыя проименовала себя войском”³⁷. Взагалі, Рігельман не скупиться на подібні випадки і їх в його тексті можна зустріти багато.

При описанні Січі, Рігельман послуговується твором Міллера, що видно з порівняння наступних сюжетів.

Міллер (с.410-411)	Рігельман (с.68)
--------------------	------------------

<p>Не должно себе представить Сечу правильным построенным и укрепленным местом. Она была сборное место из многих без порядку построенных деревянных отчасти землею окладенных домов из коих только немногия с нашими домами схожи. Вокруг сделано не больше земляное укрепление земляным валом, потому что сей народ полагал свое защищение не так во внешних вспомогательных способах как в своей собственной храбрости.</p>	<p>Сии люди ту засеку или Сечу сделали на том же месте замком из земляного вала, обведенного вокруг их куреней образом круглым без всяких оборонительных пристроев с поставленными потом только на оном вале полисада с острогом и обведенным вокруг оногo рва единственно прикрытия их жилища. Народ оный тогда полагал свое защищение не на укрепленный город но на собственную храбрость.</p>
---	--

Наведемо ще один фрагмент, переписаний автором майже без змін з твору Міллера.

Міллер (с.413)	Рігельман (с.69)
<p>Каждый курень имеет своего атамана или предводителя, который называется куренным атаманом и все крепко стояли в ведомстве кошевого атамана, который имел название от татарского слова кош, а по российски - стан. Понеже кошевой повелевал всем станом или войском.</p>	<p>Каждый курень имел своего старшину, которой назывался куренной атаман, а все купно состояли под правлением кошевого атамана, кой получил себе название по месту от татарского слова кош, а по-нашему стан ибо он повелевал в Сечи кошем то есть станом или войском.</p>

Для вступної частини "Исторического повествования" Рігельмана притаманне перенесення сюжетів з текстів Міллера та Мишецького і їх наступна ідеологічна обробка. Типовим її прикладом у Рігельмана є нове трактування епізодів про участь козаків у війнах на російському боці. Автор планомірно заперечує означені Мишецьким і Міллером "полезные действия" запорожців в цих війнах і звинувачує їх в усіх гріхах від нападу на купецькі обози і крадіжки коней до наміру державної зради: "намерялись во время объявления турками войны, отставши от России, пристать к турецкой стороне"³⁸. Свої численні звинувачення в адресу запорожців Рігельман підкріплює епітетами на кшталт – "свирепые", "жестокие", "своевольные" тощо. За цими всіма звинуваченнями добре проглядається текст маніфесту Катерини II про ліквідацію Січі з його численними звинуваченнями в бік запорожців, більшість з них прочитується у творі Рігельмана. Цим переліком закидів проти запорожців Рігельман намагається переконати читача в необхідності ліквідації Січі "И так как всякой благоразумный человек разсудить может, что сборище оное достойно было давно, как домашнее государству зло, искоренено быть и сами они чрез непокорство, злодейство и плутовския поступки понудили к тому Россию"³⁹.

Основні частини трьох творів – у них описується внутрішнє життя Запорізької Січі – подібні за змістом. Порівняння трьох текстів показує, що джерелом для текстів Міллера і Рігельмана був твір Мишецького. Для прикладу наведемо два сюжети:

Мишецький	Міллер	Рігельман
<p>I. (с.22) Кошевой яко главный командир имел от всего войска себе почтение, а особливо в военных походах и во всяких случаях. Ежели которого любят, то того весьма почитают и приказу его слушают.</p> <p>II. (с.17) Первая у них рада бывает каждого году безотметно генваря 1-го дня для разделу на курени рек от порогов до самой Буг-реки и которая речка которому куреню достанется на той речке того куреня козаки принуждены во весь год рыбу ловить. В оной же раде кошевого и прочую старшину низвергают...</p>	<p>(с.428) Кошевого достоинство особливо важно было только в походах. Когда кошевого любили, то отдавали ему честь и слушали его приказов.</p> <p>(с.420) Первое их собрание по давнишнему установлению бывало 1 января отчасти для избрания кошевого и старшины когда народ им был недоволен. Отчасти для распределения каждому куреню рек и озер в коих к тому куреню принадлежащим козакам надлежало ловить рыбу.</p>	<p>(с.79) Кошевой имел почтение от всех козаков, так как главной нагальник войска их, а особливо во время походов и во всяких особых случаях; наипаче если которого любили, повиновались тому во всем безотговорочно.</p> <p>(с.74) Первая по их рада генваря 1 дня для разделу на курени речек от порогов до самой Бог реки впадающих из степи в Днепр и которая речка которому куреню по жребии доставалась, то на оной того куреня козаки ловить рыбу должны были во весь год не касаясь к иным. Во время той рады случалось, что скидали старшин своих и возстановляли иных...</p>

Слід зазначити, що Міллер, визначаючи кількість і дати січових зібрань-рад, крім зазначених в Мишецького рад 1 січня, на Покрову 1 жовтня (14 жовтня за н. с.), згадує ще про раду, котра відбувалась “в день Иоанна Предтечи”⁴⁰ (7 липня за новим стилем). При цьому він пропускає відзначену в інших текстах раду на свято Великодня.

Отже, у творах Міллера і Рігельмана “История о козаках запорожских” піддалася змінам, до яких спричинилися доба та середовище постановки цих творів. Це зумовило певну ідеологічну заангажованість їх авторів, особливо помітну в праці Рігельмана. Не слід надто категорично ставитись до характеру історіописання Міллера і Рігельмана. Свого часу Полонська-Василенко назвала їх псевдо-істориками

за плагіат⁴¹. Такий прийом є властивим для історіографії тієї доби⁴². Ці “переробки” не були випадковими оскільки ґрунтувались на певній рецепції козацтва. Тому їх можна розцінювати не тільки як історіографічне моделювання образу Запорозької Січі, але і як самодостатній історіографічний процес другої половини XVIII століття.

Цінність праці Мишецького полягає в тому, що даний твір є описом очевидця подій, він дає змогу бачити їх такими, якими сприймав і бачив їх сам автор. Картини січового побуту, виборів, судочинства передані в творі дуже ретельно, з врахуваннями найменших деталей, що можуть бути корисним додатковим джерелом для вивчення січових реалій. Під таким кутом зору "История" Мишецького дуже споріднена з анонімною запискою 1749 р. де йдеться про січові вибори. Цей анонімний твір був надрукований відомим видавцем українського походження Федором Туманським в часописі “Российский магазин”⁴³. У ній невідомий автор – він міг бути як і Мишецький російським офіцером – описує три дні з життя Січі: 1, 2 і 3 січня 1749 р. – час чергових виборів старшини. Цікаво, що опис виборів у Мишецького та аноніма, попри незначні розбіжності, передано майже однаково. Такий збіг можливий за двох випадків: (1) Обидва автори дійсно описали вибори, які вони спостерігали з різницею в 9 років, а з написаного можна судить, що їх хід за цей період не змінився; (2) опис Мишецького слугував за джерело для автора 1749 р. Проте другий варіант можна відкинути, оскільки в записці описані конкретні події, що відбувалися в конкретні дні – з 1 по 3 січня 1749 р. на відміну від "Истории..." Мишецького, де пишеться про вибори як загальне явище. Автор записки навіть вказує імена кошового Якіма Ігнатовича, судді Василя Богацка, писаря Павла Миргородського, осавула Давида. Особливо яскраво в творі здійснено опис спроби пограбування козаками торгівельних рядів, що розміщувались поблизу січового укріплення: “Для сего весьма охотно и с невероятною скоростию пустились из городка, таща с собой литавры и били сбор дабы охотников собралось побольше... Как скоро базарные провели о таком умысле тот час собрались до 400 человек с ружьями и дубьем и встретили бунтовщиков у колокольни”. Далі описується кривава сутичка між “базарними и сиромахами”, яка завершується поразкою останніх. Завершує автор опис сповненого бурхливими подіями 3 січня таким чином: “... и по благодати Божеской день сей прошел без всякого мятежа и пьяных было мало ибо кошевой атаман во всех шинках винную продажу запретил”⁴⁴.

"История о козаках запорожских" Мишецького і записка 1749 р. анонімого автора своїм основним джерелом мають авторські спостереження. Це ставить їх в один ряд з іншими подібними творами. Ними є описи січових промислів, здійснений Василем Зуєвим,⁴⁵ подорожні записки полтавського монаха Яценка-Зеленського, який відвідав Січ в 1750 і 1751 рр.⁴⁶ а також невеликий нарис анонімого автора кінця 60-х – початку 70-х рр. XVIII ст., про Січі та її історію, надрукований О.Лазаревським в "Київській старовині".⁴⁷ Даний твір написано напередодні зруйнування Січі, ймовірно військовим, учасником російсько-турецької війни 1769-1774 рр.; він є своєрідним звинувачувальним актом проти запорожців, створеним за урядовим дорученням з метою підготовки суспільства до знищення Січі⁴⁸.

Історичні твори другої половини XVIII ст. про Запорозьку Січ можна розділити на дві категорії – оригінальні та компілятивні. Перші в основному є результатами особистих авторських спостережень; інші – результат пізніших переробок цих же оригінальних творів. На прикладі праць Мишецького, Міллера та Рігельмана можна прослідкувати характер взаємодії джерельного твору з пізнішими компіляціями написаними на його основі. Перетворення, що відбулись з початковим авторським текстом Мишецького від його варіанту за сахарівським списком (1740 рік) до “Исторического повествования о козаках запорожских” Рігельмана (1785 рік) відображають ті зміни, що стались впродовж сорока п’яти років у відношенні офіційної історіографії до козацької тематики. Здебільшого ці зміни обумовлювались ідеологічним підґрунтям. Сахарівський список праці Мишецького, який можна вважати за авторський варіант, піддався спочатку перетворенням в списках Воронцова і Міллера. Пізніше Міллер та Рігельман, використовуючи її в якості основного джерела для своїх праць, надали твору Мишецького якісно нового вигляду, збагативши останній як цінним фактажем так і кон’юнктурними елементами.

¹ Синицкий Л. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего века // Киевская старина. 1892. №2. С. 226-246.; Січинський В. Чужинці про Україну. К., 1992. С. 178-180.

² Когут З. Російський абсолютизм і українська автономія (1764-1830). К., 1996. С.73.

³ Там само. С. 128-135; Скальковський А. Історія Нової Січі або останнього коша запорозького. Дніпропетровськ, 1994. С. 307-373, 535-551.

⁴ Полонська-Василенко Н. До історіографії Запоріжжя XVIII ст. //Записки історико-філологічного факультету ЛДУ. 1940. Т.1. С.74.

⁵ Ленченко В.О. С. І. Мишецький – автор “Історії козаків запорозьких” // УІЖ. 1989. №11. С. 37-38.

⁶ История о козаках запорожских, как оные издревле зачались и откуда свое происхождение имеют и в каком состоянии ныне находятся // ЧИОДР. 1847. Кн.6. С. 3-36.

⁷ Ригельман А. Летописное повествование о Малороссии, ее народе и козаках вообще. М., 1846.

⁸ Историческое повествование о козаках запорожских. Сочинение 1785 года // Летописное повествование... М., 1846. С. 67-85.

⁹ История о козаках запорожских ... С. V.

¹⁰ История о козаках запорожских. (Поправка О.Бодяньського, датована 26 червня 1847 р.) // ЧИОДР. 1847. Кн. 6. С. 43. Згадку про автора "Истории о козаках запорожских" Бодяньський знаходить в примітці "Летописного повествования" О. Рігельмана. (Ч. III. Гл. XXXI. С. 138).

¹¹ Описание рукописного отдела Библиотеки АН СССР. Л. 1971. Т.1, Вып. 3. С. 27-28.

¹² История о козаках запорожских. Сочинение от инженерной команды. Одесса, 1852.

¹³ Примечания. Разночтения по списку Сахарова // История о козаках ... М., 1843. С. 97-105.

¹⁴ Там же. Прим. 259.

¹⁵ История о козаках запорожских // ЧИОДР. 1847. Т.6. С.21.

¹⁶ Миллер Г. Известия о козаках запорожских// Сочинения и переводы для пользы и увеселения служащие. 1760, май. С. 385-444.

¹⁷ Там же. С. 417.

¹⁸ История о козаках запорожских... С. VI.

¹⁹ В списку Воронова повністю збережено поділ на розділи, притаманний міллерівському списку, назви цих розділів також ідентичні.

²⁰ Примечания. Разнотчтения по списку Сахарова. Прим.178, 184.

²¹ История о козаках запорожских // ЧИОДР. 1847. Т.6. С. 6.

²² Там же. С. 10.

²³ Там же.

²⁴ Там же. С. 12.

²⁵ Там же.

²⁶ Кравченко В. Українська історіографія періоду національного відродження (друга половина XVIII - перша половина XIX ст.). Харків, 1996. С. 84.

²⁷ Полонська-Василенко Н. Історики Запорозжя XVIII ст. // Зб. на пошану Д.Багалія. К., 1927. С. 821.

²⁸ История о козаках запорожских. С. 3.

²⁹ Там же. С. 4

³⁰ История о козаках запорожских. С. 5.

³¹ Кулиш П. Предание о козаках // Записки о Южной Руси. СПб., 1856. Т.1. С. 150; Корж Н. Рассказ бывшего запорожца. Одесса, 1847. С. 18. Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 6. С. 67.

³² Известия о козаках запорожских. С. 386.; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 6. С. 67.

³³ Там же. С. 388.

³⁴ Там же. С. 389.

³⁵ Там же. С. 396.

³⁶ Ригельман О. Летописное повествование о Малороссии ея народе и козаках вообще. С. 98

³⁷ Историческое повествование о козаках запорожских // Летописное повествование... С. 68.

³⁸ Там же. С. 72.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Известия о козаках запорожских. С. 424.

⁴¹ Полонська-Василенко Н. Історики Запорозжя XVIII ст. С. 815.

⁴² Візьмемо для прикладу "літопис" Грабянки XVIII ст., який піддавався десяткам варіацій протягом століття, в тому числі таким ґрунтовним як «Краткое описание Малороссии» // Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. К., 1886. С. 240-373; а також послідуєчим її модифікаціям: "Летописец или описание краткое знатнейших действий и случаев..." // Сборник летописей относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 1-70; "Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действий..." // Южнорусские летописи открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. Т.1. С. 51-106; Рубан В. "Краткая летопись Малороссии". СПб., 1777; а також французький її варіант Жана Бенуа Шерера "Annales de la petite-Russie", що була видана в Парижі в 1788 р.

⁴³ Выписка из записки 1749 года о происходившем в бывшей Сечи Запорожской при выборе в кошевые отаманы, войсковые судьи, писари и ассаулы, что обыкновенно бывало в новый год // Российский магазин. 1792. Ч.1. С. 188-199.

⁴⁴ Там же. С. 189, 194, 196.

⁴⁵ Зуев В. О бывших промыслах запорожских козаков и особливо о рыбном // Месяцеслов исторический и географический за 1786 год. СПб., 1786. С. 3-17.

⁴⁶ Эварницкий Д. Две поездки Яценка-Зеленского монаха полтавского монастыря в Сечу в 1750-1751 г. СПб., 1915.

⁴⁷ Запорожье в конце XVIII века (современная записка) // Киевская старина. 1889. Т.26. С. 628-637.

⁴⁸ Там само (передмова О. Лазаревского). С. 626.; Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. 1927. Кн.12. С. 185.

Олексій Ясь

АРХІТЕКТОНІКА ТА ТЕХНІКА ВИКЛАДУ В СТУДІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПІНСЬКОГО “ЛИСТИ ДО БРАТІВ-ХЛІБОРОБІВ”

Традиційно під архітектонікою наукової студії розуміють основні принципи побудови твору, у т.ч. оформлення його структури. У вужчому значенні термін “архітектоніка” вживають для позначення збалансованості у співвідношенні різних частин праці, зокрема щодо встановлення належної пропорційності між викладеним емпіричним матеріалом та його поділом і оформленням в окремих розділах та інших структурних одиницях. Очевидно, що побудова структури дослідницької роботи значною мірою залежить від багатьох аспектів наукової творчості певного вченого, як-то: манера та стиль викладу, обраний ракурс дослідження та ряд інших чинників. Невипадково німецький філософ Імануїл Кант розглядав архітектоніку як мистецтво системи. Неодмінною та важливою складовою цієї системи є техніка викладу матеріалу, яка з одного боку репрезентує індивідуальні риси творчої особистості дослідника, а з іншого – тісно пов’язана з провідною проблематикою та структурою студії.

Термін “техніка викладу” (“спосіб викладу”) зустрічаємо у багатьох наукових працях, хоча для його застосування характерна відсутність чіткої адресної спрямованості. Зазвичай цю дефініцію інтерпретують у сенсі специфічних особливостей, пов’язаних з манерою викладу матеріалу у того чи іншого дослідника, зокрема стосовно побудови системи доказів та аргументів, авторських узагальнень, припущень і спостережень, висунення установчих концептів тощо. “... спосіб викладу результатів історичних дослідів багато залежить від таланту, вдачі, від інтелектуальних прикмет кожного історика”, - зазначає французький історик Габріель Моно¹. В світлі такого підходу діапазон застосування терміна “техніка викладу” доволі широкий та дискусійний. Дехто з учених застосовує для позначення особливостей творчої манери або стилю дослідника поняття з ширшим ступенем загальності – “технологія творчості”². Втім, попри функціональне призначення та зміст вказаних дефініцій незаперечним видається зв’язок між способом викладу та організацією матеріалу, хоча вододіл між цими дослідницькими операціями вельми умовний. Відтак техніку викладу можемо розглядати як певну сукупність прийомів, які дослідник застосовує у процесі подачі матеріалу у межах невеликих структурних одиниць, фрагментів тексту тощо. Натомість термін “архітектоніка” використову-

ється для означення композиції, структурного оформлення та рубрикації твору. То ж зазначена термінологія слугує для вирізнення найголовніших рис творчої індивідуальності вченого. Її застосування видається особливо плідним для розгляду та аналізу студій, які справили неабиякий вплив на суспільно-політичну та історичну думку. Безперечно, що до таких праць належить й знаменита студія В.Липинського “Листи до братів-хліборобів”, яка й до сьогодні становить неабиякий інтерес для досліджень багатьох учених.

Про зацікавлення спадщиною Липинського свідчить розмаїтий спектр наукових інтерпретацій останніх років. Одні дослідники тлумачать її в традиційному сенсі у світлі тогочасного європейського консерватизму (органіцизм, ірраціоналізм, традиціоналізм, елітаризм)³. Інші зосереджуються на виявленні модерністських ознак в його концепціях (харизматична модель, позадетерміністські підходи та ін.)⁴. Водночас побутують й дещо несподівані інтерпретації, в яких консерватизм Липинського порівнюється з фашизмом⁵. То ж у контексті нинішніх дослідницьких інтенцій інтерес до спадку Липинського є сталим і видається привабливим для багатьох науковців, що дозволяє розглядати окремі аспекти його творчості (архітектоніка творів, техніка викладу та ін.), які досі залишалися на маргінесі наукових студій.

Одним із основних чинників, що впливають на формування архітектоніки твору є його жанрова та фахово-дисциплінарна належність. У цьому відношенні “Листи до братів-хліборобів” є вельми своєрідною працею, яка створювалася впродовж семи років (1919-1926). Якщо взяти до уваги бурхливі події того часу, то стає зрозумілим політичне підґрунтя, на якому повстали “Листи”. На перший погляд студія В.Липинського написана в жанрі політичної публіцистики з виключною увагою до перебігу національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Авторські думки викладаються у доволі поширеній для публіцистики другої половини XIX - початку XX ст. формі відкритих листів, адресованих широкій громадськості. Згадаємо хоча б “Письма о Богдане Хмельницком” Михайла Максимовича⁶, “Листи з хутора” Пантелеймона Куліша⁷, славнозвісні “Листи на Наддніпрянську Україну” Михайла Драгоманова⁸ та ряд інших.

Слід відмітити, що перша публікація студії Липинського здійснювалася поступово в окремих подачах на сторінках віденського неперіодичного збірника “Хліборобська Україна”. У 1920 р. була надрукована перша частина “Українська наддніпрянська інтелігенція і українська національна ідея”⁹. За рік світ побачив другу частину під назвою “Наша орієнтація”¹⁰. Третя (“Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію”)¹¹ та четверта (“Про політику, як умілість вибору такого методу здобування та організації влади і організації громадянства, який-би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації”)¹² частини були опубліковані відповідно у 1923 та 1925 рр. У другому виданні (Відень, 1926 р.) всі чотири частини були видрукувані разом. Окрім того до студії було написано широку передмову (48 стор.) та включено як своєрідний додаток трактат Липинського “Покликання “Варягів”, чи організація хліборобів (Кілька уваг з приводу статті Є.Х.Чикаленка “Де вихід?”)”. У третьому

(Нью-Йорк, 1954) та четвертому виданнях (К.; Філадельфія, 1995), опублікованих репринтним способом за виданням 1926 р., цей додаток було вилучено. Натомість у третьому виданні "Покликання "Варягів" надруковано окремою книгою як продовження "Листів до братів-хліборобів". Цей підхід збережено й у четвертому виданні, в якому "По-кликання "Варягів" планується здійснити в сьомому томі повного зібрання творів Липинського¹³.

Очевидно, що солідна часова дистанція між публікацією окремих частин не могла не позначитися на праці, що виявилось у поступовій еволюції авторських пріоритетів. Поряд із звичною для публіцистичних творів проблематикою з обсягу поточних політичних подій, Липинський подає доволі складну систему історичних, соціологічних та філософських поглядів, інтерпретує події української революції 1917-1921 рр., наводить ретроспективні екскурси та пропонує футуристичні прогнози, порівнює різні погляди тощо. Принагідно відзначимо, що й сам Липинський, схарактеризував свої "Листи" не як політичну програму, а як світогляд, "спосіб думання"¹⁴. Вочевидь поєднання гострих полемічних пасажів з філософсько-соціологічною тематикою значно ускладнювало сприйняття широкою громадськістю головних ідей студії. Цього були свідомі й найближчі прихильники автора "Листів". Так, Д.Дорошенко у тісному співробітництві з автором навіть підготував спеціальну працю, в якій представив популяризаторську версію поглядів Липинського¹⁵. Однак, повертаючись до проблеми визначення жанрової та фахової ідентифікації "Листів до братів-хліборобів" мусимо констатувати значну відмінність між чотирма структурними частинами, на які поділено твір. Перша та друга частина студії в цілому написані у жанрі політичної публіцистики, хоча й мають певні відмінності. Натомість третя та четверта, які до речі й за обсягом значно більші ніж дві попередні (майже 360 з 470 сторінок від загального обсягу без додатку "Покликання "Варягів"), мають виразно окреслене філософсько-соціологічне спрямування. Відтак вони в жодному разі не вписуються у жанрові межі публіцистики або наукової популяризації. Зазначену суперечність усвідомлював й сам автор. "Книга ця сама в собі становить цілість. – писав Липинський. – Через зазначені вищі умови, вона писана спіралью: від нижчого до вищого, від більше відомого, до менше відомого, все вертаючи до цих самих проблемів і освітлюючи їх вже з інших і все вище положених пунктів. Перші дві частини, неначе вступ. Вони писані безпосередньо по катастрофі (тому найслабші, бо серце ще занадто переповнено горечю) і трактують проблеми нашого державного буття в зв'язку з біжучими подіями і політичними ідеями та ділами української соціально революційної, демократичної і республіканської інтелігенції. Дальші дві частини (III і IV), найважливіші подають теоретичні основи нашого світогляду, нашої політичної ідеї та організації"¹⁶. То ж очевидно, що первісний авторський задум зазнав суттєвої еволюції протягом написання різних частин студії. Тому Липинський - публіцист, який намагається пояснити поразку української революції у політичній площині, з часом поступився місцем Липинському - есеїсту, котрий тлумачив причини поразки визвольних змагань на тлі широких соціологічних конструкцій та філософських роздумів. Наслідком такої метаморфози є як жанрова, так і структурна диспропорційність окремих частин

праці. Зауважимо, що політична публіцистика як жанр поєднує особисті, неповторні мотиви творчості, авторське ставлення до проблем суспільного життя з репрезентацією певної соціально-політичної позиції. Причому канони жанру передбачають використання найрізноманітніших прийомів та методів: від наукової аргументації до індивідуальних спостережень, від апології символів та чуттєвих переживань, викладу особистих симпатій та антипатій до емпіричних узагальнень та генералізації висновків. Відтак не дивно, що “Листи до братів-хліборобів” за влучним висловом Івана Лисяка-Рудницького не мають “систематичної наукової форми”¹⁷. Водночас ряд дослідників творчості Липинського вказують на оригінальну авторську манеру викладу, називаючи її “драматичною” або “драматично-сугестивною”¹⁸.

Нарешті, слід відзначити, що через складні обставини еміграційного життя та тяжку хворобу автору так і не вдалося завершити студію. “ В ній ще мали бути, - зазначав Липинський, - загальні висновки; далі, в скорочені, моя стаття про Церкву і Релігію, друкована в Америці; короткі спомини про мою громадську працю в зв’язку з розвитком і еволюцією ідеї українства серед консервативних (= не соціально-революційних) українських кол, врешті річевий показчик”¹⁹. Як слушно зауважив Марко Антонович у статті про співпрацю двох учених (Липинського і Дмитра Дорошенка) навіть у 1926 р. перед переїздом до Берліну у свідомості В’ячеслава Казимировича постійно побутувала думка про незакінченість своєї праці, яка мучила його та не давала спокою²⁰.

“Листи до братів-хліборобів” побудовані за принципом ієрархічної рубрикації. Кожна з чотирьох частин студії поділяється на ряд дрібних структурних одиниць – “листів” (I частина – 30 листів, II – 6 листів, III – 28, IV – 9 листів). Окрім того у першій та третій частинах праці автор використовує ще й середній рівень рубрикації, групує “листи” за проблемно-тематичним принципом. У першій частині таких підрозділів* 4 (I – 7 листів, II - 13, III - 6, IV - 4), а в третій тільки – 2 (I – 20, II - 8). Зауважимо, що виділяючи ці своєрідні підрозділи, Липинський позначає їх римською нумерацією без будь-якого текстового пояснення. Водночас кожний з “листів” вирізняється розлогою назвою, яка передає головний зміст. Так, шістнадцятий лист першої частини має назву: “Світова боротьба між законом землі і законом капіталу” (виділення Липинського – Авт.). Така непослідовність стосовно виділення різних структурних одиниць вірогідно пояснюється тим, що середня ланка рубрикації розглядалася як допоміжна і тому не несла суттєвого змістовного навантаження та жорсткого поділу. Відтак практично кожний з “листів” у структурному відношенні є самодостатнім та завершеним.

Центральним організуючим елементом “листів” виступає певна авторська ідея або теза, яка винесена у заголовок кожного з них. Так, провідною тезою першого листа з першого підрозділу першої частини є ідея про неприпустимість нейтральної позиції громадянина у боротьбі за Українську державу. У другому листі такою

---

* Тут і далі по тексту для позначення цих структурних одиниць вживаємо термін “підрозділ”.

ідеєю є теза про згубність інонаціональних політичних впливів, у третьому - про суперечливість державницької позиції української демократичної інтелігенції, у четвертому – про ідейно-політичну спорідненість соціалістичного керівництва Центральної ради з Керенським, у п'ятому – про гасло інтернаціоналізму як руйнівний фактор національного відродження, у шостому – про денационалізацію і політичну слабкість української аристократії, у сьомому - про меркантилізм вищих соціальних верств. Не важко помітити, що ідея кожного з наступних листів органічно поєднана з попередніми тезами, які конкретизуються, висвітлюються з нових ракурсів, подаються у взаємозв'язку тощо. Таким чином, вибудовується своєрідний логічний каркас, який слугує для чіткого та послідовного викладу авторських думок. Відзначимо, що цей прийом застосовується Липинським уже в першій частині "Листів до братів-хліборобів", яка навіть у порівнянні з другою частиною вирізняється емоційністю та образністю викладу.

Середній обсяг "листів" першої частини здебільшого коливається у межах від 1-2 до 4-5 сторінок. Щодо способу викладу, до якого вдається Липинський у першій частині, то останній не обтяжений довгими філософськими розумуваннями, а вирізняється послідовністю, контраверсійністю та діалогічністю. Власне діалогічність – уявна співбесіда з читачем є типовою рисою як публіцистики взагалі, так і обраної автором форми викладу зокрема. Зрозумілою є й контраверсійність викладу, тобто виразний поділ політичних сил на антагоністичні табори, а складових історичного процесу - на державотворчі, конструктивні та руйнівні, деструктивні чинники. Такий поділ характерний для Липинського як очевидця та сучасника подій української революції. Контраверсійний поділ та діалогічність викладу складають основу, на якій вибудовані авторські інвективи, скеровані супроти соціалістичної та націоналістичної інтелігенції. Критичні зауваги, подані в студії, органічно поєднуються з особистими спостереженнями того часу, як-то: відмова Генерального Секретаріату дозволити йому формувати кінну військову частину²¹, епізод з полковником Сахно-Устимовичем, який з шаблею кинувся на "офіцера-інтелігента", що лаяв українських гетьманів²² та ін. Проте, незважаючи на ці відступи, автору вдається послідовно та логічно викласти свої думки, навести історичні аналогії, зробити проміжні узагальнення. Водночас власні спостереження подаються як своєрідні аргументи на користь авторських висновків, які відзначаються категоричністю та безапеляційністю. Слід зазначити, що й заключні резюме здебільшого витримані у тому ж категоричному та контраверсійному дусі. Зокрема, перший підрозділ першої частини завершується сентенцією: "Соціальна пролетарська революція для збудування нового соціального ладу, або всенационально-всекласова революція для збудування спільної й усім класам потрібної держави й нації. – Все, що посередині, це політично й економічно: грабіж, а ідеологічно: фарисейство й деморалізація"²³. Відтак сформульована Липинським альтернативність виходить з полярних варіантів історичного розвитку, які до того ж жорстко детермінуються.

На відміну від першого підрозділу першої частини "Листів до братів-хліборобів", в якій домінують констатація та перелік причин, що призвели до поразки національно-визвольних змагань, у другому підрозділі – увага переноситься на

конструктивні аспекти державного будівництва, котрі складають позитивну програму. Липинський формулює її спершу у виді риторичних запитань, окремі з яких виносяться у назву “листів”. Так, восьмий лист другого підрозділу першої частини має промовистий заголовок: “Хто має творити тепер нову українську державно-національну ідеологію?” Відповіді на питання подаються як правило у типовій авторській манері протиставлення, але зі збереженням діалогічності викладу. Проте, у другому підрозділі Липинський дедалі частіше вдається до загальнотеоретичних екскурсів. Він пояснює походження ідей, роль національної ідеології, вказує на структуру і інтереси різних соціальних верств (“ідеотворчих груп”), на соціокультурні передумови, які передують виникненню нації тощо. У цьому ж підрозділі зустрічаємо й початки філософських та соціологічних конструкцій Липинського, зокрема першу згадку про методи національної організації: класовий, який згодом перетвориться на класократичний, та демократичний. Якщо у класовому методі організації автор вбачає “джерело моральної сили” наших предків у добу України-Гетьманщини, то у “демократичній організації” – основну причину “сучасної деморалізації”²⁴. Аналізуючи національну ідеологію Липинський вдається до звичного прийому протиставлення, виділяючи москвофільську та полонофільську орієнтації української інтелігенції. На протигагу означеним орієнтаціям він висуває консервативну ідеологію та її політичного репрезентанта – український гетьманський рух. На його думку, тільки останній, скерований на послідовну класову структуру українського суспільства. Натомість “українська демократична та соціалістична інтелігенція”, стверджує автор, прагнуть “здекласування” вищих соціальних верств, а особливо - “хліборобського класу”. Матеріальну основу конфлікту ідеологій становить боротьба між “законам землі” та “законом капіталу”²⁵. У політичній сфері цей конфлікт реалізується через боротьбу двох принципів: монархічного та республіканського; у соціальній — між аристократією (елітаризмом) та “егалізацією” (егалітаризмом). Відзначимо, що останній термін автор запозичує у французького філософа та соціолога Жоржа Сореля²⁶. Взагалі другий підрозділ першої частини побудований на порівнянні парних дихотомій: демократична – класова організація, капітал – земля, республіка – монархія, держава-біржа – держава-господарство, егалізація (егалітаризм) – аристократія (елітаризм), деморалізація – моральна сила, чернь – шляхта, кочова – хліборобська культура і т.п. Зіставляючи наведені вище дихотомічні альтернативи Липинський намагається переконати читача, що лише ті чинники, які пов’язані з консерватизмом та хліборобським класом є конструктивними і державотворчими. Відтак позитивні, конструктивні елементи висуваються шляхом зворотного протиставлення до негативних відповідників.

Третій підрозділ першої частини студії майже виключно присвячений обґрунтуванню доцільності встановлення в Україні монархічної влади у формі “спадкової трудової монархії” на чолі з гетьманом. Монархічний принцип організації розглядається як найоптимальніший. В цілому цей підрозділ не відзначається оригінальністю побудови, зокрема містить ряд не зовсім виправданих загальних повторів про

соціальні та політичні засади організації української нації, про виняткову роль аристократії та ін.

Повтори частенько зустрічаємо в студії Липинського. Частково вони зумовлені вимогами жанру політичної публіцистики, орієнтованої на те, щоб привернути увагу читача, заінтригувати, переконати його у вірності авторської позиції. З іншого боку повторюваність певних положень, тез чи підходів виступає як своєрідний прийом композиційного переходу або впровадження до іншої проблематики, висвітлення попередніх концептів з нових ракурсів тощо. Повторюваність була зумовлена й складністю проблем, які розглядав учений. "Взагалі прошу вибачення у читача за часті повторювання. – зазначає Липинський у третій частині студії. – Без них не можна обійтись при відміннім – і в тій формі ані в чужій, ані тим більше в нашій літературі неопрацьованим методі розв'язування таких старих і складних проблем людського життя, як проблем громадської творчості і необхідних для цієї творчості: сили, влади, авторитету"²⁷. Одночасно, слід звернути увагу на підвищену емоційність викладу матеріалу, високу психологічну та інтелектуальну напругу автора в "Листах до братів-хліборобів". Остання часом призводить до несвідомих повторів, зроблених у полемічному запалі. Врешті-решт, не варто забувати й про те, що праця писалася протягом майже семи років. Очевидно, що всі зазначені чинники та мотиви тою чи іншою мірою присутні в студії. Ряд повторів Липинського органічно вписується у загальну будову окремих структурних частин. Деякі з них пояснюються високою емоційною тональністю та політичними пристрастями, як-то полемічні зауваги стосовно демократичної та соціалістичної інтелігенції, якими пронизана вся робота, а особлива її перша та друга частина. Проте немало й механічних повторів, які не виправдані композиційно й видаються недоречними. До таких належить й більшість положень та ідей, викладених у третьому підрозділі.

Натомість четвертий підрозділ першої частини, написаний у зв'язку з утвердженням більшовицького режиму, цікавий з погляду викладених теоретичних положень, які подані як авторська реакція на поточні події. Насамперед, це – думки Липинського про "постійне відновлення аристократії", про боротьбу "організаторів праці й оборони" між собою, яка спирається на мобілізацію мас тощо²⁸. Вказані вище положення є дещо видозміненими установчими концептами про коловорот еліт, про мобілізаційні функції еліти, які репрезентовані у теоріях італійських учених Вільфредо Парето та Гаetano Москі²⁹. Водночас, слід зауважити, що для Липинського посилення більшовицького режиму – це своєрідний матеріал для інтелектуальних роздумів над питанням: чи може під впливом "пролетарського руху" витворитися "нова творча аристократія"? "До боротьби за повну державну й національну незалежність української нації провідники пролетаріату нашого в часах дореволюційних себе духово й ідейно не підготували, н а й в и щ о г о (виділення Липинського – Авт.) напруження національної волі та енергії не сотворили й тому в часах революції по лінії найменшого опору покотилися. – стверджує автор. – Тому між ними не міг появитися ні один творець, не міг прийти український Ленін"³⁰. Відтак Липинський обстоює думку, що тільки "трудова монархія" здатна виробити

у пролетаріату “економічну творчість” та забезпечити сприятливі умови для “безпосередньої класової боротьби” з буржуазією. Аргументація щодо створення умов для вільного змагання класів, яка мала заохотити робітництво підтримати монархічний устрій видається дещо несподіваною з огляду на скептично-негативне ставлення до ролі капіталу та найманої праці, оскільки в авторських інтерпретаціях капітал є матеріальною основою декласованих, демократичних режимів. Проте, забігаючи вперед до третьої та четвертої частини, відзначимо, що вона в цілому вкладається в класократичну концепцію В.Липинського, яка передбачає гармонійну співпрацю різних класів.

Підсумовуючи огляд першої частини “Листів до братів-хліборобів” можемо дійти висновку, що її внутрішня структура значною мірою формувалася стихійно як реакція на тогочасні події в Україні і в світі, хоча автор намагався послідовно викласти та оформити матеріал. Незаперечним видається й публіцистична спрямованість першої частини студії. Водночас вона не позбавлена ряду абстрактних розумувань та теоретичних екскурсів, які вказують як на фахову підготовку автора, так і на відповідний склад мислення.

Друга частина “Листів до братів-хліборобів” за обсягом майже однакова з першою (близько 50 сторінок). Рубрикація цієї частини доволі проста 6 листів, середній обсяг яких зростає, порівняно з першою частиною, до 7-10 сторінок. Від попередньої частини вона відрізняється тим, що присвячена одній проблемі - зовнішньополітичній орієнтації українських політиків. “Орієнтаційну проблематику” Липинський порушував і у першій частині, але використовував її здебільшого як допоміжний матеріал для демонстрації політичної беспорядності української демократичної та соціалістичної інтелігенції. Натомість у другій частині студій вказана проблема виступає як провідна, хоча і зазнає докорінної метаморфози.

На думку автора, головний недолік будь-якої орієнтації полягає в тому, що “державотворчі та організаційні завдання” перекладаються з політичних провідників на ту чи іншу зовнішню силу, яка має власні інтереси та плани щодо України³¹. “Хто сам в собі не має сили, той мусить шукати її поза собою. В тім суть усіх численних, взаємно себе виключаючих українських інтелігентських політичних орієнтацій”, - заключає Липинський³². Переглянувши вище подані авторські нотатки, навіть не читаючи далі, можемо бути певними на черзі авторська теза про “хліборобський клас” та його роль у національній організації. Як і у першій, так і другій частині Липинський не зраджує своїй звичці висувати конструктивні ідеї як антитезу до деструктивних, руйнівних чинників. Відтак проблема зовнішньої орієнтації у Липинського трансформується у проблему національної організації. То ж домінуючим об’єктом “орієнтації” відтепер виступає нація.

У другій частині спостерігаємо й певні новації стосовно виділення тексту. Зауважимо, що автор виділяє найголовніші положення не як звичайно розбивкою, а одночасно ще й підкресленням. Взагалі для Липинського характерне застосування різноманітних способів виділення фрагментів тексту або окремих слів, до яких він вдається з метою додаткового оформлення викладеного матеріалу (розбивка, підкреслення та ін.). Наприклад, покликаючись на дефініцію “хліборобства” у

Жоржа Сореля, він виділяє у ньому розбивкою одне слово "мистецтво": "Хліборобство - як слушно каже Сорель – це мистецтво (виділення Липинського – Авт.) і оцім характером індивідуального артизму воно різниться засадничо від сучасної машинної, трафаретної фабричної промисловості"³³. Це слово Липинський вважає ключовим для визначення провідних рис означеного "способу продукції", а також відповідного "класового хліборобського світогляду", оскільки передає його сутнісну ознаку. В інших випадках він виділяє повністю окремі речення, і навіть абзаци. Окрім того, він використовує й інший тип виділення (написання слів з заголовної літери): Нація, Держава, Гетьманство, Брати-Хлібороби, Українська Нація, Бог-Людина тощо. Таке виділення здебільшого застосовується для позначення головної лінії викладу матеріалу, загальної спрямованості авторських роздумів.

Зрештою, слід зауважити, що у другій частині праці велику роль в організації матеріалу відіграють базові терміни та поняття. Навколо них будується аргументація та система доказів, подаються порівняння, наводяться цитати, конкретизуються окремі аспекти тощо. Не складно здогадатися, що центральним поняттям цієї частини є "хліборобський клас". Але сутність цього терміну, який застосовує Липинський, не співпадає з його традиційним тлумаченням. Зокрема, автор включає до хліборобського класу як власників земельних латифундій, так і звичайних селян, які у марксистській інтерпретації належать до антагоністичних класів. Таке сполучення вказаних соціальних верств Липинський пояснює наступним чином: "Антагонізм між бідним і багатим хліборобом так само, як антагонізм між багатим і бідним пролетарем, не єсть антагонізмом двох ріжних класів, двох ріжних способів продукції та двох ріжних світоглядів з тих ріжних способів продукції впливаючих. Бідний хлібороб хоче мати більше землі, хоче стати багатим хліборобом: багатий хлібороб дбає, щоб йому землі своєї не втеряти. Але обидва вони хлібороби, обидва мають спільний економічний інтерес супроти інших класів, мають спільну традицію праці на власній землі та спільну ідеологію і спільну культуру з цієї традиції впливаючу. Полагодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів"³⁴. Отже лінія соціального поділу визначається автором за "способом продукції", за функціонально - організаційним призначенням в економічній структурі суспільства. Інші критерії (відношення до засобів виробництва, спосіб та розмір отримання суспільних цінностей та ін.) Липинський розглядає як другорядні. Вони кваліфікуються ним як "внутрішньокласові антагонізми". До таких антагонізмів він відносить: економічні, політичні та національні протиріччя. Водночас Липинський стверджує, що останні можуть бути успішно розв'язані: економічні суперечності через впровадження аграрних реформ і обмежувального законодавства, політичні та національні – шляхом організації та гармонізації нації на засадах трудової монархії у формі "дідичного Гетьманату". Причому автор вважав, що включення або інкорпорація певної частини традиційної аристократії (дворянства) до нової провідної верстви є запорукою успішної передачі політичної культури та державотворчого досвіду. Водночас Липинський намагається конкретизувати власне

тлумачення “хліборобського класу”, наділяючи його “моральним авторитетом”, який має забезпечити подолання егоїстичних інтересів. Вельми показовим є й поняття “нації”, яке подає автор. “В основі поняття нації лежить містичне ядро. – пише Липинський. – Скільки-б ми прикмет нації – як мова, культура, література, територія, раса і т.д. – не вичисляли і не аналізували все в кінці кінців дійдемо до того чогось невідомого, до того, що прийнято звати “душею” нації”³⁵. Вказаний вислів свідчить про незаперечне звернення В’ячеслава Казимировича до ідеалістичних, ірраціональних та психологічних чинників. Такий підхід автор пояснював неможливістю обґрунтувати факт існування нації на раціоналістичних засадах. Для окреслення спрямованості містичних або ірраціональних прагнень мас Липинський вводить поняття “державно-національної традиції”. Тому “містична воля” народу до національних змагань реалізується через державницьку традицію, яка персоніфікується в особі її репрезентанта “дідичного, родового Гетьмана”.

Наведені вище термінологічні новації безумовно вказують на кардинальні зрушення в організації та техніці викладу матеріалу, які помічаємо у другій частині “Листів до братів-хліборобів”. Якщо у попередній частині і навіть на початку другої частини твору основну організуючу роль відігравала та чи інша авторська теза, ідея, думка, то з середини другої частини вони маже повністю поступаються місцем поняттям та категоріям. Відтепер виклад матеріалу зосереджується навколо встановлення зв’язку та субординації між окремими дефініціями, які виступають як базові елементи архітекτονіки. Наприклад, такими елементами у другій частині є: “хліборобство” (“спосіб продукування”) → “хліборобський клас” → “традиційна аристократія” (дворянство); “нація” → “містичні хотіння” → “державотворча традиція” → персоніфікація → національна організація. Саме від встановлення зв’язку між цими термінами й залежить співмірність окремих листів. Нарешті відзначимо, що у другій частині з’явилися початки концептуальних побудов Липинського, які у розгорнутому вигляді подані у третій та четвертій частині.

Третя частина “Листів до братів-хліборобів”, яка складається з двох підрозділів, розпочинається з дилеми, запропонованої читачеві самим автором: продовжувати власне публіцистичні писання чи шукати дієву альтернативу? Інакше кажучи Липинський прагне осягнути та знайти шлях для розв’язання суперечностей, які сформулював у виді питання: “Як писанням, тобто раціоналістичними методами друкованого слова, розв’язувати проблеми чисто ірраціональні, якими єсть проблеми волі і сили, тієї волі і тієї сили, од яких залежить здійснення так само ірраціональної в своїм заложенню і в своїх предпосилках кожної громадської політичної віри?”³⁶. Такі роздуми автора не є випадковими. Вони були фактично підготовлені у попередніх частинах, зокрема певними змінами у прийомах викладу матеріалу, його оформленні, врешті-решт самою еволюцією поглядів Липинського. Відтак кілька перших листів третьої частини, присвячені проблемі суспільної ролі письменника-публіциста. Втім, рецепти щодо її розв’язання знаходимо вже в красномовних, афористичних заголовках перших листів: “Роля письменника-публіциста в процесі національної творчості” (Лист 1), “Слово – слуга стихійного хотіння. Сотворити хотіння словом – неможливо” (Лист

2), "Перше творче завдання слова: усвідомлювати і формулювати несвідоме стихійне хотіння" (Лист 3), "Еволюція сотворених словом образів-ідей в залежності од сили стихійного хотіння, з якого ці образи-ідеї повстали" (Лист 4) та ін. Водночас початок третьої частини твору є одним з найхарактерніших прикладів активного, творчого або як відзначав Дмитро Чижевський "динамічного спрямування" філософії історії Липинського³⁷. Зазначимо, що авторське розуміння функціонального призначення теоретичних побудов суттєво відрізняється від традиційних інтерпретацій. "Всяка соціальна теорія мусить бути зразу продуктом індивідуальної творчості. – зазначає Липинський. – Але мірилом її сили і вартости являється не її "оригінальність", "об'єктивність", "науковість", "логічність" – а здатність підіймати живих, реальних людей на творчі громадські діла"³⁸. Отже, уникнути "мертвої теоретичності" або "пустопорожньої літературності", вважає автор, можливо тільки шляхом усвідомлення стихійних ірраціональних хотінь, відобразивши їх у слові та сформулювавши в теорії. У такому контексті теорія виступає як творчий, активний чинник, як індивідуальний акт дії її автора у загальному руслі стихійних прагнень, невід'ємний від його особистості. На думку Липинського, особливу роль теорія відіграє у кризові часи. "В двох напрямках звичайно ведеться робота слова в моменти зневіри і упадку свідомої волі тих соціальних груп, які ще не виродились або не переродились і не загубили ще свого первісного стихійного хотіння. – пише автор. – В напрямі раціоналізації самої соціальної віри, самого соціального образу і в напрямі раціоналізації методів боротьби за віру (виділення Липинського – Авт.), раціоналізації способів здійснення даного соціального образу"³⁹. Відтак відродження соціального образу можливе лише шляхом регенерації, а не раціоналізації, оскільки остання призводить до деморалізації та руйнації. Проте, Липинський не відмовляється від раціоналізації, а вважає за доцільне застосування раціональних засад для упорядкування "ірраціональних стихійних хотінь" у формі "національно-державної організації". Таким чином, перед нами повстає цілісна авторська версія про призначення письменника-публіциста та його теорій у процесі соціального буття. У свою чергу вона виступає як складова частина архітектоніки праці.

Взагалі індивідуальна неповторність та яскравий образ мислення, надзвичайно високі моральні вимоги до себе у поєднанні з власною мотивацією та зацікавленістю віднайти правильні світоглядні орієнтири для своїх земляків є характерними рисами авторського стилю. Вони виявляють підвищену емоційність, величезне інтелектуальне напруження, незвичайний етичний ригоризм і майже релігійний пієтет щодо основного об'єкту теоретичних дослідів – нації та способів її організації. Відзначимо, що на початку третьої частини, присвяченої з'ясуванню ролі письменника (з яким учений ідентифікує себе), психологічна та емоційна напруга в авторському викладі сягає апогею. Напрочуд вдало ці особливості Липинського-стиліста схарактеризував історик Борис Крупницький, назвавши його "теоретиком з темпераментом публіциста"⁴⁰. Зауважимо, що така авторська манера викладу у світлі інтелектуальних новацій другої половини ХХ ст. дає підстави тлумачити її як екзистенційно орієнтовану.

У третій частині студії відбуваються суттєві перетворення не тільки в стилі викладу, а й у поступовій метаморфозі жанру. Функція соціально-політичної репрезентації (партійної, групової) дедалі більше поступається самоцінності авторських ідей, підходів та думок, врешті-решт особистій рецепції вченого (публіциста). На перше місце виступає унікальний, авторський досвід, що з часів знаменитих “Дослідів” Мішеля Монтеня вважається класичною ознакою есеїстики. Так, за підвищенням емоційної ритміки та експресії твору відбувається зміна його жанрової належності, що відтепер наближається до філософсько-соціологічного есе. На цьому місці, слід підкреслити, що есеїстика як жанр не є типовою для української історичної та суспільно-політичної думки. Есе є радше винятком, аніж правилом для студій українських учених і публіцистів (С.Томашівський, І.Лисяк-Рудницький та деякі ін.). Водночас постає питання: чи не є відсутність розвинутої есеїстики своєрідним свідченням про особливий характер взаємозв’язку особистості та суспільства, про підпорядкованість особистої позиції дослідника (письменника, публіциста) суспільним або груповим інтересам? Ця проблема залишається поза межами провідної проблематики нашої розвідки, але її формулювання дозволяє побачити студію Липинського в іншому світлі. Вочевидь йдеться про наукові та суспільно-політичні погляди вченого, які формувалися у змаганні і конфронтації кількох етнокультурних та інтелектуальних традицій, зокрема повстали на їхньому зламі у добу повоєнної духовної кризи. Вони й стали джерелом для актуалізації особистої позиції, самобутнього авторського досвіду для широкого загалу та спричинилися до жанрової своєрідності студії. Втім, вибір есеїстики як жанру не є випадковим і з погляду суто прагматичних причин. Почасти він обумовлений канонами жанру, який звільняє від обов’язку вичерпного висвітлення чи трактування теми та дозволяє спростити науковий апарат твору. Очевидно, що в умовах еміграції та прогресуючої хвороби Липинського наведені міркування мали суттєве значення.

Окресливши власний підхід до тлумачення ролі письменника в суспільному житті Липинський звертається до проблеми “організуючих політичних вартостей” у процесі творення нації. Для їх вирізнення у студії вводиться термін “національна аристократія”, з яким пов’язуються конструктивні та організуючі чинники. На відміну від традиційної інтерпретації Липинський застосовує цю дефініцію в іншому контексті та вкладає новий зміст. “... підкреслюю, що тут і завжди, - пише Липинський, - вживаю слово аристократія не в тім насмішкватім значінню, яке надає йому сучасна інтелігентська демократія, не для означення нащадків тієї чи іншої посідаючої свою історію верстви (яку зрештою все можна і слід називати її власним іменем: шляхта, козацтво, патриції, лицарство, самураї і т.д.), а в значінню первісному того слова, так би мовити в його значінню граматичному, для означення тієї групи найкращих в даний історичний момент серед нації людей, які найкращі серед неї тому, що власне вони в даний момент являються організаторами, правителями і керманічами нації (виділення Липинського – Авт.)”⁴¹. Відтак “аристократія” у термінологічному апараті дослідника дедалі більше нагадує сучасні дефініції еліти⁴²

та набуває певного етичного та почасти психологічного забарвлення. Зазначимо, що й сам автор у вступі підкреслив спорідненість цього терміну з поняттям "еліти", яке побутувало у тогочасній західноєвропейській думці⁴³. Очевидно, що таке авторське тлумачення аристократії стало приводом для проведення аналогій між поглядами Липинського та іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гасета, який виводив походження останньої з "психічної привабливості" найкращих людей⁴⁴. Рівночасно поняття "аристократії" виступає як центральний елемент, навколо якого організується виклад матеріалу у третій частині студії, наводяться приклади та аналогії, встановлюється зв'язок з іншими дефініціями тощо. Липинський вочевидь не був задоволений цією термінологічною новацією і шукав більш адекватний варіант, який точніше віддзеркалював сутність його поглядів. Забігаючи наперед, відзначимо, що у четвертій частині "Листів до братів-хліборобів" з'являється нова дефініція "провідна верства", яка заступає собою попереднє поняття.

"Матеріальна сила" та "моральний авторитет" є основними прикметами аристократії в системі поглядів ученого незалежно від конкретно-історичних умов. Зауважимо, що в зародковому вигляді положення про "силу" та "авторитет" зустрічаємо ще у другій частині "Листів до братів-хліборобів" які застосовувалися для означення рис "хліборобського класу"⁴⁵. Автор вважає, що "матеріальна сила" аристократії полягає у володінні "технічними засобами війни, оборони та економічної продукції" (земля, фабрики, машини). Серед них особливе місце посідає володіння землею, яку автор розглядає як реальну основу "матеріальної сили". Відповідно представники "матеріально непродукууючої інтелігенції" не можуть організувати та правити нацією, яка має високий рівень "хліборобської та промислової техніки"⁴⁶. Звичайна роль інтелігенції в політичному житті, вважає автор, проявляється у критиці або організації опозиції національній аристократії, що за умов дієздатності останньої, спонукає її до реформування суспільства. Водночас "здекласована інтелігенція", яка намагається правити нацією, є джерелом політичної руйнації суспільства. То ж у системі поглядів Липинського їй в кращому разі відводиться роль "фахово-освічених помічників аристократії".

Простежимо, за лінією авторського викладу матеріалу, яка нас цікавить для вирішення способу, застосованого для композиційного переходу від одного листа до іншого. В цьому аспекті за своєрідний взірць можуть послугувати кілька листів першого підрозділу третьої частини (листи 14-16). Так, чотирнадцятий лист, присвячений розгляду проблеми "влада інтелігенції" у "західних демократіях" (Вільсон, Клемансо, Бріан), яка здавалося б суперечить концептуальним побудовам Липинського. Цей лист завершується проміжним узагальненням на основі огляду політичного режиму повоєнної Франції: "...матеріально непродукууючі здекласовані інтелігенти правлять націями не як національні аристократи – дійсно володіючі матеріальною силою правителі і організатори націй – а як комісіонери такої здегенерованої вже національної аристократії, що з різних причин – про які мова низче – сама персонально своїми особами боїться правити націями і тому заміщає себе відповідними комісіонерами – здекласованими інтелігентами – яким вона це правління на підставі часових мандатів доручає" (виділення

Липинського – Авт.)⁴⁷. Принагідно відзначимо, що шляхом надмірної генералізації свого висновку щодо інтелігентського характеру правлячої влади західних демократій, Липинський обертає очевидну суперечність власних теоретичних побудов на додатковий позитивний аргумент, спираючись на яскраві, не позбавлені реальності, але все ж таки вибіркові й дещо однобічні спостереження. Натомість наступний, п'ятнадцятий лист розпочинається з установчої тези, що тогочасна “непродукуюча інтелігенція” спроможна правити “примітивними націями”. Відтак виклад переводиться у русло історичної ретроспекції, яка подається як “боротьба за світську владу” між “воєвками і продуцентами” та інтелігенцією у формі змагання між римськими папами та імператорами Священної Римської імперії. “...у відродженій по війнах Пап з Імператорами Західній Європі, - стверджує автор наприкінці цього листа, - найбільше освічені і найбільше моральні тодішні інтелігенти покинули світські оборонні замки, якими вони не уміли і не могли правити, та вернулись до убогих монастирів, де вони сотворили найбільші духові цінності, що лягли в основу буйного розвитку дальшої культури Європи...”⁴⁸. На початку шістнадцятого листа Липинський висуває ідею про те, що політична боротьба у “сучасних демократіях” є продовженням “старої боротьби за світську владу”. У процесі викладу ця вихідна теза розгортається, конкретизується та набуває схематичних обрисів у виді трьох періодів повстання “світської влади інтелігенції” у тогочасних демократіях⁴⁹. Отже, для авторського викладу характерне застосування проміжних узагальнень наприкінці листів та вихідних, установчих положень на їх початку. Вони використовуються з одного боку як парні, часто дихотомічні положення для переходу між окремими структурними одиницями твору, а з іншого – для організації викладу у межах кожного з листів. Водночас удаючись до ретроспекцій у чотирнадцятому-шістнадцятому листах Липинський у викладі матеріалу проходить і замикає повне коло: сучасні і н т е л і г е н т и як “комісіонери zdeгенерованої аристократії нового часу” (проміжний висновок 14 листа) → “жерці та ворожбити” як інтелігенція стародавнього світу, що керують “примітивними націями” (вихідна теза листа 15) → змагання Пап та Імператорів (проміжне узагальнення листа 15) → “дегенерація старої земельної аристократії та прихід до “світської влади інтелігенції (виділення наше – Авт.) у західних демократіях” (вихідна теза листа 16) і т.д. і т.п. У результаті така спіралевидна організація матеріалу дозволяє подати розгорнуту теоретичну конструкцію. Зазначимо, що активне використання вихідних тез, проміжних положень і узагальнень значною мірою пов'язано з термінологічними впровадженнями автора, які потребують чіткого окреслення змісту, функціонального призначення, адресної спрямованості, встановлення зв'язку та субординації між поняттями і категоріями. То ж організація матеріалу та техніка викладу у першому підрозділі третьої частини студії завдяки генералізації та інших прийомів дедалі більше набувають логічної завершеності. Взагалі на авторську схильність до надмірної генералізації та висунення безапеляційних положень вказував свого часу Лев Білас аналізуючи студію “Україна на переломі”⁵⁰.

Новітній виток боротьби за світську владу, на думку Липинського, розпочався з появи "інтернаціонального та революційного наукового соціалізму". Його повстання пов'язане з двома суперечливими тенденціями, що побутували у тогочасній Європі: з прагненнями промислово-фабричного робітництва встановити контроль над "власною національною фабрикою" та зі стихійним хотінням захопити владу з боку "непродукуючої інтелігенції", яка використовувала для цього пролетаріат⁵¹. Щодо її приходу до влади, то останній, вважає автор, завершується повсюдно "моральною та матеріальною руїною"⁵².

Від загальноєвропейського контексту автор переходить до аналізу революційних зрушень в Україні, в якій "криза аристократії" співпала з процесом формування нації. Він підкреслює, що намагання інтелігенції захопити владу у "хліборобській", а не "промисловій, міській нації", призвело до дивовижного явища "есерівщини" з її програмним гаслом "соціалізації землі" та експлуатації "стихійних хотінь малоземельного селянства". Есерівська "соціалізація" спричинилася й до активізації "східного кочового елемента" – руїтника "осілого хліборобства", який так і не був остаточно асимільований протягом кількох століть української історії. То ж есерівська інтелігенція підготувала прихід до України більшовиків, які репрезентують "кочову охлократію Москви". Відтак конфлікт на українських теренах переводиться у площину боротьби між хліборобською та кочовою культурами. "І чи врешті наша многострадницька історія, од початку і по сьогоднішній день, не обертається вся коло одного-єдиного фатального питання: хто - кочовник чи хлібороб – перемаже у нас? (виділення Липинського – Авт.)" – запитує вчений⁵³. Такий перехід дозволяє Липинському порушити питання про методи організації "національної аристократії", яке висвітлюється у другому підрозділі третьої частини, оскільки "кочовій охлократії" здатна протистояти лише "хліборобська класократія". Відтепер поняття "класократія", запозичене Липинським зі статті М.Кочубея, виступає як одне з центральних у термінологічному апараті студії⁵⁴.

Другий підрозділ третьої частини студії розпочинається з повтору і конкретизації положень, викладених у попередніх листах, зокрема стосовно поділу нації на пасивну більшість та активну меншість – національну аристократію. Композиційно таке повторювання застосовується Липинським як своєрідне введення до нової проблематики – класифікації "методів організації" національної аристократії. Необхідність класифікаційної процедури впливає з авторської ідеї про „постійне відновлення або зміну аристократій"⁵⁵. Згадаємо тут знаменитий афоризм Вільфредо Парето („Історія є кладовищем аристократій”), який дивним чином нагадує наведену вище тезу Липинського.

До основи класифікації вченого покладено принцип співвідношення "активних і пасивних елементів"⁵⁶, який розглядається автором як найзагальніший. "...прийнята мною класифікація, - пише Липинський, - як класифікація по поняттям найширшим, містить в собі і всі інші можливі класифікації по поняттям вузким"⁵⁷. Учений визначає три способи утворення "національної аристократії" та її взаємовідносин з "народом" (по поділу "пасивних" та "активних" елементів), на

основі яких (як більш вузькі поняття в авторській інтерпретації) виводяться форми державного устрою.

"Охлократія" (диктатура). Спосіб створення аристократії, притаманний суспільству, що являє собою "недиференційовану юрбу", тобто не має чіткої класової структурованості. Провідні позиції в ньому посідає "активна меншість" - охлократична аристократія, яка жорстко організована і керує шляхом безпосереднього насильства та збройної сили. Наприклад, прийшли кочівники. Автор вважає, що охлократії повстають на периферії індустріальної цивілізації (східні деспотії, держава мамлюків, яacobінська Франція, більшовицька Росія).

"Класократія" (спадкова та "законом обмежена" монархія). Найкращий спосіб витворення аристократії, на думку Липинського, необхідною передумовою якого є наявність виразного диференційованого класового поділу суспільства. Аристократія утворюється шляхом кооптації до її лав найкращих представників з різних класів, станів та прошарків населення. (Британська монархія).

"Демократія" (республіка). Стан суспільства, коли "фізично, духовно й матеріально споріднені класи" розпалися внаслідок класового та расового нівелювання, утворивши "хаотичний конгломерат одиниць" на основі "необмеженого індивідуального демократизму". Влада належить багатіям - плутократам, які спираються на згасаючу консервативну традицію "охлократії" чи "класократії" (Франція доби Третьої республіки, Річ Посполита, Росія за часів Керенського).

За Липинським означені три типи утворення аристократії чергуються між собою, хоча подібна циклічність не є жорстко детермінованою. Зауважимо, що провідні прикмети аристократії - "матеріальна сила" та "моральний авторитет" трансформуються автором у поділ на матеріальні та моральні відносини, які складають відповідно: "статичку і динаміку громадського життя" (виділення Липинського – Авт.)⁵⁸. Навколо аналізу цих чинників суспільного життя зосереджується як спрямованість викладу, так і організація матеріалу.

Якщо стисло прокоментувати зміст 22 та 23 листів другого підрозділу третьої частини, то останній можна передати такою формулою: висока техніка матеріального життя залежить від високої громадської моралі національної аристократії, від моральної рівноваги між нею і масами, що спирається на віру, на релігійний містицизм. Зрештою для Липинського співставлення статички (матеріальні відносини) та динаміки (моральні відносини) громадського життя слугує для аргументації на користь його класифікаційної процедури. Тому на основі цього співставлення він виводить "форми громадської моралі"⁵⁹ – класократію, демократію та охлократію, які були репрезентовані у 21 листі у виді установчих концептів. Відтак у третій частині твору Липинський вкотре використовує спіралевидний спосіб викладу та організації матеріалу, повертаючись до вихідних положень попередніх листів, які висвітлюються та інтерпретуються в іншому світлі. Однак, найцікавішим у даному випадку є не стільки форма викладу, на яку ми вже звертали увагу, скільки генералізація ряду положень, що тою чи іншою мірою були представлені в інших частинах праці. Так, головні прикмети національної аристократії – "матеріальна сила" та "моральний авторитет" генералізуються до сутнісних ознак (матеріальні та

моральні відносини) організації нації. На разі зауважимо, що генералізація Липинського не є звичайним логічним переходом від окремого до загального, а радше системоутворюючим принципом у відповідності до якого тлумачаться і оцінюються історичні явища та процеси, тенденції суспільного розвитку, наукові концепції і політичні доктрини тощо. Очевидно, що незважаючи на наявність кількох ліній викладу така тотальна генералізація проміжних положень, висновків та узагальнень створює ефект цілісного сприйняття студії. Водночас метод генералізації є однією з найголовніших причин численних повторів, зокрема у третій частині твору. Але найцікавішими у другому підрозділі цієї частини (листи 25-27) видаються запропоновані вченим уявні моделі (типи) взаємовідносин між активною ("жовті") та пасивною расою ("чорні"). Липинський виокремлює три типи взаємовідносин.

Органічний тип (за методом класократичний). Такий тип взаємовідносин передбачає збройне завоювання активною расою пасивної. Автор характеризує його як завоювання "зверху", "по-лицарськи". У подальшому відбувається органічне співробітництво на основі інстинкту осілості та персонального проводу, внутрішньої єдності та організованості активної раси, що призводить до вироблення спільних інстинктів у "жовтих" і "чорних" (сусідства, території та родини). Запорукою органічної співпраці є обмеження релігійною мораллю класократичної сили і авторитету "жовтих", виявом якого є відокремлення духовної влади від світської⁶⁰.

Хаотичний тип (за методом демократичний). Завоювання активною расою пасивної здійснюється шляхом мирного проникнення. Причому "жовті" цього типу є продуктом "випадкової та хаотичної мішанини" кількох рас. Після завоювання "чорних", "жовті" починають боротьбу між собою, внаслідок якої виникає мішанина спекулятивних комбінацій, котру очолюють "рябі-мішанці"⁶¹. Відтак цей тип взаємовідносин характеризується строкатою палітрою окремих фрагментів. "Демократія знайшла свій вираз у всяких "кубізмах". І мабуть дійсно хаос можна представляти лише фрагментами", – з іронією відзначає Липинський, маючи на увазі геометричні експерименти у мистецьких творах представників цього авангардного напрямку⁶².

Механістичний тип (за методом охлократичний). Завоювання активною расою пасивної відбувається бунтівним шляхом знизу. Воно здійснюється на основі "залізної механічної організації" та "фанатичної віри" "жовтих", що, як правило, призводить до сполучення духовної та світської влади. Правління охлократії спирається на насильство, неодмінними компонентами якого є терор, сугестія та виучка на тлі пасивності і інертності мас⁶³.

Як і в інших частинах своєї студії В'ячеслав Казимирович категоричний у формулюванні своїх висновків. Безапеляційним є і його підсумкове положення стосовно демократії: **"... ні одна нація не почала і не може почати свого існування від демократії"**⁶⁴ (виділення Липинського – Авт.). Щодо охлократії, то на думку автора, якщо **"...попередні аристократії національної свідомості пасивним масам не дали, то охлократія цієї свідомості не витворює ніколи"**⁶⁵

(виділення Липинського – Авт.). Зазначимо, що наведені вище положення виділені Липинським жирним шрифтом, тобто таким типом виділення, який вперше застосовується у цій роботі. Цей підхід переконує, що вчений надавав зазначеним тезам неабиякого значення і прагнув особливо виділити останні для читача.

Варто підкреслити, що Липинський здебільшого використовує поширений у тогочасній суспільно-політичній думці термінологічний апарат, але тлумачить та інтерпретує дефініції в іншому сенсі. На цю особливість його наукової творчості неодноразово звертали увагу як дослідники (Дмитро Чижевський, Євген Пизюр)⁶⁶, так і його сучасники. Так, Осип Назарук у листі до Липинського від 28 вересня 1923 р. зазначав: “... про неясний для мене Ваш термін “охлократія” напишу колись” і далі у примітці з розпачем додав: “Коли мені треба б його вяснювати, то й 50 відсоткам інших читачів теж”⁶⁷. Безперечно, що подібні проблеми серед читацького загалу вочевидь не були поодинокими.

Запропонована Липинським типологія супроводжується численними історичними прикладами та екскурсами (листи 25-27). Вони підпорядковані єдиній меті довести незаперечність висунутих моделей. Відтак у другому розділі третьої частини суттєво збільшується як середній обсяг листів, так і значно порушується їхня співмірність у межах окремої частини. До того ж величезний за своїм обсягом (понад 60 стор.) 28 і останній лист третьої частини складається майже виключно з історичних ретроспекцій, що ілюструють авторську типологію. Про зміст цієї структурної одиниці свідчить красномовний заголовок: “Гомогенність (однорідність) хотінь активних і пасивних елементів нації, як підстава морального авторитету всякої національної аристократії. Приклади класократій, охлократій і демократій, взяті з історії та життя різних націй”. Саме розгляд означених прикладів дозволяє виявити певну особливість техніки викладу Липинського, яка характерна як для даного листа, так і для студії в цілому. Наводячи історичні приклади вчений як правило не дотримується часової послідовності стосовно їхнього застосування. Натомість він без суттєвих застережень переходить з однієї епохи до іншої, вільно пересувається в історичному часі для обґрунтування своїх положень. Таку мінливість просторово-часової локалізації дехто з дослідників охрестив як „діахронний принцип викладу” матеріалу⁶⁸. Зауважимо, що діахронія як прийом викладу є власне логічним продовженням методу генералізації, який доволі часто використовує Липинський. Вона застосовується для своєрідної апробації положень, виведених у результаті генералізації. Відтак розгляд 25-28 листів дозволяє дійти висновку про очевидний зв'язок між технікою викладу (генералізація, спіралевидність, діахронія) та архітектонікою “Листів до братів-хліборобів”. Взагалі обсяг 28 листа та спосіб викладу матеріалу вказує на те, що автор жертвує співмірністю окремих структурних одиниць в архітектоніці твору на користь посилення системи аргументації своїх теоретичних положень.

Співставлення “ідеальних типів” з типологією, репрезентованою в “Листах до братів-хліборобів” часто використовується для порівнянь концепцій В'ячеслава Липинського з поглядами Макса Вебера. Не вдаючись до докладного розгляду цих аналогій, все ж таки відзначимо, суттєві відмінності між вказаними теоретичними

побудовами. Веберівська концепція "ідеальних типів" повстала як своєрідна реакція на підходи неокантіанців, зокрема Генріха Ріккєрта, який вважав, що об'єкт "наук про культуру" конструюється за принципом віднесення до цінностей. Відтак емпірично фіксована причинність доведена до повного втілення в "ідеальних типах", мала відповісти на питання, який би був соціальний процес у межах логічно несуперечливої схеми мотивації людської поведінки. Тому методологічне призначення останніх полягає у виявленні рівня дійсних відхилень від можливих, тобто реального соціального життя від уявних, ідеальних моделей. Зрештою як зазначав сам М.Вебер: "Ідеальний тип – не "гіпотеза", він лише вказує, в якому напрямі має йти виникнення гіпотез"⁶⁹. То ж конструкція "ідеальних типів" мала стати засобом для подолання пізнавальних суперечностей між об'єктивізацією (позитивізм) та суб'єктивізацією (неокантіанство) історичної реальності. Натомість типологія Липинського має всеохоплюючий характер. "Мені хотілося, - відзначає автор, - цими живими прикладами з життя різних націй показати те, що між всіма ними є спільного. Показати, що в однакових формах громадського життя, однакові причини дають скрізь і завжди однакові наслідки. І показати врешті, що оці форми громадського життя людей дуже обмежені, і що поруч всіх індивідуальних різниць між окремими націями, як і між окремими людьми, всі нації в приміненню своїх організаційних громадських здібностей, поза три основні типи організації – охлократію, класократію і демократію – принаймні досі не вийшли"⁷⁰. Отже, якщо теоретичні конструкції Вебера покликані інтерпретувати емпіричний матеріал щодо ступеня його близькості до "ідеальних моделей", то побудови Липинського вирізняються універсальним спрямуванням. За слушним висловом Євгена Пизюра вони слугують для обґрунтування ідеї "ідеального політичного ладу" (класократії)⁷¹. Однак, подані зауваги в жодному разі не заперечують впливу концепцій М.Вебера на творчість Липинського взагалі, наприклад щодо ролі ірраціональних чинників у соціальному житті та ін.

Характерні особливості третьої частини твору виявилися і у своєрідному використанні науково-довідкового апарату праці (системи посилань та ін.), про який йдеться далі. На разі звернемо увагу тільки на деякі нововведення, які з'явилися у цій частині. Здебільшого Липинський застосовує звичайні підрядкові покликання на джерела та літературу або стислі критично-полемічні примітки, в яких оцінює окремі факти, явища, події, терміни або наукові твори. Наприклад, відома студія М.Грушевського "Початки громадянства (генетична соціологія)" (Відень, 1921) одержала лаконічну оцінку як цінна робота "по зібраному в ній матеріялові і баламутній по зроблених з нього виводах"⁷². Натомість у третій частині твору впроваджується практика розлогих та докладних підрядкових коментарів з численними прикладами і авторськими оцінками. Так, у сімнадцятому листі з першого підрозділу третьої частини Липинський подає великий коментар (майже на 1,5 стор.), присвячений походженню соціалістичної інтелігенції, у т.ч. її теоретиків⁷³. У третій частині з'являються й пояснювальні коментарі, зокрема щодо тлумачення термінів "аристократія"⁷⁴, "клас"⁷⁵ та ін. Такі коментарі виступають як складова частина авторської аргументації, яка з одного боку виноситься до

посилань щоб не обтяжувати виклад матеріалу, а з іншого – подається як реакція на зауваги громадськості щодо попередніх “листів”.

Четверта частина “Листів до братів-хліборобів” посідає особливе місце в архітектоніці твору. З одного боку Липинський розглядає її як продовження і закінчення попередньої частини. Відзначимо, що навіть порядкова нумерація листів четвертої частини (листи 29-37) подана як послідовне продовження нумерації з попередньої частини (листи 1-28). З іншого боку автор вимушений дедалі глибше занурюватися у глибину концептуальних питань. Водночас він прагне уникнути “мертвої теоретичності” та намагається пов’язати свої побудови з реаліями та потребами українського життя. Виявом зазначених суперечностей є 28 – найбільш диспропорційний лист третьої частини, в якому представлені спроби апробації та конкретизації теоретичних положень на численних історичних прикладах. Відтак дилема: практична або теоретична спрямованість викладу особливо гостро повстала у четвертій частині студії. Липинський обрав компромісний варіант розв’язання цієї проблеми. “Власне в такому вузкому розумінню, приложеному до практичних завдань нашої української політики, представлені тут чисто теоретичні питання. В оцій моїй спробі представлення цих теоретичних питань довелося мені, ще більше ніж в попередніх “Листах”, розбивати цілість і жертвувати інтересами слова (стилю, архітектоніки, літературності) для інтересів думки”, - зазначає вчений у стислому вступі до четвертої частини твору ⁷⁶.

Проблему поєднання теоретичного та практичного аспектів автор вирішує за рахунок впровадження прийому, який можемо умовно визначити як “техніку паралельного викладу”. Його сутність полягає в тому, що в текстовому оформленні матеріалу вводиться жорсткий поділ на теоретичні та практичні фрагменти, які виділяються відповідно великим та дрібним шрифтом. Причому висвітлення та розробка провідної проблематики відбувається паралельно як у теоретичній, так і практичній площині. Зауважимо, що такий спосіб викладу помітно ускладнює сприйняття головних ідей студії та потребує від читача пильної уваги і значної інтелектуальної напруги. Ще одна особливість четвертої частини твору виявилася у мінливості термінологічного апарату. Зокрема, ключове поняття “аристократія” без будь-яких пояснень поступилося місцем термінологічній новації Липинського - “провідна верства”. Її очевидно слід розглядати у контексті інтелектуальних розшуків автора, який не був задоволений побутуючими в той час дефініціями (аристократія, еліта).

Перший (29 за порядковою нумерацією) лист четвертої частини твору певною мірою нагадує авторські роздуми про призначення письменника-публіциста, про пошук раціональних методів реалізації ірраціональних хотінь, які подані на початку третьої частини. Проте вони, як і багато інших повторів, застосовуються для переходу до нової проблематики, зокрема для розгляду волюнтаризму та фаталізму у суспільному житті. На думку Липинського, найвищі форми духовної та матеріальної культури творилися людьми, які “вірили в існування свободної волі”⁷⁷. Натомість фаталістична орієнтація є виявом слабкості та занепаду волі. Відтак соціальному фаталізму протистоїть волюнтаризм, воля до дії, прагнення реалізувати

інстинктивні, ірраціональні хотіння. Одночасно Липинський звертається до статичності та динаміки громадського життя, які висвітлюються та тлумачаться в іншому ракурсі, аніж у попередній частині. Якщо статика розглядається ним як результат попередньої творчості, який склався на певний час соціального буття, то динаміка виступає як творчий акт, що здійснюється безпосередньо у даний момент. Таке означення суспільного життя у світлі людської творчості слугує вченому для вирізнення з одного боку – об'єкту студій політичної науки, а з іншого – для введення поняття "політичної культури", що відтепер стає центральним для викладу та оформлення матеріалу.

Політична культура нації, вважає Липинський, залежить від кількох чинників: нагромадженого досвіду, рівня волонтаризму провідної верстви та інтелігентності нації. Вказані теоретичні побудови автора супроводжуються "паралельними роздумами" про безвольність провідної верстви в Україні, про безцілну полеміку між місцевими "москалями" і "ляхами" та ін., які демонструють практичну значимість порушених проблем. Призначення письменницької праці, зокрема своїх "Листів до братів-хліборобів", Липинський вбачає у сприянні "збільшення української політичної культури"⁷⁸. Він підкреслює, що політична культура однієї нації не може бути механічно запозичена від іншої. Тому 30 лист четвертої частини майже цілковито присвячений розгляду та оцінці різних підходів стосовно тлумачення поняття "нації", які побутували у тогочасній політичній думці.

Водночас Липинський зупиняється й на чинниках, що впливають на вивчення та на рух громадського життя. Його автор уявляє як своєрідний баланс між хотіннями "активної меншості", що спрямована у бік "найбільшої свободи", та хотіннями "пасивної більшості", яка прагне "найбільшої рівності"⁷⁹. Липинський слушно зауважує, що дослідник суспільного життя сам включений у нього. Автор вдається до диференціації стихійних хотінь. Він виокремлює хотіння поширення і влади, віру в правдивість і законність своїх прагнень, містицизм та непохитність віри тощо. Але наявність стихійних хотінь, що репрезентують найголовніші "прикмети руху" не може сама по собі забезпечити успішної національної організації та державного будівництва. Липинський відзначає, що без спрямування руху в одному напрямку, без обмеження свого імперіалізму та містицизму, без відповідного ступеня "восприїмчивості на рух з боку порушуваних нею пасивних мас" (виділення Липинського – Авт.) не можливе створення здорової національної організації⁸⁰. Активність "провідної верстви", яка не має "інстинктів обмеження", вважає автор, призводить до зворотних наслідків – дезорганізації, анархії та іонаціонального поневолення. Проте "необмежене обмеження рухових прикмет" спричиняється до гальмування національного розвитку. Відтак необхідно віднайти баланс, рівновагу між "прикметами руху" та "прикметами обмеження".

Від аналізу людських хотінь Липинський переводить виклад у площину практичної реалізації останніх, зокрема звертається до понять, якими оперує політична наука: територія, громадянство, держава, закон, нація⁸¹. Встановлення зв'язку та субординації між ними й складає основу авторського викладу. Липинський

виходить з того, що територія є одним з найголовніших матеріальних чинників державної організації. Людність, що мешкає на цій території складає громадянство – пасивну більшість. Вона поділяється за вертикаллю на класи (промисловий, хліборобський, фінансовий, купецький, інтелігентський та ін.), а за горизонталлю – на стани (селяни, шляхта, організатори виробництва, церква і єпархія та ін.). Громадянство, поділене на класи та стани, перебуває у процесі вічної боротьби, в якій визначну роль відіграють “сила продукції” та “сила ідеології”⁸². Свідомість приналежності до людності, що мешкає на певній території породжує патріотизм, що є основою державного буття. Повстання держави вчений пов’язує з “зовнішнім” або “внутрішнім” завоюванням, яке є кульмінаційним пунктом політичної боротьби за владу⁸³. У світлі такого підходу взаємовідносини між державою та громадянством регулюються законом. Втім авторське тлумачення закону має не стільки правничий (“взаємне обмеження права”), скільки морально-етичний підтекст (“правда - неправда”, “добро - зло”)⁸⁴. У результаті взаємодії громадянства та держави й з’являється нація. Це ключове поняття в термінологічному апараті Липинського визначається як “продукт оцього складного взаємовідношення держави і громадянства”, як “реалізація хотіння до буття нацією”⁸⁵. Водночас автор розрізняє “націю в недорозвинутій, ідеологічній стадії”. Її він називає „народністю” та з’ясовує передумови повстання власне нації в політичному сенсі⁸⁶, яку в сучасній науці здебільшого іменують “політичною нацією”. Такою у головних рисах є модель соціально-політичного життя, запропонована Липинським у 34 листі четвертої частини. Головний принцип побудови цієї моделі полягає в тому, що понятійний апарат слугує для створення структури, а її окремі елементи розглядаються з перспективи функціонального призначення. Відтак у четвертій частині твору вчений дедалі частіше застосовує структурно-функціональний метод викладу та організації матеріалу, який дозволяє йому стисло і концентровано сформулювати свої положення.

У 35 листі Липинський звертається до розгляду окремої групи понять – парних дихотомій: консерватизм-поступ, революція-реакція. Автор відзначає, що в їх тлумаченні побутують стереотипність та упередженість, які не відповідають “реальній природі речей”. У системі поглядів Липинського нова провідна верства уособлює „поступову або революційну силу” по відношенню до правлячої верстви – консервативного чинника. Натомість народні маси – є пасивною або реакційною силою, внаслідок своєї інертності⁸⁷. Таким чином, В’ячеслав Казимирович констатує наявність різних рухів у національному розвитку, регуляторами яких виступає держава. Тому автор переходить до аналізу умов, за яких відбувається нормальний “рух і розвиток нації”. Липинський окреслює їх у чотирьох пунктах: 1/ визнана всіма сторонами державна організація; 2/ спільний основний закон; 3/ рівновага між “консерватистами”, “поступовцями” та “пасивною масою”; 4/ співіснування “консервативної та поступової сили”. Останнє положення автора трансформується у розгляд чинників, що забезпечують нормальну та гармонійну взаємодію консерваторів та поступовців. Вони формулюються у чотирьох узагальненнях, з яких Липинський виводить загальне положення: “...найкращі і найсильніші

поступовці, при такому гармонійному взаємовідношенню цих двох сил, самі стають консерватистами і проти них з глибин громадянства підіймається знов нова хвиля поступовців⁸⁸. Принагідно відзначимо, що висновки та положення у четвертій частині студії Липинського формалізуються дедалі жорсткіше. Зовнішнім виявом цього є впровадження числових порядкових ідентифікаторів (1, 2, 3 і т.д.). У сутнісному плані вказані положення, узагальнення значною мірою визначають зміст дефініцій, які розглядаються та висвітлюються у ході викладу. У світлі такого підходу цілком закономірним видається тлумачення понять "революція" та "реакція", які автор визначає відповідно як "звироднілий поступ" і "звироднілий консерватизм"⁸⁹. Трагедію "недержавних колоніальних націй", у т.ч. й українців, учений вбачає у слабкості місцевого консерватизму. Відтак у "паралельному викладі" Гетьманська держава 1918 р. розглядається не тільки як конкретно-історична ілюстрація до положень Липинського, а й як "героїчна спроба відмолодження і скріплення місцевого консерватизму"⁹⁰.

Якщо слідувати за вже знайомою нам логікою викладу, що притаманна Липинському, то розгляд понять з високим ступенем загальності (нація, держава, громадянство, революція, реакція, поступ, консерватизм) має неодмінно привести до своїх протилежних відповідників – найпростіших, базових термінів. Зрештою автор не розчарує читачку уяву та сподівання. У 36 листі четвертої частини він звертається до проблеми ролі людини в суспільному житті, зокрема до проблеми розмаїття "людського матеріалу", який вивчає політична наука. Інструментарій обраний дослідником для опрацювання зазначеної проблематики полягає у проведенні типологічної процедури, яка неодноразово застосовувалася у студії. Основу типології Липинського складає диференціація стихійних людських хотінь щодо продукції, ідеології та меча. Зауважимо, що продукцію та ідеологію автор ще у 34 листі визначив як основні складові "вічної боротьби класів та станів". За комбінацією стихійних хотінь учений виокремлює три основні типи соціальної антропології: войовник-продуцент, войовник-непродуцент та невойовник-продуцент (непродуцент)⁹¹. Вони відповідають трьом методам здобування та організації влади: класократії, охлократії та демократії. Отже, можемо констатувати, що авторський виклад вкотре проходить повне коло. Липинський замикає його шляхом субординації, підпорядкування основних політичних типів, виокремлених за "комбінацією стихійних хотінь", найзагальнішій класифікації за способами утворення аристократії та її взаємовідносин з громадянством. Водночас підвищена формалізація та концентрація викладу свідчать про авторські спроби віднайти компроміс між своїми первісними планами щодо структури твору та поточними змінами і корективами, які диктувалися обставинами життя тяжкохворого політичного емігранта.

37 – останній та найбільший за обсягом (понад 50 стор.) лист четвертої частини студії. В архітектоніці твору він вирізняється з одного боку тим, що значно порушує співмірність структурних одиниць четвертої частини (подібно до 28 листа третьої частини), а з іншого – своїм заключним, підсумковим характером, зокрема спробою автора подати синтетичні висновки як з перспективи своїх теоретичних

конструкцій, так і практичних потреб українського життя. Тому ракурс викладу, обраний Липинським у цьому листі, присвячений з'ясуванню причин “недержавності України”, що дозволяє йому поєднати свої концептуальні підходи з актуальними проблемами тогочасної української дійсності. Автор наголошує на відмінності понять “недержавна” та “поневолена” нація, оскільки вони відображають різні “хвороби”⁹². Відзначимо, що невеликий фрагмент з цього листа з означеної проблеми був передрукований у львівському тижневику “Політика” під назвою “Народи поневолені і народи недержавні”⁹³. Цей передрук свідчить про неабияке значення, яке В’ячеслав Казимирович надавав вказаній вище проблемі. Відтак Липинський концентрує свій виклад навколо з’ясування причин та наслідків “нашої недержавності”.

Причини бездержавності він поділяє на статистичні та динамічні. Статистичні причини вчений формулює у чотирьох пунктах з подальшою конкретизацією кожного з них: 1/ “географічне положення” (між Азією та Європою, нестале пограниччя Візантійської і Римської культур, не захищені природою кордони); 2/ “родюча земля і добре підсоння” (притягання завойовників, дегенерація громадських інстинктів); 3/ “неусталеність раси” (впливає з двох попередніх положень); 4/ “перевага в нашому характері емоційності (чутливості) над волею та інтелігентністю”⁹⁴. Втім Липинський не обмежується звичайним формулюванням та констатацією причин. У “паралельному викладі” – окремих фрагментах тексту, виділених іншим шрифтом, автор ілюструє свої положення, наводить історичні приклади тощо. Так, наприклад, коментуючи свою тезу про географічне положення України Липинський зазначає: “...границю між Сходом і Заходом маємо в географічно неозначенім стані на своїй землі, і по нашому живому тілі відбувається весь час пересування цієї рухомої границі, то дальше на Схід, то дальше на Захід”⁹⁵. Розглядаючи у “паралельному фрагменті” положення про “неусталеність раси” автор підкреслює, що “неодноцільність основних політичних типів” (войовника-продуцента, войовника-непродуцента та невойовника) виявляється у “стихійному нахилі” громадянства до “взаємної ворожнечі”⁹⁶. Відтак зазначені текстові фрагменти використовується у подвійному сенсі як для викладу практичного, свого роду ілюстративного матеріалу, так і для конкретизації та уточнення висунутих положень.

Після викладу статичних причин (в авторському розумінні незалежних від людини), Липинський звертається до причин динамічних, які можна і слід змінити. У зв’язку з цим згадаємо тлумачення понять “статика” та “динаміка”, які Липинський подає у 29 листі з точки зору творчості, зокрема її певного стану (результат творчості → статика; дія, творчий акт → динаміка)⁹⁷. Динамічну причину “недержавності” Липинський виводить лише одну. Її він вбачає в не умінні організувати та втримати владу. Водночас головна причина диференціюється автором на ряд складників: 1/ дисгармонійне співвідношення двох головних “політичних типів” – войовника-непродуцента (кочовий елемент) та войовника-продуцента (осілий елемент); 2/ негармонійність взаємовідношення консервативної та поступової сили; 3/ недостатня кількість войовничих типів взагалі; 4/ відсутність моральної та матеріальної підтримки державотворчої верстви з боку громадянства⁹⁸. Відзначимо, що поділ на статистичні та динамічні причини, запропонований

Липинським, іноді вельми умовний. Особливо це стосується положення про неусталеність раси (статика) та взаємовідношення між політичними типами (динаміка), які спираються практично на однакову аргументацію (диспропорційне співвідношення між войовниками-непродуцентами та войовниками-продуцентами).

Завершивши огляд причин "недержавності" автор зосереджує виклад навколо їх наслідків. Відтворенню каузального зв'язку (причини → наслідки) Липинський приділяє значну увагу, але формулює його звичним чином в окремих положеннях: 1/ самовинищення провідної верстви в міжусобицях; 2/ заклик "останків провідної верстви" чужої влади; 3/ поділ провідної верстви на москвофільську та полонофільську, орієнтовану відповідно на російську охлократію та польську демократію; 4/ втрата державотворчою верствою "ідеологічної і організаційної консервативної єдності"; 5/ слабкість місцевого консерватизму та "здержуючих і організуючих громадських прикмет"; 6/ уривчастість політичної та культурної традицій місцевого громадянства; 7/ ослаблення волі та інтелігентності як консервативної, так і поступово-революційної сили; 8/ "загальна неорганізованість місцевого громадянства" (існування трьох мов, слабкість органічних – родових, класових, професійних зв'язків, занепад почуття законності, розмитість ("піскуватість") структури українського громадянства); 9/ "неорганізованість продукції"; 10/ "неорганізованість ідеології"⁹⁹. Останнє положення вчений розглядає докладно, зокрема деталізує його шляхом виведення ознак "нашого громадського життя" як-то: 1/ політична безвартісність "національної ідеології"; 2/ "руїна української національної культури"; 3/ розклад місцевого громадянства; 4/ "відсутність організованої публічної opinio"; 5/ пристосування інтелігенції до "процесу недержавного розкладу"; 6/ монополізація інтелігенцією політичного представництва України¹⁰⁰. Виклад зазначених ознак супроводжується численними критичними випадками щодо інтелігенції та її "руїнницької ролі" в політичному житті. Зауважимо, що така трансформація викладу не є випадковою. З одного боку вона є виявом зростаючої формалізації викладеного матеріалу, а з іншого – дозволяє Липинському вдержати практичну спрямованість викладу наприкінці твору, пов'язати його з найболючішими та найгострішими проблемами тогочасного українського життя.

Насамкінець розглянемо науковий апарат "Листів до братів-хліборобів" (різноманітні виділення тексту – розбив, підкреслення, різні шрифти, комбіноване виділення, систему посилань, передмову та ін.). Якщо виділення окремих текстових фрагментів ми розглядали здебільшого під час аналізу техніки викладу, то до покликань зверталися епізодично, що було зумовлено провідною проблематикою цієї розвідки. За своїм призначенням посилання, застосовані Липинським, поділяються на п'ять груп: 1/ звичайні покликання на відповідну наукову літературу; 2/ інформаційні примітки, які містять додаткові відомості або використовуються як свого роду ілюстративний матеріал (історичні приклади, аналогії, цитати) до авторських положень, узагальнень, висновків; 3/ пояснювальні посилання, які уточнюють або конкретизують окремі дефініції, положення або ідеї; 4/ критично-полемічні покликання, в яких подається оцінка певних явищ, подій, фактів, ідей,

наукових або публіцистичних творів; 5/ синтетичні примітки, в яких наводяться великі за обсягом коментарі (1-2 стор.) стосовно окремих проблем, що мають дотичне відношення до основної лінії викладу.

Зазначимо, що розгляд посилань дозволяє почасти прослідкувати за інтелектуальними впливами на творчість Липинського. Насамперед, слід відмітити авторські покликання на праці Жоржа Сореля¹⁰¹ та Роберта Міхельса,¹⁰² які здебільшого відносяться до звичайних або інформаційних посилань. Взагалі Липинському імпонувала критика буржуазної демократії у студіях Сореля, хоча вона здійснювалася зліва, а він був схильний до її критики справа. До того ж В'ячеславу Казимировичу були близькі ірраціональні підходи Сореля стосовно ролі волюнтаризму, міфотворчості та насилля як стимуляторів соціальної діяльності. Водночас не зважаючи на разючу подібність (іноді навіть у дрібницях) концептуальних положень Липинського з теоріями циркуляції еліт італійських учених Вільфредо Парето та Гаєтано Моски, посилання на їхні студії відсутні. На цей факт неодноразово звертали увагу дослідники творчості Липинського¹⁰³. Типовими прикладами пояснювальних приміток є посилання, в яких пропонується авторське тлумачення окремих термінів: класократія¹⁰⁴, клас¹⁰⁵, аристократія¹⁰⁶, громадянство¹⁰⁷ та ряд ін. Помітне місце у науковому апараті посідають й критично-полемічні покликання. У деяких з них репрезентовані авторські оцінки відомих праць як-то “Початки громадянства (генетична соціологія)” Михайла Грушевського¹⁰⁸, “Теорія нації” Володимира Старосольського¹⁰⁹ та ін. У третій частині твору з’являються синтетичні посилання, які винесені до приміток очевидно для того, щоб не обтяжувати виклад дотичною проблематикою. До таких покликань можемо віднести примітки про різницю між галицькою та наддніпрянською демократією¹¹⁰, про охлократичний метод організації¹¹¹, про різні типи землеволодіння в Україні та Росії¹¹² та ін. Вчений посилається й на власні роботи, насамперед, на “Україну на переломі”¹¹³. Чимало посилань у творі й на роботи або ідеї політичних опонентів Липинського. Окрім того автор доволі часто згадує (чи цитує) багатьох учених безпосередньо в основному тексті студії без покликання на джерело. Врешті-решт слід, відзначити, що науковий апарат третьої та четвертої частини студії, порівняно з першою та другою, є доволі складним як для жанру есе.

Важливим елементом наукового апарату “Листів до братів-хліборобів” є велика авторська передмова (48 стор.) зі своєрідною назвою “Вступне слово для читачів з ворожих таборів”. Зазвичай під передмовою розуміють попередні пояснення та зауваження до наукового або літературного твору, подані здебільшого у стислому та лаконічному вигляді. Однак, на відміну від традиційного призначення передмова Липинського має поліфункціональний характер. Насамперед, у вступному слові методом контраверсії (чужі – свої, соціалісти, націоналісти – монархісти, гетьманці) визначається адресне спрямування студії. Водночас передмова виступає як систематичне та послідовне впровадження до проблематики студії. Зокрема, автор виокремлює головні концепти твору (державництво, територіальний патріотизм, релігійний етос, методи державної організації та ін.), з’ясовує особливості свого понятійного апарату (нація, аристократія та ін.). Окрім того передмова використову-

ється В'ячеславом Казимировичем для критично-полемічних випадів супроти політичних опонентів. Так, у вступному слові вводиться символічно-алегоричний образ персоналізованого "Хама" – Мітьки Щелкоперова, у постаті якого вгадуються риси конкретної особи - теоретика "інтегрального націоналізму" Дмитра Донцова. У більш ширшому контексті цей символ віддзеркалює суспільне явище "провансальство України" (провінційність – Авт.)¹¹⁴. Врешті-решт наприкінці передмови знаходимо власне вступні зауваги автора щодо процесу та умов написання праці, її структури та стилю (або як зазначає Липинський "літературної та архітектонічної форми"¹¹⁵), особливостей вживання правопису для створення відповідної ритміки твору¹¹⁶, свого громадського обов'язку сформулювати ідеологію та світогляд гетьманського руху та ін. Рівночасно зауважимо, що в стилістичному відношенні передмова написана бездоганно. Автору незважаючи на численні полемічні фігури та інвективи вдалося повністю провести діалогічну лінію викладу, звернену до читача. В цілому у студії використаний великий, різноманітний та розгалужений апарат, який, крім виконання традиційних функцій, застосовується для посилення авторської аргументації.

Таким чином, узагальнивши наведені вище підходи, спостереження, інтерпретації, тлумачення та припущення можемо дійти ряду висновків:

1/ у будові твору порушений один з найважливіших принципів архітектоніки – співмірність окремих структурних частин. Причому диспропорційність характерна як для верхньої (на рівні частин), так і для нижньої рубрикації (на рівні листів). Така деформація зумовлена цілим комплексом причин: різна жанрова належність окремих частин праці (1-2 – публіцистика, 3-4 - есеїстика), полідисциплінарність, відмова автора від ряду запланованих структурних одиниць (загальних висновків, споминів, спеціальної частини про релігію та церкву, покажчика та ін.) та пошук компромісних рішень, що особливо помітно у четвертій частині ("паралельний виклад");

2/ техніка викладу у "Листах до братів-хліборобів" вирізняється розмаїттям застосованих прийомів: дихотомічне протиставлення, контраверсійність, спіралевидність, діахронічність, генералізація та ін. Вони створюють ефект цілісного, тотального сприйняття авторських ідей, суттєво посилюють систему аргументації та значною мірою компенсують диспропорційність різних частин в архітектоніці студії. Цей ефект підсилюється за рахунок рис характерних для Липинського – стиліста: підвищена емоційна тональність, експресія, ритміка, чуттєві переживання та ін. Застосований автором інструментарій спричинився також до численних повторів, надмірної генералізації та категоричності висновків і положень, репрезентованих у творі;

3/ науково-довідковий апарат твору призначений не стільки для підкреслення дисциплінарного статусу студії, скільки для максимально повного обґрунтування авторської концепції та концентрації уваги читача на головних концептах та ідеях. Іноді вчений застосовує його для розвантаження головної лінії викладу від розгляду дотичної проблематики, але у функціональному відношенні він безперечно спрямований на обґрунтування висунутих тез і положень;

4/ означена своєрідність архітекτονіки та техніки викладу здебільшого пов'язана з тим, що у процесі написання твору відбувалася конфронтація, змагання між досвідом Липинського – історика з Липинським – політичним мислителем. Зокрема, надмірна генералізація та безапеляційна контраверсійність політичного теоретика поєднується у студії з діахронією історичних аналогій та прикладів, з апробацією теоретичних положень на конкретному матеріалі, які притаманні досліднику-історичу.

¹ Моно Г. Метод в історії / Пер. з фр. М.Залізняка. Львів, 1909. С.5.

² Ковальський М.П. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди // Питання аграрної історії України та Росії: Мат-ли наук. читань, присвяч. пам'яті Д.Л.Пойди. Дніпропетровськ, 1995. С.9-10.

³ Тукаленко І.А. Проблема держави в історіософській концепції В.Липинського в контексті європейської консервативної думки: Автореф. дис. ... к.ф.н.: 09.00.05 / Київ. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 1998. 18 с.

⁴ Масненко В.В. Історичні концепції М.С.Грушевського та В.К.Липинського: Методологічний і суспільно-політичний виміри української історичної думки 1920-х років. К.; Черкаси, 2000. С.252.

⁵ Галушко К. Парадокси консерватизму В'ячеслава Липинського // Київська старовина. 2001. № 3. С.119-126.

⁶ Максимович М. Письма о Богдане Хмельницком к М.П.Погодину: Письмо 1-4 // Українець. 1859. № 1. С.147-174.

⁷ [Куліш П.О.] Листи с хутора. СПб., 1861. Лист I і II: Про городи й села. 30 с; Лист III: Чого стоїть Шевченко, яко поет народний. 17 с; Лист IV: Про злодія у селі Гаківниці. 29 с.

⁸ Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну. Коломия, 1894.

⁹ Липинський В. Українська наддніпрянська інтелігенція і українська національна ідея // Хліборобська Україна (Відень). 1920. Зб. 1. С.3-62.

¹⁰ Його ж. Наша орієнтація // Хліборобська Україна (Відень). 1920-1921. Зб.2/4. С.3-48.

¹¹ Його ж. Про національну аристократію та про три основні методи її організації: класократію, охлократію і демократію // Хліборобська Україна (Відень). 1921. Кн.3, Зб.5/6. С.3-74; 1922-1923. Кн.4, Зб.7/8. С.41-199.

¹² Його ж. Про політику, як умілість вибору такого методу здобування та організації влади і організації громадянства, який-би уможливив будову і збереження окремої держави на українській землі і забезпечив існування та розвиток української нації // Хліборобська Україна (Відень). 1925. Кн.5. С.93-216.

¹³ Пеленський Я. Археографічний вступ // Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. К.; Філадельфія, 1995. Т.6, Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. С.15-16.

¹⁴ Липинський В. Повн. збір. творів, архів, студії / Ред. Я.Пеленський. К.; Філадельфія, 1995. Т.6, Кн.1: Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму. С. XLIII.

¹⁵ [Дорошенко Д.І.] Забаревський М. В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. Відень, 1925. 51 с.

¹⁶ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.XLVI.

¹⁷ Лисяк-Рудницький І. В'ячеслав Липинський // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. - К., 1994. Т.2. С.140.

¹⁸ [Білас Л.] Л.Р.Б. Краків, Женева і філіяція "Кричевського": До родовідної мислення В.Липинського // Липинський В. Твори. Філадельфія, 1980. Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. С.LXXXVII; Пеленський Я. В'ячеслав Липинський - засновник державницької школи в українській історіографії // УІЖ. 1992. № 2. С.140; Масненко В.В. Вказ.праця. С.241.

¹⁹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.XLVII.

²⁰ Антонович М. В.Липинський і Д.Дорошенко // Укр.історик. 1982/1983. № 3/4(76/76), 1(77). С.17.

²¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.10-11.

²² Там само. С.13.

²³ Там само. С.17.

²⁴ Там само. С.21.

²⁵ Там само. С.32.

²⁶ Там само. С.37.

²⁷ Там само. С.185 (примітка).

²⁸ Там само. С.51-52.

²⁹ Либман Г.И., Варбузов А.В., Сухарева Э.О. Теории элит // Социально-политический журнал. 1997. № 4. С.106-115; Арон Р. Поколение на стыке веков: Вильфредо Парето // Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Ред. и предисл. П.С.Гуревича. М., 1993. С.444-462; Потульницький В.А. Схеми і періодизації історії України в українській історіографії 19-20 ст.: проблеми теорії та методології // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] / Історіографічні дослідження в Україні [Вип.10]: Об'єднаний випуск зб. наук. праць на пошану акад. В.А.Смоля (3 нагоди 25-річчя наукової діяльності та 50-річчя від дня народження): У 2 ч. К., 2000. Ч.2: Історіографія. С.448-449.

³⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.61.

³¹ Там само. С.66.

³² Там само. С.71.

³³ Там само. С.73.

³⁴ Там само. С.73.

³⁵ Там само. С.83.

³⁶ Там само. С.114-115.

³⁷ Чижевський Д. В'ячеслав Липинський як філософ історії // Філософська і соціологічна думка. 1991. № 10. С.56.

³⁸ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.117.

³⁹ Там само. С.122.

⁴⁰ Крупницький Б. Українські історіографічні проблеми: 3. Силуети українських істориків ХХ ст. (народники і державники): IV. В'ячеслав Липинський // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: Зб. статей / На правах рукопису. Мюнхен, 1959. С.103.

⁴¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.131.

⁴² Современная западная социология: Словарь. М., 1990. С.416-417; Политология: Энциклопедический словарь / Ред. и сост. Ю.И.Аверьянов. М., 1993. С.402-404; Большой толковый социологический словарь: В 2 т. М., 1999. Т.2. С.481-482.

⁴³ "Аристократією натомість зву я всяку правлячу і провідну в даній добі верству (те, що в західно-європейській літературі називають тепер "елітою") без огляду на її походження" (Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.XLVII).

- ⁴⁴ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби // Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, 1991. Т.3: Україна на переломі 1657-1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. С. XLIII; Ортега-і-Гасет Х. Безхребетна Іспанія // Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори. К., 1994. С. 180-181; Тукаленко І.А. Вказ. праця. С. 14.
- ⁴⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 70-71, 81-82.
- ⁴⁶ Там само. С. 142-143.
- ⁴⁷ Там само. С. 145.
- ⁴⁸ Там само. С. 150.
- ⁴⁹ Там само. С. 150-152.
- ⁵⁰ Білас Л. Вячеслав Липинський як історик кризової доби... С. LXIV, LXVII.
- ⁵¹ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 155.
- ⁵² Там само. С. 164.
- ⁵³ Там само. С. 174-175.
- ⁵⁴ Кочубей М. Думки Гетьманця: I. Трудова Монархія як завершення радянської системи; II. Про те як можна було-би вирішити земельне питання // Хліборобська Україна (Відень). 1920/1921. Кн.2, Зб.2/4. С. 122-139.
- ⁵⁵ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 188.
- ⁵⁶ Там само. С. 192.
- ⁵⁷ Там само. С. 194.
- ⁵⁸ Там само. С. 196.
- ⁵⁹ Там само. С. 208-209.
- ⁶⁰ Там само. С. 216-230.
- ⁶¹ Там само. С. 230-245.
- ⁶² Там само. С. 230-231.
- ⁶³ Там само. С. 261-270.
- ⁶⁴ Там само. С. 245.
- ⁶⁵ Там само. С. 279.
- ⁶⁶ Pyziur E. V.Lypyns'kyj's Idea of Nation // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol.9, № 3/4. P.302-304; Чижевський Д. Вказ. праця. С. 52.
- ⁶⁷ Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, 1976. Т.7: Листи Осипа Назарука до В'ячеслава Липинського. С. 27.
- ⁶⁸ Масненко В.В. Вказ. праця. С. 220.
- ⁶⁹ Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания // Вебер М. Избранные произведения. М., 1990. С. 389.
- ⁷⁰ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 343.
- ⁷¹ Пизюр Є. Вячеслав Липинський і політична думка західного світу // Сучасність (Мюнхен). 1969. № 9. С. 114.
- ⁷² Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С. 212 (примітка).
- ⁷³ Там само. С. 156-157 (примітка).
- ⁷⁴ Там само. С. 187 (примітка).
- ⁷⁵ Там само. С. 193 (примітка).
- ⁷⁶ Там само. С. 347.
- ⁷⁷ Там само. С. 349.
- ⁷⁸ Там само. С. 353.
- ⁷⁹ Там само. С. 360.

- ⁸⁰ Там само. С.367.
⁸¹ Там само. С.374.
⁸² Там само. С.379.
⁸³ Там само. С.382.
⁸⁴ Там само. С.385.
⁸⁵ Там само. С.387.
⁸⁶ Там само. С.389.
⁸⁷ Там само. С.394.
⁸⁸ Там само. С.399.
⁸⁹ Там само. С.399.
⁹⁰ Там само. С.401.
⁹¹ Там само. С.408.
⁹² Там само. С.418-419.
⁹³ Липинський В. Народи поневолені і народи недержавні // Політика (Львів). 1925, 10 жовт. № 1. С.4-5.
⁹⁴ Його ж. Листи до братів-хліборобів... С.421-428.
⁹⁵ Там само. С.421.
⁹⁶ Там само. С.425.
⁹⁷ Там само. С.351-352.
⁹⁸ Там само. С.428-437.
⁹⁹ Там само. С.437-451.
¹⁰⁰ Там само. С.451-467.
¹⁰¹ Там само. С.34, 59, 61, 86, 106, 154, 161, 311 (примітки).
¹⁰² Там само. С.147, 162 (примітки).
¹⁰³ Пизюр Є. Вказ.праця. С.107; [Білас Л.] Л.Р.Б. Краків, Женева і філіяція "Кричевського"... С.LVI-LVII; Pelenski J. V.Lyruns'kuj and the Problem of the Elite // Harvard Ukrainian Studies. 1985. Vol.9, № 3/4. Р.331-332; Потульницький В.А. Нариси з української політології (1819-1991): Навч. посібник. К., 1994. С.153.
¹⁰⁴ Липинський В. Листи до братів-хліборобів... С.175 (примітка).
¹⁰⁵ Там само. С.193 (примітка).
¹⁰⁶ Там само. С.187 (примітка).
¹⁰⁷ Там само. С.374 (примітка).
¹⁰⁸ Там само. С.212, 331 (примітки).
¹⁰⁹ Там само. С.245-247 (примітка).
¹¹⁰ Там само. С.243-244 (примітка).
¹¹¹ Там само. С.279-280 (примітка).
¹¹² Там само. С.322-324 (примітка).
¹¹³ Там само. С.109, 125, 174, 292 та ін.(примітки).
¹¹⁴ Там само. С.ХХ-ХХІІ.
¹¹⁵ Там само. С.ХLІІІ.
¹¹⁶ Там само. С.ХLVІІІ.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ

Оксана Ковальчук

ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ В ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Протягом багатьох десятиліть вітчизняна та зарубіжна історіографія оперували категорією “історизм”. Однак, такий звичний для зацікавленого читача термін і обов’язковий для кожного історика метод дослідження насправді виявився недостатньо “прозорим” для того, щоб стати допоміжним знаряддям в руках історика. Навпаки, цьому терміну притаманний полісемантизм, власний шлях розвитку та коло проблем, які заслуговують на окреме дослідження. Зрештою, таких досліджень, присвячених саме принципу історизму як у радянській, так і в зарубіжній історіографії існує немало. Не вдаючись до широкого історіографічного огляду, зосередимо увагу саме на складності визначення принципу історизму. Оскільки, він був однією з базових категорій радянської історіографії, то саме радянська історична наука намагалася підвести наукову базу під принцип історизму, виходячи з його об’єктивності, тобто властивості, що притаманна самому історичному буттю. Дослідження історизму здійснювалося на основі системного підходу: “Звертає увагу на себе те, що можливість виявити об’єктивний зміст предмета в історії пов’язується перш за все з системним підходом”¹.

Поєднання принципу системності й історизму відбулося ще у вченні Гегеля. Гегелівське вчення, зазнавши ідеологічних перетворень, переходить до марксизму, але при цьому цілком зберігає свій зміст².

Перетворення історизму на метод є однією з провідних тенденцій радянської історичної методології, що й було закріплено в Радянській історичній енциклопедії 60-х років як принцип наукового мислення, що розглядає всі явища в їх розвитку за певними об’єктивними законами: “Історизм як методологічний принцип марксистської історіографії вимагає будь-яке явище минулого і сучасного розглядати по-перше, в процесі його виникнення, розвитку і зміни, по-друге, у зв’язку з іншими явищами і умовами даної епохи, по-третє, з конкретним досвідом історії, який дозволяє встановити не тільки безпосередні, але й окремі наслідки явища або процесу, що вивчається. Всі ці вимоги внутрішньо взаємозв’язані. Перша - орієнтує на вивчення внутрішніх законів досліджуваного явища, виокремлення головних подій його розвитку і його якісних особливостей на різних стадіях розвитку. Друга - підкреслює своєрідність і єдність кожної даної соціальної структури, окремі елементи якої можна зрозуміти лише в її співвіднесенні з цілями. Накінець третій пункт відображає єдність, спадковість й поступальність історичного процесу, в якому будь-яке явище є зрозумілим, лише будучи співвіднесеним не тільки з минулим, але й з майбутнім, в якому виявляються тенденції його подальшого розвитку”³.

Отже, в такому вигляді історизм постає як метод. Розглянемо тепер, що ж таке метод. Метод - це перш за все система правил і прийомів підходу у вивченні явищ.

За П.Копніним, метод - це правила дії, стандартні й однозначні; якщо немає стандартності й однозначності - немає і методу.

Стандартність і однозначність правил дії, як ознаки історичного методу в свій час піддав критиці К. Поппер⁴.

Основною ознакою системності є зінтегрованість її елементів, але історія занадто багатоліка і неоднозначна для того, щоб всі її елементи можна було зінтегрувати в єдине ціле. Як відмічав Леві-Стросс, історія є сукупністю множин, число яких нескінчене, тому, намагаючись охопити його як систему в певній історичній концепції, ми відриваємо лише частину від цілого. В цьому він вбачає основне протиріччя історії як науки, а, отже, і її методів: нескінчене вимірюється за допомогою кінченного⁵. Цей же дослідник спробував використати системний підхід до вивчення історії, але попередньо звузивши її рамки. Все ж в західній науці історизм зазнає кризи, що співпадає з кризою методологічного підходу.

На окрему увагу заслуговують роботи радянських вчених, які намагалися подолати цю кризу через принцип системи, що розвивається⁶. Поняття історизму видозмінюється. За М.Баргом історизму притаманний так званий хронотоп; тоді історизм - це спосіб мислення в хронотопі соціальними категоріями⁷. Присутність у визначенні соціальної площини породжує нові проблеми, які змушують дослідника вдаватися до розділення поля діяльності історика і соціолога. Зрештою, невідповідність предмету історії та методу її дослідження змушують автора констатувати той факт, що у 80-ті роки, так само, як і в 60-ті, суто історичного методу все ще не було знайдено.

Але історизм не припинив свого існування, до нього знову і знову повертаються дослідники. Ця категорія є продуктивною, оскільки намагається означити суто історичну проблематику, визначити природу історії, специфіку її буття. Історизм як категорія новітніх досліджень, особливо в західноєвропейській історіографії, заслуговує на окреме дослідження, оскільки, після періоду занепаду до неї знову повертаються вчені.

В даній роботі ми визначимо тільки окремі тенденції в пострадянській історіографії, що пов'язуються з переосмисленням історизму. По-перше змінюється сам зміст категорії. У 90-х роках робиться нова спроба переосмислення суті історії та методу її дослідження, що спрямовується в бік суб'єктивного сприйняття історичного матеріалу та ролі авторської інтерпретації в процесі його дослідження⁸. По-друге, виділяються різновиди історизму⁹.

Отже, проблема історизму актуальна з огляду на свою багатовимірність та поліфункціональність. Тому так важливо повернутися до початків виникнення цього поняття і розглянути підходи до вивчення історії, що існували в історіографії доби романтизму.

Історизм - поняття, яке змінювало свою семантику протягом десятиліть. Тому перед нами стоїть завдання визначити зміст цього поняття відносно до початку ХІХ століття. Для нас історизм буде виступати як комплекс історіографічних проблем, що концентруються навколо виявлення і дослідження специфічної реальності - історичного буття. До нього входить проблема авторської історичної візії. Дослідження

необхідно вести паралельно з самим процесом усвідомлення істориками-романтиками сутнісних рис історичного процесу. Зв'язок історика-дослідника з об'єктивною сутністю історії як релятивної матерії, та історизм як входження історичної реальності до історіографічних концепцій. Лінію нашого дослідження можна означити як встановлення декількох проблемних точок та перехід від однієї до іншої: історіографічна традиція в контексті домінуючої розумової парадигми (раціоналізму) - Велика Французька революція - історизм як реакція на історіографічну кризу. Саме таку логіку дослідження підказує повторене в багатьох працях, присвячених романтизму твердження, що пов'язує всі три явища в єдине ціле. А саме те, що романтизм ініціює появу історизму, а сам романтизм є багато в чому наслідком Великої Французької революції (далі - ВФР) і сам по собі був сукупністю декількох культурологічних традицій.

Самі часові рамки романтизму є досить відносними: для французької історіографії добою романтизму вважається кінець XVIII - початок XIX ст. (до 30-х років включно)¹⁰, так само, як і для німецького; тоді як для Польщі ці хронологічні рамки зсуваються до 20-х років XIX ст., вважаючи, що до того часу тривала преромантична доба¹¹; для української ж історіографії нижньою межею є 30-ті роки XIX ст.¹²

Тому, пов'язуючи виникнення історизму з романтичною добою, початки проникнення до історіографій різних країн "історизуючого" підходу є теж досить відносними. Особливою проблемою є зародження історизму та перетворення його на гносеологічний метод. Більшість дослідників пов'язують виникнення історизму з добою романтизму, вважаючи його невід'ємною рисою романтичного світогляду¹³. Навіть ті автори, які відносять ознаки історизуючої свідомості до більш раннього періоду, змушені визнавати його якісні зміни на етапі романтизму. Так один з найавторитетніших дослідників історизму Ф.Майнек, пов'язуючи історизм з індивідуалізмом і рухом, кульмінаційним моментом вважає саме добу романтизму¹⁴.

Причини виникнення як романтичного світогляду, так й історизму прийнято пов'язувати з ВФР, але стосовно історіографії такий зв'язок був досить умовним, оскільки базувався на аргументі про поширення демократичних тенденцій. Постає питання: чому саме факт усвідомлення ВФР став як переломним у переході від класичного світогляду до романтичного, так і показовим для самої романтичної історіографії? Для того, щоб вирішити це питання, необхідно звернутись до самої ВФР, до її сутнісних рис, які виділяє перш за все сучасна історіографія. Один з провідних сучасних дослідників ВФР Ф.Фюре відмічає такі її сутнісні риси, як: 1. Революція - це особлива форма руху, їй притаманна властивість вносити зміни. Тому: "Революцію як подію характеризує наявність модальності в самому історичному діянні"¹⁵. 2. Вона виробила особливу логіку революційних подій: "В концепції революції міститься дещо, що не підкоряється логічному ланцюгу причин і наслідків, а обумовлено лише її історичним ходом - це поява на історичній сцені такої практичної й ідеологічної тривалості, яка не вписується ні в які існуючі системи"¹⁶. 3. Внесення змін у співвідношення: час і подія.

Можна зауважити, що ця характеристика дана нашим сучасником, і до XIX ст. Відповісти на це можна лише тим, що концепція Ф.Фюре здобула популярності

лише тому, що підмітила сутнісні риси самого явища. Сутнісні, а отже, об'єктивно існуючі, притаманні самій ВФР, на які не могли не звернути увагу її історіографи у ХІХ ст. Але ця гіпотетична думка має й історіографічне підтвердження: суперечки в самій французькій історіографії про ступінь новизни такого явища, як ВФР. Класицисти стверджували його типологічність, романтики - неповторність та індивідуальність¹⁷. Але метою нашого дослідження не є питання політичної вагомості ВФР, нас вона цікавить не сама по собі, а як типове явище нетипового ряду унікальних подій, які не вкладаються в узагальнюючі схеми, зокрема - ламають схематичні побудови; події, що вимагають для свого усвідомлення пошуку нових інтелектуальних методик. Своєю появою вони розривають старий дискурс і входять проективно до нового, який тільки-но намітився в історіографії кінця ХVІІІ - поч. ХІХ ст. На думку Ф.Фюре неможливо здійснити порівняльний аналіз Англійської та Великої Французької революцій саме тому, що вони належать до двох різних культурологічних дискурсів¹⁸. Одним з наслідків ВФР для історіографії є постановка питання про наявність розривів в причинно-наслідковому ланцюгу історичних явищ.

Криза в історіографії виникає там, де історик зустрічає опірність історичного матеріалу. Під опірністю матеріалу в ХІХ ст. ми розуміємо невикладання фактографічного матеріалу в абстрактні метаісторичні схеми просвітительської історіографії. Причиною є те, що подія має свою власну логіку розвитку, коли причини, що її породили не стикаються з власними наслідками, або коли саме явище містить декілька структур, що вимагає комплексного охоплення не тільки провідних тенденцій, але й деталей, тоді, як метасистема їх ігнорує. Спробуємо проілюструвати явище опірності історичного фактажу історіографічним методикам на прикладі кризових явищ, характерних для історіографії зазначеної доби. Один з дослідників ВФР - Токвіль намагався дослідити її через схему раціоналізованої метаісторії як процес і результат, а не як подію і розрив, що стає причиною концептуальної кризи: "Між причиною і наслідком, між Людовиком ХVІ і Бонапартом лежить пуста сторінка, так і не написана Токвілем з питаннями, які він ставить, але на які не знаходить чіткої відповіді: чому процес переходу від Старого Порядка до Нового пішов революційним шляхом?... В його працях ніде немає узгодження між теорією Французької Революції та реальною революційною дійсністю"¹⁹. Неузгодженість причин і наслідків, теорії та практики невдовольняє самого Токвіля, який, розуміючи недосконалість такого дослідження, не знаходить інших методологічних прийомів, що поглиблює історіографічну кризу.

Інший приклад стосується кризи, пов'язаної з структурою предмету дослідження, коли видається неможливим застосування характерного для Просвітництва методу вибіркової до історичного фактажу з характерним упусканням (ігноруванням) деталей, оскільки деталь і є структурною одиницею самого явища. Опущання деталі містифікує предмет дослідження. Це досвід написання Сісмонді «Історії італійської республіки в середні віки». Складність дослідження полягає у віднайденні домінанти в такому історичному явищі, як італійська республіка. Її, власне, складають історія боротьби декількох відмінних між собою держав за свою незалежність. Саме ця відмінність і визначає зміст

предмету дослідження. Відмінність, що у фактографічному матеріалі представлена великою кількістю епізодів, дипломатичних інтриг, війн, що власне й давали можливість реалізувати принципи республіканізму на практиці в період тотального утвердження в Європі абсолютистської форми правління. Абсолютизм добре вкладався в узагальнюючі схеми метаісторії з її системотворчим центром у вигляді провідної ідеї, наперед визначеного і незмінного сенсу історії, а от такий деталізований матеріал створював враження просування по лабіринту. Такий матеріал сам диктував принципи дослідження, систему опису. Найбільш адекватною формою дослідження, за відсутності інших, був детальний опис, що почасти не задовольняло тогочасного читача, звиклого до прозорих і чітких конструкцій, до історій, в яких історичний фактаж лише ілюстрував авторську ідею, і ніяк не нав'язував своєї власної логіки. Сам Сісмонді відчував перед такого роду матеріалом страх просвітителя. Використати саме такий метод дослідження його штовхала безвихідь перед історичною фальсифікацією; він не міг зігнувати деталь на користь абстрактної ідеї, оскільки сама деталь і визначала сутність явища. В той же час, якщо матеріал дозволяв (тобто навіть при упусканні деталі структура явища зберігалася), автор охоче йшов на її ігнорування²⁰.

Для подальшого дослідження необхідно уточнити зміст поняття “історизм”, прийнятний саме для доби романтизму. Не дивлячись на наявність численних визначень “історизму”, а вірніше враховуючи все різноманіття словесних формул, що існували на поч. ХІХ ст., можна виділити концепт, присутній у більшості з них. Вимога дослідження історичного колориту, підвищений інтерес до одиничних, неповторних історичних явищ, надання переваги індивідуальним характеристикам історичного об'єкту перед загальнотипологічними - це ті вимоги, які епоха, суспільна думка, професійна критика ставлять перед дослідником. Врахування історичного колориту визначає міру інтересу й популярності самого історичного дослідження. Але, безумовно, термін “колорит” не належить до сфери образотворчого мистецтва, не вичерпується він і поясненням “яскрава історична деталь”. Це швидше знаковий термін, який по-перше актуалізує ті теми, якими взагалі не цікавилось Просвітництво, або відносило до другорядних; по-друге, означає цілий ряд категорій, які пов'язані з осмисленням нової (до цього незнаної) якості історичного буття - її релятивності. Такі категорії, як історичний час, мінливість, наповнення, суперечливість, внутрішня структура події та власна логіка її розгортання в історії, тема конечності, вмирущості як основна характеристика історичних об'єктів. Власне цей термін ми можемо віднести до так званих пакетних категорій, якими оперувала романтична думка (термін “пакетне поняття” вводить О.Вайнштейн - див. посилання). Його родовою ознакою є полісемантизм, перебирання одним терміном значення одразу декількох, поєднаних спільністю означуваного явища. Тезуарусне визначення є розмитим, спостерігається змістовне перетікання. Зміст конкретизується, лише будучи поставленим у певний контекст; в той же час, він має певні межі інтерпретації, окреслені означуваною парадигмою (в даному випадку - характеристикою релятивності історії), і не є довільним.

На наш погляд, історизм, перш за все, виявляється як метод. Метод, який виник не шляхом абстрактного теоретизування, а внаслідок зіткнення теорії з практикою, а швидше шляхом емпіричним, як накопичення певних сутнісних даних, не задіяних традиційною схемою історії, які вимагали осмислення і врахування. Певне протиріччя між комплексом практичних пізнавальних прийомів, спрямованих на досягнення мінливої історичної реальності та старою системою мислення, зорієнтованою на метаісторію, створило опозицію між системним й історичним аналізом. Така опозиційність проявлялася на рівні вибору певного алгоритму дослідження (в одному випадку - тяжіння до схематизму, який ігнорує зміну, в іншому - мінливість, нестійкість форм як обов'язковий елемент); різниця в тематиці (за допомогою історизму досліджуються такі теми, які не цікаві для метаісторії: наприклад - історія провінції); в описі (для метаісторії необхідна наявність незмінних законів розвитку, тоді як історизмом такі закони часто виводяться з самого матеріалу і не є наперед заданою умовою).

Хоча саме в добу романтизму поняття та категорії, що утверджували в історії застиглість і одвічність метасистеми були піддані ґрунтовній критиці, але, все ж, вони продовжували активно використовуватись самими романтиками, оскільки вносили ілюзію упорядкованості в хаос історичного потоку. Тому досить дивними є висновки одного з найґрунтовніших дослідників романтизму Б.Реізова про неможливість провести системне порівняння історичних концепцій істориків романтичної доби²¹. Якраз такий зв'язок і простежується між французькими істориками - романтиками, та й сам дослідник почасти простежує його: не дивлячись на те, що фактично кожен історик утворює власну історичну школу, метаісторична історіософія Кузена впливає фактично на всі концепції істориків, творчість яких досліджує Б. Реізов. Для Гізо, Т'єррі, Кіне, Баланша, так само, як і для Сісмонді характерним є спроба подолання історії, вихід за межі її часового виміру. Такий підхід є характерним і для німецької історіографії доби романтизму, так, як і для польської, яскравим представником якої був Лелевіль. Не менш характерним він є і для українських істориків, які простежували в історії ідею теогенезу²².

В добу романтизму продовжується зберігатись теоцентричність сенсу історії: "...я бачу присутність Бога в законах" говорить Гізо²³; Барант намагається простежувати "головні віхи великого історичного шляху, вказаного проведенням"²⁴, для українських романтиків буття тісно пов'язане з теологічними засадами²⁵. В добу романтизму провідна історична ідея втрачає свою теоцентричність на користь раціоналізованим її характеристикам. Якщо теоцентризм і зберігається, то набуває цілком раціоналізованого звучання: Бог представляється у вигляді певної розумної керуючої сили. Раціоналізація провідної історичної ідеї підсумовується гегелівською тезою: "Все дійсне (в тому числі й історичні форми) - розумне". Навіть в теологічних концепціях українських романтиків серце, яке є чутливим, перебирає функцію розуміння. Знаковим для періоду романтизму є те, що провідні історичні ідеї отримують історичне походження, тобто вони виводяться з самого історичного матеріалу, як правило з того, на якому "спеціалізується" дослідник: сферою зацікавлення Т'єррі є середньовіччя, звідти він бере і провідну для історії Франції теорію

завоювань; Гізо, навпаки, звинувачують в осучасненні історичного минулого; Шлегель, займаючись прамовами, там же знаходить всесвітню історичну ідею. Звичайно, такий підхід звужував коло джерел, утверджував в історіографії принцип вибірковості, надавав всьому історичному процесу типологічних рис, характерних для самої системотворчої ідеї. Показовим є той факт, що історичний портрет Хлодвіга у Гізо носить портретну схожість з Наполеоном²⁶.

Отже, історіографічні концепції зазначеного періоду продовжують утверджувати трансцендентальні схеми історії у вигляді сенсу історії та його сутнісних рис: неперервність, незмінність та раціональна логічність історії, відкритої для інтелектуального розуміння. Але також в цей час вона зазнає трансформації. Постає питання, чому вона видозмінюється, впускаючи до старих схем такі категорії, які хоч і спрямовані на утвердження трансцендентальної неперервності історії, змушені все ж долати в собі ознаки мінливої історичної сутності? Адже той же романтизм, проявляючи генетичний зв'язок з класичним типом мислення, оперує вже іншими категоріями. До них належать такі: поняття "національний дух", яке хоча й діє у спільному семантичному полі трансцендентальних термінів подібності й повтору, що поза простором і часом з'єднують різнорідні історичні явища і події, віднаходячи сенсуальну спільність національної історії, все ж визнає, хоча б на рівні існування багатоманітності національних ідей, принцип індивідуалізму, неповторності; "традиція" - яка, відшукуючи першопочатки серед різноманітних історичних форм, все ж таки визнає їх різноманітність. Завдяки їй романтики виділяли нове на основі незмінного. До таких же понять належить й "еволюція" - хоча воно і зв'язує єдиним організуючим принципом всі історичні події, відшукуючи в кожному явищі його системну зв'язаність, але допускає постійну кореляцію і відозміну. Зрештою, на рівні емпіричного опису принцип логічного непротиріччя поступається місцем діалектиці. Спостерігається збільшення кількості самих історичних категорій: колорит епохи, історичний час, актуалізація проблеми джерела і т.д.

Як історія входить до метаісторії? Це відбувається через зіткнення метасистеми з методом. Хоча і система і метод - категорії теоретичного плану, але для даної епохи - метод, ще не будучи цілком відрефлектованим, належить до площини практики, тоді, як системний аналіз - це все ж площина теоретична. Саме невідповідність теоретичних конструкцій практичному випробуванню породжують необхідність зміни дослідницьких засад. Один з доказів усвідомлення безсилості теоретичних побудов як таких, що не дають обіцяних результатів знаходимо у джерелознавстві кінця XVIII - поч. XIX ст.: "...критика джерела з позицій раціоналізму не виключала суб'єктивності у визначенні достовірності. Це показала вже полеміка Болтіна зі Щербатовим. Обидва вчених в оцінці достовірності, наприклад, Іоакімського літопису опиралися на подібні логічні правила, але прийшли, тим не менше до протилежних висновків"²⁷. Отже, логіка аналізу джерел, заснована на обмеженні їх семантики, не спрацювала, що спонукає дослідників змінювати підходи вивчення джерел. У XIX ст. розповсюджується герменевтичний підхід до вивчення джерела, зорієнтований на його полісемантизм, ставлення до нього як до пам'ятки епохи. В цей час спостерігається розвиток наук, які головним предметом

своїї діяльності вважали виявлення не так типологічних, як індивідуальних особливостей самого джерела. Найкращим методом спілкування як з історією так і з джерелом є діалог. Діалогізація як метод публікації джерела через сітку авторських коментарів є, на думку В.Козлова, новою методологічною рисою археографічної роботи в ХІХ ст.: "...коментарі вносили в публікацію елементи діалога публікатора з джерелом. Вступаючи в складні відносини з текстом джерела, вони розширювали історичний контекст джерела, підкреслюючи ті чи інші особливості його змісту"²⁸. Діалог як стиль написання історії дає бажане поєднання історичного колориту і авторського бачення історії. В період романтизму популярними є як публікації подорожніх заміток авторів минулих епох, так і здійснення подорожей самими істориками-романтиками для вивчення місцевого колориту.

Працюючи з історичними документами, історики відмічали присутність великої кількості матеріалу, що стосується історичного факту, події, діяча, але не вписується в загальноісторичні схеми історії саме з огляду на колористичний, нетривкий характер (зникають разом з епохою, людиною, подією). Пристосовуючи історичний фактаж до метаісторичних схем, історики втрачали його історичну "закоріненість". Це гостро відчував Т'єррі: "...продовжуючи пристосовувати факти до своєї мети, я з цікавістю придивлявся до них навіть тоді, коли вони не могли бути використаними для справи... і кожен раз, коли я знаходив хоч трохи життя й місцевого колориту в персонажах або подіях середньовіччя, я відчував хвилювання"²⁹. Сам історичний фактаж ставив декілька завдань, одне з них - необхідність враховувати історичний колорит, що саме по собі в добу романтизму перетворювалось на методологічну засаду. Наскільки остання не вписувалась до метаісторії, конфронтуючи з нею показує творчість Баранта. Починаючи роботу над «Історією герцогів Бургундських», він цілком виходив з метаісторичних переконань: написати таку історію, щоб в ній всі явища і події були зв'язаними, щоб між ними простежувалась логіка причинно-наслідкового зв'язку, який би виводив читача до першопочатку, великої історичної ідеї, сенсу історії. Але в той же час занурення в історичний матеріал змусило автора замість системної зв'язаності подати галерею історичних портретів, де кожен розповідав про щось своє, не проявляючи схильності об'єднатися у велике ціле. Автор, намагаючись вникнути в логіку середньовічної історії, забував вказувати на провідну ідею, при описі тогочасних історичних подій застосовував прийоми, характерні для середньовічних хронік, що зробило його дослідження почасти незрозумілим і чудернацьким для тогочасного французького читача³⁰.

Вимога до колористичності історіописання, змушує авторів змінювати тематику, відшукувати у вітчизняній історії яскраві сторінки. Так, зокрема, для української історіографії є характерним в цей час інтерес до козачини.

В той же час актуалізація проблеми джерела, як окремого виду діяльності сприяла розширенню джерельної бази. Початок ХІХ ст. для Російської імперії ознаменувався розповсюдженням ідеї збирання і збереження історичних джерел³¹. Виникає велика кількість приватних архівів, серед них зустрічаються спеціалізовані за певною тематикою: джерела до військової, економічної, соціальної історії. Тобто,

в історіографії з'являється переконання про неоднорідність самої історії, про наявність багатоплощинного простору, який не можна досягнути лише за допомогою історії права або владних структур. Власне це є однією з методологічних вимог дослідження всіх наявних історичних площин, не обмежуючись рамками політичної історії. Такий підхід вносить зміни і до метаісторії: для неї обов'язковою стає наявність багатовимірності, оскільки тільки в ній метаісторія може віднайти свою системотворчу ідею, яка тільки, відбившись в кожній історичній площині, може вважатись провідною історичною ідеєю. Поєднання метаісторії з багатоплощинністю було продуктивним саме для історій так званих недержавних народів. Для прояву абсолютної ідеї вже не є принципово важливим присутність того чи іншого факту, тієї чи іншої площини в історії народу. Якщо якась з них відсутня в силу специфіки історичного розвитку (наприклад, наявність державності), то це не означає, що в його історії сенсу не існує, адже абсолютна ідея пронизує всі прояви історичного буття, отже її присутність можна відшукати в інших (культурологічній, економічній і т.д.) площинах. Ця теза наносить удар по просвітительській тематичній вибірковості - надання пріоритету державотворчій тематиці. До неї через оновлену історіософську систему про існування історичних і неісторичних народів ще раз повертається Гегель. Провідною ідеєю його історіософської концепції є ідея державності, що й влаштовує суд над народами, визначаючи історичну чи неісторичну роль на основі зреалізованості в їх історіях державного первня. Тому для нього продуктивною залишається площина політичної історії, в якій абсолютна ідея проявляється фактично в класичній чистості і прозорості. Але такий підхід звужує засадничі методологічні принципи самої романтичної історіографії. Саме їй вдалося розширити вузькість просвітительської тематики далеко за межі політичної історії. Втрата її пріоритетної ролі актуалізує будь-які історичні форми, в яких проявляється сутнісна для національної історіографії історична ідея. Такими є власне етногенетичні концепції.

В романтичну добу ставиться під сумнів взагалі об'єктивність існування сенсу історії. Адже, якщо провідними ідеями історичного розвитку є поглиблення раціональних засад, моральності, добра, краси і т.д., то як оцінити таке явище, зокрема, в історії України, як період Руїни (в історіографії доби романтизму цей період, як правило потрактовується як такий, що позбавлений будь-якого сенсу³²). Наявність перервності в розвитку абсолютної ідеї повертає їй часовий вимір, а, отже, позбавляє трансцендентальності. Взагалі, розповсюдження думки, що найголовнішою ідеєю історії є відсутність будь-якої ідеї, послаблює причинно-наслідковий зв'язок, між самими історичними явищами, що повертає історика до специфіки самого явища. Підвищенням інтересом в історії користуються явища одиничні, нетипові. Так І.Срезневський для своїх історичних портретів намагався вибрати персоналії, життєвий шлях яких був відмічений серією "перетворень". Ю.Хмельницький перетворювався з гетьмана на монаха, з монаха на князя, з християнина на мусульманина. "Особливо широка творча уява І.Срезневського розгулялася в нарисах, присвячених І.Брюховецькому... Автор послідовно провів свого героя через серію перетворень..."³³.

Коротке дослідження не вичерпує теми історизму в силу складності цього питання. В даному дослідженні ми спробували виявити сутнісні світоглядні зрушення, що відбулися в добу романтизму, і проникнення історизму через методологічні засади до метаісторії. Коротко підсумовуючи цей процес, можна зазначити що нова методологія дослідження, яка є наслідком практичної роботи історика вносить певну затьмареність в чистоту просвітницьких історичних побудов через надання метаісторичним раціоналізованим конструктам сутнісних рис історичного буття. Сама системотворча історична ідея проходить цілий ряд перетворень, набуваючи різних історичних форм. Контекст епохи накладає на неї свій відбиток, традиція поєднується з новизною, Майстерність багатоплощинної історії змушує відшуковувати історичний сенс в нових аспектах людського буття. Ідея розвитку вносить характеристику початкової неповноти абсолютної ідеї, яка збувається лише в історії, долаючи суперечності та зазнаючи ряду перетворень. Окремою темою є питання присутності історизму в ірраціональних концепціях історії. Адже саме романтизм відкриває нові позараціональні площини людського буття: історія як предмет емоційного відчуження інтуїтивного осягнення і т.д. Це дає поштовх для історіографії, базованої на інших, не раціоналізованих засадах.

¹ Барг М.А. Категории и методы исторической науки. М., 1984. С.130.

² Див.: Садовский В.Н. Карл Поппер, Гегелевская диалектика и формальная логика // Вопросы философии. 1995. №1. С.142.

³ Советская историческая энциклопедия: В 16 т. М., 1965. Т.6. С.454.

⁴ Див.: Поппер К. Злиденність історизму. К., 1994.

⁵ Див.: Levi-Strauss C.O. Criteria of Science in the Social and Human Disciplines //International Social Science Journal. 1974. Vol.16. №4.

⁶ Див. Коган М.С. Системность и историзм //Философские науки. 1977. №5. С.114-121; Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., 1987; Барг М.А. Указ. соч.

⁷ Барг М.А. Указ. соч. С.62-63.

⁸ Див.: Хвостова К.В. Финн В.К. Проблемы исторического познания в свете современных междисциплинарных исследований. М., 1997.

⁹ Див.: Дульнева Н.В. Взаємозв'язок теоретичного та практичного в історії: Автореф. дис. ... к.і.н. Львів, 1997.

¹⁰ Див.: Реизов Б.Г. Французская романтическая историография (1818-1830). Л., 1956.

¹¹ Див.: Зашкильняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше. Львов, 1986.

¹² Див.: Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII - середина XIX ст.). Харків, 1996.

¹³ Див. Topolski J. Metodologia Historii. W., 1984; Iggers G.G. The German Conception of History. Middletown, 1968; Реизов Б.Г. Указ. соч.; Вайнштейн О. Язык романтической мысли. О философском стиле Новалиса и Фридриха Шлегеля. М., 1994 та ін. праці.

¹⁴ Див.: Meinecke F. Die Entstehung des Historismus. Munchen, 1946.

¹⁵ Фюре Ф. Постигание Французской Революции. СПб., 1998. С.31.

¹⁶ Там же. С.32.

¹⁷ Реизов Б.Г. Указ. соч. С.61.

¹⁸ Фюре Ф. Указ. соч. С.35.

¹⁹ Там же. С.32.

²⁰ Реизов Б.Г. Указ. соч. С.39-40.

²¹ Там же. С.529.

²² Див.: Бовсунівська Т.В. Феномен українського романтизму. К., 1997. Частина 1: Теогенез і етногенез.

²³ Реизов Б.Г. С.183.

²⁴ Там же. С.138.

²⁵ Див.: Нахлік Є. Християнський субстракт історіософії Пантелеймона Куліша // Філософська думка. 1999. №5. С.102-118.

²⁶ Див.: Реизов Б.Г. Указ. соч. С.199-200.

²⁷ Козлов В.П. Российская археография в конце XVIII - первой четверти XIX в. М., 1999. С.256.

²⁸ Там же. С.346.

²⁹ Реизов Б.Г. Указ. соч. С.82.

³⁰ Там же. С.166.

³¹ Там же. С.263.

³² Див.: Кравченко В.В. Вказ. праця.

³³ Там само. С.289.

Наталя Юсова

ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ НАРОДНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ СРСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РР.)

Серед ключових напрямків досліджень радянських істориків з давньоруського періоду була концептуальна розробка проблем місця Київської Русі в історії трьох східнослов'янських народів та етнічного утворення східних слов'ян в цей період. В історичну науку того часу ця концепція ввійшла під назвою "давньоруська народність". Ґрунтовні і всеохоплюючі історіографічні дослідження процесу виникнення та формування даної теорії були відсутні в радянській науці. Відсутні вони і зараз. Практично залишаються не розкритими на історіографічному рівні такі питання, як: витоки даної концепції, хронологічний момент першого формулювання цієї проблеми, процес виникнення теорії в цілому. Не отримали об'єктивної відповіді питання про вплив на становлення теорії позанаукових чинників - ідеологічні втручання з боку Й.В. Сталіна та компартійного керівництва, компанія боротьби з націоналізмом та шовінізмом, необхідність дати ідеологічну відповідь нацистській расовій теорії про походження народів та їх роль у світовій історії (в контексті цього останнього не звернуто також увагу на зв'язок етногенетичних досліджень і формування теорії про давньоруську народність); фактор актуалізації єдності трьох слов'янських народів у зв'язку з німецько-фашистською агресією тощо.

В даній статті робиться спроба частково розглянути останні два соціокультурні чинники, які в наукознавстві зазвичай відносять до екстерналістських факторів. В першу чергу, - їх відображення у працях окремих фундаторів теорії "давньоруської народності" в часи німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

Неупереджене та виважене історіографічне висвітлення даної теми має на меті також запобігти широкому розповсюдженню поверхових, некваліфікованих і популяризаторських історіографічних оглядів виникнення концепції “давньоруської народності”. Зокрема, сучасний український археолог (фахівець з проблем мезоліту) і популяризатор давньої історії України Л.Л. Залізник¹, в одній із своїх численних публікацій з цього питання категорично стверджує, що: “Історіографічний аналіз свідчить, ... концепція давньоруської народності була сформульована в кремлівських кабінетах в умовах патріотичного піднесення перших повоєнних років”². При цьому жодних фактів й аргументів на користь викладеної думки він не наводить. Об’єктивний же історіографічний аналіз свідчить, що “патріотичне піднесення”³, справді, мало місце. Воно було одним із головних позанаукових чинників, які вплинули на розробку теорії про давньоруську народність, але сталося це не в “перші повоєнні роки”, а під час самої війни. До того ж інтелектуальні передумови для виникнення концепції склалися ще в довоєнний час⁴. Зокрема, в радянській історичній науці оформився перехід на нові позиції, як стосовно місця Київської Русі в історії трьох східнослов’янських народів, так і їх етнічного утворення⁵. Незважаючи на ідеологічні та інші позанаукові чинники радянська історична наука, виходячи із внутрішньої логіки розвитку науки взагалі, спираючись на кількісне нагромадження нових матеріалів⁶, продовжила більш-менш поміркований напрямок дореволюційної історіографії. З’єднуючою ланкою між ними були праці О.Є. Преснякова⁷.

Необхідність відновлення етногенетичних досліджень в СРСР (що призупинилися після смерті М.Я. Марра (1934 р.), під тиском політичних репресій 30-х рр., недовіри більшовицького режиму до етнології й антропології, спонукала сама німецько-фашистська агресія проти народів Радянського Союзу. Ця агресія на теоретичному рівні підкріплювалася націоналістичними й расистськими доктринами пангерманізму в новій нацистській інтерпретації. Варто розглянути історію та сутність цих доктрин, які відіграли роль інтелектуального каталізатора щодо радянської історіографії.

Родоначальниками пангерманізму були німецькі філософи Й.Фіхте і Г.Гегель⁸. Зокрема Г.Гегелю належить думка про “нову германську еру”, відлік якої він починає з епохи великого переселення народів. За Г.Гегелем виходило, що всюди в Європі носіями державної ідеї, організації та історичного прогресу виступали лише представники германських народів. Їм філософ приписує вибраність та перевагу у духовності над іншими народами. Сам Г.Гегель у своїх творах надзвичайно зверхньо відзивається про слов’ян. На його думку, тільки в Німеччині та частково в Скандинавії збереглася “чиста німецька раса”. Далі філософ повторює головне положення “норманістів” про заснування скандинавами Давньоруської держави⁹. Зауважимо: крайні ж погляди частини “норманістів” якраз і використали для обґрунтування своєї експансії проти східного слов’янства нацисти. Ось чому в воєнні та повоєнні роки в радянській гуманітарній науці посилилася боротьба з “норманізмом”. Деякою мірою ця боротьба вплинула на формування теорії “давньоруської народності”, про що мова піде далі.

Незважаючи на те, що гегелівська діалектика одночасно з утопічним соціалізмом Сен-Сімона, Фур'є та економічною теорією А.Смітта та Д.Ріккардо була одним із “трьох китів” марксистського вчення, ще в рік приходу А.Гітлера до влади “Партиздат” випустив книгу “Гегельянство на службі германського фашизму ...”¹⁰, а наприкінці Великої Вітчизняної війни в партійній пресі пролунала вимога до радянських філософів посилити критику реакційних сторін гегельянства¹¹. Проте, суворо критикувати Г.Гегеля компартійні ідеологи не могли собі дозволити, оскільки критика Г.Гегеля підривала б основи марксизму. А тоді логічно було б критикувати і К.Маркса.

Основною складовою частиною пангерманізму згодом став расизм. Його творцями ще в тому ж ХІХ ст. стали француз Ж.А. Гобіно та англієць Х.Чемберлен. Перший в своїй чотирьохтомній праці “Про нерівність людських рас” зробив виклад власної теорії щодо ієрархічної градації, витвореної на штучному принципі удаваних переваг¹². Він вибудовує внутрішню ієрархію вже самої білої раси, на вершину якої поміщає німців. Останніх Ж.Гобіно оголосив “істинними арійцями і сіллю землі”¹³. Х.Чемберлен, який вважається головним пророком німецького месіанства, в 1899 р. в двохтомній праці “Основи ХІХ століття”, присвяченому ролі “арійської” раси в історії, розглядає германську расу як єдину пружину історичного розвитку¹⁴. Всі негерманські народи, за Х.Чемберленом, - неповноцінні¹⁵.

Доктрини пангерманізму та расизму ХІХ - початку ХХ ст. розвинули ідеологи нацизму. Ці теорії потрібні були гітлерівцям для обґрунтування своєї експансії на Схід (“Drang nach Osten”) з метою завоювання “життєвого простору” для “вибраної арійської раси”. Всі ж інші народи, в першу чергу слов'ян, вони вважали за недолудків - напівтварин¹⁶, яких можна й потрібно знищувати. Саме тому Гімmlер в січні 1941 р. твердив, що “метою походу на Росію є скорочення слов'янського населення на 30 мільйонів”¹⁷. Ще в 1940 р. відомство Г.Гімmlера (СС) розробило секретну програму повного знищення слов'янства. Згідно з якою планувалося “расово придатну” частину слов'ян онімечити, інших або ліквідувати, або ж перетворити на рабів¹⁸.

Але одним із головних планів з геноциду народів Східної Європи був генеральний план “Ost”, що мав на меті не тільки ліквідацію Радянського Союзу як держави, а й **фізичне винищення** усього слов'янства з подальшою германізацією всієї Східної Європи до Уралу, а можливо, й до Сибіру¹⁹. Відповідно до плану “Ost” передбачалося знищити 120-140 мільйонів людей на території Польщі та СРСР. Серед них 25 млн - мешканців України²⁰.

Представники радянської гуманітарної науки, маючи для себе за дороговказ політичний курс ВКП(б), після приходу нацистів до влади (1933 р.) і аж до підписання німецько-радянського союзу (вересень 1939 р.), активно провадили науково-теоретичну боротьбу проти расових доктрин пангерманізму, фашистських фальсифікацій історії тощо. В цьому відношенні слід відмітити два важливих збірники наукових праць²¹. Найбільш цікавий з них - збірник статей провідних фахівців з питань всесвітньої історії - “Против фашистской фальсификации истории”. Серед інших, вміщених в ньому, варто виділити доробки Ф.І. Натовича (він же

і відповідальний редактор даного видання), Є.Г. Кагарова, Є.А. Космінського, М.П. Граціанського, академіка Є.В. Тарле. Наприклад, в статті Ф.І. Натовича “Фашизм и фальсификация исторической науки” показано методи історичних фальсифікацій нацистських істориків щодо всесвітнього поступу взагалі²². В статтях Є.Г. Кагарова та Є.А. Космінського піддано критиці расові теорії фашистів, що спотворювали середньовічну історію Європи²³. Викриттю політики “Drang nach Osten” і фашистської геополітики взагалі присвятили свої праці М.П. Граціанський і академік Є.В. Тарле²⁴. Робота науковців у цьому напрямку була продовжена під час Великої Вітчизняної війни та по її закінченні.

В роки війни боротьба радянських істориків з фашистською фальсифікацією історії, за висловом головного речника істориків-марксистів Г.М. Панкратової, набула значення “священного обов’язку і зобов’язаності будь-якої чесної і об’єктивної, прогресивної науки”²⁵.

Расово-націоналістичні теорії піддав критиці ще відомий російський історик О.Є. Пресняков, який, до речі, у 1907 р. зробив спробу постановки питання про “нову” “історичну” народність²⁶ доби Київської Русі, відмінну від попередніх та майбутніх етнічних утворень східних слов’ян²⁷. О.Є. Пресняков доводить безпідставність расистських поглядів вже згаданих Ж.Гобіно та Х.Чемберлена. Зокрема, вчений пише: “Антропология давно и твердо з’ясувала, що на земній кулі, взагалі, а в Європі, мабуть, особливо, ми дарма почали б шукати більш або менш чистих рас ... Основні антропологічні ознаки - будова кістяка, довго- або короткоголовість, колір волосся і т.д. - так перемішані в середовищі будь-якого з сучасних європейських народів, що встановити певний, хоча б у найзагальніших рисах, антропологічний тип для кожного з них зовсім неможливо. Точних, наукових, визначень народності за ознаками антропологічними бути не може”²⁸. Провідною думкою даної вступної лекції до свого університетського курсу 1907-08 рр. є дослідження теоретичних питань етногенезу східних слов’ян²⁹. Свій розвиток етногенетичні дослідження цього російського історика отримали в статті “Задачи синтеза протоисторических судеб Восточной Европы”, опублікованій, між іншим, в одному з маррівських збірників³⁰. У ній подано історіографічний огляд питань етногенезу східних слов’ян та методологічні засади етногенетичних досліджень. Важливість даної статті О.Є. Преснякова полягає в тому, що вона розвиває й доповнює погляди М.Я. Марра. Одним із ключових виразів теорії М.Я. Марра - є вираз - “доісторична розселеність”. Вона, на думку М.Я. Марра, є початком етногенезу будь-якого народу. Але у доісторичні часи розселяється не один, який-небудь, вже етнічно сформований народ, а “багаточисельні племена” різноманітних етнічних утворень, незалежно від виниклих згодом в кожному з цих дискретних історичних гнізд історичних народів і культур³¹. В цьому полягає квінтесенція концепції М.Я. Марра. О.Є. Пресняков же встановлює органічний зв’язок процесів етногенезу між так званими доісторичними та історичними часами³². Етногенетична школа академіка М.Я. Марра, до поглядів якої частково приєднувався О.Є. Пресняков, заклала підвалини подальших досліджень зазначеного спрямування серед науковців СРСР, що відновилися в роки німецько-фашистської агресії. Марровські концепції етно- та глотогенезу досить

переконливо давали відсіч расистським доктринам пангерманізму й арійського першорідства та винятковості.

Послідовниками М.Я. Марра були відомі радянські історики медієвісти, які в першій половині 1940-х рр. і відновили етногенетичні дослідження в СРСР. Це, зокрема, - А.Д. Удальцов, М.С. Державін, В.І. Пічета, В.В. Мавродін. Зазначимо, що А.Д. Удальцов, В.В. Мавродін, В.І. Пічета були також фундаторами теорії “давньо-руської народності”.

Відомий радянський дослідник історіографії М.Л. Рубінштейн був одним із ініціаторів видання “Лекцій по русской истории” О.Є. Преснякова, редактором, автором передмови та коментарів видання. До першого тому “Лекцій...” він вирішив за необхідне перевидати як додаток розглянуту нами щойно статтю О.Є. Преснякова. Перевидання “Лекцій...” та статті російського вченого було вельми актуальним в умовах загострення політичної ситуації в Європі у зв’язку з практичним втіленням в життя ідей нового арійського пангерманізму гітлерівським режимом. У передмові М.Л. Рубінштейн приєднується до гострої критики О.Є. Пресняковим “расистських націоналістичних теорій з проблем етногенезу слов’янських народів”³³. Також ним відмічається, що основна проблема пресняковського курсу лекцій - проблема етногенезу³⁴.

Від самого початку війни фашистської Німеччини проти СРСР нацистська теорія та практика спричинила актуалізацію ідей слов’янської єдності, зокрема єдності та спільності історичної долі українців, росіян і білорусів. Пошуки цієї ж історичної єдності в минулому, без крайнощів шовінізму і націоналізму, законімірно привели радянських істориків до створення теорії про єдину етноспільноту східних слов’ян Давньоруського періоду. В працях радянських істориків воєнного періоду особливо приділялася увага питанням боротьби “руського народу” періоду Київської Русі проти спільних зовнішніх ворогів³⁵.

Один із перших вагомих кроків в цьому напрямку зробив відомий український історик-медієвіст, який в 1942-1947 рр. обіймав посаду директора Інституту історії АН УРСР - Микола Неонович Петровський. В доповіді “Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського й білоруського народів”, що була виголошена на сесії відділу суспільних наук АН УРСР у січні 1942 р. в м. Уфі³⁶. Вчений піддав критиці концепції історії Київської Русі російських “великодержавних істориків” та українських “істориків-націоналістів”. Він вважав їх однобічними й помилковими, тому що “вони не охоплюють цілком багатоманітного історичного процесу, що відбувався в Київській Русі”³⁷. Український історик категорично стверджує, що “в жодному разі не можна дивитися на неї (Київську Русь - Ю.Н.) як на етап минулого лише одного із східнослов’янських народів, бо насправді часи Київської Русі були спільним початковим періодом історії усіх східних слов’ян - росіян, українців і білорусів”³⁸. Принагідно зауважимо, що слово-сполучення “спільний початковий період” використовує ще в 1937 р. К.Г. Гуслистий³⁹.

Аргументацію основних положень своєї доповіді М.Н. Петровський будує на свідченнях та аналізі літописів. У доповіді вчений акцентує увагу на ознаках єдності східнослов’янських племен, як в період Київської Русі, так і в період феодальної

роздробленості (XII-XIII ст.). На наш погляд, М.Н. Петровський розумів неоднозначність терміну “руський народ”, тому що намагається його уникати, але постійно використовує словосполучення “єдиний народ”, “єдність народу”, який “населяв Київську державу і феодальні князівства XII-XIII ст.”⁴⁰. У вказані періоди східнослов’янські племена, за М.Н. Петровським, становили “один народ”⁴¹. Історик не вживає і словосполучення “етнічна єдність”, але перераховує і розкриває майже всі основні ознаки, які вказують на неї. Власне на конкретизації ознак єдності або спільності “руського народу” і базуються здебільшого погляди В.В. Мавродіна на “давньоруську народність”. Тому, коли український дослідник розкриває й аргументує ознаки єдності, то цим він випереджає в часі положення В.В. Мавродіна 1945 р. За концепцією М.Н. Петровського ознаками єдності східнослов’янських племен, як єдиного народу доби Київської Русі та феодальних князівств XII-XIII ст. є: державна єдність, єдність **розмовної** (виділено - Ю.Н.) та літературної мови, релігійна єдність, однаковість соціальної стратиграфії (князі, бояри, смерди тощо), спільність торговельних шляхів, єдність правової бази, династична єдність, єдність та спільність культури⁴², єдність в боротьбі проти іноземних загарбників⁴³. Зауважимо, що в умовах практичної актуалізації останньої ознаки дослідник присвятив їй висвітленню половину статті. На відміну від Б.Д. Грекова⁴⁴ і В.В. Мавродіна⁴⁵, але згідно з О.Є. Пресняковим⁴⁶, М.Н. Петровський не виділяє такої провідної ознаки етнічної єдності на етапі становлення народності, як етнічна (або національна) самосвідомість, зате ним додатково виділяються такі ознаки, як: однаковість соціальної стратиграфії (“єдність класів”) та спільність торговельних шляхів. В той час, коли Б.Д. Греков пише про початок розпаду єдиного “руського народу” ще в надрах Київської Русі, а В.В. Мавродін в працях до 1950 р. - в період феодальної роздробленості, то М.Н. Петровський дає зрозуміти: дана єдність зберігалася до нашестя орд хана Батия. Тобто, концепцію М.Н. Петровського можна віднести до тих поглядів вчених щодо стійкості етнічного утворення східних слов’ян в давньоруську добу, згідно яких давньоруська народність (“один народ” доби Київської Русі і феодальних князівств XII-XIII ст.⁴⁷) в XII-XIII ст. переживала час подальшої консолідації і була одним із основних елементів єдності руських земель⁴⁸. Зазначемо також, що зі змісту доповіді можна дійти висновку: вираз М.Н. Петровського про “**спільний** початковий період” по суті тотожний тезі про “**спільну** колицу” (виділено - Ю.Н.). Як доказ існування єдності “руського народу” в цей “спільний початковий період” М.Н. Петровським наводяться і свідчення з українських джерел XVI-XVII ст. стосовно збереження навіть і в ті часи “пам’яті” про “єдиний народ” в давньоруську добу⁴⁹.

Таким чином, виявляється, що у 1942 р. український історик М.Н. Петровський першим серед радянських дослідників висунув розгорнуту концепцію, близьку по своїй суті до концепції “давньоруської народності”. В.В. Мавродін, до речі, в своїй праці “Образование Древнерусского государства” (1945) враховує дану доповідь М.Н. Петровського. Це дає підстави вважати, що В.В. Мавродін просто розвинув погляди М.Н. Петровського⁵⁰.

За редакцією М.Н. Петровського в 1943 р. в Уфі вийшов перший том академічного видання “Історія України”. В третій главі, написаній К.Г. Гуслистим, висунена теза, що “Київська держава була періодом спільної історії України, Росії, Білорусії”. Початок процесу формування трьох народностей вчений відносить до періоду феодальної роздробленості, а остаточно останні складаються близько XIV- XV ст.⁵¹. Відомий історик держави і права, член-кореспондент АН УРСР С.В. Юшков у другій главі даної колективної монографії, приєднуючись до “цілком правильного висновку”, як на його думку, Б.Д. Грекова про те, що: “історія Київської держави - це не історія України, не історія Білорусії, не історія Великоросії ...”, - теж використовує подібно до М.К. Гудзія⁵², вираз про те, що “Київська держава є **колиска** (виділено - Ю.Н.) трьох народностей - української, білоруської, російської”. Кожна з них “має шукати свої джерела й ростки своєї культури в Київській державі”⁵³.

У роки війни радянські медієвісти посилили критику “норманістів”, особливо їх найодіозніших поглядів⁵⁴. Вона, зрозуміло, велася в контексті ідейної відсічі нацистській версії пангерманізму. Головні моменти антинорманістів в ці роки зводилися до наступних положень. Східні слов’яни, або ж “руський народ” (чи народність), в силу природних внутрішніх (здебільшого, соціально-економічних) причин підійшли (-ов, -ла) до створення своєї незалежної та могутньої держави. Давньоруська держава створювалася в боротьбі з зовнішніми ворогами. Одночасно з цим процесом міцніла єдність східнослов’янських племен. Новопостала держава консолідувала, ведучи постійні війни, племенні утворення східних слов’ян в “єдиний руський народ”. Боротьба за збереження цієї єдності з зовнішніми та внутрішніми ворогами продовжувалася і в часи феодальної роздробленості та пізніше. Подібні погляди органічно призводили до появи теорій про єдину “давньоруську народність”⁵⁵. Проте, слід підкреслити, що приблизно до початку “холодної війни” положення провідних радянських вчених були цілком конструктивними й об’єктивними, відповідали новому фактичному матеріалу та науковій методології. В цьому контексті поява концепції про давньоруську народність була у руслі потреб⁵⁶ тогочасної пізнавальної ситуації.

У 1942 р. вийшла науково-популярна брошура відомого дослідника Київської Русі, академіка Б.Д. Грекова з промовистою назвою “Борьба Руси за создание своего государства” (2-ге видання 1945 р.). Тут вчений подав огляд джерел, присвячених темі, винесеній в заголовок. Їхній аналіз дає можливість Б.Д. Грекову зробити ідеологічно важливий висновок: “руський народ, виступивши на історичній арені в VI в., виявився достатньо сильним і організованим, щоби зберегти своє обличчя, свою незалежність, втілити своє офіційне існування в Європі в державну форму, зайняти почесне місце в історії Європи”⁵⁷. Не відкидаючи роль варягів у створенні Київської держави⁵⁸, науковець акцентує увагу на власних зусиллях самого руського народу, який в боротьбі з зовнішніми ворогами витворив свою незалежну державу⁵⁹.

У 1943 ж році вийшла стаття Б.Д. Грекова, присвячена “Повісті временних літ”. Тут він, можливо, вперше декларує “національну й культурну єдність” “руського народу” в Києво-Руський період; вчений також вказує на близькість

“руської” літературної мови цього часу до народної⁶⁰. Тезу про “національну й культурну єдність” Б.Д. Греков повторює і в 1944 р. в черговому перевиданні своєї фундаментальної праці “Киевская Русь”⁶¹. В цій праці він повторює й розвиває основні думки, викладені ще в монографії 1939 р⁶². Так, на її сторінках вчений в досить чіткій формі, але не розгорнуто, підкреслював етнічну єдність “руського народу” в київський період. На його думку, ця етнічна єдність зберігалася і в період феодальної роздробленості. Власне, за Б.Д. Грековим, “руський народ” існував і до виникнення Київської держави⁶³. У 1944 р. вчений уже пише, що етногенетичний процес в період Київської Русі завершився “формуванням слов’янської народності”⁶⁴. Дану “слов’янську народність” Б.Д. Греков визначає такими ознаками, як: єдність мови, в першу чергу - літературної, - та почуття єдності Русі і руського народу⁶⁵. В цьому виданні монографії і Б.Д. Греков також використовує вираз: “Київська держава - колиска великоруського, українського і білоруського народів”⁶⁶. Цей же вираз вчений використовує і на нараді істориків в ЦК ВКП(б) 10 червня 1944 р. В даному виступі Б.Д. Греков закликає радянських істориків “показати конкретно” близьку спорідненість (кревність) трьох східнослов’янських народів⁶⁷. Знаний дослідник Київської Русі С.О. Покровський відмічає, що висновки Б.Д. Грекова “про Київську державу”, як колиску названих народів, - “важливе досягнення радянської історичної науки”⁶⁸. Оцінюючи загалом праці 1930-40-х рр. Б.Д. Грекова, зокрема по соціальній і економічній історії Русі київського й докиївського періодів, український історик А.І. Козаченко пише, що вони уможливили вивчення питання давньоруської народності⁶⁹.

Продовжив свої дослідження, розпочаті ще в передвоєнні роки, в галузі студіювання етногенезу слов’ян⁷⁰, зокрема його східної гілки, й академік М.С. Державін. В своїй монографії “Происхождение русского народа ...” (1944) він відмічає, що східнослов’янські племена утворювали у сукупності руський народ⁷¹. Літописний племінний склад “руського народу”, на думку вченого, являв собою лише один із “етапів його етнографічного становлення”, яким “не закінчувався процес складання великого руського народу”⁷². Базуючись на етно- та глотогенетичній теорії М.Я. Марра, М.С. Державін стверджував, що процес складання “руського народу” відбувався за рахунок “міжплемінних схрещень, які розчиняли попередню племінну спадщину в новому племінному утворенні”⁷³. Спираючись переважно на праці О.А. Шахматова, М.С. Державін у літописних племенах східних слов’ян виділяє три певних субстрати, з яких пізніше склалися український, російський і білоруський народи. Він відмічає, що “в середовищі племен, які склали єдиний руський народ (східні слов’яни або руські слов’яни), вже в IX ст., виникають в процесі міжплемінних схрещень зародки пізнішої міжплемінної диференціації”⁷⁴. З об’єднанням східної гілки слов’ян в одній державі - Київській Русі - “роздроблене в минулому слов’янство злилося в одну сім’ю, зв’язану політичними й культурними узами”⁷⁵. Культуру Київської Русі, за М.С. Державіним, “створював своєю працею весь руський народ, всі племена півночі й півдня, сходу й заходу, що склали його ... Ця культура - рідна для всього руського народу, і її спадщиною до цих пір продовжують жити і великорос, і білорус, і українець”⁷⁶. Вчений вважав, що феода-

льна роздробленість відіграла вирішальну роль в подальшій культурно-історичній долі “руського народу”. В окремих “феодально-обласних об’єднаннях поступово наростали передумови для подальшого поглибленого розвитку ... місцевих господарсько-побутових і культурно-племінних особливостей”. Поступово “в надрах руського народу” складаються три нові “етнографічні й культурно-історичні обласні утворення - великоруси, українці й білоруси”. Ці три народи в складі СРСР утворюють “кожний окремішно особливу націю, і всі разом в своїй єдності - руський народ, як могутнє племінне ціле”⁷⁷.

Таким чином, ми бачимо, що розуміння М.С. Державіним “руського народу” як в минулому, так і в сучасності, є досить оригінальним для етнологічної науки, але, в принципі, воно є одночасно характерним для традиційної російської історіографії. Проте і в теорії М.С. Державіна прихильники концепції існування давньо-руської народності можуть віднайти достатнє підґрунтя.

Більш фахово, ніж М.С. Державін, займається етногенетичними дослідженнями східного слов’янства в ці ж воєнні 40-і рр. визначний радянський медієвіст, член-кореспондент АН СРСР А.Д. Удальцов. В своїх працях вчений фактично започаткував вивчення питань етногенезу в радянській історичній науці⁷⁸. Вперше з теоретичною доповіддю, присвяченою проблемам етнічної еволюції, А.Д. Удальцов виступив у серпні 1942 р. на сесії Комісії етногенезу, на якій розглядалися питання етногенезу народів Східної Азії, що проходила в Ташкенті. Ця доповідь лягла в основу його статті “Теоретические основы этногенетических исследований” (1944)⁷⁹. В ній вченим піднято важливі питання методики та методології етногенетичних досліджень в історичній площині. Виникнення в радянській науці нової дисципліни - етногенетики А.Д. Удальцов пояснює **необхідністю дати відповідь фашистській расовій доктрині походження народів**. Головне завдання своєї статті він вбачає в постановці самого питання про етногенетичні дослідження. В першу чергу історик вважає за необхідне зробити уточнення “основних теоретичних передумов етногенетичних досліджень”. Ці теоретичні передумови можна знайти, як гадає А.Д. Удальцов, в праці Й.В. Сталіна “Марксизм и национальный вопрос” (1913); зокрема ним подається сталінське визначення нації: “Нація є історично усталена стійка спільність людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури”. За Й.В. Сталіним, нації виникають при переході від феодалізму до капіталізму; “чистих” націй не буває, вони “складаються з різних рас і племен”⁸⁰. Те, що “чиста раса - абстрактне поняття, оскільки в людському роді її нема”, - ще в 1899 р. змушений був визнати провідний німецький авторитет в галузі расистської соціальної антропології - О.Аммон, який видав працю “Антропология баденців”⁸¹. Однак, цей висновок, не завадив йому й на далі займатися проповіддю расистських поглядів стосовно арійців і неарійців в соціальній структурі суспільств⁸². Важливою в методичному аспекті А.Д. Удальцов вважає розробку наукової термінології етногенетики. Це, в першу чергу, стосується основних етнічних одиниць - плем’я, народ, народність або національність. “В цьому відношенні, - констатує А.Д. Удальцов, - у нас панує повний розбрід та різноголосся”⁸³. Вчений робить спробу

подати власні визначення вказаним основним етнічним категоріям. Він згоден зі сталінським визначенням нації; також у відповідності зі сталінською національною теорією А.Д. Удальцов трактує плем'я як поняття етнографічне, а націю - як історичне⁸⁴. Під племенем вчений має на увазі первісне утворення - "дещо первинне, вихідне"; плем'я є характерним для первісної общини. Услід за племенем А.Д. Удальцов виділяє дещо аморфну етнічну категорію - "союз племен". Далі дослідник вичленовує "при переході від первісної общини до класового суспільства" на стадії "військової демократії" особливу етнічну категорію - народ, який з'являється "на основі злиття декількох племен". Процес інтеграції при утворенні народів із племен ускладнюється "внутрішньою диференціацією на класовій основі відносно мови й культури". Поряд з "народом в епоху рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав" виникають більші етнічні спільноти, "відносно мови і життєвого укладу", "хоча й менш стійкі, ніж нації, і зі зменшенням кількості загальних ознак", такі спільноти вчений називає **народностями**. Власне дослідник пише, що і на початку феодального періоду можуть існувати як "народи", так і "народності". У зв'язку з тим, що поруч з терміном "народність" в літературі іноді синонімічно використовують й термін "національність", що дає привід для заміщення останнього з терміном "нація", - то в такому разі практичніше, на думку А.Д. Удальцова, вживати термін "народність". Народності бувають різних ступенів спільності⁸⁵. Співвідношення "народ - народність" А.Д. Удальцов ілюструє таким прикладом: "Афінський народ, наприклад, був частиною більш обширної іонійської народності і ще більш обширної народності еллінської"⁸⁶. Як бачимо, в цьому контексті розуміння вченим поняття "народ" приблизно відповідає поняттю "субетнос", яке було вироблене радянською етнографією значно пізніше.

В основі всіх вище названих етнічних категорій, за винятком "нації", "лежать різні ступені спільності відносно мови, території, побуту, матеріальної і духовної культури". Такі спільноти докапіталістичних формацій являються "нестійкими або мало стійкими, відносними". І тим самим вони відрізняються від нації - "історично усталеної стійкої спільноти людей, що виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психологічного складу, що проявляється в спільності культури". У відповідності зі Й.В. Сталіним, А.Д. Удальцов підкреслює необхідність для існування нації єдності всіх перелічених ознак, а "якщо відсутня хоч одна ознака, то нація перестає бути нацією"⁸⁷. В написаній 1913 р. Й.В. Сталіним праці "Марксизм и национальный вопрос", стверджувалося, що всі вище названі етнічні категорії не мають нічого спільного з "расою - категорією антропологічною"; чистих в антропологічному плані народів і націй не буває⁸⁸. Подібної думки дотримувалися на початку ХХ ст. і багато російських та українських вчених, згадаємо лише О.Є. Преснякова і видатного українського історика Д.І. Багалія⁸⁹. Базуючись на вченні М.Я. Марра, А.Д. Удальцов вважає, що "процес етногенезу й глотогенезу є результатом не однолінійного розвитку окремого племені або народу, а взаємних зв'язків і схрещень різних племен і народів, які утворюють в цьому процесі схрещень і акультурацій нові етнічні спільноти, нові племена і нові народи". Форми і ступені таких "схрещень та акультурацій", як зазначає вчений, можуть бути

“вельми різноманітними, в залежності і від рівня розвитку, взаємозв’язків племен або народів, і від конкретних історичних умов цього процесу”⁹⁰. Взагалі, за А.Д. Удальцовим, основний процес етногенезу - “це процес розвитку від множинності до єдності, процес етнічної інтеграції”. В той же час паралельно з цим відбувається другорядний процес - “процес етнічної диференціації”. Кожна із цих протилежних тенденцій розвитку “може при цьому отримувати деяке переважання в той чи інший період часу”⁹¹. Хоча всі свої положення він ілюструє прикладами з історії етногенезу різних неслов’янських народів (як-то готи, греки), але надалі вчений їх застосовує і до етногенезу східних слов’ян.

Етногенез східних слов’ян відбувався, за А.Д. Удальцовим, ось яким чином. Первісне ядро слов’янської етнічної спільноти “складається зі схрещення венедів, склавинів і антів”, яких вчений називає народностями. Далі ця “загальнослов’янська народність” схрещується з іншими, близькими їй народностями, “все більше консолідується, і в той же час і диференціюється”. Процеси консолідації і диференціації також спостерігаються і в розвитку східного слов’янства. Первинно, приблизно до VII ст., складається “загальноруська багатоплемінна народність”, хоча й з місцевими діалектними і побутовими особливостями, яка до X ст. об’єднується в єдину державу - Київську Русь. Але після “монгольського завоювання Русі і роз’єднання її окремих частин, що попадають кожна в свої особливі історичні умови, посилюється (з XIV ст.) процес диференціації ... процес складання великоросів, білорусів і українців”. Цей процес диференціації, власне, як вважає вчений, “почався ще в період феодалної роздробленості”⁹².

Загалом, якщо реферувати думки А.Д. Удальцова, то шляхи етногенезу можна схематично представити слідуючим чином: первинно - племена, потім - союзи племен, далі, при переході до класового суспільства, - народи, одночасно з останніми і після них - народності; а виникнення націй відбувається при переході до капіталізму⁹³. Ще раз підкреслимо, що в розумінні А.Д. Удальцова народність, не є відповідником нації, оскільки вона - нестійка етноспільнота. В етногенезі східного слов’янства, як бачимо, А.Д. Удальцов випускає проміжну категорію - народ. Але вона присутня в деяких інших працях вченого⁹⁴. У статті “Начальный период восточнославянского этногенеза” (1943) А.Д. Удальцов дещо інакше каже про час утворення східнослов’янської етноспільноти. Тут її виникнення ним відноситься вже до часу Київської держави, коли “з окремих східнослов’янських племен” утворився “великий руський народ”, який він іще називає “давньоруським народом”⁹⁵. Взагалі, в цій статті вчений вживає як рівнозначні такі етнічні терміни, як: “руський народ”, “давньоруський народ”, “русські слов’яни”. Тут і в статті “Происхождение славян” (1947) виділяється такий фактор консолідації “давньоруського народу”, як боротьба з зовнішніми ворогами. Щоправда, в праці 1943 р. акцент робиться на утворенні держави (східнослов’янські племена, “що склалися в процесі історії в давньоруський народ, в боротьбі з зовнішніми завойовниками створили свою державу”⁹⁶), а в статті 1947 р. увага зосереджується на утворенні народу (в ході боротьби з зовнішнім ворогом “йде подальше згуртування племен давньоруських слов’ян і утворення ними давньоруського

народу”⁹⁷). В останньому випадку вченим підкреслюється “місцева своєрідність окремих частин” давньоруського народу⁹⁸. Нагадаємо, що дана теза проголошувалася А.Д. Удальцовим і в статті “Теоретические основы ...”: “загальноруській народності” були притаманні “місцеві діалектні та побутові особливості”⁹⁹. У статті 1943 р. дослідник вказує на те, що процес розподілу “давньоруського народу” розпочався лише з XIV ст.¹⁰⁰. Але вже у 1944 р. вчений каже, що в XIV ст. процеси диференціації посилюються¹⁰¹, тобто, якщо продовжити його думку, впливає, що ці процеси почалися раніше. В статті 1947 р. не конкретизується століття, коли почалася диференціація “загальноруської народності”, але вичленовується головний чинник, що “поклав кінець політичній та культурній єдності давньоруського народу”, - татарське завоювання. Після цього завоювання “політичне розз’єднання, яке складалося ще з часів феодальної роздробленості, тепер оформилося, і посилює етнічну й культурну своєрідність окремих областей давньоруського народу, які склалися із окремих племінних об’єднань східного слов’янства”¹⁰². Виокремлення національних білоруської, української мов (російська не згадується), згідно А.Д. Удальцову припадає на XVI ст. “Так розпався, - підсумовує вчений, - давньоруський народ періоду Київської держави на три братніх народи: білоруський, великоруський і український”¹⁰³.

Отже, вчений у вказаних студіях, насамперед, у “Теоретических основах ...” підготував концептуальні засади не тільки для етногенетичних досліджень в цілому, але й для теорії “давньоруської народності” зокрема. Поряд з іншими етнічними категоріями, вчений визначив й категорію народності; показав її місце в етногенетичній ланці “плем’я-нація”. Народність, за А.Д. Удальцовим, є значно більшою спільнотою, ніж народ, яка може виникати поряд з ним в епоху рабовласницьких і ранніх дофеодальних держав; існує народність в феодальний період, а при переході до капіталізму стає підґрунтям для утворення нації. На відміну від нації, народність - менш стійка спільнота, “зі зменшенням кількості загальних ознак”. Вона буває різних ступенів спільності щодо мови, території, побуту, матеріальної й духовної культури. Вченим особливо наголошується, що **процес утворення народності й інших етнічних спільнот не є однолінійним**. Так, народність утворюється лише в процесі схрещення та акультурації з іншими етнospільнотами. Вона схильна як до процесу інтеграції, що є головним, так і до процесу диференціації, кожен з яких може переважати в той чи інший період історії. В “Теоретических основах ...” стосовно етногенезу слов’ян, зокрема їхньої східної гілки, А.Д. Удальцов не знаходить місця для використання такої етнічної категорії як народ. “Загальноруська народність”, яка виникає шляхом диференціації із “загальнослов’янської народності”, близько VII ст. в боротьбі з зовнішніми ворогами консолідується і створює Київську державу. В період феодальної роздробленості починаються процеси диференціації “загальноруської народності” (або “давньоруського народу”), які посилюються після татаро-монгольського завоювання. І приблизно в XIV-XVI ст. формуються три східнослов’янських народи. Якщо в доповіді 1942 р. та теоретичній праці 1944 р. вчений вживає щодо етнічного утворення східних слов’ян термін “народність”, то в статтях 1943 і 1947 рр. - термін “народ”. Проте в останньому випадку А.Д. Удальцов,

ймовірно, першим вводить до наукового обігу словосполучення **“давньоруський народ”**. За теоретичними розробками А.Д. Удальцова, В.В. Мавродін логічно заміняє термінологічне словосполучення “давньоруський народ” на “давньоруську народність”. Лише в 1950 р. А.Д. Удальцов визнав мавродінський термін¹⁰⁴, що від нього, власне сам автор - В.В. Мавродін - між 1946- 1950 рр. відмовлявся.

Приєднався до названих вище вчених в галузі етногенетичних досліджень своїми працями з проблем етногенезу східного слов'янства, в першу чергу білорусів і визначний радянський історик, серб за походженням, академік АН БРСР і член-кореспондент АН СРСР В.І. Пічета. Він також визнавав існування “єдиного руського народу” часів Київської Русі - предка “трьох братніх народів”. В своїй рецензії на розглянуту вище монографію М.С. Державіна В.І. Пічета, між іншим, констатував, що “етногенетичні дослідження в радянській науці - нове явище”, а етногенезом східних слов'ян, власне, займаються тільки М.С. Державін та А.Д. Удальцов¹⁰⁵. По багатьох питаннях, що стосуються проблеми давньоруської народності В.І. Пічета поділяє аргументи та висновки названих вчених. Так, дослідник пише, що “М.С. Державін справедливо відзначає, що східнослов'янські племена утворюють в цілому руський народ і що в період племінних об'єднань не закінчився процес складання великого руського народу”. Але В.І. Пічета підкреслює, що “процес формування руського народу був більш складним і не настільки прямо-лінійним, як припускає М.С. Державін”¹⁰⁶. Історик також приєднується до висновку М.С. Державіна про наявність зв'язків між східними слов'янами, в яких “росла і міцніла своєрідна культура ... спільна в своїх основах для всіх давньоруських племен і яка зосталася спільною як субстрат культури сучасного руського народу в складі трьох братніх народів, що утворюють його - великорусів, українців і білорусів”¹⁰⁷. Далі в цій рецензії В.І. Пічета вказує на особливу складність питання про утворення трьох братніх руських народів. У першу чергу, для з'ясування суті цього питання дослідник вказує на важливість розробки термінологічного апарату, зокрема, таких етнічних категорій, як “народ”, “народність”, “нація”. В.І. Пічета вважає, що з цим завданням справився А.Д. Удальцов в статті “Теоретические основы ...” (1944). В.І. Пічета називає теоретичні основи етногенетичних досліджень, прийняті А.Д. Удальцовим, - “єдино правильними, оскільки дослідник ... виводить їх з положень марксистсько-ленінсько-сталінської теорії”¹⁰⁸. Спираючись на теоретичні розробки А.Д. Удальцова, В.І. Пічета далі подає власну точку зору на процес складання східнослов'янських народів. Схему цього процесу він починає з племінних об'єднань східних слов'ян (племена, як окремі утворення не згадуються), які існували в період первісної общини. Це - поляни, сіверяни, кривичі та ін. При переході від первісної общини до класового суспільства “на основі племінного розподілу виникають племінні князіння - об'єднання територіально-політичного значення - передумова державного ладу”. В цей дофеодальний період суспільно-політичного життя східних слов'ян “створюються передумови для формування нової категорії, - “народу” - на основі злиття кількох племен”. В.І. Пічета, згідно з загальнотеоретичною схемою А.Д. Удальцова, використовує категорію “народ” щодо процесу етногенезу східного слов'янства, хоча сам А.Д. Удальцов у названій статті конкретно по

відношенню до східної гілки слов'ян цього не робить. Саме ж утворення цього народу, на думку В.І. Пічети, відбувається з об'єднанням "слов'янських князів під владою київського князя", коли вони зливаються в "єдиний народ". Цю думку дослідник підкріплює посиланням на "Повість времінних літ". В.І. Пічета відмічає, що "її укладач намагався дати історичне обґрунтування проблемі, звідки "Руская земля стала есть" - як певна етнічна й політична єдність"¹⁰⁹. Хоча Київська держава в другій половині XI ст. вступає в період феодальної роздробленості, однак, на думку В.І. Пічети, згадана етнічна єдність зберігається до татаро-монгольського нашествия. Саме цей чинник "зупиняє подальший процес остаточного формування єдиного руського народу". Татарське завоювання, як вважав ще В.О. Ключевський, призвело до "розриву народності". Цей "розрив народності", підкреслює В.І. Пічета треба постійно мати на увазі, вивчаючи таке важливе питання, як "питання етногенезу трьох братніх руських народів"¹¹⁰. Зміни після татаро-монгольської навали в соціально-економічних та культурно-політичних умовах привели до утворення названих народів. Паралельно процесу формування "великоруського, українського і білоруського народів, на базі місцевих говорів відбувається формування мов цих народів. Це два паралельних процеси, тісно пов'язаних один з одним"¹¹¹. В основі етногенезу східнослов'янських народів "лежить окреме "племінне схрещення" на базі суспільного розвитку", їх утворення "відбувається на базі певної економічної, культурної й політичної єдності, на базі зростаючих соціально-економічних й політичних зв'язків"¹¹². Остаточне складання цих слов'янських "народностей, як особливих етнографічних типів, слід віднести приблизно до XVI ст., - часу коли утворилися і народні мови з їх морфологічними і фонетичними особливостями"¹¹³. При цьому В.І. Пічета вказує, що складання російського народу, при наявності своєї держави, відбувалося більш прискореними темпами, аніж формування українського і білоруського народів. Східнослов'янське населення південного заходу, тобто України й Білорусії, в ці часи вчений іще називає "руською народністю". Тобто В.І. Пічета не чітко використовує терміни "народ" і "народність", а іноді вживає їх синонімічно. Дослідник так само синонімічно використовує ці терміни і в статті "Возникновение белорусского народа" (1946). Тут він повторює думку про існування "єдиної руської народності" до середини XIII ст. та про "етнічну й культурну єдність Русі", яка зберігалася до татарської навали¹¹⁴. Однак, процес "етнічного відособлення" почався уже в період феодальної роздробленості¹¹⁵. На відміну від рецензії 1945 р., де зазначається, що три східнослов'янські мови склалися на базі місцевих говорів, в даній праці В.І. Пічета вже стверджує, що "мови трьох гілок єдиного руського народу" виникли на "загальноруській мовній основі"¹¹⁶.

Приєднуючись загалом до положень М.С. Державіна, В.І. Пічета, зокрема, визнає тезу про "єдиний руський народ", що існує "від минулого до сучасності". Він погоджується з М.С. Державіним і в тому, що три східнослов'янських народи - "утворюють кожний окремо особливу націю, та всі разом - у своїй єдності - руський народ як могутнє племінне ціле"¹¹⁷.

І нарешті, теж у воєнні роки, питанням етногенезу слов'ян взагалі та східних зокрема, приділив увагу В.В. Мавродін. Передусім даних питань вчений торкається в монографії “Образование древнерусского государства”, яка вийшла в Ленінграді 1945 р. Деякою мірою взірцем для В.В. Мавродіна стало його власне довоєнне науково-популярне видання “Образование русского национального государства” (1939). На його сторінках вчений викладає історію об'єднання російського народу та створення ним своєї централізованої держави. Важливим аспектом цієї книги є висвітлення боротьби російського народу проти іноземних загарбників. Але головним є те, що в праці 1939 р. висловлюються положення аналогічні тим, що й в доробку 1945 р. стосовно етногенезу та роль в цьому процесі держави. Тільки в 1939 р. мова йде про складання “великоруської” народності та створення Російської централізованої держави¹¹⁸, а в 1945 р. - про формування “давньоруської народності” та виникнення Давньоруської держави. Втім, порівняння названих праць В.В. Мавродіна наразі не належить до наших дослідницьких завдань.

Нова монографія В.В. Мавродіна “Образование древнерусского государства” (1945), хоча за формою та змістом відповідає вимогам наукового видання, але за стилем викладення матеріалу наближається до популярного. Популярність стилю обумовлена апологетичністю щодо пафосу подвигів давніх східних слов'ян та русів, що в умовах Великої Вітчизняної війни набувало актуальності. Висвітлення боротьби “русського народу” з зовнішніми ворогами під час утворення Давньоруської держави, її подальшого зміцнення та консолідації “давньоруської народності” - предка українців, білорусів та росіян - в роки боротьби з фашистською Німеччиною посилювало ідею патріотизму та почуття єдності трьох сучасних східнослов'янських народів, згуртовувало їх у цій боротьбі¹¹⁹. Книга В.В. Мавродіна присвячена воїнам Червоної армії, яких він порівнює з богатырями “землі Руської”; воїнам, які в час написання боролися за визволення “древнього Києва”. Як можна здогадуватись, спираючись на текст присвяти: дана монографія писалася В.В. Мавродіним десь у 1943-44 рр., в евакуації¹²⁰. Розглянуті нами вище стаття А.Д. Удальцова “Теоретические основы ...”, монографія М.С. Державіна “Происхождение русского народа ...”, перевидання 1944 р. “Киевской Руси” Б.Д. Грекова та інші проаналізовані праці, які вийшли в 1944-45 рр., В.В. Мавродіним іще не враховані. Це треба мати на увазі при студіюванні нашого питання.

“Образование Древнерусского государства”, на відміну від багатьох праць радянських істориків того часу, в методологічному плані не спиралася на праці Й.В. Сталіна. Окрім того, науковий апарат роботи, вирізнявся поміркованим ставленням щодо посилань на його книги. У першому розділі, присвяченому походженню слов'ян В.В. Мавродін тільки раз посилається на Й.В. Сталіна (“Марксизм и национально-колониальный вопрос” 1937); а в дев'ятому розділі, де мова йде про давньоруську народність взагалі нема жодного посилання. В цілому ж, впродовж всієї монографії вчений посилається на Й.В. Сталіна лише тричі¹²¹. З проблем слов'янського етногенезу в методико-методологічному аспекті В.В. Мавродін, як і інші радянські вчені того часу, зокрема М.С. Державін, А.Д. Удальцов, спирався на праці М.Я. Марра. Звернемо також увагу на той факт, що, не дивлячись на офіційне

ідеологічне засудження історичних поглядів М.С. Грушевського, В.В. Мавродін (як і його вчитель Б.Д. Греков) широко використовує праці українського історика, приєднуючись іноді й до його висновків. В цьому позиція В.В. Мавродіна виступає окремішно від загальноприйнятої серед радянських вчених. Дана обставина стала приводом для осуду історика з боку деяких рецензентів¹²².

У своїй монографії В.В. Мавродін здебільшого вживає для позначення етнічного утворення східних слов'ян часів Київської Русі традиційне для російської історіографії термінологічне словосполучення "руський народ". Як і в інших радянських істориків (приміром, Б.Д. Грекова, М.С. Державіна) це поняття не має суворого визначеного змісту. Термін же "народність", який він в дев'ятому розділі вживає з прикметником "давньоруська" (іноді просто - "руська"), В.В. Мавродін вживає саме як етнічну категорію, хоча конкретного визначення їй не дає¹²³. На якій стадії етногенезу виникає "народність" не вказується, хоча із контексту можемо зрозуміти, що ця етнічна категорія слідує за племенами й племінними об'єднаннями. Не даючи чіткого визначення "давньоруської народності", вчений розкриває своє розуміння її суті через виокремлення факторів, що спричинюють її утворення та спільних рис, які підкреслюють її відносну етнокультурну єдність. Народність, в даному випадку - "давньоруська народність", згідно В.В. Мавродіну - динамічна етнічна категорія, яка перебуває в процесі формування¹²⁴. Доцільність введення в науковий обіг нового термінологічного словосполучення - "давньоруська народність" - для означення етнічного утворення східної гілки слов'янства періоду Київської Русі, вчений ніяк не обґрунтовує. Лише побіжно зауважує, що воно "точніше", ніж "руська народність"¹²⁵.

В даній монографії, як і в "Очерках по истории Левобережной Украины", знову повторюється теза про "примітивний характер об'єднання руських земель і племен" в період існування Київської держави¹²⁶. Однак, в праці 1945 р., яка власне й присвячена утворенню Давньоруської держави, вже підкреслюється той момент, що Київська держава об'єднала східне слов'янство в єдиний державний організм, гуртувала та посилювала його, "створювала умови для подальшого зміцнення спільності мови, побуту, культури"; держава виконувала функцію охорони кордонів "земель руського народу", вона "росла й посилювалася" в боротьбі з зовнішнім ворогом. Таким чином, історичний розвиток східного слов'янства в часи Київської Русі - "пройшов під знаком незалежності, могутності та слави". Це був "ранній ступінь формування руської народності, яка поклала початок і великоросам, і українцям, і білорусам"¹²⁷. Напевно, в контексті актуалізації В.В. Мавродін підкреслює, що Київ, "мати городом руським" був "найдавнішим центром етногенезу слов'ян і центром східнослов'янської культури"¹²⁸. Саме київський діалект, на думку В.В. Мавродіна, "висунувся в якості загальноруської мови", він був покладений в основу міських загальноруських говорів, які утворили своєрідний міський "койне", в якому "різні племінні відмінності були згладжені"¹²⁹.

Взагалі мовні питання, за В.В. Мавродіном, головні при визначенні етнічних питань. Історик особливо підкреслює, що "... зміни в бік єдності в етнокультурному вигляді руського населення Східної Європи ідуть передусім по лінії встановлення

єдності в мові, так як мова - основа народності”¹³⁰. Народність - поняття етнічне, тому, досліджуючи “давньоруську народність”, - потрібно досліджувати питання етнічного порядку, тобто “в першу чергу, - мовного”¹³¹. Висуваючи на перший план мову, як основу народності, В.В. Мавродін в цьому місці посилається на працю В.І. Леніна “Национальный вопрос”¹³². Але ж ця думка впливає із давньоруських літописів і узгоджується з біблійною традицією, що її додержувалися й руські літописці; вона присутня й прийнятна в історичних працях багатьох дореволюційних вчених, на яких сам же В.В. Мавродін і посилається в різних місцях монографії, торкаючись тих чи інших питань історичного розвитку давньоруської доби. Серед дореволюційних істориків, зокрема її постулює в контексті “Повісті временних літ” Д.І. Багалій: “...мова - є основою народності”¹³³. А в іншій роботі, аналізуючи “Повість ...” Д.І. Багалій пише, що в уяві літописця “народність і мова” поняття тотожні, отже, говорячи про єдність слов’янської і руської мови, “він встановлює єдність слов’янської і руської народності”¹³⁴.

Серед істориків, фундаторів концепції “давньоруської народності”, тільки В.В. Мавродін так акцентує увагу на мовному факторі. Згадаємо, що О.Є. Пресняков, на якого він посилається з іншого приводу, взагалі не вважав мову головною ознакою народності¹³⁵. В своїх мовних аргументах В.В. Мавродін передусім опирався на праці видатних радянських мовознавців С.П. Обнорського та Ф.П. Філіна. Саме за С.П. Обнорським історик виділяє мовні процеси, які відбувалися в містах Русі ще до появи писемності. В містах “почала формуватися спільна розмовна мова з масою політичних, юридичних, господарських термінів, з іноземними запозиченнями, що відображала складну структуру суспільного ладу Русі X-XI ст.”¹³⁶. Також В.В. Мавродін виділяє мову давньоруських епосів, билин, сказань, що теж створювалися в містах, називаючи цю мову своєрідним “народним мовним койне”. Таким чином, ще в дописемні часи в Давній Русі почала складатися в містах та їх околицях “загальноруська розмовна мова, в якій діалектні особливості були вже згладжені”. В основу ж давньоруської літературної мови, яка почала оформлюватися в XI ст., була покладена “давньоцерковнослов’янська писемність і мова міських “русів”, давньоруська розмовна мова”¹³⁷. “Давньоруська літературна мова, - підкреслює В.В. Мавродін, - була літературною мовою всіх східних слов’ян”, була “єдиною мовою для всієї Русі”, хоча водночас “не мала єдиних норм”. Отже, як підсумовує історик, “формування давньоруської народності... відбилося передусім в складанні загальноруської розмовної, а згодом і літературної мови”¹³⁸.

Головним фактором формування давньоруської народності вчений називає утворення і сам факт існування Давньоруської держави. Її існування, зокрема привело і до подальшого укріплення спільності мови. Київська держава політично об’єднала східнослов’янські, “руські”, племена, з’єднала їх спільністю політичного життя, культури, релігії, спільною боротьбою з зовнішніми ворогами та спільними інтересами на міжнародній арені, історичними традиціями, сприяла появі та закріпленню поняття єдності “Русі та руських”. В основі названого процесу лежала не тільки спільність походження східних слов’ян та їх побуту, але й єдність історично

вигорених форм суспільно-політичного, державного життя, єдність культури та релігії, спільність традицій, державних кордонів та інтересів¹³⁹.

Серед факторів, які сприяли формуванню єдиної народності, В.В. Мавродін вказує на такі, як динамічні торгові зв'язки, що розвиваються між окремими областями, господарювання “княжих мужів”, розширення і розповсюдження княжої домінальної адміністрації, освоєння княжою дружиною, боярами, їх “отроками” нових земельних просторів, полюддя, збір данини, суд, розселення і колонізація, спільні походи, поїздки тощо. Всі ці фактори, відзначає дослідник, у їх сукупності “поступово руйнували культурну, мовну, племінну й територіальну “розз’єднаність”¹⁴⁰.

Після мовного чинника слід назвати інший важливий фактор, що теж визначає народність як етнічне поняття, - “національна самосвідомість, усвідомлення себе, як “єдиної народності”¹⁴¹. Наявність цього чинника у “руського народу” Київської Русі, серед розглянутих нами дослідників, визнавали Б.Д. Греков і М.С. Державін. Із дореволюційних істориків наявність національної самосвідомості у “руських” Київської Русі і періоду феодальної роздробленості (“обласного періоду”) визнавав, зокрема Д.І. Багалій¹⁴². Аргументуючи наявність національної самосвідомості в часи Київської Русі, В.В. Мавродін, як і названі вчені, спирається на давньоруські писемні джерела - “Повість временних літ”, “Слово про закон і благодать”, “Слово о полку Ігоревім” тощо¹⁴³. Почуття “єдності народності” або національна самосвідомість, породжувала, на думку В.В. Мавродіна цілу сукупність ознак єдності або спільності. Це - “спільність мови, культури, спільність політичного життя, спільні походи і війни, спільна боротьба з ворогами, єдність релігії, спільність побуту, звичаїв, повір’їв, єдність законів ...”, - тобто, взагалі вся сукупність “загальноруської матеріальної й духовної культури”¹⁴⁴. Більш детально вчений зупиняється на такій ознаці єдності або спільності народності, як культура Київської Русі, яка була “більш-менш однорідною, більш-менш єдиною за своїм характером”. Цю спільність культури В.В. Мавродін ілюструє на прикладі архітектури. Спільні риси у дерев’яному зодчестві українських Карпат та російської Півночі однозначно вказують на їх спільну основу, що була закладена в Київську добу й раніше¹⁴⁵. Спільність походження відображає також, на думку вченого, народно-ужиткове мистецтво українців, білорусів, росіян¹⁴⁶. Свою аргументацію щодо єдності та спільності культури Київської Русі В.В. Мавродін будує на працях відомих істориків культури та мистецтвознавців - І.Грбаря, М.М. Вороніна, Л.О. Дінцеса, М.К. Каргера та ін.

Необхідно підкреслити, що В.В. Мавродін у зазначеній монографії не переоцінював ступеня етнічної єдності у східнослов’янських племен. Адже, на його думку, давньоруська народність не була одноманітною¹⁴⁷, вона зберігала “яскраві, живі сліди етнічної, племінної строкатості в діалектах, матеріальній, духовній культурі”¹⁴⁸. До того ж В.В. Мавродін в цій праці неодноразово наголошує, що процес складання давньоруської народності не завершився¹⁴⁹. “Руські” IX-XI ст. тільки почали об’єднуватися в певний етнічний масив, про них можна казати, “як про єдину народність, яка перебувала в стані утворення, але, правда, так до кінця і не створилася”¹⁵⁰. В той же час ця народність, на думку дослідника, дала початок всім

трьом слов'янським народностям Східної Європи, а “Київська Русь була колискою всіх трьох братніх слов'янських народів, київський період був їх далеким дитинством”¹⁵¹. Проте, згідно В.В. Мавродіну, Київська держава не тільки не вспіла, але “не могла злити східнослов'янські племена в єдину народність”¹⁵². Головну причину того, що процес складання давньоруської народності перервався історик вбачав у феодальній роздробленості, яка розчленила давньоруську народність на частини, створила передумови виникнення етнічних утворень відповідних значним самостійним феодальним державам¹⁵³. Окрім феодальної роздробленості призупинили процес утворення “єдиної, давньоруської народності в межах Київської держави”, також і “Батієва навала, татарське іго, “погибель Русської землі”, загарбання земель Русі шведами, ... німецькими рицарями, литовцями, поляками, угорцями, молдаванами, татарами...”.

“Визначне значення” київського періоду в історії всіх східнослов'янських народів, на думку В.В. Мавродіна, полягає в тому, що “саме в ці віки складалося те спільне в мові, побуті, культурі, релігії, в моральному та психологічному укладі, що визначило собою кровні тісні зв'язки, які об'єднали всі три слов'янських народи Східної Європи в єдине, нерозривне ціле”¹⁵⁴. Відзначимо, що В.В. Мавродін ширше розкриває тезу Б.Д. Грекова про “визначне значення” київського періоду. Порівняно короткого періоду Київської держави, як вважає В.В. Мавродін, “виявилось достатньо для того, щоби створити етнічне утворення... яке збереглося у вигляді того спільного, що об'єднує російський, український та білоруський народи”¹⁵⁵. Як бачимо, в останніх тезах вчений наблизився до положення О.Є. Преснякова, М.С. Державіна, В.І. Пічети та ін. про “триєдиний руський народ”, однак залишився на позиції, яка визнає існування, хоча і споріднених, але все ж окремих східнослов'янських народів.

Таким чином, в “Образовании Древнерусского государства”, зокрема, в дев'ятому розділі В.В. Мавродін дещо розвинув концепцію стосовно етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі. Однак, теоретичного обґрунтування концепції, особливо, в етногенетичному аспекті, не знаходимо й тут. Взагалі, дана праця В.В. Мавродіна порівняно з його “Очерками по истории Левобережной Украины” та іншими наступними монографіями, виглядає “сирою”, чернетковою, тезовою, написаною поспіхом та декларативно. Це, напевне, можна пояснити умовами евакуації в Саратові та дещо популярно-пафосним характером стилістики самої монографії, пов'язаним з війною. Все ж у рецензії на монографію С.О. Покровський пише, що вона “спирається на надзвичайно багатий матеріал досліджень радянських археологів, що ввели в науковий обіг велику кількість нових даних, на висновки радянської школи мовознавства та праці з етногенезу окремих народів”, а “основні положення автора з питання етногенезу східного слов'янства не викликають заперечень і відповідають сучасному рівню радянської історичної науки”¹⁵⁶. Також і К.В. Базилевич зауважує, що “Образование Древнерусского государства” “стало спробою узагальнити результати праць радянських істориків на ділянці давньої історії слов'ян і Київської Русі”¹⁵⁷.

Головною заслугою В.В. Мавродіна та знаковою подією в формуванні концепції, стало введення ним в даній монографії до наукового обігу нового, більш вдалого та науково коректного термінологічного словосполучення щодо означення етнічного утворення східних слов'ян доби Київської Русі - **“давньоруська народність”**. До цієї назви близько підійшов і А.Д. Удальцов. Він запропонував терміни - **“давньоруський народ”** (1943) та **“загальноруська народність”** (1944). Прикметник **“давньоруський”** побутував у загальноприйнятих словосполученнях - **“давньоруська мова”**, **“давньоруська література”**, **“давньоруська культура”** навіть **“давньоруське суспільство”** тощо. Він давав можливість розрізняти першопочаткові етапи розвитку від наступних - у мові, літературі, культурі та ін. усіх трьох східнослов'янських народностей (згодом націй). Логічно було використати його в парі з етнічною категорією, яка на тому етапі етногенезу східного слов'янства, згідно ж етногенетичній теорії А.Д. Удальцова, відповідала терміну - **“народність”**. Не зважаючи на це, мавродінське словосполучення тривалий час не сприймалося в радянській гуманітарній науці (приблизно до 1950-1951 рр.). Зате, згодом воно настільки прижилося, що стало невід'ємним від самої теорії, суть, якої, власне, полягає в сукупності поглядів на ступень етнічної єдності й стійкості східних слов'ян. Вдала назва стає символом концепції, бо вона є, за висловом видатного російського філософа О.Ф. Лосєва, - **“знаряддя спілкування з предметами і ареною ... свідомої зустрічі з їх внутрішнім життям”**, знати ім'я або назву предмета - **“означає бути в стані спілкування й інших приводити до спілкування з предметом, бо ім'я і є сам предмет в аспекті своєї зрозумілості до інших, у аспекті своєї комунікативності з усім іншим”**¹⁵⁸. Напевно, цей феномен імені або назви призвів у випадку з концепцією **“давньоруської народності”** до того факту, що багато дослідників почало вважати, що саме В.В. Мавродін першим поставив питання про давньоруську народність. Про це пише навіть учень та наступник В.В. Мавродіна на посаді декана істфаку ЛДУ - І.Я. Фроянов, не кажучи вже про інших¹⁵⁹. Якщо виходити з того, що назва, все ж таки, не є тотожною самій концепції, то слід визнати помилковість попереднього твердження. Дійсно, в дев'ятому розділі своєї монографії В.В. Мавродін, одним з чотирьох питань, ставить питання під назвою - **“Проблема давньоруської народності”**. Зазначимо тут, що вчений, власне, так і не дає відповіді - в чому ж, конкретно полягає проблема або проблеми. Він лише (досить абстрактно і в популярній формі) концептуально викладає свою точку зору стосовно характеру етнічного утворення східних слов'ян періоду Київської Русі та вживає щодо цього нову назву. Але дослідник ставить ще три питання: **“Роль варягів в утворенні давньоруської держави”**, про **“Терміни “Русь”, “руси”, “рос” та про “Значення доби Київської держави в історії великоруського, українського та білоруського народів”**¹⁶⁰. Із цього контексту стає зрозумілим, що вчений всі ці питання ставить **собі** й дає на них свої відповіді, не претендуючи на первинність їх наукової постановки. Вживанням слова **“проблема”** стосовно питання давньоруської народності, В.В. Мавродін, напевно, бажав підкреслити проблемний характер тієї концепції, яка, власне, в основних моментах вже була практично виокремлена в

працях О.Є. Преснякова та радянських дослідників кінця 30 - першої половини 40-х рр. ХХ ст.

Таким чином, набутки радянської гуманітарної науки 20-30-х рр., зокрема історії, археології, мовознавства, історії культури тощо ще перед війною досягли ступеню “критичної маси” і уможливили реалізацію перших підходів до створення класичної для радянської історичної науки концепції про Києво-Руську спадщину та етноутворення східних слов’ян названого періоду. Але найбільший прорив в цьому процесі стався в роки Великої Вітчизняної війни, коли ці питання надзвичайно актуалізувалися самим життям; ідея єдності та рівноправності трьох слов’янських народів Східної Європи набула, можливо, вирішальної ваги в справі духовно-патріотичної мобілізації слов’янських народів у боротьбі зі смертельнонебезпечним, спільним для них ворогом. Розробками цих питань майже одночасно зайнялися провідні вчені - представники історичної науки всіх трьох слов’янських народів. Серед них особливо потрібно виділити відомих медієвістів - українця М.Н. Петровського та росіянина А.Д. Удальцова. Перший з них сформулював основні положення та аргументи стосовно ознак єдності та спільності “єдиного народу” Київської Русі - предка українців, білорусів, росіян. А другий - розробив теоретичне підґрунтя для етногенетичних досліджень, визначив основні етнічні категорії та їх історичну еволюцію. Завершальною ланкою процесу виникнення концепції “давньоруської народності” стала праця В.В. Мавродіна “Образование Древнерусского государства”. Незважаючи на її деяку декларативність, саме в ній було зроблено постановку проблеми і дано майже в сакральний спосіб сутнісне найменування концепції. В дев’ятому розділі цієї монографії В.В. Мавродін сформулював основні характерні риси концепції, яких не вистачало в працях його попередників.

Отже, поява етногенетичних досліджень в СРСР обумовлювалася необхідністю дати наукову та ідеологічну відповідь нацистській расовій теорії, що була невід’ємною ідеологічною складовою фашистської агресії. Згідно цієї теорії “недолюдками” оголошувалися представники слов’янських народів, фальсифікувалися їх етногенез та історія. Всі слов’янські країни, окрім Болгарії, зазнали агресії з боку нацистів. Тому відродження, в деякій мірі, ідей панславізму, а точніше, - слов’янської єдності під час Другої світової війни мало позитивне значення. В цьому контексті було також прискорено, розпочату ще перед війною, розробку теорії про єдину східнослов’янську народність періоду Київської Русі.

---

¹ Про історіографічні погляди цього науковця з питань виникнення теорії “давньоруської народності” вже доводилося писати. Див.: Юсова Н.М. Виникнення концепції “давньоруської народності” в радянській історіографії: кінець 30-х - 1954 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. К., 2001. Вип. 14 С.410-432.

² Залізник Л. Про лехітських прашурів росіян та давньоруську народність // Україна на межі тисячоліть: етнос, нація, культура.. Київ, 2000. Книга 1/2. Доповіді та повідомлення. С.127.

³ До речі, патріотичне піднесення у східних слов’ян в часи німецько-фашистської навали було адекватним вимогам життя. І сприяння цьому піднесенню можновладців із “кремлівських кабінетів” було цілком доречне.

- ⁴ Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність” в історичній науці СРСР // Український історичний збірник. 2001. К., 2002. - С.33-78.
- ⁵ Докладніше див.: Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність” ...
- ⁶ Див., наприклад, огляд розвитку історичної науки в Радянськiм Союзi станом на 1942 р.: Двадцять пять лет исторической науки в СССР. М.-Л., 1942. 288 с.
- ⁷ Пресняков А.Е. Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII-XV столетий. Пг., 1918; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. М., 1938-1939. Т.1-2.
- ⁸ Коваль В.С. “Барбаросса”: истоки и история величайшего преступления империализма / Киев, 1989. С.106-109.
- ⁹ Г.Гегель. Сочинения. М.-Л., 1935. Т.8: Философия истории. С.329-330.
- ¹⁰ Аржанов М. Гегельянство на службе германского фашизма: критика неогегельянских теорий национализма. М., 1933.
- ¹¹ О недостатках и ошибках в освещении истории немецкой философии конца XVIII и начала XIX веков.// Большевик. 1944. №7/8. С.14-19.
- ¹² Gobineau J. Essai sur l'inegalite des races humaines. Paris, 1853-1855. Т.1-4.
- ¹³ Коваль В.С. “Барбаросса” ... С.116-118.
- ¹⁴ Chamberlain H.S. Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts. Munchen, 1899. Bd. 1/2/. S. 8. 17, 122-138, 230-234, 255-329...
- ¹⁵ Коваль В.С. “Барбаросса”... С.120-122.
- ¹⁶ Там само. С.542-543.
- ¹⁷ Нюрнбернский процесс над главными немецкими преступниками: Сб. Материалов: В 7 тт. М., 1957-1961. Т.3. С.358, 361.
- ¹⁸ Безыменский Л.А. Разгаданные загадки третьего рейха. 1933-1941. М., 1984. С.331-335.
- ¹⁹ Там само. С.336
- ²⁰ Там само. С.355 - 358.
- ²¹ Рассовые теории на службе фашизма./ Сб. ст. К., 1935; Против фашистской фальсификации истории. М.-Л., 1939. 445 с.
- ²² Натович Ф.И. Фашизм и фальсификация исторической науки // Против фашистской ... С.5-34.
- ²³ Кагаров Е.А. Фальсификации истории раннегерманского общества фашистскими лжеучеными //Против фашистской ... С.83-103; Косминский Е.А. Средние века в изображении германских расистов //Против фашистской ... С.104-134.
- ²⁴ Грацианский Н.П. Немецкий “Drang nach Osten” в фашистской историографии // Против фашистской ... С.135-155; Тарле Е.В. “Восточное пространство” и фашистская геополитика //Против фашистской ... С.259-279.
- ²⁵ Панкратова А.Н. Советская историческая наука за 25 лет и задачи историков в условиях Великой Отечественной войны // Двадцать пять лет исторической науки в СССР ... С.38.
- ²⁶ Пресняков А.Е. Лекции по ... Т.1. С.10-11.
- ²⁷ Там само. С.12; Детальніше див.: Юсова Н. Зародження теорії “давньоруська народність”
- ²⁸ Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.6.
- ²⁹ Там само. С.1-10.
- ³⁰ Пресняков А.Е. Задачи синтеза протоисторических судеб Европы // Лекции ... Т.1. С.245-259.
- ³¹ Цит. за: Пресняков А.Е. Задачи синтеза ... С.256.
- ³² Там само. С.257 и др.
- ³³ Рубинштейн Н.Л. От редакции // Лекции ... М., 1938. Т.1. С.IV.

³⁴ Там само. С. V.

³⁵ Див., наприклад: Базилевич К.В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании / Стеногр. Публ. Лекции. М., 1945. 20 с.; Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1942. 68 с.; Его же. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1945. 79 с. и другие работы; Мавродин В.В. Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси. Л., 1945. 52 с. и другие работы.

³⁶ Петровський М. Київська Русь - спільний початковий період історії російського, українського і білоруського народів // Праці січневої сесії АН УРСР. Ч.І. Уфа, 1942. Доповіді відділу суспільних наук. С.5-22.

³⁷ Там само. С.5.

³⁸ Там само. С.5.

³⁹ Нариси з історії України./ Під заг. ред. С.М. Белоусова. К., 1937. Вип.І. С.81.

⁴⁰ Петровський М. Вказ. пр. С.6.

⁴¹ Там само. С.6.

⁴² Там само. С.9-14.

⁴³ Там само. С.14-22.

⁴⁴ Про погляди академіка Б.Д. Грекова нами буде сказано дещо пізніше, де й знаходиметься конкретне посилання на зазначену думку вченого.

⁴⁵ Аналогічно зробимо посилання й щодо тези В.В. Мавродіна.

⁴⁶ Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.8.

⁴⁷ Петровський М. Вказ. пр. С.6.

⁴⁸ Див.: Толочко П.П. Древняя Русь. К., 1987. С.135.

⁴⁹ Петровський М. Вказ. пр. С.13-14.

⁵⁰ Див.: Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С.401, прим.23.

⁵¹ Історія України. / Під ред проф. М.Н. Петровського. Уфа, 1943. Т.1. С.98.

⁵² Гудзий Н. "Слово о полку Игореве" // Исторический журнал. 1938. № 7. С.13. Гудзій М. - визначний українсько-російський дослідник історії літератури.

⁵³ Історія України. / Під ред. проф. М.Н. Пеотровського... Т.І. С.81.

⁵⁴ Зауважимо, що критика норманістської школи, яка доводилася до абсурду, - це є явище вже післявоєнного часу. Воно було суто політичною компанією в контексті боротьби з "космополітизмом". Див.: Авдусин Д.А. Современный антинорманизм // Вопросы истории. 1988. № 7. С.23-34.

⁵⁵ Для порівняння висловленого положення варто навести тезу В.Д. Барана: "... історики радянського періоду... — К.Г.Гуслистий, В.Й.Довженок, Б.Д.Греков, М.Н. Тихомиров, Б.О.Рибаков та ін. - дотримувалися офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов'янських племен..." (Баран В.Д. Давні слов'яни. К., 1998. С.151). Зауважимо, що офіційний "вульгарний антинорманізм" почав утверджуватися в радянській науці десь з початком "холодної війни". До цього часу антинорманістські положення провідних радянських істориків були цілком конструктивними й науковими. Див.: Авдусин Д.А. Современный антинорманизм ...С.28-29.

⁵⁶ Авдусин Д.А. Современный антинорманизм ...С.26-29.

⁵⁷ Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.-Л., 1942. С.68.

⁵⁸ На нараді радянських істориків в ЦК ВКП(б), що проходило в травні-червні 1944 р., під час засідання 10 червня Б.Д. Греков в своїй доповіді зазначив, що "боротися з варяжським питанням потрібно, але не можна спотворювати факти. Північна Русь була пов'язана зі

Скандинавією, - треба цей факт пояснити, а не переіменувати". Див.: Письма Анны Михайловны Панкратовой (вступительная статья Ю.Ф. Иванова). Вопросы истории. 1988. № 11. С.70.

⁵⁹ Там само. С.7.

⁶⁰ Греков Б.Д. Первый труд по истории России // Исторический журнал. 1943. № 11/12. С.67.

⁶¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1944. С.75.

⁶² Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1939. С.7.

⁶³ Докладніше див.: Юсова Н. Зародження теорії "давньоруська народність" ...

⁶⁴ Греков Б.Д. Киевская Русь. М.-Л., 1944. С.309.

⁶⁵ Там само. С.335.

⁶⁶ Там само. С.335.

⁶⁷ Письма Анны Михайловны Панкратовой ... С.70.

⁶⁸ Покровский С.А. Киевская Русь в работах советских историков // Советская книга. 1946. № 34. С.18-19.

⁶⁹ Козаченко А.И. Древнерусская народность - общая этническая база русского, украинского и белорусского народов // Советская этнография. 1954. № 2. С.4.

⁷⁰ Див.: Державин Н.С. Об этногенезе древних народов Днепровско-Дунайского бассейна // Вестник древней истории. 1939. № 1.

⁷¹ Державин М.С. Происхождение русского народа - великорусского, украинского, белорусского. М., 1944. С.48.

⁷² Там само. С.48.

⁷³ Там само. С.48.

⁷⁴ Там само. С.51, 93.

⁷⁵ Там само. С.93.

⁷⁶ Там само. С.87-88.

⁷⁷ Там само. С.97-98.

⁷⁸ Ще в 1949 р. С.О. Токарєв пише, що етногенетична теорія в радянській науці потерпає від значних прогалин, вона, можна вважати, не є розробленою. В той же час, цей етнограф в своїх теоретичних викладах базується на міркуваннях А.Д. Удальцова. Див.: Токарев С.А. К постановке проблем этногенеза. // Советская этнография. 1949. №3. С.12-36.

⁷⁹ Удальцов А.Д. Теоретические основы этногенетических исследований // Известия АН СССР. 1944. Вып.1, № 6. С.252 .

⁸⁰ Там само. С.253.

⁸¹ Ammon O. Zuz Antropologie der Badener. Jena, 1899. S.71.

⁸² Коваль В.С. "Барбаросса": истоки и история величайшего преступления империализма / Киев, 1989. С.118.

⁸³ Удальцов А.Д. Теоретические основы этногенетических... С.253; порівняй з Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.5.

⁸⁴ Згадаймо, що О.Є. Пресняков теж трактує категорію народність як історичне поняття. Див.: Пресняков А.Е. Лекции ... Т.1. С.12.

⁸⁵ Удальцов А. Теоретические основы ... С.254-255.

⁸⁶ Там само. С.255.

⁸⁷ Там само. С.255.

⁸⁸ Там само. С.255.

- ⁸⁹ Пресняков А.Е. Лекции .. Т.1. С.6; Багалий Д. Русская история. Часть I: до половины XIII ст. (домонгольский период). Харьков, 1909. С.75. (“Взагалі важко допустити існування якої би то не було народності в її чистому виді, без домішки іншої”).
- ⁹⁰ Удальцов А.Д. Теоретические основы ... С.256-257.
- ⁹¹ Там само. С.258.
- ⁹² Там само. С.257-258.
- ⁹³ Там само. С.257.
- ⁹⁴ Див., наприклад: Удальцов А. Начальный период восточнославянского этногенеза // Исторический журнал. 1943. № 11-12. С.72. Він же. Происхождение славян // Вопросы истории. 1947. № 7. С.100.
- ⁹⁵ Удальцов А. Начальный период восточнославянского ... С.72.
- ⁹⁶ Там само. С.72.
- ⁹⁷ Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100.
- ⁹⁸ Там само. С.100.
- ⁹⁹ Удальцов А. Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰⁰ Удальцов А. Начальный период ... С.72.
- ¹⁰¹ Удальцов А. Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰² Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100. Аналогічні погляди вченим висловлювалися в статті: Теоретические основы ... С.258.
- ¹⁰³ Удальцов А.Д. Происхождение славян ... С.100.
- ¹⁰⁴ Удальцов А.Д. Происхождение славян в свете новейших исследований / Стенограмма публичной лекции. М., 1950. С.18.
- ¹⁰⁵ Пичета В. [Рецензия:] Державин Н. Происхождение русского народа великорусского, украинского, белорусского. М., 1944. // Вопросы истории. 1945. № 1. С.125.
- ¹⁰⁶ Пичета В. Вказ. праця. С.122.
- ¹⁰⁷ Там само. С.122.
- ¹⁰⁸ Там само. С.123.
- ¹⁰⁹ Там само. С.123.
- ¹¹⁰ Там само. С.123.
- ¹¹¹ Там само. С.123.
- ¹¹² Там само. С.124.
- ¹¹³ Там само. С.124.
- ¹¹⁴ Пичета В. Образование белорусского народа // Вопросы истории. 1946. № 5-6. С.29, 19.
- ¹¹⁵ Там само. С.18.
- ¹¹⁶ Там само. С.18.
- ¹¹⁷ Пичета В. [Рецензия:] ... С.123.
- ¹¹⁸ Мавродин В.В. Образование русского национального государства. М., 1939. 196 с.
- ¹¹⁹ До речі, В.В. Мавродін сконцентрував показ основних моментів боротьби проти загарбників Давньої Русі в популярній брошурі “Народные движения против иноземных захватчиков в Древней Руси”, яка теж вийшла в Ленінграді в лютому 1945 р.
- ¹²⁰ Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. Л., 1945. С.3.
- ¹²¹ Там само. С.9.
- ¹²² Див.: Базилевич К.В. Из истории образования древнерусского государства // Большевик. 1947. № 5. С.55.
- ¹²³ Мавродин В.В. Образование Древнерусского. С.392.
- ¹²⁴ Там само. С.395.

- ¹²⁵ Там само. С.395.
¹²⁶ Там само. С.227.
¹²⁷ Там само. С.227.
¹²⁸ Там само. С.227.
¹²⁹ Там само. С.393.
¹³⁰ Там само. С.392.
¹³¹ Там само. С.392.
¹³² Там само. С.392, 430; Ленин В.И. Национальный вопрос (тезисы по памяти) // Ленинский сборник. Т. XXX. С.62.
¹³³ Багалея Д.И. Русская история. Т.І. Княжеская Русь. М., 1914. С.359.
¹³⁴ Багалея Д. Русская история . Ч.І.: до половины XIII столетия (домонгольский период). Х., 1909. 95.
¹³⁵ Пресняков А.Е. Лекции по... Т.І. С.6-7.
¹³⁶ Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С. 393.
¹³⁷ Там само. С.394.
¹³⁸ Там само. С. 395.
¹³⁹ Там само. С.395-402.
¹⁴⁰ Там само. С.392.
¹⁴¹ Там само. С.396.
¹⁴² Багалея Д.И. Русская история. Т.І. Княжеская Русь. С.335-337.
¹⁴³ Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С.396-397.
¹⁴⁴ Там само. С.396-397.
¹⁴⁵ Там само. С.398.
¹⁴⁶ Там само. С. 399-400.
¹⁴⁷ Там само. С.400.
¹⁴⁸ Там само. С.401.
¹⁴⁹ Там само. С.395, 401.
¹⁵⁰ Там само. С.395.
¹⁵¹ Там само. С.401.
¹⁵² Там само. С.395.
¹⁵³ Там само. С. 400-401.
¹⁵⁴ Там само. С.402.
¹⁵⁵ Там само. С.402.
¹⁵⁶ Покровский С.А. О начале русского государства // Вестник древней истории. 1946. № 4. С.101.
¹⁵⁷ Базилевич К.В. Вказ. праця. С.51.
¹⁵⁸ Лосев А.Ф. Философия имени. М., 1990. С.49, 125
¹⁵⁹ Фроянов И.Я. Вказ. пр. С.10.
¹⁶⁰ Мавродин В.В. Образование Древнерусского ... С.380.

РЕЦЕНЗІЇ

Петренко С.М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упор. Ю.А.Пінчук. К.;Полтава: АСМІ, 2000. 192 с.

90-і роки ХХ ст. - період бурхливого розвитку української історичної науки. Наслідком ідеологічного звільнення стало повернення до наукового обігу спадщини відомих учених. В добу тоталітаризму вона була частково або взагалі недоступна і висвітлювалася тенденційно. Вивчення творчого доробку українських вчених у сучасних умовах окреслює нові можливості та перспективи. На модерному етапі розвитку вводяться заново десятки і сотні імен, як маловідомих і забутих, так і тих, які склали еліту нації. До таких величних постатей належить Микола Іванович Костомаров.

Костомаровознавство сьогодні переживає часи розквіту і особливої популярності. Значна кількість перевидань студій М.І.Костомарова в Україні та Росії, вихід першої англійської біографії вченого спричинилися до поширення і поглиблення костомарознавчих досліджень. Рецензована монографія - доказ того, що інтерес до творчого доробку вченого зростає. Докладніше про історію створення цієї книги читач дізнається з передмови, написаної відомим костомарознавцем, завідувачем відділом української історіографії Інституту історії України НАН України, доктором історичних наук Ю.А.Пінчуком.

Останнє видання з подібною назвою вийшло ще в 1918 р. Його автором був відомий вчений І.П.Крип'якевич. Його робота складається з трьох частин, перша з яких присвячена загальному огляду археографічної діяльності М.І.Костомарова, друга - роботі вченого в Петербурзькій Археографічній комісії, а третя - додаток під назвою "Архіви і бібліотеки, якими користувався Микола Костомарів".

Безперечно, рецензована монографія значно ширше висвітлює тему завдяки пильному аналізу друкованих матеріалів щодо роботи Археографічної комісії в Санкт-Петербурзі, зокрема "Летописи занятий Археографической комиссии". Це видання І.Крип'якевич використав лише побіжно, оскільки писав свою роботу в 1918 р і не мав можливості звернутися до архіву Археографічної комісії. Крім того С.Петренко висвітлює археографічну діяльність вченого на різних етапах його наукового шляху, користуючись хронологічним принципом. Спираючись на новітні дослідження, дослідник подає цікаві факти з біографії вченого, що надають можливість повніше висвітлити провідну проблематику дослідження. Надзвичайно змістовним є аналіз наукового диспуту між М.І.Костомаровим і Г.Ф.Карповим, який відтворює контраверсійні тенденції в тогочасній історіографії. До позитиву слід віднести й те, що маючи власний погляд на проблему, автор не намагається нав'язати його читачеві.

Особливої уваги заслуговує список використаних джерел та літератури, який С.Петренко класифікувала у чотирьох частинах: 1) археографічні та джерелознавчі праці М.І.Костомарова; 2) твори М.І.Костомарова; 3) видання Археографічної комісії

в С.-Петербурзі; 4) література. Очевидно, у списку бракує архівних матеріалів, як і в самій монографії.

Археографічна спадщина М.І.Костомарова розглядається у монографії С.Петренка з урахуванням сучасних тенденцій розвитку історіографії, археографії та джерелознавства. Автор поставив перед собою ряд чітких завдань, головним серед яких є комплексне дослідження археографічної діяльності та спадщини вченого. На нашу думку, він досяг бажаного результату. Йому вдалося дослідити діяльність М.Костомарова в Археографічній комісії С.Петербурга, висвітлити його редакторську та археографічну роботу у процесі підготовки "Актів Юго-Западной Росии" (далі - "АЮЗР"), подати огляд археографічної діяльності вченого на різних етапах творчого і життєвого шляху та простежити еволюцію історичних поглядів вченого.

Загалом рецензована монографія має цілком продуману структуру і складається зі вступу, двох розділів, п'яти параграфів, висновків та списку використаних джерел та літератури. Останній складається з 260-и позицій, що свідчить про значну джерельну базу праці.

У вступі автор акцентує свою увагу на постаті М.І.Костомарова не лише як історика, талановитого публіциста і письменника, а й суспільно-політичного діяча. Він слушно відзначає, що вчений був не тільки істориком, а й етнографом, публіцистом, письменником. Його спадщина належить до різних галузей та дисциплін історичної науки, зокрема біографістики, едиційної археографії, джерелознавства та історії архівної справи. Зростання інтересу до різноманітної творчої спадщини вченого С.Петренка пов'язує з необхідністю "виокремлення національних засад" української науки в XIX ст. Далі перераховується низка чинників та причин, які зумовили актуальність означеної дослідницької проблематики. Серед них основними є відсутність ґрунтовних досліджень археографічної діяльності Костомарова, виконаних на рівні сучасних вимог науки та нагальна потреба створення систематичної історії української археографії як наукової дисципліни. Також подано етапи розвитку костомаровознавства, визначено мету, дослідницькі завдання та окреслено хронологічні межі студії.

У першому розділі книги "Археографічний доробок М.І.Костомарова на початкових етапах його науково-дослідної діяльності (1838-1861)" С.Петренко досить ґрунтовно розглядає історіографію проблеми, спираючись на доробок вітчизняних та зарубіжних вчених, приходять до висновку про актуальність висвітлення археографічної діяльності Костомарова на рівні сучасних наукових вимог. Також автор дає характеристику початковому етапу викладацької та археографічної діяльності вченого, показуючи як виник інтерес Миколи Івановича до опрацювання архівних джерел. Зокрема, докладно аналізується курс лекцій М.Костомарова "Джерела руської історії". Прикметною рисою цієї студії є ідея полінаціональності Російської імперії та важливості висвітлення історії всіх народностей, що її заселяють.

С.Петренко доводить, що погляди Костомарова, талановитого публіциста і вченого, не позбавлені певних упереджень, зумовлених своєрідною реакцією на

пануючі стереотипи в тогочасній історіографії. Автор характеризує стиль викладу матеріалу у костомаровських працях як художній.

У другому розділі "Археографічна діяльність М.І.Костомарова в 60-80-і роки ХІХ ст." висвітлено умови, за яких розпочалася діяльність вченого в Петербурзькій Археографічній комісії. Зокрема виділяються основні чинники включення Костомарова в роботу цього органу: 1) пореформена лібералізація суспільства та культурного життя в Російській імперії і як результат зростання інтересу до провінційної історії з боку освічених верств населення; 2) авторитет вченого як історика; 3) значний досвід його роботи з архівними джерелами; 4) популярність Костомарова як професора університету. Перед читачем Микола Іванович постає як головний фундатор видання "Актов Юго-Западной России" (далі - "АЮЗР") та титанічний трудівник. Варто підкреслити, що "АЮЗР" - одне з найфундаментальніших серійних зібрань джерел та матеріалів з української історії. Але ця збірка не позбавлена ряду значних недоліків. С.Петренко вдається охарактеризувати процес підготовки всіх 15 томів цього видання, основні досягнення і огріхи в їх комплектуванні. При цьому автор не робить постать Костомарова одіозною, а чітко вказує на похибки його редакторської праці та причини їх виникнення. А саме: відсутність відомостей про місце зберігання оригіналів, коментарів та приміток, відсутність подекуди ґрунтовних передмов та іменного і географічного покажчиків, непропорційний розподіл опублікованого матеріалу за проблемно-тематичним принципом, дещо спотворена загальна структура ряду томів тощо.

Особливий інтерес викликає § 2.2 "Археографічна та джерелознавча проблематика в наукових дискусіях М.І.Костомарова і Г.Ф.Карпова (поч. 70-х років ХІХ ст.)". Ця дискусія показана автором як зіткнення двох різних течій в історіографії останньої третини ХІХ ст. - державницької (юридичної) школи російської історичної науки і народницького напрямку української історіографії. С.Петренко, погоджується з багатьма критичними заувагами Г.Ф.Карпова щодо наукового апарату "АЮЗР" і костомаровського "Богдана Хмельницького", але називає їх надзвичайно суперечливими і гіперболізованими. Автор спершу стисло характеризує опонента Костомарова. Детально аналізуючи всі роботи Г.Ф.Карпова та М.І.Костомарова, які стосуються полемічних питань, С.Петренко показує два різні концептуальні підходи історіографії до інтерпретації української історії. Слушним є висновок дослідника про упередженість Костомарова стосовно історико-юридичних і дипломатичних джерельних комплексів, яка виявилася під час наукової полеміки.

Останній параграф цього розділу С.Петренко присвячує рецензіям, бібліографічним заміткам, передмовам та іншим працям М.Костомарова, які мають джерелознавче та археографічне спрямування, прослідковуючи їх появу в хронологічному порядку. Більшість з них охарактеризовано як об'єктивні, продумані, логічні, хоча виділяється кілька праць, написаних у полемічному запалі. Зокрема це стосується рецензії на другий том "Архіву Південно-Західної Росії". Тут же простежується еволюція поглядів Костомарова від романтичних до позитивістських, яка пояснюється професійним ростом вченого.

У "Висновках" автор підводить загальні підсумки дослідження. Докладні, розгорнуті висновки подані окремо в кожному підрозділі.

Звичайно, робота містить деякі недоліки. Зокрема, автору варто було б використати архівні матеріали Російського державного історичного архіву про діяльність Петербурзької Археографічної комісії. Зокрема доречно було б віднайти записку про редакційну роботу Костомарова протягом 20-ти років, зачитану на засіданні комісії 15 грудня 1879 р., про яку згадує як І.Крип'якевич, так і сама С.Петренко (с.33). Монографія також містить коректорські помилки та окремі фактичні неточності, але вони не можуть перекреслити безсумнівно значного внеску автора у розвиток костомаровознавства.

На нашу думку, в результаті дослідження С.Петренко вдалося не тільки розкрити археографічну діяльність Костомарова, а й показати його співробітництво з іншими відомими вченими України і Росії. Тому рецензована праця безперечно буде цікава широкому колу читачів. Крім того, вона може бути використана для створення узагальнюючих нарисів історії української історіографії, при розробці курсів з археографії у вищій школі, при підготовці довідкових та енциклопедичних видань, а також у процесі розробки навчальних посібників відповідного фахового профілю.

О.Т.Гончар

Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження)/ Відп.ред. П.С.Сохань. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1999. 384 с.

Монографічне опрацювання наукової спадщини визначних українських учених стає прикметною рисою сучасної української історіографії. Очевидно, що поширення монографічних досліджень слід розглядати в руслі перших спроб узагальнення та інтерпретації величезного масиву емпіричного матеріалу, який увійшов до наукового обігу в останнє десятиліття. До таких праць безперечно належить й монографія київського дослідника Ігоря Верби, присвячена видатному українському історичному Олександрові Петровичу Оглоблину (1899-1992). Окрім того слід взяти до уваги, що дослідження творчого доробку репрезентантів української зарубіжної історіографії, у т. ч й О.Оглоблина, в Україні розпочалося власне тільки в 90-і роки. То ж студія становить неабиякий інтерес не тільки з огляду на масштаб наукової спадщини цього вченого, але й на його становище в українській історіографії 20-30-х років ХХ ст., широкі і складні взаємини з багатьма провідними науковцями того часу, владними структурами та академічною адміністрацією. Відтак, однією з провідних проблем дослідження українського періоду життя та творчості О.Оглоблина виступає проблема конфронтації і водночас адаптації історика до соціокультурного та інтелектуального середовища радянської доби. Тому ракурс дослідження, обраний автором, скерований на відтворення життєвого та творчого шляху, різноманітних стосунків історика з сучасниками, осередками, інституціями, науковими школами, на аналіз доробку вченого та його окремих складових, а в цілому підпо-

рядкований головній меті – з'ясуванню ролі та місця особистості вченого в умовах тоталітарного режиму. Для розв'язання зазначеної проблематики автор залучив велику і різноманітну джерельну базу, перш за все, численні архівні матеріали. Принагідно відзначимо, що чимало архівних документів уперше вводяться до наукового обігу. Вказані особливості дослідження зумовили й відповідний вибір типу викладу матеріалу та структуру монографії. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і структурно складається зі вступу (С.5-6), семи розділів: “І. Історіографічно-джерельна база” (С.7-33), “ІІ. Формування історичного світогляду” (С.34-56), “ІІІ. Становлення історика (1920-1930)” (С.57-186), “ІV. За часів репресій (1931-1941)” (С.187-242), “V. Окупація” (С.243-267), “VI. Наукова спадщина” (С.268-340), “VII. Архівна та археографічна діяльність” (С.341-361), висновків (С.362-367), хронологічної довідки “Основні дати життя і творчості О.П.Оглоблина” (С.368-370), іменного покажчика (С.371-381) та списку скорочень (С.382-383). Більшість з розділів монографії поділяються на ряд параграфів. Хронологічні межі дослідження охоплюють період до початку 1944 р.

Насамперед, автор монографії вводить читача до родинного середовища майбутнього історика. Він подає докладні відомості про його походження, висвітлює обставини родинного життя, які справили помітний вплив на формування Оглоблина як особистості, визначили його первісні наукові зацікавлення, зокрема історією малої Батьківщини – Сіверщиною та українським родознавством (генеалогією). На разі слід підкреслити, що Олександр Петрович приділяв виключну велику увагу вивченню свого родинного коріння і належав до тих небагатьох українських істориків, які розробляли проблеми практичної і теоретичної генеалогії. Юнацькі зацікавлення Оглоблина з часом трансформувалися в розгалужене коло наукових інтересів, їх спостерігаємо в багатьох його студіях, які мають різний дисциплінарний та галузевий статус. Тому звернення І.Верби до історії роду вченого, зокрема до власне оглоблинських інтерпретацій, видається не тільки закономірним і природним кроком, а й напрочуд вдалим, неформальним введенням до провідної проблематики. Такий підхід дозволяє послідовно і логічно перейти до професійного оточення Оглоблина, в якому дослідник формувався як науковець і педагог. Автор показує й ситуацію, яка склалася в історичній науці та вищій освіті на початку 20-х років ХХ ст., зокрема атмосферу руйнівних реорганізацій, швидкоплинних новацій та кампаній, конфліктів старого та нового викладацького складу тощо. Саме вони утворювали доволі сприятливе підґрунтя для успішного кар'єрного старту молодого, енергійного та честолюбного викладача, який мав великі творчі здібності та дивовижну працездатність. І.Верба зупиняється й на особистих якостях вченого, які дозволили йому в 21 рік стати професором та деканом основного курсу Київського ІНО. “...він ніколи не був прихильником режиму особистої влади і прагнув весь час маскуватися і тримати політичний нейтралітет. Певно, така двоїстість О.П.Оглоблина, - зазначає автор, - частенько рятувала йому життя в складні часи” (С.61). У монографії прослідковується і висвітлюється участь Оглоблина у конфлікті, що точився в академічному середовищі 20-х років між А.Ю.Кримським - С.О.Єфремовим та школою М.С.Грушевського, зокрема з'ясовуються причини та

мотивація, якими керувався молодий дослідник, порівнюється його ставлення до Грушевського в 20-ті роки та на еміграції. Чільне місце відводиться й спробам О.Оглоблина зорганізувати власний осередок по підготовці наукових кадрів. Так, І.Верба відтворює склад учасників оглоблінського гуртка, докладно висвітлює їхні взаємини та подальшу долю. Дослідження І.Верби вирізняється й авторськими інтерпретаціями характеру та статусу оглоблінського осередку, які виводяться на основі широкого аналізу наукової спадщини історика, оточення, стосунків з тогочасними дослідниками, навчальної та дослідницької діяльності гуртка, яким керував учений. Автор висуває припущення, що цей гурток Оглоблін розглядав як основу своєї майбутньої наукової школи. Цікавими видаються й думки І.Верби щодо методологічних засад, на які спирався Оглоблін в опрацюванні українського історичного процесу. Останні він визначає як “націонал-державницько-марксистський напрям” (С.156). Гадаємо, що дану дефініцію мабуть варто розглядати як певний світоглядний орієнтир, своєрідну реакцію науковця на тогочасне соціокультурне середовище і політизованість наукового процесу. Щодо вибору власне методологічного інструментарію, то вчений, як слушно зауважує І.Верба, був позитивістом ранківського вислову (тобто істориком, який працював від фактів-джерел) і надавав першорядне значення джерельній базі дослідження. На нашу думку, деяка розмитість дефініції “націонал-державницько-марксистський напрям” щодо означення поглядів Оглоблина на історичний процес в 20-30-і роки пояснюється з одного боку деформованістю наукового життя в тоталітарну добу, а з іншого – надзвичайною стриманістю Оглоблина при розгляді багатьох питань, якої Олександр Петрович дотримувався не тільки за радянської доби, а й пізніше на еміграції. Ці обставини значно ускладнюють інтерпретацію його наукових поглядів, особливо тих, що стосуються кардинальних питань як-то: методологія історії, складові історичного процесу тощо.

В монографії відтворюються й ряд маловідомих сторінок життя історика, зокрема його арешт в грудні 1930 р., співробітництво з окупаційною владою за часів воєнного лихоліття тощо. І.Верба розглядає науковий доробок ученого протягом 20-х – на початку 40-х років ХХ ст., у т. ч. його студії з політичної та економічної історії України, української історіографії, генеалогії, біографістики. Особливу увагу І.Верба приділяє “історико-економічній концепції автономності господарського комплексу України” (С.292) та оглоблінським інтерпретаціям історіографічних проблем (С.316-330), які й до сьогодні становлять чималий інтерес для дослідників різних галузей і дисциплін національної науки. Спеціальний розділ присвячений архівній та археографічній діяльності Оглоблина. Слід підкреслити, що авторський виклад сприймається вільно й емоційно, незважаючи на численні покликання на архівні фонди. Обставини життєвого та творчого шляху О.Оглоблина, перебіг подій наукового та суспільного життя подаються виважено та об’єктивно, незважаючи на безперечну авторську симпатію до цього талановитого та самобутнього вченого. У книзі вміщено ряд світлин Оглоблина та представників його родини, більшість з яких друкується вперше. Авторські інтерпретації, узагальнення, висновки та тлумачення, подані в монографії, ґрунтуються як на безпосередній, так і непрямій

аргументації. Вони виважені, логічно пов'язані та адекватні викладеному матеріалу. Звичайно ряд порушених проблем закономірно потребують подальшої розробки та тлумачення. Проте, монографія І.Верби безперечно є вагомим і оригінальним внеском в оглоблinoзнавство. Сподіваємося, що вона добре прислужиться українським дослідникам і спричиниться до активізації наукових студій, присвячених О.П.Оглоблину та його великій і різноманітній спадщині.

О.В.Ясь (Київ)

Костилюва С.О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986-2000: історія становлення, тенденції розвитку. К., 2001. 316 с.

Серед численних наукових та популярних публікацій, присвячених проблемам становлення та діяльності новітньої системи друкованих ЗМК України, рецензована книга привертає увагу насамперед тим, що в ній розглядається вищезазначена наукова тема у форматі історичної науки.

Монографія Світлани Костилювої являє собою оригінальну за творчим замислом і переконливу за підтвердженнями ґрунтовною фактографічною базою аргументами працю, яка, безперечно, заслуговує на позитивну оцінку.

В основу дослідження покладено проблемно-хронологічний метод, що є вповні виправданим, зважаючи на мету роботи – представити узагальнюючу картину історичного розвитку сучасної української періодики в правовому, політичному та економічному вимірах. Не викликають заперечення і хронологічні рамки праці, які охоплюють останнє п'ятиріччя існування СРСР і перше десятиріччя незалежної України.

Визначаючи пріоритетні напрями своєї дослідницької роботи автор монографії поставила завдання охарактеризувати стан вітчизняних досліджень масової комунікації України, виявити їх структурно-тематичні особливості, перспективні напрями дослідження в контексті історичної науки, систематизувати емпіричний матеріал, проаналізувати сутність змін типологічного обличчя, структурних елементів української періодики за умов трансформацій пострадянського суспільства, а також в хронологічних межах досліджуваного періоду охарактеризувати взаємодію політичної системи та системи ЗМІ, вплив державної політики в інформаційній сфері на принципи організації процесу їх діяльності. З усіма цими завданнями, як можна судити із змісту книги, С.Костилюва в цілому успішно впоралась.

Рецензована книга складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, двох (географічного, іменного) покажчиків. Відкриває монографію розділ під назвою "Національний інформаційний простір новітньої України у світлі сучасних досліджень", що містить капітальний огляд вітчизняної літератури, присвяченої друкованим ЗМК. Для того, щоб скласти більш повне уявлення про основні тенденції сучасних дослідів у галузі масових комунікацій автор опрацювала значний масив (за період 1986-2000 рр.) "Літописів" - державних бібліографічних покажчиків України, в яких зареєстровані монографії і колективні праці, а також статті, опубліковані в наукових збірниках і журналах, на сторінках багатьох газетних видань. Ця копівка

робота дала позитивні результати, дозволивши авторові на конкретному матеріалі продемонструвати з одного боку - зацікавленість та успіхи вітчизняних політологів і соціологів, філософів і правознавців, журналістів у постановці та розв'язанні різноманітних проблем вивчення української преси, а з іншого – виявити певні лакуни у царині історії української преси новітнього періоду. С.Костилева справедливо вказує на недостатність наукових дослідів саме з історії українських друкованих ЗМК, і дає переконливе пояснення цій ситуації: за часів СРСР більшість дослідників з історії преси була сконцентрована на кафедрах історії КПРС, проводились такі дослідження виключно в “історико-партійному” контексті; після розпаду Радянського Союзу і краху монополії Комуністичної партії на владу, налагоджена десятиліттями система наукової праці рухнула; натомість стали очевидними невизначеність методологічних засад дослідження періодики, брак кваліфікованих аналітиків преси – зокрема й через “відтік” істориків з науки внаслідок економічних факторів.

В контексті подолання цих негативних явищ автор звертає увагу на значні досягнення створених в Україні львівського (Науково-дослідний центр періодики) та київського (Дослідницький центр історії української преси при Інституті журналістики) центрів дослідження української періодики. Зусиллями науковців центрів уже підготовлено ряд монографій з історії минулої української преси. Що стосується новітньої історії української преси, то таких публікацій, виконаних на документальному рівні в руслі історичних досліджень, немає. Розглядаючи недоліки деяких з наявних історичних публікацій, С.Костилева цілком слушно вказує на надмірну політизованість їхніх авторів, недостатню джерельну базу дописів. Останнє визначило устремління автора монографії декларувати своє прагнення до уникнення в оцінках складних процесів функціонування друкованих ЗМІ будь-якої ідеологічної упередженості. Ця позиція, на нашу думку, виявилась принципово важливою для вирішення поставлених наукових завдань.

Заслугою автора є те, що вона не обмежилась традиційним для багатьох сучасних історико-журналістських публікацій комплексом джерел, що його складають відповідні Закони України, Укази Президента України, постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, інші нормативні документи, стосовні друкованих ЗМК, а також матеріали періодики. Автор вперше вводить до наукового обігу солідний корпус архівних документів, у тому числі з поточних архівів Верховної Ради України (фонд Комісії з питань гласності та ЗМІ, пізніше - Комітету з питань свободи слова та ЗМІ), Міністерства інформації України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України (фонди Комуністичної партії України, Народного Руху України, Української республіканської партії та інші).

Слід звернути увагу й на те, що автор у процесі роботи використав поки ще нетрадиційну для такого роду досліджень джерельну інформацію, почерпнуту в Інтернеті (сайти Верховної Ради України, Спілки журналістів України, ряду пресових видань тощо). Таке новаторство, на нашу думку, є цілком виправданим і вочевидь невдовзі стане нормою.

Другий розділ монографії “Специфіка діяльності друкованих ЗМК на завершальному етапі існування СРСР, 1986-1991” охоплює важливий період в історії української преси, пов’язаний з визріванням у надрах комуністичної системи передумов постання якісно нової інформаційної ситуації. На фоні звичайних наразі для багатьох популярних публікацій суто негативістських оцінок радянського періоду, здійснений автором рецензованої монографії виважений і науково аргументований аналіз впливу політики гласності на початок перебудови вітчизняної періодики, економічних та політичних умов діяльності ЗМІ у переддень розвалу СРСР справляє позитивне враження. Значна джерельна база дозволила автору відтворити в книзі не тільки події, але й повсякденну атмосферу тих часів. Це вдалося досягнути за рахунок залучення документів особистого походження та спеціальних інформаційних зведень про реагування населення України на ті чи інші важливі суспільно-політичні події в республіці (такі зведення свого часу регулярно готувались ЦК КПУ).

Автором зібрано цікавий фактичний матеріал, деталізована картина поступової лібералізації радянської політичної системи та легалізації в УРСР так званої “неформальної періодики”, докладно розглянуто й процес “роздержавлення” ряду партійно-компартійних видань. У цьому контексті цікаво виглядає, зокрема, авторська інтерпретація історії здобуття статусу незалежного видання газетою “Вечірній Київ,” яка свого часу відігравала суспільно вагому роль. Взагалі, ґрунтовний і зважений виклад матеріалу про складний процес розмежування партійно-радянських видань на партійні (компартійні) та радянські (по суті, опозиційні) є одним із найбільш вдалих моментів у монографії С.Костишевої. Залучаючи переважно архівні документи, автор аналізує специфіку цього процесу в різних регіонах України, вказуючи на те, що на Заході України він носив доволі радикальний, а на Сході - більш поміркований характер. Наведені в роботі факти посилення протистояння правлячої партії та опозиційних політичних рухів дають уявлення про замисли консервативної частини КПРС, яка вдалася у серпні 1991 р. до спроби державного перевороту.

Великий інтерес викликає третій розділ монографії “Постання системи друкованих ЗМК незалежної України, серпень 1991 – жовтень 1994 рр.” В ньому автор відтворює картину фактично миттєвої руйнації комуністичної мережі української періодики після провалу серпневого путчу, вказує на суттєві зміни структури і типологічного обличчя газет і журналів незалежної України. Глибоко і всебічно розглянуто в монографії здобутки (передусім щодо формування правових основ інформаційної діяльності) та складності (насамперед економічного характеру), якими були позначені перші роки розбудови якісно нового національного інформаційного простору молодій українській державі.

В заключному четвертому розділі “Розвиток інформаційного простору України в 1994-2000 рр.” широко представлено панораму життєдіяльності української преси за умов удосконалення державної політики в інформаційній сфері. Окремий підрозділ праці присвячено прийнятій на державному рівні у 1995 р. “Програми розвитку національного книговидання і преси на період до 2000 року”.

Автор наводить конкретні цифрові дані про державну допомогу українській періодиці, висвітлює інші заходи держави у напрямі стабілізації газетно-журнального ринку України. Насичення монографії статистичним матеріалом, зведеним у таблиці, дозволяє читачам наочно переконатися в тих позитивних зрушеннях, які відбулися в системі друкованих ЗМІ України за останні п'ятнадцять років. Справедливим є авторське твердження про те, що головним здобутком у цьому плані можна вважати той факт, що новий інформаційний простір України, якісно нова мережа української періодики стали реальністю. Поряд із цим, автор не уникає розгляду й негативних тенденцій, помилок та прорахунків, якими позначений сучасний процес розбудови системи друкованих ЗМК. Це, зокрема, стосується "провалу" деяких з державних програм (у тому числі вищевказаної п'ятирічної програми розвитку національного книговидання і преси), проблем зі свободою слова, забезпечення інформаційної безпеки держави та інформаційної присутності України у світі. Багато уваги в монографії приділяється також аналізу мовної проблеми. Переконливою є позиція автора про необхідність розширення сфери вживання української мови у вітчизняних друкованих ЗМК. Не можна не погодитись також із зауваженням С.Костилевої відносно того, що аргументами в "мовному питанні" (надзвичайно болючому, зважаючи на певні історичні причини) не мають бути емоційна категоричність та радикалізм, а тільки виваженість та урахування реалій мовної ситуації в державі, дотримання прав і свобод представників усіх без винятку національностей.

Звичайно, рецензована книга не позбавлена окремих вад (епізодичність у висвітленні ряду проблем, огріхи технічного характеру), автор також не претендує на вичерпне висвітлення порушеної ним складної наукової проблеми. Проте, дослідивши всебічно тему історії друкованих засобів масової комунікації України останнього п'ятнадцятиріччя ХХ ст., а отже будучи достатньо обізнаною з нею, Світлана Костилева, на жаль, не запропонувала комплексу (а лише окремі) кардинальних пропозицій стосовно удосконалення функціонування системи друкованих ЗМК України. В цілому ж її монографія є результатом творчої праці, присвячена вона надзвичайно важливій і майже не розробленій у вітчизняній історіографії темі, має велике наукове і практичне значення. Написана книга гарною літературною мовою, надзвичайно легко читається. Тому не маємо сумніву, що вона стане в нагоді не тільки професіоналам-історикам, але й зацікавить широке коло читачів.

Юрій Пінчук

ПРО АВТОРІВ

БОВГИРЯ АНДРІЙ МАРКОВИЧ, аспірант Інституту історії України НАН України

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО СТАНІСЛАВОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГЕРАСИМЕНКО НЕЛЯ ОЛЕКСІЇВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОНЧАР ОЛЬГА ТРОХИМІВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України

ГУРЖІЙ ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДЗИРА ІВАН ЯРОСЛАВОВИЧ, кандидат філологічних наук, викладач кафедри української мови і літератури Академії легкої промисловості України

ЄВТУХ ВОЛОДИМИР БОРИСОВИЧ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, керівник Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України

ЗАЙЦЕВА ЗІНАІДА ІВАНІВНА, кандидат історичних наук, доцент Київського національного економічного університету

КОВАЛЬЧУК ОКСАНА ОЛЕКСАНДРІВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

КОЛЕСНИК МИХАЙЛО ПАВЛОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

КОСТИЛЄВА СВІТЛАНА ОЛЕКСАНДРІВНА, кандидат історичних наук, доцент Національного технічного університету „Київський політехнічний інститут”

КОТЛЯР МИКОЛА ФЕДОРОВИЧ, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, завідувач сектором Інституту історії України НАН України

МАСЛАК ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького державного політехнічного університету

МИХНЕНКО АНАТОЛІЙ МИХАЙЛОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент

МИЩАК ІВАН МИКОЛАЙОВИЧ, аспірант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

НОВОХАТНЯ НАТАЛЯ ВАСИЛІВНА, студентка історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

ОСТАШКО ТЕТЯНА СЕРГІЇВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ПАСЕЩЕНКО ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України, викладач українського коледжу ім. В.О.Сухомлинського

ПІНЧУК ЮРІЙ АНАТОЛІЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту історії України НАН України

ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР АРНОЛЬДОВИЧ, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

ПРЕЛОВСЬКА ІРИНА МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

СТАРКОВ ВАЛЕРІЙ АНДРІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України

СТЕПАНОВИЧ ЄВГЕНІЯ ПЕТРІВНА, кандидат історичних наук

СТРУКЕВИЧ ОЛЕКСІЙ КАРПОВИЧ, кандидат історичних наук, докторант Інституту історії України НАН України

ЧАЛА ТЕТЯНА ПЕТРІВНА, студентка історичного факультету Воронежського державного університету

ЧЕРНІКОВ ІГОР ФЕДОРОВИЧ, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

ШОЛОХ ЯНА ЛЕОНІДІВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України

ЮСОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України

ЯСЬ ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ЗМІСТ

Ігор Черніков. ПІВВІКУ НАУКОВОЇ ПРАЦІ В ІНСТИТУТІ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ (СЛОВО ПРО РЕМА ГЕОРГІЙОВИЧА СИМОНЕНКА) _____	3
---	---

Проблемно-тематична історіографія

<i>Микола Котляр.</i> ДЕРЖАВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ГЕНЕЗИС. ЕВОЛЮЦІЯ. ЗАНЕПАД). _____	11
Володимир Маслак. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ В ІСТОРИЧНИХ КОНЦЕПЦІЯХ С.СОЛОВЙОВА _____	19
Валерій Старков. ДО ІСТОРІОГРАФІЇ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА ____	36
Олексій Струкевич. ПРОБЛЕМА СТАРШИНСЬКОЇ ЕЛІТИ ТА ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ _____	41
Олександр Гуржій. УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-XVIII ст.: ДЕЯКІ АСПЕКТИ СВІТОГЛЯДУ ТА ЕТИКЕТУ _____	52
Іван Дзира. ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ РІВЕНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИХ ПАМ'ЯТОК 30-80-х РОКІВ XVIII ст. _____	61
Володимир Потульницький. УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИВНИЙ РУХ В СЕРЕДОВИЩІ ГАЛИЦЬКОЇ ЕЛІТИ НА ПОЧАТКУ 20-ГО СТОЛІТТЯ _____	79
Зінаїда Зайцева. СПОГАДИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО РУХУ КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТ. (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ) _____	90
Ірина Преловська. ПЕРШИЙ ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ПРАВОСЛАВНИЙ ЦЕРКОВНИЙ СОБОР УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ 14-30 ЖОВТНЯ 1921 р.: КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ _____	101
Тетяна Осташко. ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД ГЕТЬМАНСЬКИХ ПЕРІОДИЧНИХ ВИДАНЬ 1920-х - ПОЧАТКУ 1930-х РОКІВ _____	120
Володимир Євтух. АМЕРИКАНСЬКА І КАНАДСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ЕТНІЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ _____	131
Яна Шолох. ДО ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ ОУН і УПА _____	137
Іван Мишак. ІСТОРІОГРАФІЯ РОЗВИТКУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНІ (1943- середина 1960-х рр.) _____	152
Світлана Костилева. СТАНОВЛЕННЯ І ФУНКЦІОНУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ (90-ті рр. XX ст.) У СВІТЛІ ВІТЧИЗНЯНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ _____	165

Біоісторіографія

Дмитро Вирський. РЕЦЕПЦІЯ Ст.ОРИХОВСЬКОГО В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ (ДОАКАДЕМІЧНА ДОБА) _____	175
Наталія Новохатня. МИКОЛА СТОРОЖЕНКО — ІСТОРИК ТА ПЕДАГОГ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОБІБЛІОГРАФІЇ _____	182

Костомаровознавство

Татьяна Чалая. КРЕПОСТНОЙ «ПАНЫЧ» (Н.И.КОСТОМАРОВ) _____	193
Ольга Гончар. У ПОШУКАХ ІСТИНИ. (з епістолярної спадщини М.І.Костомарова) _____	201
Євгенія Степанович. КРИМ В ЖИТТІ М.І. КОСТОМАРОВА _____	237

Регіональна історіографія

Ярослава Верменич. РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІОГРАФІЯ: ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПОНЯТТЯ _____	249
Неля Герасименко. ПРО СТАН ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ МЕЖИГІР'Я _____	257
Анатолій Михненко. ДОНБАС 1921 - 1941 РОКІВ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ _____	267

Інституціональна історіографія (установи, товариства та часописи)

Ганна Пасеченко. "ЖУРНАЛІ МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ" (1834 -1843) ЯК ДЖЕРЕЛО З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ _____	277
Михайло Колесник. ІСТОРІЯ ПІВДЕННИХ ТА ЗАХІДНИХ СЛОВ'ЯН У ДОСЛІДЖЕННЯХ НАУКОВО-ІСТОРИЧНИХ ТОВАРИСТВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (70-ті рр. ХІХ ст. – 30-ті рр ХХ ст.) _____	298

Пам'ятки історичної та суспільно-політичної думки

Андрій Бовгиря. "ІСТОРІЯ О КОЗАКАХ ЗАПОРОЖСКИХ" СЕМЕНА МИШЕЦЬКОГО В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ ст. _____	303
Олексій Ясь. АРХІТЕКТОНІКА ТА ТЕХНІКА ВИКЛАДУ В СТУДІЇ В'ЯЧЕСЛАВА ЛІПІНСЬКОГО "ЛИСТИ ДО БРАТІВ-ХЛІБОРОБІВ" _____	317

Теорія і методологія

Оксана Ковальчук. ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ В ІСТОРІОГРАФІЇ ДОБИ РОМАНТИЗМУ _____	348
Наталя Юсова. ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ПРО ДАВНЬОРУСЬКУ НАРОДНІСТЬ В ІСТОРИЧНІЙ ДУМЦІ СРСР ПІД ЧАС ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941-1945 РР.) _____	358

Рецензії

<i>Петренко С.М. Археографічна спадщина Миколи Костомарова / Наук. ред. та упор. Ю.А.Пінчук. К.;Полтава: АСМІ, 2000. 192 с. _____</i>	384
<i>Верба І.В. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні (До 100-річчя з дня народження)/ Відп.ред. П.С.Сохань. К.: НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1999. 384 с. _____</i>	387
<i>Костилева С.О. Друковані засоби масової комунікації України, 1986-2000: історія становлення, тенденції розвитку. К., 2001. 316 с. _____</i>	390
<i>ПРО АВТОРІВ _____</i>	397
<i>ЗМІСТ _____</i>	399